EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Svazek 5

2. vydání

2018

•

EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE

Volume 5

Issue 2

2018

Přístup redakce

Evropský politický a právní diskurz – mezinárodní časopis věnovaný mezinárodnímu právu, vnitřním právním předpisům evropských zemí, politologie, mezinárodním vztahům. Pro publikaci v časopisu přijímají se vysoce kvalitní články, což představují důležité inovativní, teoretické, koncepční, metodické a empirické příspěvky v příslušných oborech vědy.

V časopisu se uplatn´uje systém anonymního recenzování pro ověření kvality vědeckých článků.

Evropský politický a právní diskurz má velký zájem zejména o interdisciplinární výzkumy v oblasti politologie a právní vědy, jsou to srovnávací analýzy nebo prozkoumání jednotlivých jevů. Zároveň vítáme jakékolív výzkumy týkající se politických a právních problémů různých národních a mezinárodních institucí. Evropský politický a právní diskurz přijímá k publikaci jenom původní materiály a nebere v úvahu možnost zveřejňovat dříve tištěné články.

Redakční kolégie:

Boris Babin, doktor práva, Mezinárodná humanitární Univerzita (*Ukrajina*)

Olena Grynenko, doktor práva, Instituce mezinárodních vztahů při Kyjevské Národní univerzitě Tarase Ševčenka (*Ukrajina*)

Borys Kormich, doctor prava, professor, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Volodymyr Kuzmenko, doktor práva, profesor, Nacionalní Universita státní daňové služby (*Ukrajina*)

Tamara Latkovska, doktor práva, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická Academie» (*Ukrajina*)

Volodymyr Lysyk, Ph.D, docent, Lvovská národní Frankova univerzita (*Ukrajina*)

Bertrand Matieu, doktor práva, profesor Univerzity Pantheon Sorbonne Paris-I, Prezident Francouzské asociace ústavního práva, člen Vyšší Rady spravedlnosti *(Francie)*

Olexandr Merezhko, doktor práva, profesor, Krakowská Akademia jm. Andrzeja Frycza Modrzewskiego *(Polsko)*

Özgür Oguz, PhD v právu, docent Univerzita Anadolu *(Turecko)*

Anna Pišč, dr hab, profesorkyně, Katedra veřejného obchodního práva, Právnická fakulta, Univerzita v Bialostoku *(Polsko)*

Petra Joanna Pipková, PhD., JUDr., Centrum právní komparatistiky, Právnická fakulta, Univerzita Karlova *(Česká republika)*

Andreas Pottakis, Právní zástupce (doktorský titul, Oxfordská univerzita), člen Vědecké rady ECCLE, zástupce ředitele Akademie evropského veřejného práva *(Řecko)*

Julian Roberts, doktor práva, profesor, Oxfordská univerzita *(Velké Británie)*

Sergey Sayapin, doktor práva, KIMEP univerzita, Almaty, (*Kazachstán*)

Ksenija Smirnova, doctor právnických věd, profesorkyně, Kyjivská Nacionální univerzita jm. Tarase Ševčenko (*Ukrajina*)

Olena Ivanova, PhD. v oboru sociálních komunikaci, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova *(Ukrajina)*

Tatiana Kuzněcova, PhD. v oboru sociálních komunikaci, profesorkyně, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» *(Ukrajina)*

Dariuš Gura-Šopiński, dr hab, profesor Univerzita kardinála Stefana Wyszyńského ve Waršavě *(Polsko)*

Pavol Hrivik, PhD v oboru evropských a globálních studií, Trenčínska univerzita Alexandra Dubčeka (*Slovensko*)

Galina Kuz, doktor politických věd, profesor, Kharkivská Národní pedagogická univerzita G.S. Skovorody (*Ukrajina*)

Tetiana Krasnopolska, Ph.D, docent, Národní univerzita «Odeská právnická Academie» (*Ukrajina*)

Daniela La Foresta, profesorkyně, Univerzita jm. Federico II ve m. Napoli *(Itálie)*

Mykola Lazarovych, doktor politických věd, profesor, Ternopilská Národní ekonomická universita (*Ukrajina*)

Arkadiuš Modřejewski, dr hab, profesor profesor katedy věd politických, Gdan´ská Univerzita *(Polsko)*

Tetiana Nagorniak, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Marina Nakchum, PhD v oboru antropologie, Londýnská ekonomická škola *(Velké Británie)*

Mykola Poliovyy, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Marek Rewizorski, dr hab, Gdan´ská Univerzita *(Polsko)*

Eugene Tsokur, doktor politických věd, profesor, Zaporožská Národní univerzita (*Ukrajina*)

Tetiana Kamenská, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Natalie Kovalisko, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Lvivská Národní univerzita jm. Ivana Franko (*Ukrajina*)

Olena Lisejenko, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Jižně-ukrajinská Národní pedagogická univerzita jm. K.D. Ušinského (*Ukrajina*)

Vitalij Oniščuk, Doktor společenských věd, profesor, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Valentyna Podšyvalkina, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Administrativní redaktory:

Dilara Gadzhyieva, PhD v politických věd (*Ukrajina*)
Marina Kalashlinska, PhD v politických věd (*Ukrajina*)
Alina Polukhina, PhD v politických věd, Národní univerzita «Odeská právnická Academie» (*Ukrajina*)
Jana Chernopischuk, PhD v oboru ústavního a městského práva (*Ukrajina*)

Editorial Policy

The *European Political and Law Discourse* – international Journal of International Law, domestic Law of European countries, Political Science, Social Communications, International Relations, Sociology is a peer reviewed journal with blind referee system, which aims at publishing high quality articles that may bring innovative and significant theoretical, conceptual, methodological and empirical contributions to the fields.

The *European Political and Law Discourse* has a particular interest in interdisciplinary approaches to law, political science, social communications and sociology, whether through comparative or single case-study analysis, but by no means restricts its interests to these spaces, welcoming any relevant contribution from and about different parts of the World.

The *European Political and Law Discourse* accepts original articles which are not under consideration elsewhere at the time of submission.

Editorial Committee:

Borys Babin, Doctor of Laws, International Humanitarian University *(Ukraine)*

Olena Grynenko, Doctor of Laws, Institute of International Relations, Kyiv National Taras Shevchenko University *(Ukraine)*

Borys Kormych, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" *(Ukraine)*

Volodimir Kuzmenko, Doctor of Laws, Professor, National University of State Tax Service *(Ukraine)*

Tamara Latkovska, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" *(Ukraine)*

Volodymyr Lysyk, PhD in Law, associate professor, Ivan Franko National University of Lviv *(Ukraine)*

Bertrand Mathieu, Doctor of Laws, Professor at the Université Panthéon, Sorbonne, Paris I, President of the French Association of Constitutional Law, member of the High Council for the Judiciary of France *(France)*

Oleksandr Merezhko, Doctor of Laws, Professor, Andrzej Frycz Modrzewski Cracow Academy *(Poland)*

Anna Piszcz, dr hab, Professor UwB, Faculty of Law, University of Bialystok *(Poland)*

Özgür Oguz, PhD in Law, Ass.Prof, Anadolu University *(Turkey)*

Petra Joanna Pipková, PhD, JUDr, Charles University Prague *(Czech Republic)*

Andreas Pottakis, Attorney at Law (D.Phil, Oxon), Member of Scientific Council at ECCLE, Deputy Director at Academy of European Public Law *(Greece)*

Julian Roberts, Doctor of Laws, Professor of Criminology, University of Oxford, a member of the Sentencing Council of England and Wales *(Great Britain)*

Sergey Sayapin, Doctor of Laws, Assistant Professor, School of Law, KIMEP University Almaty *(Kazakhstan)*

Kseniia Smirnova, Doctor of Laws, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv *(Ukraine)*

Olena Ivanova, Doctor of Social communications, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University *(Ukraine)*

Tetiana Kuznietsova, Doctor of Social communications, Professor, National University "Odesa Law Academy" *(Ukraine)*

Dariusz Góra-Szopiński, dr hab, Professor UKSW, Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw *(Poland)*

Pavol Hrivík, PhD in European and Global Studies, Alexander Dubcek Trencin University *(Slovakia)*

Galina Kuts, D.Sc. in Political Science, Professor, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University *(Ukraine)*

Tetyana Krasnopolska, PhD in Political Science, National University "Odessa Law Academy" *(Ukraine)*

Daniela La Foresta, Professor, Naples Federico II University *(Italy)*

Mykola Lazarovych, D.Sc. in Political Science, Professor, Ternopil National Economic University *(Ukraine)*

Arkadiusz Modrzejewski, dr hab, Professor UG, professor at the Department of Political Science, University of Gdansk *(Poland)*

Tetyana Nagornyak, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University *(Ukraine)*

Marina Nahum, PhD in Anthropology, London School of Economics *(Great Britain)*

Mykola Polovyi, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University *(Ukraine)*

Marek Rewizorski, dr hab, University of Gdansk *(Poland)*

Evgen Tsokur, D.Sc. in Political Science, Professor, Zaporozhye National University *(Ukraine)*

Tetiana Kamenska, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University *(Ukraine)*

Nataliia Kovalisko, ScD in Sociology, Professor, Ivan Franko National University of Lviv *(Ukraine)*

Olena Liseienko, ScD in Sociology, Professor, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D.Ushynskyi *(Ukraine)*

Vitalii Onyschuk, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University *(Ukraine)*

Valentyna Podshyvalkina, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University *(Ukraine)*

Administrative Editors:

Dilara Gadzhyieva, PhD in political science
Marina Kalashlinska, PhD in political science
Alina Polukhina, PhD in political science, National University "Odessa Law Academy"
Iana Chernopyshchuk, PhD in constitutional and municipal law

The Journal is indexing by Index Copernicus:
https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=42760

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ
Evidenční číslo: MK ČR E 22311
Vydavatel: BEROSTAV DRUŽSTVO
Adresa: Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

Table of contents

RUSSIAN-UKRAINIAN CONFLICT IN THE MIRROR OF INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Olena Balatska, RUSSIAN-UKRAINIAN MILITARY CONFLICT: CULTURAL-CIVILIZATIONAL AND GEOPOLITICAL ASPECTS 7

Kostiantyn Zadoia, CRIMINALIZATION OF WAR CRIMES IN NATIONAL LEGAL SYSTEMS: MOLDOVIAN EXPERIENCE AS A LESSON FOR UKRAINE 14

Oleksii Malovatskyi, RESPONSIBILITY OF THE STATE FOR THE CIVIL AIRCRAFT DESTRUCTION AS A RESULT OF THE USE OF WEAPONS 25

Liudmyla Chekalenko, LESSONS FROM UKRAINE'S CRISIS 37

Yevhen Mahda, THE START OF RF'S HYBRID AGGRESSION AGAINST UKRAINE: THE POINT OF BIFURCATION 41

Iryna Dolia, THE MILITARY POTENTIAL OF THE SELF–PROCLAIMED «DONETSK PEOPLE'S REPUBLIC» AND «LUGANSK PEOPLE'S REPUBLIC» 48

Oleksandr Dzhus, INTERNATIONAL MILITARY PARTNERSHIP AS A WAY OF ENSURING MILITARY SECURITY OF UKRAINE 54

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Halyna Pivtorak, MODERN REALITIES OF THE INSTITUTE OF SEA ARBITRATION AS A MECHANISM OF THE ENSURING RESOLUTION OF THE DISPUTES ON THE ESTABLISHMENT OF GENUINE LINK BETWEEN THE SHIP AND THE FLAG STATE 62

Yuliia Lokshyna, SPECIFICS OF TRADE REMEDIES REGULATION IN THE LAW OF THE EUROPEAN UNION 68

Anastasiia Khmel, Dmytro Bilyayev, COMPARISON OF THE CYBER SECURITY CAPACITIES OF SPAIN AND ITALY AT THE PRESENT STAGE 75

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Anatolii Kodynets, TRANSFORMATION THE SYSTEM OF PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN THE CONTEXT OF ADMINISTRATIVE AND JUDICIAL REFORMS 82

Iryna Grytsai, THEORETICAL AND LEGAL PROBLEMS OF IMPLEMENTING GENDER QUOTA RULE OF THE LAW OF UKRAINE ON LOCAL ELECTIONS 88

Olena Shcherbyna, THE DIFFICULTIES OF INTERPRETATION OF THE TERM «QUALIFIED SILENCE OF THE LEGISLATOR»: LOGICAL ASPECT 95

Mykhailo Serebro, PROBLEMS OF EXTRAPOLATION OF GENERAL PHILOSOPHICAL CATEGORIES «ESSENCE» AND «CONTENT» TO THE THEORY OF STATE 102

Olena Kostiuchenko, INSTRUMENTAL APPROACH TO DEFINING LEGAL OPPORTUNITIES IN LABOUR LAW 110

Liudmyla Ostafiichuk, PUBLICITY OF A TRIAL AND ITS COMPLETE FIXATION BY TECHNICAL MEANS: AN INTERDISCIPLINARY APPROACH 116

Hennadii Shypunov, LIBERAL SOCIALISM AND SOCIAL LIBERALISM: THE PRINCIPLES OF CORRELATION 125

Vilena Voronova, civilizational engagement AS PSYCHOECOLOGICAL METHODOLOGY: POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS 131

Tetyana Krasnopolska, INFORMAL DESTRUCTIVE POLITICAL PRACTICES AND CORRUPTION: RATIO OF THE CONCEPTS 139

Volodymyr Kuzmenko, PROCLAMATION OF UKRAINIAN SOVIET STATEHOOD: HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS 149

POLITICAL INSTITUTIONS AND SOCIO-POLITICAL PROCESSES

Boris Filatov, POLITICAL-COMMUNICATION AND POLITICAL-TECHNOLOGICAL FACTORS OF patriotism INSTITUTIONALIZATION AT THE TIME OF TRANSITION TO DEMOCRACY 156

Olena Klymenko, ARMED FORCES OF UKRAINE IN DONBASS AT THE BEGINNING OF ATO 163

Oleksandr Kabysh, POLITICAL RESOURCES OF POWER STRUCTURES IN STATES WITH ANTI-DEMOCRATIC REGIMES 169

Ruslan Kliuchnyk, LOCAL PROTEST AS A FORM OF POLITICAL PARTICIPATION IN THE GLOBAL WORLD 177

Vasyl Kozma, ELITIST PERSONALITY IN POLITICS 184

Mariana Orliv, Serhii Pobihun, PROBLEMS OF IN-SERVICE TRAINING FOR SENIOR EXECUTIVES OF PUBLIC AUTHORITIES AND THE PRIORITIES OF ITS GOVERNMENT REGULATION 190

Olena Vahina, CODIFICATION OF THE DEPUTY ETHICS IN THE CONTEXT OF EUROINTEGRATION OF UKRAINE 199

Liubov Savchuk, THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE ROLE OF YOUTH PARLIAMENT AS AN AGENT OF POLITICAL SOCIALIZATION OF YOUTH 206

Lesya Uhryn, POLITICAL DIMENSIONS OF COLLECTIVE IDENTITY 213

SOCIOLOGICAL DISCOURSE

Serhii Kardash, POLITICAL MODERNIZATION AND SOCIAL STRUCTURE OF SOCIETY IN POST-REVOLUTIONARY UKRAINE: IN SEARCH OF DEPENDENCE 220

Serhii Salnikov, A YOUTH ASSESSMENT OF SOCIAL INSTITUTIONS OF UKRAINE IN EUROPEAN CONTEXTS 232

Natalia Glebova, SOCIAL COMPETENCY OF THE PROFESSIONAL GROUPS OF WATER TRANSPORT EXPERTS: CONSTITUALIZATION OF A SOCIOLOGICAL RESEARCH 239

MEDIA DIMENSIONS OF POLITICAL AND SOCIAL DISCOURSE

Olena Porpulit, SPACE CATEGORY FROM THE PERSPECTIVE OF SOCIAL COMMUNICATION 252

Alla Bashuk, SPECIFICS OF REALIZATION THE MILITARY-PATRIOTIC DISCOURSE (BASED ON THE FACEBOOK PAGE OF THE PRESIDENT OF UKRAINE PETRO POROSHENKO) 260

Dmytro Pavlov, PROPAGANDA IN DIMENSIONS OF THE UKRAINIAN POLITICAL REALITY 267

Iryna Sydorenko, STRATEGIC COMMUNICATIONS OF UKRAINE 273

Olha Kozachenko, THE PECULIARITIES OF THE UNIVERSITY'S IMAGE IN THE FACEBOOK SOCIAL NETWORK (JAGIELLONIAN UNIVERSITY AND IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV AS CASE-STUDY) 280

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Stanislav Kravchenko, AN INVESTIGATOR OF CORRECTIONAL SERVICE OF UKRAINE AS A SUBJECT OF CRIME WHICH COMPONENTS ARE PROVIDED FOR BY ARTICLE 372 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE 285

Svitlana Belikova, Inna Yeromenko, ACTUAL PROBLEMS OF INTERACTION BETWEEN INVESTIGATOR, PROCEDURAL LEADER AND PROSECUTOR WITH THE PURPOSE OF REPRESENTATION OF THE STATE INTERESTS IN A COURT .. 293

Ivan Vernydubov, Svitlana Belikova, ELECTRONIC EVIDENCES: CONCEPT, FEATURES AND PROBLEMS OF THEIR STUDY BY THE COURT 299

Andrii Boichuk, FEATURES OF LEGAL RESPONSIBILITY FOR LEGAL INFRINGEMENT IN THE FIELD OF PROTECTION OF THE NATURE RESERVE FUND 306

Mykola Mishchuk, Svitlana Belikova, PROBLEMS OF INDEMNIFICATION OF DAMAGE CAUSED BY CRIMINAL OFFENSES 315

HalynaYanovytska, LEGAL STATUS OF THE CONSUMER (PATIENT) UNDER THE CONTRACT FOR PROVISION OF MEDICAL SERVICES BY THE PROGRAM OF STATE GUARANTEES FOR MEDICAL CARE OF THE POPULATION 321

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Czech) 327

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in English) 332

RUSSIAN-UKRAINIAN CONFLICT IN THE MIRROR OF INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Олена Балацька, к. політ. н.
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ), Україна

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ВОЄННИЙ КОНФЛІКТ: КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ І ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ВИМІРИ

Olena Balatska, PhD in Political Science
SE «Luhansk Taras Shevchenko National University» (Starobilsk), Ukraine

RUSSIAN-UKRAINIAN MILITARY CONFLICT: CULTURAL-CIVILIZATIONAL AND GEOPOLITICAL ASPECTS

Russian armed aggression is the most serious challenge to the national security of Ukraine since its independence. The cultural-civilization essence of the Russian-Ukrainian conflict may be explained by the fact that Ukraine has become a battlefield for the clash of Western and Eurasian geopolitical vectors. A military scenario for the development of existing contradictions became possible by a number of factors, one of the most important of which is the expansionist course of the Russian foreign policy in the context of the Eurasian integration. The Russian-Ukrainian military conflict was a logical continuation of Russia's military expansion within the "zone of privileged interests". However, compared to other similar conflicts in the post-Soviet space, this conflict is more intense and more widescale by its geopolitical, economic and humanitarian consequences, and represents a real challenge to the global security system.
Keywords: military conflict, armed aggression, cultural-civilizational split, identity, geopolitical orientation.

Російсько-український воєнний конфлікт, який згідно з Постановою Верховної Ради України від 27.01.2015 № 129-VIII визнаний російською збройною агресією проти України[1], став безпрецедентним і найскладнішим викликом для України за всю її сучасну історію, хоча передумови російської агресії існували з моменту набуття Україною незалежності. Конфлікт став закономірним продовженням експансіоністської політики сучасної російської влади, яку вона впроваджує на пострадянському просторі. Водночас, на відміну від інших подібних конфліктів (придністровського, російсько-грузинського), російська збройна агресія в Україні викликала більший міжнародний резонанс та має масштабніші наслідки геополітичного, економічного, гуманітарного характеру. Російсько-український конфлікт вийшов за межі локального чи регіонального збройного протистояння і набув характеру війни, що має глобальне значення в аспекті впливу на систему світової безпеки.

[1] *Постанова про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором 2015* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/129-viii> (2018, березень, 10).

Російська збройна агресія є головним викликом національній безпеці нашої держави, що робить її найактуальнішою темою наукових розвідок сьогодення. Дослідження цивілізаційних, соціокультурних, геополітичних засад збройного насилля в сучасній Україні містяться в працях З. Бжезінського, С. Гантінгтона, К. Зюрчера, А. Коена, Е. Лукаса, М. МакФола, Дж. Міршаймера, Ф. Фукуями та інших. Щодо вітчизняних дослідників, то вивченню причин, перебігу, наслідків та прогнозів російсько-українського конфлікту присвячені праці таких науковців, як О. Алєксєйченко, В. Бабка, К. Вітман, В. Головченко, С. Гаркавий, С. Денисюк, О. Дєдуш, М. Дорошко, О. Кондратенко, І. Кононов, В. Корнієнко, О. Лавер, Є. Магда, Н. Нечаєва-Юрійчук, М. Носенко, В. Остап'як, В. Пінцак, Є. Рябінін, Г. Соловій, Д. Тимчук, Ю. Чирва, Н. Шпакова, А. Шумка, В. Явір.

Метою статті є розкриття геополітичних та соціокультурних детермінант російської збройної агресії в Україні, а також визначення гуманітарних наслідків конфлікту.

Одним із аспектів дослідження російсько-українського конфлікту є його аналіз через призму культурно-цивілізаційної парадигми. Цивілізаційний контекст російсько-українських суперечностей підкреслював С. Гантінгтон. Він прямо визначив Україну як «розколоту країну з двома різними культурами», адже «лінія розлому між цивілізаціями, що відокремлює Захід від православ'я, проходить прямо по її центру вже декілька століть»[1]. На думку вченого, в основі культурно-цивілізаційних розбіжностей в українському суспільстві – історичні та конфесійні чинники. Якщо західні області України, де переважна більшість населення є україномовною та сповідує уніатство, довгий час були частиною європейського простору, то здебільшого російськомовні схід і південь країни, навпаки, протягом тривалого періоду відчували на собі виключний вплив Росії, а пануючою конфесією тут завжди була Українська православна церква Московського патріархату.

Водночас С. Гантінгтон вважав відкритий конфлікт між Росією та Україною найменш імовірним сценарієм розвитку відносин, обґрунтовуючи це спільністю слов'янського православного культурно-цивілізаційного контексту, а також «тісними особистими відносинами». Більш імовірним, на його думку, сценарієм став би розкол України за лінією розлому і входження східної та південної частин країни до складу Росії. Адже подібний прецедент уже мав місце під час спроби сецесії Криму в 1992 – 1994 рр., здійсненої за прямої підтримки Москви. Однак перевагу вчений віддав третьому сценарію, за яким Україна залишиться єдиною, розколотою та незалежною і буде тісно співпрацювати з Росією, адже російсько-українські відносини «є стрижнем, необхідним для єдності православного світу»[2].

Хоча сьогодні прогноз С. Гантінгтона щодо малоймовірності конфлікту не виправдався, ідея про розколотість українського суспільства виявилася актуальною. Водночас природа розколу була визначена вченим у межах конфесійного дуалізму «уніатство – православ'я», тоді як у сучасній Україні більш актуальними здаються розбіжності геополітичного характеру між прибічниками західного та євразійського культурно-цивілізаційного простору.

Геополітична багатовекторність українського суспільства, що традиційно поділяє країну на проєвропейські Захід та Центр і проросійські Схід та Південь, уже багато років підтверджується соцопитуваннями. Так, згідно з дослідженнями Центру Разумкова, якщо в лютому 2001 р. в Східному регіоні переважали проєвропейські орієнтації (за євроінтеграційний курс висловилися 41,3%, тоді як за проросійський – 29,1% громадян), то з лютого 2002 р. показники кардинально змінилися і склали, відповідно, 22,1% і 45,8%. Саме з цього часу для східних і південних областей стали характерними проросійські настрої. Наприклад, якщо в березні 2009 р. пропорція прибічників курсів на зближення з ЄС чи Росією на Заході країни складала 7:1, то на Півдні і Сході, відповідно 1:7 та 1:4[3]. Ця тенденція зберігається до сьогодні. Зазначені трансформації відповідають змінам внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу Росії, пов'язаними з приходом до влади В. Путіна, за якого російський правлячий клас узяв курс на реінтеграцію країн пострадянського простору.

Одним із суттєвих факторів даних процесів стала позиція місцевої еліти східних та південних областей країни, яка наголошувала на «позаблоковому статусі» України як єдино можливому і вкрай

[1] Хантингтон, С. (2003). *Столкновение цивилизаций*. Москва: Издательство АСТ, 255.
[2] Хантингтон, С. (2003). *Столкновение цивилизаций*. Москва: Издательство АСТ, 258-259.
[3] Украинско-российские отношения в оценках граждан Украины (Общенациональный опрос) (2009). *Національна безпека і оборона, 4(108),* 73. <http://old.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD108_rus.pdf> (2018, березень, 10).

негативно ставилася до інтеграції України до західних інституцій. Однак під «позаблоковим статусом» мався на увазі проросійський зовнішньополітичний курс. Наприклад, під час круглого столу з питання відносин «України-НАТО», що проходів у м. Луганськ в 2008 р., євроатлантична інтеграція України визначалася як фактор погіршення відносин з Росією як головним економічним партнером України, що матиме руйнівні для України наслідки. Можливий вступ України до НАТО позиціонувався як катастрофа для українського суспільства, що означатиме енергетичну, економічну та культурну кризу, масове безробіття та відчуження від російської культури та науки[1]. Крім того, з 2004 р. в регіоні цілеспрямовано культивувалися сепаратистські настрої, яскравим підтвердженням чого став Всеукраїнський з'їзд народних депутатів та депутатів місцевих рад, що відбувся в Сєвєродонецьку в листопаді 2004 р., на якому було ухвалено рішення про створення Південно-східної української автономної республіки та проведення референдуму щодо федералізації України.

Водночас російська збройна агресія значно вплинула на геополітичні орієнтації українців. Згідно з дослідженням ідентичності громадян України, проведеним у 2016 р., відбулася переорієнтація більшості українських громадян на інтеграцію з ЄС і значне падіння проросійських настроїв. Так, за пріоритет відносин з ЄС висловилися 78% громадян на Заході країни, 58% – в Центральному регіоні та по 36% – на Півдні та Сході. На Донбасі відносини з Росією і з ЄС вважають однаково значущими, відповідно, 29% і 27%, а для 20% мешканців Сходу і 13% мешканців Півдня пріоритет становлять відносини з Росією. Крім того, в усіх регіонах України, крім Донбасу, абсолютно переважає негативне ставлення до російських органів влади – від 93% на Заході до 56% на Сході. А серед мешканців Донбасу негативне ставлення демонструє 41% громадян[2].

Досить достовірними щодо сценарію розвитку російсько-українських відносин виявилися прогнози іншого американського політолога Джона Міршаймера. У своїй праці «The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent» (1993) він виокремив чотири конфліктогенних чинника, які, незважаючи на досить довгий період відносно стабільних україно-російських відносин, існували завжди. По-перше, це велика ймовірність «спалаху конкуренції в сфері безпеки», чому сприяє наявність довгого незахищеного кордону між країнами. При цьому науковець зазначає, що, хоча Україна і Росія можуть подолати негативну динаміку загострення суперечностей і співіснувати мирно, однак це «було б незвичайно». Другим небезпечним моментом є загроза гіпернаціоналізму, підґрунтя якого складає довга історія взаємної ворожнечі. Більше двох століть Росія панувала в Україні, намагаючись зруйнувати почуття національної ідентичності українців. Тому зараз навіть невеликі суперечності можуть спровокувати спалах націоналізму і політичного насилля[3].

По-третє, на момент набуття Україною незалежності між нею та Росією вже були актуальними декілька невирішених суперечностей, головними з яких були проблема статусу Чорноморського флоту, питання контролю над Кримом, право власності на ядерний арсенал, а також велика кількість економічних проблем, що дісталися в спадок від СРСР. Крім того, велику небезпеку для України завжди складала позиція багатьох росіян щодо ідеї та факту незалежності України. Адже більшість з них прагнули б змінити існуючий кордон з Україною на користь Росії, а деякі навіть відкидають саму ідею української незалежності. Серед російського правлячого класу і пересічних громадян розповсюдження набула думка про «перехідний», тимчасовий характер української незалежності та сподівання на швидку реінтеграцію України[4].

Четвертим потенційно конфліктогенним чинником політолог вважає проблему змішаних популяцій, адже багато мільйонів росіян проживає в Україні, а декілька мільйонів українців – у Росії. За несприятливих обставин це може актуалізувати проблему порушення прав національних меншин і спровокувати спалах політичного насилля[5]. Як бачимо, майже всі ці проблеми, крім суперечності навколо ядерного потенціалу, яка на сьогодні втратила актуальність, виступили факторами і каталізаторами сучасного воєнного конфлікту.

---

[1] *Украина-НАТО: национальный и международный аспекты*: Материалы международного круглого стола (2008). Луганск.

[2] Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості (Інформаційно-аналітичні матеріали) (2016). *Національна безпека і оборона, 3-4(161-162),* 13-14. <http://old.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/n3-4_(161-162)_2016_ukr.pdf> (2018, березень, 10).

[3] Mearsheimer, J.J. (1993). The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent. *Foreign Affairs, vol. 72, no. 3,* 54-55.

[4] Mearsheimer, J.J. (1993). The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent. *Foreign Affairs, vol. 72, no. 3,* 55.

[5] Mearsheimer, J.J. (1993). The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent. *Foreign Affairs, vol. 72, no. 3,* 55-56.

Разом із цим, дослідник зазначив, що «війна між Росією та Україною була би катастрофою», адже «великі енергетичні війни є надто дорогими і небезпечними, спричинятимуть масові жертви і світові потрясіння, і, можливо, втягування інших країн»[1]. При цьому єдиним надійним запобіжним заходом проти російської агресії в Україні дослідник назвав українську ядерну зброю, яку Україна остаточно втратила в 1996 р., згідно з Будапештським меморандумом 1994 р.

Для розкриття детермінант російською збройною агресії проти України важливим є аналіз поглядів Збігнева Бжезінського, який неодноразово підкреслював особливу роль України в геополітичних планах Росії. Втрату України в 1991 р. він називає однією з найбільших геополітичних невдач Росії. Українська незалежність мала для Росії великі негативні наслідки – кризу політичної та етнічної ідентичності, втрату великої індустріальної та сільськогосподарської економіки та великого демографічного ресурсу, а також позбавлення домінуючого положення на Чорному морі, що на певний час зруйнувало імперські амбіції Росії[2].

Надзвичайно важлива роль України для реалізації геополітичних проектів Росії підживлювала наміри російського правлячого класу щодо «реінтеграції» України, змушувала ставити під сумнів саму ідею українського суверенітету, сприймати незалежну Україну як геополітичну «аномалію». Крім того, в суспільну свідомість росіян була глибоко вкорінена думка, що весь пострадянський простір залишається сферою ексклюзивного геополітичного впливу Росії.

Ідеологічним підґрунтям сучасних геополітичних зазіхань Російської Федерації виступає концепція «великої руської цивілізації», в основу якої покладена полумістична культурно-релігійна «євразійська парадигма», засади якої були сформульовані ще в першій чверті XX століття князем Миколою Трубецьким. Згідно з нею Росія є державою, що представляє унікальну євразійську культуру і навіть виступає окремою цивілізацією, «спадкоємницею великої спадщини Чингізхана»[3]. У зв'язку з цим російський народ позиціонується як головний оплот православ'я, єдиний носій містичної «руської ідеї», який виконує особливу духовну і місіонерську роль серед інших народів Євразії. Але без України реалізація євразійської парадигми на практиці є неможливою.

Особливої актуальності ці ідеї набули в світлі геополітичного курсу, впровадженому В. Путіним. Як зазначив З. Бжезінський у червні 2014 р., «те, що ми зараз спостерігаємо в Україні, це… симптом… поступового і сталого підйому російського квазі-містичного шовінізму, який продовжується вже протягом шести або семи років»[4]. Сучасна російська цивілізаційна парадигма спрямована на трансформацію російської національної ідентичності та формування нової доктрини зовнішньої політики. ЇЇ ключовими засадами є концепція «розділеного народу», теми «захисту співвітчизників за кордоном» і «руського миру» та впровадження концепції «Великої руської цивілізації»[5]. Отже, російська збройна агресія проти України виступає практичним втіленням євразійської парадигми. Сучасний російсько-український конфлікт З. Бжезінський визначає як форму міждержавної агресії, яка становить «серйозний виклик міжнародного масштабу, виклик міжнародним нормам і стабільності», міжнародному співтовариству в цілому[6].

Отже, російська агресія щодо ряду країн пострадянського простору (Молдови, Грузії, України) є закономірним продовженням політики реінтеграції колишніх радянських держав до єдиного євразійського простору під проводом Росії, яка активно впроваджується з початку 2000-х рр. Нормативно-правовою базою євразійської інтеграції стали такі документи, як Меморандум про підвищення ефективності Договору про колективну безпеку від 15 травня 1992 р. та його адаптацію до сучасної геополітичної ситуації (2000 р.), Стратегія національної безпеки РФ до 2020 р. (2009 р.), Концепція зовнішньої політики РФ (2013 р.), Воєнна доктрина РФ (2014 р.), Послання Президента РФ Федеральним Зборам РФ (2013 і 2014 рр.) та інші. В усіх цих документах двостороннє та багатостороннє співробітництво та інтеграційні процеси на просторі країн СНД визнані пріоритетним напрямом зовнішньої політики Росії[7].

---

[1] Mearsheimer, J.J. (1993). The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent. *Foreign Affairs, vol. 72, no. 3,* 52.
[2] Бжезинский, З. (2016). *Украинский шанс для России*. Москва: ООО «ТД Алгоритм», 11-12.
[3] Бжезинский, З. (2016). *Украинский шанс для России*. Москва: ООО «ТД Алгоритм», 36.
[4] Бжезинский, З. (2016). *Украинский шанс для России*. Москва: ООО «ТД Алгоритм», 95.
[5] Бжезинский, З. (2016). *Украинский шанс для России*. Москва: ООО «ТД Алгоритм», 96
[6] Бжезинский, З. (2016). *Украинский шанс для России*. Москва: ООО «ТД Алгоритм», 132.
[7] Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій (Аналітична доповідь Центру Разумкова) (2014). *Національна безпека і оборона, 5-6 (148-149),* 3-4. <http://old.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/5_6_Ukr_Ros_2014_site_s.pdf> (2018, березень, 10).

Ключовою засадою сучасної геополітичної парадигми Російської Федерації стала концепція «зони привілейованих інтересів», яку складають сусідні з Росією країни пострадянського простору. Як висловився Д. Медведєв у 2008 р., це країни «з якими нас традиційно пов'язують дружні, добрі відносини, історично особливі відносини. Ми будемо дуже уважно працювати в цих регіонах і розвивати такі дружні відносини з цими державами, з нашими близькими сусідами. Ось із цього я буду виходити при здійсненні нашої зовнішньої політики»[1].

Україна є одним із найважливіших «регіонів» цієї зони. В оновленій Концепції зовнішньої політики РФ 2013 р. Україна визначається як «пріоритетний партнер у СНД», якого необхідно залучати «до поглиблення інтеграційних процесів». При реалізації свого геополітичного курсу, що мав на меті перетворення Росії на «лідера і центр тяжіння всієї Євразії», російська влада вдавалася до тиску, який з часом посилювався. Особливо ефективної щодо України така політика стала за президентства В. Януковича, коли, як зазначають фахівці Центру Разумкова, «відносини з РФ набули закритого, асиметричного формату «політико-економічного бартеру» – поступки національними інтересами в обмін на економічні (в т. ч. газові) преференції»[2]. Важливим документом в цьому контексті стало підписання Меморандуму «Про поглиблення взаємодії між Україною і Євразійською економічною комісією» від 31 травня 2013 р.

Провал реінтеграційної політики Росії щодо України став основною детермінантою російської збройної агресії – високоінтенсивного воєнного конфлікту, початком якого офіційно вважається 20 лютого 2014 р[3]. Головними негативними результатами конфлікту на даний момент стали анексія Криму, здійснена в надзвичайно короткий термін (з 1 по 21 березня 2014 р.) і затяжна війна на Донбасі, що призвела до фактичної сецесії частини території Донецької та Луганської областей. У збройному протистоянні неофіційно беруть участь російські військовослужбовці та найманці, з Російської Федерації здійснюються масштабні поставки зброї, боєприпасів та військової техніки. Ці процеси супроводжуються потужною інформаційною кампанією у російських ЗМІ, спрямованою на розпалювання ворожнечі як серед українських громадян, так і в російському суспільстві стосовно України.

Серед подібних конфліктів на пострадянському просторі (придністровський збройний конфлікт 1992 р., російсько-грузинської війна 2008 р.) російська агресія в України спричинила найбільшу кількість жертв. Найчисленніші втрати відносяться до часу найвищої ескалації конфлікту в 2014 р. Тоді в результаті бойових дій тільки за півроку загинула принаймні 4771 особа і понад 10 360 були поранені[4]. У 2015 р. кількість убитих склала 4327, поранених 10 372 особи[5]. У 2016 р., вже після відносної деескалації конфлікту, було вбито 83 і поранено 305 цивільних громадян, вбито 211 і поранено близько 1300 українських військовослужбовців, а також вбито щонайменше 100 бойовиків[6]. Загальна кількість жертв конфлікту за період із середини квітня по 15 травня 2017 р. склала 34 056 осіб, серед яких 10 090 вбитими (у тому числі 2777 – цивільні громадяни) і 23 966 пораненими[7]. Кількість вимушених переселенців досягла 1,8 млн осіб[8].

---

[1] Интервью Дмитрия Медведева российским телеканалам. *Официальный сайт Президента России*. <http://kremlin.ru/events/president/news/1276> (2018, березень, 10).

[2] Російсько-український конфлікт: стан, наслідки, перспективи розвитку подій (Аналітична доповідь Центру Разумкова) (2014). *Національна безпека і оборона, 5-6 (148-149),* 5. <http://old.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/5_6_Ukr_Ros_2014_site_s.pdf> (2018, березень, 10).

[3] Від російської агресії в Україні загинули майже 10 тис. громадян України – МЗС. *ZN.UA*. <https://dt.ua/UKRAINE/vid-rosiyskoyi-agresiyi-v-ukrayini-zaginuli-mayzhe-10-tis-gromadyan-ukrayini-mzs-234002_.html> (2018, березень, 10).

[4] Heidelberg Institute for International Conflict Research (2014). *Conflict Barometer, no. 23,* 42. <http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2014.pdf> (2018, березень, 10).

[5] Heidelberg Institute for International Conflict Research (2015). *Conflict Barometer, no. 24,* 54. <http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2015.pdf> (2018, березень, 10).

[6] Heidelberg Institute for International Conflict Research (2016). *Conflict Barometer, no. 25,* 50. <http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2016.pdf> (2018, березень, 10).

[7] Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (2017). Report on the human rights situation in Ukraine 16 February to 15 May 2017, 2. <http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport18th_EN.pdf> (2018, березень, 10).

[8] Від російської агресії в Україні загинули майже 10 тис. громадян України – МЗС. *ZN.UA*. <https://dt.ua/UKRAINE/vid-rosiyskoyi-agresiyi-v-ukrayini-zaginuli-mayzhe-10-tis-gromadyan-ukrayini-mzs-234002_.html> (2018, березень, 10).

Отже, незважаючи на відносну деескалацію конфлікту, з'являються нові жертви, у тому числі серед цивільного населення. Крім того, спостерігачами фіксуються численні порушення прав і свобод громадян, зокрема, порушення свободи думки і слова, обмеження свободи пересування на лінії розмежування, випадки позасудових страт, незаконного позбавлення волі, катування та жорстокого поводження. За інформацією ООН, на сьогодні ризик ескалації збройного протистояння залишається досить високим[1]. На це вказують щоденні порушення режиму припинення вогню, відсутність повноцінного відводу від лінії розмежування важкого озброєння та його регулярне застосування.

Таким чином, російсько-український воєнний конфлікт може розглядатися в межах цивілізаційної парадигми, адже має в своїй основі історичні, культурні та геополітичні засади. «Лінією розмежування», за якою відбувається зіткнення, в даному випадку виступають розбіжності між базовими цінностями західної та євразійської цивілізацій. Факторами воєнного конфлікту стали втрата Україною ядерного арсеналу, існування довгого незахищеного кордону між державами, наявність невирішених історичних, економічних та культурних суперечностей, територіальні претензії Росії та неприйняття самої ідеї української незалежності як російським правлячим класом, так і на рівні масової свідомості росіян. Однак головним конфліктогенним чинником, на нашу думку, став перехід російського правлячого класу до експансіоністського курсу в контексті євразійських реінтеграційних процесів на пострадянському просторі, побудованого на геополітичних засадах «євразійської парадигми» та концепції «зони привілейованих інтересів». Руйнування геополітичних планів Росії щодо України виступило головною детермінантою збройної агресії. Російсько-український воєнний конфлікт став не першим актом російської агресії, що мав наслідком військову експансію Росії та відчуження частини території суверенної держави. Однак цей конфлікт став найінтенсивнішим і наймасштабнішим за геополітичними, економічними, гуманітарними наслідками серед інших подібних конфліктів на пострадянському просторі, склавши виклик глобальній системі безпеки.

References:

1. *Postanova pro Zvernennia Verkhovnoi Rady Ukrainy do Orhanizatsii Obiednanykh Natsii, Yevropeiskoho Parlamentu, Parlamentskoi Asamblei Rady Yevropy, Parlamentskoi Asamblei NATO, Parlamentskoi Asamblei OBSIe, Parlamentskoi Asamblei HUAM, natsionalnykh parlamentiv derzhav svitu pro vyznannia Rosiiskoi Federatsii derzhavoiu-ahresorom 2015* [The Resolution on the Appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine to the United Nations, the European Parliament, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, NATO Parliamentary Assembly, OSCE Parliamentary Assembly, GUAM Parliamentary Assembly and national parliaments of the countries of the world on the recognition of the Russian Federation as an aggressor state 2015] (Verkhovna Rada Ukrainy) [The Verkhovna Rada of Ukraine]. *Ofitsiinyi veb-portal Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official web portal of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/129-viii> [in Ukrainian].
2. Huntington, S. (2003). *Stolknovenie civilizacij* [The Clash of Civilizations]. Moscow: Izdatel'stvo AST [in Russian].
3. Ukrainsko-rossijskie otnoshenija v ocenkah grazhdan Ukrainy (Obshhenacional'nyj opros) [Ukraine-Russia Relations in Assessments of Ukrainian Citizens (Nation-wide Poll)] (2009). *Natsionalna bezpeka i oborona* [National Security and Defense], *no. 4(108),* 72-84 [in Russian].
4. Luhanskij oblastnoj sovet [Luhansk Regional Council] (2008). *Materialy mezhdunarodnogo kruglogo stola «Ukraina-NATO: nacional'nyj i mezhdunarodnyj aspekty»* [Materials of the International Round Table «Ukraine-NATO: National and International Aspects»]. Luhansk [in Russian].
5. Identychnist hromadian Ukrainy v novykh umovakh: stan, tendentsii, rehionalni osoblyvosti (Informatsiino-analitychni materialy) [Ukrainian Identity in New Conditions: Current Situation, Trends, Regional Aspects (Informational and Analytical Materials)] (2016). *Natsionalna bezpeka i oborona* [National Security and Defense], *no. 3-4 (161-162),* 3-57 [in Ukrainian].
6. Mearsheimer, J.J. (1993). The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent. *Foreign Affairs, vol. 72, no. 3,* 50-66 [in English].
7. Brzeziński, Z. (2016) *Ukrainskij shans dlja Rossii* [Ukrainian Chance for Russia.]. Moscow: OOO «TD Algoritm» [in Russian].

[1] Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (2017). *Report on the human rights situation in Ukraine 16 February to 15 May 2017, 2.* <http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport18th_EN.pdf> (2018, березень, 10).

8. Rosiisko-ukrainskyi konflikt: stan, naslidky, perspektyvy rozvytku podii (Analitychna dopovid Tsentru Razumkova) [The Russia-Ukraine Conflict: Current Situation, Consequences, Prospects (Analytical Report by the Razumkov Center)] (2014). *Natsionalna bezpeka i oborona* [National Security and Defense], *no. 5-6 (148-149),* 2-39 [in Ukrainian].
9. Interv'ju Dmitrija Medvedeva rossijskim telekanalam [Interview of Dmitry Medvedev to Russian TV channels]. *Oficial'nyj sajt Prezidenta Rossii* [The official website of the President of Russia]. <http://kremlin.ru/events/president/news/1276> [in Russian].
10. Vid rosiiskoi ahresii v Ukraini zahynuly maizhe 10 tys. hromadian Ukrainy – MZS [Almost 10 thousand Ukrainian citizens died in Russian aggression in Ukraine – the Ministry of Foreign Affairs]. *ZN.UA.*<https://dt.ua/UKRAINE/ vid-rosiyskoyi-agresiyi-v-ukrayini-zaginuli-mayzhe-10-tis-gromadyan-ukrayini-mzs-234002_.html> [in Ukrainian].
11. Heidelberg Institute for International Conflict Research (2014). *Conflict Barometer, no. 23.* <http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2014.pdf> [in English].
12. Heidelberg Institute for International Conflict Research (2015). *Conflict Barometer, no. 24.* <http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2015.pdf> [in English].
13. Heidelberg Institute for International Conflict Research (2016). *Conflict Barometer, no. 25.* <http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2016.pdf> [in English].
14. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (2017). *Report on the human rights situation in Ukraine 16 February to 15 May 2017.* <http://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport18th_EN.pdf> [in English].

Костянтин Задоя, к. ю. н.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ У НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ: ДОСВІД МОЛДОВИ ЯК УРОК ДЛЯ УКРАЇНИ

Kostiantyn Zadoia, PhD in Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

CRIMINALIZATION OF WAR CRIMES IN NATIONAL LEGAL SYSTEMS: MOLDOVIAN EXPERIENCE AS A LESSON FOR UKRAINE

Criminalization of war crimes in national legal systems is important because enable prosecution of this crimes in national level. Principle of complementarity, on which the functioning of the International Criminal Court is based, testifies that national prosecutions of war crimes should be prioritized over international prosecutions. Unfortunately current Ukrainian criminal legislation on war crimes is very vague, has many gaps and is in need of dramatic amendments. In this view Moldovian experience of domestication of international criminal law should be taken into consideration. On the one hand Moldovian and Ukrainian criminal law has common legal origins, on the other Moldovian approach to the criminalization of war crimes correspond with best European practices.
Keywords: war crimes, criminalization of crimes, the principle of complementarity, International Criminal Court, implementation of international criminal law.

Вступ. Стаття 8 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року (далі – Угода)[1] передбачає, що сторони співробітничають з метою зміцнення миру та міжнародного правосуддя шляхом ратифікації та імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року[2] (далі – РС, Статут) та пов'язаних з ним документів. Хоча це положення й не конкретизує, в чому саме має виразитись імплементація положень РС, однак, майже не викликає сумніви те, що одним із компонентів цього процесу має стати приведення кримінального законодавства України у відповідність із положеннями Статуту щодо так званих *основних злочинів (core crimes)* за міжнародним правом: геноциду (стаття 6 РС), злочинів проти людяності (стаття 7 РС), воєнних злочинів (стаття 8 РС), агресії (стаття 8bis РС). По-перше, такий крок є звичним для держав-учасниць РС[3], по-друге – на необхідності гармонізації національного кримінального законодавства з вказаними положеннями РС неодноразово вказували представники української правової доктрини[4].

[1] *Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part* (adopted 27 June 2014, entered into force 01 September 2017). <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2014.161.01.0003.01.ENG> (2018, лютий, 14).
[2] *Rome Statute of the International Criminal Court* (adopted 17 July 1998, entered into force 01 July 2002). <https://www.icc-cpi.int/resource-library/Documents/RS-Eng.pdf> (2018, лютий, 14).
[3] Див., наприклад, *Act to Introduce the Code of Crimes against International Law 2002* (Bundestag). <https://www.mpicc.de/files/pdf1/vstgbleng2.pdf> (2018, лютий, 14); *Crimes Against Humanity and War Crimes Act 2000* (Senate and House of Commons of Canada). <http://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/C-45.9.pdf> (2018, лютий, 14); *International Crimes Act 2003* (Raad van State, Staten-Generaal). <https://documents.law.yale.edu/sites/default/files/netherlands_-_international_crimes_act_english_.pdf> (2018, лютий, 14).
[4] Див., наприклад, Кучевська, С.П. (2009). *Проблеми гармонізації законодавства України про кримінальну відповідальність та Статуту Міжнародного кримінального суду*: дис...канд. юрид. наук. Львів; Мохончук, С.М. (2014). *Кримінально-правова охорона миру та безпеки людства*: автореф. дис.... д-ра юрид. наук. Харків.

Важливо розуміти, що на шляху до виконання статті 8 Угоди Україна буде далеко не першою державою, яка адаптує своє національне кримінальне законодавство до положень Статуту, а отже – має можливість спертись на доволі вагомий правовий досвід іноземних держав. Причому вивчення цього досвіду має відбуватись не лише з огляду на можливість рецепції певних завершених законодавчих "форм", а й з точки зору виявлення помилок або "слабких місць" іноземного законодавства та, відповідно, уникнення подібних вад при реформуванні українського кримінального закону. Найбільший інтерес викликає досвід тих іноземних держав, що сповідають однакові з Україною традиції кримінального права. З тих правових систем, що цілеспрямовано "доместикували" положення РС щодо *core crimes,* напевне, найбільш близькою до української є правова система Молдови. Молдовське та українське кримінальне законодавство мають спільне радянське (соціалістичне) "коріння", яке й зараз продовжує справляти вагомий вплив на позитивне кримінальне право та доктрину України та Молдови[1].

З рештою необхідно наголосити на тому, що в контексті агресії Російської Федерації проти України, яка триває з 2014 року[2], та, відповідно, збройного конфлікту між Україною та Російською Федерацією[3], найбільший інтерес становить досвід Молдови в питанні приведення національного кримінального законодавства у відповідність зі статтею 8 РС, яка закріплює юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) стосовно *воєнних злочинів (серйозних порушень міжнародного гуманітарного права)*.

Криміналізація серйозних порушень міжнародного гуманітарного права за законодавством Молдови перед реформою 2013 року. Кримінальне законодавство республік СРСР було малочутливим до положень міжнародного кримінального права, які визнають певні діяння злочинами та вимагають їх переслідування на національному рівні. Не був винятком з цієї тенденції й Кримінальний кодекс (далі – КК) Молдови (Молдовської РСР) 1961 року[4], що, як наприклад і КК України (Української РСР) 1960 року[5], лише фрагментарно встановлював відповідальність за окремі діяння, які визнаються воєнними злочинами за сучасним міжнародним правом: мародерство, насильство над населенням в районі воєнних дій, погане поводження з військовополоненими, незаконне носіння знаків Червоного Хреста та Червоного Півмісяця та зловживання ними (статті 267-270 КК Молдови 1961 року). Ці положення частково являють собою інерційне слідування архаїчним положенням міжнародного гуманітарного права початку XX ст., а частково є витвором радянської правової традиції. Найголовніше ж, що вони охоплювали лише доволі незначний спектр діянь, які визнавались та визнаються воєнними злочинами за міжнародним правом. Ще один вимір проблемності цих положень полягає в тому, що перераховані діяння

[1] Також адаптували своє національне кримінальне законодавство до положень РС щодо основних злочинів за міжнародним правом й інші держави Центральної та Східної Європи. Утім, попри певну спільну з Україною правову «спадщину» у вигляді соціалістичної правової традиції, кримінальне законодавство цих держав все ж істотно видозмінилось у порівнянні з часами існування «соціалістичного табору» та Радянського Союзу й впевнено еволюціонує у напрямку до романо-германської правової традиції. В принципі у тому ж самому напрямку розвиваються й молдовська та українська правові системи. Однак, як видається, в частині кримінального права обидві вони все ж значно ближче до (пост-)радянських «стандартів», аніж до «стандартів» континентальної Європи. Хоча наближення до останніх і має місце, воно все ж видається не настільки інтенсивним, як наприклад у випадках із Пенітенціарним кодексом Естонії 2001 року або Кримінальним кодексом Румунії 2014 року.

[2] Попри заперечення цього факту з боку російської влади він одержав міжнародне визнання. Див. з цього приводу перш за все UNGA Res 68/262 (27 March 2014) UN Doc A/RES/68/262. <http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262> (2018, лютий, 14); UNGA Res 71/205 (19 December 2016) UN Doc A/RES71/205. <http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/71/205> (2018, лютий, 14).

[3] Попри те, що Україна поки не ратифікувала РС, вона вже двічі визнала юрисдикцію Міжнародного кримінального суду ad hoc на засадах статті 12(3) РС, зробивши про це заяви від 17 квітня 2014 та від 8 вересня 2015 року. Друга із цих заяв охоплює події в період, що мали чи матимуть місце на території України в період з 20 лютого 2014 року до моменту ратифікації Україною РС, її подання викликане прагненням української влади забезпечити невідворотність відповідальності за злочини, вчинені в контексті агресії з боку Російської Федерації.

[4] *Уголовный кодекс 1961* (Парламент Республики Молдова). <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=2&id=314072> (2018, лютий, 14).

[5] *Кримінальний кодекс України*, ст.ст. 260-263 (1960) (Верховна Рада України). <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2002-05> (2018, лютий, 14).

позиціонувались як військові злочини, а отже – їх суб'єктом відповідно до статті 238 КК Молдови 1961 року могли бути виключно особи, що за молдовським законодавцем мали статус військовослужбовців (у тому числі – військовослужбовців органів національної безпеки, внутрішніх справ), осіб, що проходять обов'язкову військову підготовку, резервістів під час проходження військової служби, обов'язкової військової підготовки, навчальних або перевірочних зборів, чи особи, щодо яких молдовське законодавство містило спеціальну вказівку при визнання їх суб'єктами військових злочинів. При цьому, наприклад, вже перший коментар Міжнародного комітету Червоного Хреста до Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року[1], який був виданий на момент прийняття КК Молдови 1961 року, вказував, що в контексті збройного конфлікту міжнародного характеру положення цих конвенцій стосовно кримінальної відповідальності за їх *серйозні порушення (grave breaches)*[2] вимагають переслідування стороною конфлікту як власних громадян, так і громадян протилежної сторони конфлікту[3].

Приймаючи нові кримінальні кодекси на межі 1990-их та 2000-их років, пострадянські держави (колишні республіки СРСР) зробили крок уперед в питанні гармонізації власного національного законодавства з положеннями міжнародного права, що встановлюють відповідальність за *core crimes*. Зокрема, новоприйняті кримінальні кодекси стали наповнюватись автономними (окремими) положеннями, що встановлювали відповідальність за вказані діяння. Від моменту набрання чинності містив такі положення й КК Молдови 2002 року[4]. У контексті цієї тенденції варто відмітити, що молдавський кримінальний закон з одного боку увібрав в себе певні риси, які притаманні пострадянському кримінальному законодавству в цілому, а з іншого боку – від самого початку містив доволі неординарні законодавчі рішення, окремі з яких стосувались і кримінальної відповідальності за воєнні злочини.

Переважна більшість пострадянських держав при оновленні власного законодавства орієнтувались на прийняті майже одночасно Модельний КК для Співдружності Незалежних Держав (далі – СНД) 1996 року[5] та КК Російської Федерації 1996 року[6], які у тому числі зумовили загальний вектор розвитку пострадянського кримінального права в питанні криміналізації основних злочинів за міжнародним правом. Наприклад, у статті 139 КК Молдови 2002 року та статті 437 КК України 2001 року[7], як і в більшості інших пострадянських кримінальних кодексів, законодавча характеристика агресії ґрунтується на так званій "Нюрнберзькій та Токійській" моделі[8],

[1] Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field (adopted 12 August 1949, entered into force 21 October 1950) 75 U.N.T.S. 31 <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-970-English.pdf> (2018, лютий, 14); Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded, Sick and Shipwrecked Members of the Armed Forces at Sea (adopted 12 August 1949, entered into force 21 October 1950) 75 U.N.T.S. 85 <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-971-English.pdf> (2018, лютий, 14); Geneva Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War (adopted 12 August 1949, entered into force 21 October 1950) 75 U.N.T.S. 135 <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-972-English.pdf> (2018, лютий, 14); Geneva Convention relative to the protection of civilian persons in time of war (adopted 12 August 1949, entered into force 21 October 1950) 75 U.N.T.S. 287 <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-973-English.pdf> (2018, лютий, 14).

[2] Зокрема, мова йде про статтю 49 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях, статтю 50 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі, статтю 129 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими, статтю 146 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни.

[3] Pictet, J (1952). Commentary on the Geneva Conventions of August 12 1949. *Volume I.* Geneva: International Committee of the Red Cross, 365.

[4] *Уголовный кодекс Республики Молдова 2002* (Парламент Республики Молдова). <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=333674&lang=2> (2018, лютий, 14).

[5] *Модельный уголовный кодекс. Рекомендательный законодательный акт для Содружества Независимых государств 1996* (Межпарламентская Ассамблея государств – участников Содружества Независимых Государств). <http://docs.cntd.ru/document/901781490> (2018, лютий, 14).

[6] *Уголовный кодекс Российской Федерации 1996* (Государственная Дума, Совет Федерации) <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/> (2018, лютий, 14).

[7] *Кримінальний кодекс України 2001* (Верховна Рада України). <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (2018, лютий, 14).

[8] Див. детальніше про цю модель криміналізації агресії за національним кримінальним правом у Sayapin, S. (2014). *The Crime of Aggression in International Criminal Law: Historical Development, Comparative Analysis and Present State.* Springer Science & Business Media, 202-207.

що пояснюється очевидним впливом статті 353 КК РФ 1996 року та статті 103 КК Модельного КК для СНД.

З іншого боку, в питанні криміналізації воєнних злочинів КК Молдови 2002 року від самого початку відзначався нестандартним підходом. Більшість пострадянських держав, створювали положення (див. у тому числі й статтю 438 КК України 2001 року), які передбачають кримінальну відповідальність за ці діяння, наслідуючи не статтю 8 РС, що містить розлогу "кодифікацію" воєнних злочинів, а статтю 356 КК РФ 1996 року та статтю 106 Модельного КК для СНД 1996 року, які викладені в геть інакший спосіб – їх диспозиції прагнуть охопити значну кількість порушень міжнародного гуманітарного права не стільки шляхом їх конкретного перерахування в тексті кримінального закону, скільки за рахунок використання абстрактних (обтічних) законодавчих формул на кшталт "застосування у збройному конфлікті засобів і методів, заборонених міжнародним договором". Уразливість цього підходу ставала все більш помітною з плином часу, адже поза пострадянським простором, більшість держав при впровадженні чи модернізації положень національного законодавства, які встановлювали кримінальну відповідальність за воєнні злочини, спирались на статтю 8 РС щонайменше у концептуальному вимірі та намагались викласти об'єктивні та суб'єктивні ознаки воєнних злочинів максимально конкретно. Примітно, що визнають істотні вади статті 356 КК РФ 1996 року сучасні російські автори: "Порівнюючи [її] з багатослівною ст. 8 РС, можна, здавалось би, захоплюватись вмінням нашого законодавця створювати норми високого рівня абстракції. Однак це навряд чи можливо. У рамках ст. 356 КК РФ нам вдалось зробити те, що не вдавалось зробити нікому до того або після: "втиснути" всі порушення чотирьох Женевських конвенцій, ДП І, інших міжнародних договорів та звичаєвого міжнародного права, що мають бути кримінально караними, в єдиний склад злочину. Відповідно, перелік претензій до ст. 356 КК РФ безкінечний: змішування "гаазького" та "женевського" права, упущення звичаєвого міжнародного права, прогалини або, навпаки, надмірне охоплення в криміналізації, нерозрізнення міжнародного та неміжнародного збройного конфлікту й т.п."[1]. Своєрідність молдовського підходу полягала у тому, що на відміну статті 356 КК РФ 1996 року та статті 106 Модельного КК для СНД 1996 року, КК Молдови 2002 року в первинній редакції передбачав хоча й вельми спрощену, але тим не менш очевидну диференціацію воєнних злочинів, що втілювалось у співіснуванні статей 137 ("Нелюдське поводження") та 143 ("Застосування заборонених засобів та методів ведення війни"). У такому підході вгадується намагання молдовського законодавця відобразити те, що сучасне міжнародне гуманітарне право має дві "гілки": 1) "право Гааги" – норми, які регламентують ведення війни; 2) "право Женеви" – норми, які регламентують захист окремих категорій осіб. Причому, якщо стаття 143 КК Молдови 2002 року була викладена у звичний для пострадянської кримінально-правової традиції абстрактний спосіб, то те саме не можна сказати про статтю 137 цього Кодексу в її первинній редакції. Навпаки, її положення містить доволі розлогий перелік конкретних порушень міжнародного гуманітарного права, який, утім, важко назвати не позбавленим вад. Наприклад, у первинній редакції ч. 3 ст. 137 КК Молдови фігурував термін "винищення", хоча він не згадується ані в положеннях Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року щодо серйозних порушень цих конвенцій, ані в статті 3, спільній для Женевських конвенцій про захист жертв війни від 1949 року, ані в статті 8 РС. Натомість, усі ці положення послідовно вживають термін "вбивство", а винищенням, у свою чергу, в статті 7 РС називається один із проявів злочинів проти людяності, що можуть вчинятись і поза контекстом збройного конфлікту. Інший характерний приклад – ч. 1 ст. 137 КК Молдови 2002 року в первинній редакції встановлювала кримінальну відповідальність за катування осіб, що перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права, з метою "умисного заподіяння тяжких страждань або тяжких тілесних ушкоджень або іншої тяжкого шкоди [їх] здоров'ю", і в той же час у частині третій цієї статті йшлося про "застосування катування, нанесення каліцтв, винищення або смертн[у] кар[у] без законного суду осіб, зазначених у частині (1)". Якщо вважати, що застереження про відсутність законного суду пов'язано виключно зі словами "смертна кара", у такому випадку не зрозуміло, яким саме чином можна розмежувати між собою зміст кримінально-правових заборон, передбачених ч.ч. 1 та 3 ст. 137 КК Молдови 2002 року в первинній редакції, в тих їх складових, що стосуються катування. Якщо ж виходити з того, що слова "без законного суду" стосувались усіх перерахованих в частині третій статті діянь,

[1] Есаков, Г.А., Русинова, В.Н., Богуш, Г.И. (2017). *Международные преступления: модель имплементации в российское уголовное законодательство*. Москва: Проспект, 8-9.

тобто й катування, це створює враження про те, що за певних умов катування є прийнятною поведінкою стосовно осіб, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права. Утім, хоча б зі згаданих вище положень Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року випливає абсолютно протилежний висновок. Отже, у який би із двох вказаних вище способів не тлумачилась первинна редакція ч. 3 ст. 137 КК Молдови, результат інтерпретації не дає чіткого уявлення про те, які ж саме діяння у розумінні цього положення належить вважати катуванням. На жаль, не змогла внести ясність у це питання й молдовська правова доктрина. Навпаки, як видається, її представники взагалі намагалась уникнути необхідності коментування ч. 3 ст. 137 КК Молдови 2002 року в первинній редакції[1], усвідомлюючи проблемність цього положення.

Слід застерегти, що появу в КК Молдови 2002 року статті 137, яка очевидно вирізняється на фоні традиційного пострадянського підходу до встановлення кримінальної відповідальності за воєнні злочини, не можна пояснити виключно проактивністю молдовського законодавця, адже в даному випадку він учинив так, як чинили й законодавці більшості інших пострадянських держав, а саме – взяв за основу іноземний правовий досвід. Однак у випадку з первинною редакцією статті 137 КК Молдови 2002 року прикладом для наслідування стала стаття 358 КК Румунії 1968 року[2], а не стаття 356 КК РФ 1996 року та стаття 106 Модельного КК для СНД 1996 року. При цьому не можна не відмітити, що при запозиченні цього положення не обійшлося без його модифікацій, які, на жаль, лише погіршили його зміст. Наприклад, стаття 358 КК Румунії 1968 року, на відміну від статті 137 КК Молдови 2002 року, встановлювала відповідальність за катування осіб, що перебувають під захистом міжнародного права, виключно на рівні своєї частини третьої, а в частині першій статті йшла мова про нелюдське поводження з особами, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права. До того ж ч. 3 ст. 358 КК Румунії 1968 року було викладено у спосіб, який не допускав висновків про те, що за певних умов катування вказаних осіб не буде кримінально караним. Утім, заради справедливості варто відмітити, що зміст статті 358 КК Румунії 1968 року не був бездоганним per se. Наприклад, у ньому фігурує термін "винищення", що є неоднозначним в контексті відповідальності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, і в той же час відсутній набагато звичніший для того самого контексту термін "вбивство".

Попри те, що можна прослідкувати очевидний "генетичний" зв'язок між статтею 137 КК Молдови 2002 року в первинній редакції й статтею 358 КК Румунії 1968 року, з одного боку, та статтею 143 КК Молдови 2002 року й статтею 356 КК РФ 1996 року та статтею 106 Модельного КК для СНД 1996 року, з іншого боку, в одному аспекті встановлення кримінальної відповідальності за воєнні злочини молдовський законодавець все ж виявився вельми оригінальним. Зокрема, стаття 138 КК Молдови 2002 року в первинній редакції встановлювала відповідальність за: 1) виконання наказу, що тягне вчинення злочину, передбаченого статтею 137 цього Кодексу; 2) віддання начальником наказу про вчинення вказаного злочину; 3) невиконання або неналежне виконання обов'язків із запобігання вчиненню підлеглими того самого злочину. Утім, викликає серйозні сумніви доцільність такого законодавчого рішення. З цілим рядом застережень можна виправдати самостійну криміналізацію третього із вказаних діянь – у такий спосіб законодавець Молдови дуже фрагментарно "доместикував" у національне кримінальне право інститут командної відповідальності[3], відобразивши не всі його "гілки", зокрема – у ч. 3 ст. 138 КК Молдови 2002 року було проігноровано відповідальність військового командира за неприпинення воєнних злочинів та невжиття заходів для їх переслідування. Однак вкрай важко знайти раціональне поясненню окремій криміналізації першого та другого діянь. Складається враження, що це рішення ґрунтується на некоректному тлумаченні положень міжнародного права. Зокрема, положення Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року, які встановлюють зобов'язання в сфері забезпечення відповідальності за серйозні порушення цих конвенцій, говорять про те, що держави-учасниці мають вжити заходів для встановлення кримінальної відповідальності осіб, що вчиняють серйозні порушення чи віддають наказ про такі дії. Утім, це зобов'язання залишає на розсуд держав вибір техніко-юридичного способу його реалізації, не вимагаючи натомість формулювання

[1] Див., наприклад, Бужор, В., Гуцуляк, В., Спыну, И. (2010). *Уголовный кодекс Республики Молдова: комментарий.* Кишинэу: Institutul de Științe Penale *și* Criminologie Aplicată*, 359.*

[2] *Codul Penal 1968* (Parlamentul). <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/38070> (2018, лютий, 14).

[3] На момент прийняття КК Молдови 2002 року та зараз основним орієнтиром (чи принаймні одним із основних орієнтирів) щодо змісту цього інституту за міжнародним правом була та залишається стаття 28 РС.

національного кримінального закону у спосіб, який був передбачений в первинних редакціях ч.ч. 1, 2 ст. 137 КК Молдови 2002 року. Таким чином, у даному випадку не існувало міжнародно-правового зобов'язання, яке б спонукало до створення положень, що за своїм змістом є спеціальними по відношенню до положень, передбачених главою IV Загальної частини КК Молдови 2002 року ("Співучасть").

Насамкінець слід відмітити, що в певному аспекті криміналізації воєнних злочинів первинна редакція КК Молдови 2002 року виявивсь навіть більш консервативною, аніж традиційні "маяки" пострадянської кримінально-правової законотворчості – КК РФ та Модельний КК для СНД. Зокрема, статті 389-392 КК Молдови 2002 року майже дослівно відтворювали положення статей 267-270 КК Молдови 1961 року (див. вище про проблемність їх змісту з точки зору міжнародного права), хоча ані КК РФ, ані Модельний КК для СНД подібних положень не передбачали, що виглядає цілком логічним, адже у зв'язку із впровадженням більш-менш прямих національно-правових аналогів заборон воєнних злочинів за міжнародним правом втрачає сенс прихована (опосередкована) криміналізація таких діянь як військових злочинів.

Реформа 2013 року: наближення кримінального законодавства Молдови до міжнародного права в питанні відповідальності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права. Молдова підписала РС ще 8 вересня 2000 року, але ратифікація договору відбулась лише 12 жовтня 2010 року. Хоча Статут прямо не вимагає від держав-учасниць приведення національного кримінального законодавства у відповідність до його статей 6-8bis, влада Молдови, спираючись на досвід іноземних правових систем, все ж вирішила зробити це та в 2013 році ухвалила відповідні зміни до КК Молдови 2002 року[1]. Як відмічалось у Пояснювальній записці до відповідного законопроекту, необхідність таких змін обумовлена тим, що чинні на той момент положення КК Молдови 2002 року або лише частково відповідали положенням РС, або мали надто загальний характер, або були явно помилковими, що в сукупності могло б заважати здійсненню Молдовою власної юрисдикції щодо тих чи інших злочинів з огляду на закріплений у статті 17 РС принцип комплементарності. Інакше кажучи, влада Молдови розглядала вади національного кримінального законодавства як потенційну загрозу визнання Молдови неспроможною здійснювати кримінальне переслідування *core crimes*, що автоматично активувало б юрисдикцію МКС. З одного боку це вело б до негативних для Молдови наслідків на зовнішньополітичній арені, а з іншого – навряд чи відповідало б інтересам правосуддя, оскільки міжнародна судова установа *a priori* перебуває в більш складному становищі з точки зору здатності ефективно та швидко відправляти правосуддя, аніж національні суди. Окрім того, Пояснювальна записка містить згадку про ще одну причину, через яку КК Молдови 2002 року потребував істотних змін, а саме – необхідність виконання міжнародних зобов'язань щодо належного переслідування основних злочинів, які випливають для Молдови з низки міжнародних договорів. У випадку з воєнними злочинами акцентувалась увага на зобов'язаннях, які випливають перш за все з Женевських конвенціях про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року та Додаткових протоколах до них від 8 червня 1977 року[2]. Зокрема, у Пояснювальній записці таким чином пояснювалось, чому чинні на той момент положення кримінального законодавства Молдова щодо відповідальності за воєнні злочини не можна було вважати достатніми з точки зору необхідності виконання міжнародно-правових зобов'язань: "Республіка Молдова, ратифікувавши Женевські Конвенції та Додаткові Протоколи до них, взяла на себе зобов'язання вживати всіх законодавчих заходів для встановлення кримінальних санкцій, що могли б застосовуватись щодо осіб, які вчинили або наказали вчинити будь-який із тяжких злочинів, передбачених Конвенціями. Таким чином, для ефективного виконання зобов'язань недостатньо всього лише зібрати повністю всі воєнні злочини в одну статтю, а

[1] *Закон о внесении изменений и дополнений в Уголовный кодекс Республики Молдова № 985-XV от 18 апреля 2002 года 2013* (Парламент Республики Молдова). <http://lex.justice.md/ru/347974/> (2018, лютий, 14).

[2] Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the protection of victims of international armed conflicts (Protocol I) (adopted 08 June 1977, entered into force 7 December 1978) 1125 U.N.T.S. 3 <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201125/volume-1125-I-17512-English.pdf> (2018, лютий, 14); Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949 and relating to the protection of victims of non-international armed conflicts (Protocol II) (adopted 08 June 1977, entered into force 7 December 1978) 1125 U.N.T.S. 609 <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201125/volume-1125-I-17513-English.pdf> (2018, лютий, 14).

необхідно окремо індивідуалізувати кожне з них. Це б відповідало також вимогам принципу зрозумілості юридичних норм"[1].

Варто віддати належне молдовській владі, яка, задекларувавши системні проблеми національного кримінального законодавства та поставивши перед собою вельми амбітну мету, не пішла шляхом мінімальних ("косметичних") вдосконалень КК Молдови 2002 року, а обрала радикальний варіант його модернізації в аспекті кримінальної відповідальності за воєнні злочини. Перш за все це вилилось у запровадження значно більш розгалуженої системи видів воєнних злочинів за рахунок викладення статті 137 КК Молдови 2002 року в новій редакції та доповнення Кодексу новими статтями 137-1 – 137-4. Примітно, що при побудові "каталогу" воєнних злочинів молдовський законодавець, як і багато європейських держав, вирішив не спиратись на текст статті 8 РС, в якому воєнні злочини "каталогізовані" ("кодифіковані", систематизовані) за типом порушення міжнародного гуманітарного права та типом збройного конфлікту, а взяв за орієнтир правові блага, на які посягають відповідні діяння. Зокрема, такий підхід був реалізований раніше в Кодексі злочинів проти міжнародного права (далі – КЗпМП) ФРН 2002 року. Порівняння положень цього Кодексу з новелами молдовського кримінального закону дає підстави говорити, що саме німецьке законодавство було основним "джерелом натхнення" для молдовської влади. Про це свідчить хоча б те, що перелік правових благ, за якими у КК Молдови 2002 року внаслідок реформи 2013 року "каталогізовано" воєнні злочини, загалом збігається з аналогічним переліком за КЗпМП ФРН 2002 року:

1) воєнні злочини проти *осіб:* стаття 137 КК Молдови 2002 року – § 8 КЗпМП ФРН 2002 року;

2) воєнні злочини проти *власності та інших прав:* стаття 137-1 КК Молдови 2002 року – § 9 КЗпМП ФРН 2002 року;

3) воєнні злочини, які полягають у *застосуванні заборонених засобів ведення війни:* стаття 137-2 КК Молдови – § 12 КЗпМП ФРН 2002 року;

4) воєнні злочини, які полягають у *неправомірному використанні розпізнавальних емблем міжнародного гуманітарного права:* стаття 137-3 КК Молдови – § 10 КЗпМП ФРН 2002 року;

5) воєнні злочини, які полягають у *застосуванні заборонених методів ведення війни:* стаття 137-4 КК Молдови – § 11 КЗпМП ФРН 2002 року.

Однак не можна не відмітити, що молдавський законодавець не вдався до банального "копіювання" німецького кримінального закону. В певних аспектах криміналізації воєнних злочинів підходи КК Молдови 2002 року та КЗпМП ФРН 2002 року різняться. Наприклад, за КЗпМП ФРН 2002 року діяння, які полягають у (а) завданні ударів по персоналу, об'єктах, матеріалах, підрозділах або транспортних засобах, задіяним у наданні гуманітарної допомоги або в місії з підтримання миру відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, поки вони мають право на захист, яку міжнародне гуманітарне право забезпечує цивільним особам або цивільним об'єктам, та (б) завданні ударів по будівлях, матеріалах, медичних установах і транспортних засобах, в тому числі по персоналу, які використовують розпізнавальні емблеми, встановлені Женевськими конвенціями від 12 серпня 1949 року, віднесені до воєнних злочинів щодо гуманітарний операцій та емблем (§ 10 Кодексу), а за КК Молдови 2002 року – до воєнних злочинів, які полягають у застосуванні заборонених методів війни (п.п. c та d ч. 3 ст. 137-4 Кодексу). Утім, в контексті усього масиву змін, що були внесені до КК Молдови 2002 року внаслідок реформи 2013 року, подібні відмінності не виглядають принциповими та не ставлять під сумнів зроблений вище висновок – вирішальний вплив на зазначену реформу справило саме німецьке кримінальне законодавство.

Орієнтуючись на КЗпМП ФРН 2002 року, при вдосконаленні національного законодавства молдовська влада запозичила й концептуальний підхід, відповідно до якого стаття 8 РС не може вважатись "висіченим у камені" еталоном, який вимагає безумовного наслідування. Зокрема, це положення встановлює доволі обмежену юрисдикцію МКС щодо воєнних злочинів, вчинених у контексті збройного конфлікту неміжнародного характеру. У той же час в звичаєвому міжнародному гуманітарному праві простежується тенденція до зближення правових режимів збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру, що не може не відображатись на

[1] *Пояснительная записка к проекту Закона о внесении изменений и дополнений в Уголовный кодекс Республики Молдова 2013* (Правительство Республики Молдова). <http://www.parlament.md/LegislationDocument.aspx?Id= 9de597c3-9d22-4946-a3e1-dd04c54c7beb> (2018, лютий, 14).

криміналізації серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Саме на цій тенденції й ґрунтуються положення §§ 8-12 КЗпМП ФРН 2002 року, в яких контекстуальний елемент воєнних злочинів має один і той самий вигляд – "той, хто у зв'язку зі збройним конфліктом міжнародного або неміжнародного характеру [вчинить]". Як наслідок, § 11(3) КЗпМП ФРН 2002 року встановлює кримінальну відповідальність за заподіяння у контексті збройного конфлікту неміжнародного характеру, наприклад, масштабної, тривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно надмірною у порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою, хоча у статтях 8(c) та (e) РС, що "кодифікують" воєнні злочини, вчинені у зв'язку із неміжнародним збройним конфліктом, таке діяння не згадується. Однак, наслідуючи в питанні про "каталог" воєнних злочинів, вчинених в контексті збройного конфлікту неміжнародного характеру КЗпМП ФРН 2002 року (а не РС), молдовська влада і в даному випадку не обмежилась відтворенням тексту німецького кримінального закону. Понад те, видається, що в певному аспекті їй навіть вдалось викласти положення КК Молдови 2002 року у більш досконалий спосіб. Зокрема, ч. 1 ст. 137 цього Кодексу (в чинній редакції) передбачає відповідальність за низку воєнних злочинів проти особи, що можуть вчинятись виключно в рамках збройного конфлікту міжнародного характеру. Зміст цього положення обумовлений тим, що попри зближення правового регулювання збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру воно все ж *a priori* не може бути ідентичним. Наприклад, сучасне міжнародне гуманітарне право передбачає, що режим окупації може мати місце виключно в рамках збройного конфлікту міжнародного характеру. Таким чином, певні воєнні злочини (наприклад, переміщення державою-окупантом частини свого населення на окуповану територію) справді можуть вчинятись виключно в контексті цього типу збройного конфлікту, що й віддзеркалює ч. 1 ст. 137 КК Молдови 2002 року. Менш досконалим в цьому аспекті видається § 8 КЗпМП ФРН 2002 року, який текстуально не виокремлює специфічну групу воєнних злочинів проти особи, які можуть бути вчинені в контексті лише одного типу збройного конфлікту.

Врешті-решт важливо відмітити, що в рамках реформи 2013 року молдовський законодавець виключив з тексту КК Молдови 2002 року архаїчні статті 389-392 (див. про них вище). У контексті новел, які принесла з собою реформа, подальше існування цих положень втрачало сенс.

Недоліки реформи 2013 року: неповна та надмірна криміналізація діянь. Віддаючи належне зусиллям молдовської влади, все ж не можна залишити поза увагою те, що їй не вдалося досягти абсолютної узгодженості з міжнародним правом в питанні кримінальної відповідальності за воєнні злочини. Зокрема, це втілюється в проблемах "недо-" та "надкриміналізації" воєнних злочинів у порівнянні з міжнародним правом.

Найбільш яскравим прикладом неповної криміналізації є ч. 5 ст. 137-3 КК Молдови 2002 року, яка встановлює відповідальність за "віроломне вбивство однієї або декількох осіб, передбачених пунктом c) статті 127-1, вчинене в рамках міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту". Ключовими ознаками цього складу злочину є віроломний характер позбавлення особи чи кількох осіб життя та спеціальний статус потерпілого, а саме – їх належність до числа осіб, що мають статус *hors de combat* (п. c) статті 127-1 КК Молдови 2002 року), тобто "член[ів] збройних сил та комбатантів протилежної сторони, які склали зброю або за будь-якої причини не мають більше засобів захисту і не знаходяться під владою протилежної сторони". Проблемність ч. 5 ст. 137-3 КК Молдови 2002 року полягає в тому, що відповідно до статей 8(2)(b)(xi) та (2)(e)(ix) РС, з одного боку, та статті 8(2)(b)(vi) РС, з іншого боку, віроломне позбавлення життя особи, що належить до протилежної сторони конфлікту, та позбавлення життя особи, що перебуває в стані *hors de combat*, є двома різними воєнними злочинами, оскільки в основі кожного із них знаходяться різні серйозні порушення міжнародного гуманітарного права. На це вказує хоча б зміст віроломства відповідно до статті 37(1) Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфлікті, від 8 червня 1977 р.:

"Заборонено вбивати, завдавати поранення або брати в полон противника, вдаючись до віроломства. Віроломством вважаються дії, спрямовані на те, щоб викликати довіру противника і примусити його повірити, що він має право на захист і зобов'язаний надати такий захист згідно з нормами міжнародного права, застосовуваного в період збройних конфліктів, з метою обману такої довіри. Прикладами такого віроломства є дії:

а) симулювання наміру вести переговори під прапором перемир'я або симулювання капітуляції;

b) симулювання виходу із строю внаслідок поранення або хвороби;

c) симулювання володіння статусом цивільної особи або некомбатанта; і

d) симулювання володіння статусом, що надає захист, шляхом використання знаків, емблем або форменого одягу Організації Об'єднаних Націй, нейтральних держав, які не є сторонами, що перебувають у конфлікті".

Іншими словами зміст віроломства прямо не пов'язаний з перебуванням потерпілого в стані *hors de combat*. Понад те, очевидно, що для позбавлення життя потерпілого, який перебуває в такому стані, взагалі немає сенсу вдаватись до віроломства.

Таким чином, молдовський законодавець з малозрозумілих причин "схрестив" у тексті ч. 5 ст. 137-3 КК Молдови 2002 року ознаки двох різних серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, створивши тим самим малопридатний для застосування склад-"гібрид". Ситуація виглядає тим більш дивною, враховуючи, що ч. 1 ст. 137-3 КК Молдови 2002 року прямо та чітко розмежовує поранення особи, яка має статус *hors de combat,* та віроломне поранення.

Прикладом надмірної криміналізації порушень міжнародного гуманітарного права є п. а) ч. 1 ст. 137-1 КК Молдови 2002 року, який встановлює відповідальність за "вчинення проти однієї або декількох осіб, що охороняються міжнародним гуманітарним правом, в рамках міжнародного чи неміжнародного збройного конфлікту... зґвалтування, обернення в сексуальне рабство, примушення до проституції, незаконне позбавлення свободи будь-якої вагітної жінки, яка стала вагітною у примусовому порядку, з метою зміни етичного складу будь-якого населення, примусової стерилізації або будь-яких інших видів сексуального насильства". На відміну від статей 8(2)(b)(xxii) та (2)(e)(vi) РС, вказане вище положення молдовського законодавства не містить вказівки на якісний критерій "інших видів сексуального насильства". Зокрема, не вимагається, щоб вони досягали рівня серйозного порушення міжнародного гуманітарного права. Це упущення є принциповим, оскільки далеко не всі порушення міжнародного гуманітарного права визнаються воєнними злочинами. "Лише ті порушення [міжнародного гуманітарного права], які були спеціально "криміналізовані", тобто за вчинення яких звичаєве або договірне міжнародне право встановлює індивідуальну кримінальну відповідальність, можуть кваліфікуватись як воєнні злочини"[1]. Підтвердженням цієї тези є, наприклад, те, що Женевські конвенції про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року вимагають від держав-учасниць "приймати будь-які законодавчі акти, необхідні для встановлення ефективних кримінальних покарань для осіб, які вчиняють або віддають накази вчиняти будь-які із серйозних порушень цієї Конвенції", або те, що стаття 8 РС називає воєнними злочинами виключно: 1) серйозні порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року (стаття 8(2)(a) Статуту); 2) інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах (стаття 8(2)(b) Статуту); 3) серйозні порушення статті 3, спільної для чотирьох Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року (статті 8(2)(c) Статуту); 4) інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються у збройних конфліктах неміжнародного характеру (стаття 8(2)(e) Статуту).

Висновки. Модернізація положень кримінального законодавства Молдови щодо відповідальності за воєнні злочини, яка відбулась в 2013 року, є непересічним кроком молдовської влади, адже їй вдалося якісно вдосконалити вказані положення, максимально узгодивши їх з положеннями міжнародного кримінального права, та сміливо змінити вектор розвитку цього аспекту національного кримінального права. Зміст статей 137-137-4 КК Молдови 2002 року наближений до найбільш прогресивних європейських практик "доместикації" міжнародного кримінального права й вже нічим не нагадає консервативний та спрощений пострадянський підхід.

Для України молдовський досвід є вагомим аргументом у можливій дискусії про те, чи вимагає ефективне співробітництво України з МКС внесення змін до кримінального законодавства. Мотиви реформи 2013 року, задекларовані молдовською владою, як видається, є абсолютно релевантними й в даному випадку навіть попри те, що Україна поки не ратифікувала РС, а лише визнала юрисдикцію МКС. І у випадку ратифікації Статуту, і у випадку визнання юрисдикції МКС, механізм комплементарності, передбачений статтю 17 РС, працює однаково, а отже – недоліки кримінального законодавства України можуть негативно відобразитись на співпраці з МКС. Понад

[1] Ambos, K., Triffterer, O. (2016). Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary. *3d ed.* Beck/Hart, 305.

те, ці недоліки позначаються негативним чином на українській судовій практиці в справах про воєнні злочини, яка вже починає зароджуватись[1].

Окрім того, реформа 2013 року є ілюстрацією того, що якими б міцними не були національні традиції кримінального права, це не означає необхідності сліпого та інерційного слідування їм або неможливість відступу від них на користь більш прогресивних зразків правотворчості. На даний момент кримінальне законодавство України в питанні відповідальності за воєнні злочини з одного боку втілює в собі усі вади традиційного пострадянського підходу до цього питання, а з іншого – є навіть ще більш проблемним через збереження архаїчних по своїй суті статей 432-434 КК України 2001 року, які лише вводять в оману "адресатів" кримінального закону. Наприклад, навряд чи зможуть розрізнити "погане поводження", про яке йдеться в статті 434 КК України 2001 року, та "жорстоке поводження", про яке говорить стаття 438 цього Кодексу, навіть ті, хто укладали його текст.

Врешті-решт молдовський досвід є цінним для України і з точки зору можливих ризиків, які несе за собою кардинальна зміна підходу до криміналізації воєнних злочинів на національному рівні. Конкретизація положень кримінального закону, що описують серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вимагає виваженого та відповідального підходу до формулювання їх тексту. Чим менше цей процес супроводжуватиметься невиправдано вільним трактуванням правил міжнародного права (як у випадках з п. а) ч. 1 ст. 137-1 та ч. 5 ст. 137-3 КК Молдови 2002 року), тим більш ймовірно, що його мета (запобігання надмірному задіянню механізму комплементарності МКС в аспекті відповідальності за воєнні злочини) та над-мета (максимальна узгодженість національного та міжнародного кримінального і гуманітарного права) будуть досягнуті.

References:

1. *Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part* (adopted 27 June 2014, entered into force 01 September 2017) <http://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2014.161.01.0003.01.ENG> (2018, February, 14).
2. *Rome Statute of the International Criminal Court* (adopted 17 July 1998, entered into force 01 July 2002) <https://www.icc-cpi.int/resource-library/Documents/RS-Eng.pdf> (2018, February, 14).
3. *Act to Introduce the Code of Crimes against International Law 2002* (Bundestag) <https://www.mpicc.de/files/pdf1/vstgbleng2.pdf> (2018, February, 14).
4. *Crimes Against Humanity and War Crimes Act 2000* (Senate and House of Commons of Canada) <http://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/C-45.9.pdf> (2018, February, 14).
5. *International Crimes Act 2003* (Raad van State, Staten-Generaal) <https://documents.law.yale.edu/sites/default/files/netherlands_-_international_crimes_act_english_.pdf> (2018, February, 14).
6. Kuchevska, S.P. (2009). *Problemy garmonizaciyi zakonodavstva Ukrayiny pro kryminalnu vidpovidalnist ta Statutu Mizhnarodnogo kryminalnogo sudu: dys...kand. yuryd. nauk* [The issues of harmonization of Ukrainian legislation on criminal responsibility and the Statute of the International Criminal Court: thesis for PhD degree in Law]. Lviv. [in Ukrainian].
7. Mokhonchuk, S.M. (2014). *Kryminalno-pravova ohorona myru ta bezpeky lyudstva: avtoref. dys.... d-ra yuryd. nauk* [The Criminal and Legal Protection of Peace and Security of Mankind: thesis for ScD degree in Law]. Kharkiv. [in Ukrainian].
8. UNGA Res 68/262 (27 March 2014) UN Doc A/RES/68/262. <http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262> (2018, February, 14).
9. UNGA Res 71/205 (19 December 2016) UN Doc A/RES71/205. <http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/71/205> (2018, February, 14).
10. *Ugolovnyj kodeks 1961* [Criminal Code 1961] (*Parliament of rhe Republic of Moldova*). <http://lex.justice.md/index.php?action=view&view=doc&lang=2&id=314072> (2018, February, 14). [in Russian].
11. *Kryminalnyj kodeks Ukrayiny 1960* [The Criminal Code of Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine). <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2002-05> (2018, February, 14). [in Ukrainian].
12. *Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field* (adopted 12 August 1949, entered into force 21 October 1950) 75 U.N.T.S. 31 <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-970-English.pdf> (2018, February, 14).
13. *Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded, Sick and Shipwrecked Members of the Armed Forces at Sea* (adopted 12 August 1949, entered into force 21 October 1950) 75 U.N.T.S. 85

[1] Див. детальніше Задоя, К. (2017). Кримінальна відповідальність за воєнні злочини, вчинені на території Донбасу. *Юридичний вісник України, 33,* 12-13; 34, 12-13; 35, 11.

<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-971-English.pdf> (2018, February, 14).

14. *Geneva Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War* (adopted 12 August 1949, entered into force 21 October 1950) 75 U.N.T.S. 135 <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-972-English.pdf> (2018, February, 14).
15. *Geneva Convention relative to the protection of civilian persons in time of war* (adopted 12 August 1949, entered into force 21 October 1950) 75 U.N.T.S. 287 <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%2075/volume-75-I-973-English.pdf> (2018, February, 14).
16. Pictet, J (1952). Commentary on the Geneva Conventions of August 12 1949. *Volume I.* Geneva: International Committee of the Red Cross
17. *Ugolovnyj kodeks Respubliki Moldova 2002* [Criminal Code of the Republic of Moldova] (Parliament of the Republic of Moldova). <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=333674&lang=2> (2018, February, 14). [in Russian].
18. *Model'nyj ugolovnyj kodeks. Rekomendatel'nyj zakonodatel'nyj akt dlja Sodruzhestva Nezavisimyh gosudarstv 1996* [The Model Criminal Code for Member Nations of the Commonwealth of Independent States, an advisory legislative instrument] (Interparliamentary Assembly of Member Nations of the Commonwealth of Independent States) <http://docs.cntd.ru/document/901781490> (2018, February, 14). [in Russian].
19. *Ugolovnyj kodeks Rossijskoj Federacii 1996* [The Criminal Code of the Russian Federation 1996] (State Duma, Federation Council). <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/> (2018, February, 14). [in Russian].
20. *Kryminalnyj kodeks Ukrayiny 2001* [The Criminal Code of Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine). <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (2018, February, 14). [in Ukrainian].
21. Sayapin, S. (2014). *The Crime of Aggression in International Criminal Law: Historical Development, Comparative Analysis and Present State.* Springer Science & Business Media.
22. Esakov, G.A, Rusinova, V.N., Bogush, G.I. (2017). *Mezhdunarodnye prestuplenija: model' implementacii v rossijskoe ugolovnoe zakonodatel'stvo* [International crimes: the model of implementation into Russian criminal legislation]. Moscow: Prospekt. [in Russian].
23. *Codul Penal 1968* (Parlamentul). <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/38070> (2018, February, 14).
24. *Zakon № 64 ot 04.04.2013 o vnesenii izmenenij i dopolnenij v Ugolovnyj kodeks Respubliki Moldova № 985-XV ot 18 aprelja 2002 goda* [Law № 64 04.04.2013 on Amendments to the Criminal Code of *Republic of Moldova*] (*Parliament of the Republic of Moldova*) (2013). <http://lex.justice.md/ru/347974/> (2018, February, 14).
25. *Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the protection of victims of international armed conflicts (Protocol I)* (adopted 08 June 1977, entered into force 7 December 1978) 1125 U.N.T.S. 3 <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201125/volume-1125-I-17512-English.pdf> (2018, February, 14).
26. *Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949 and relating to the protection of victims of non-international armed conflicts (Protocol II)* (adopted 08 June 1977, entered into force 7 December 1978) 1125 U.N.T.S. 609 <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201125/volume-1125-I-17513-English.pdf> (2018, February, 14).
27. *Pojasnitel'naja zapiska k proektu Zakona o vnesenii izmenenij i dopolnenij v Ugolovnyj kodeks Respubliki Moldova 2013* [Explanatory memorandum to the Law on Amendments to the Criminal Code of the Republic of Moldova 2013] (*Government of the Republic of Moldova*) <http://www.parlament.md/LegislationDocument.aspx?Id= 9de597c3-9d22-4946-a3e1-dd04c54c7beb> (2018, February, 14). [in Russian].
28. Ambos, K., Triffterer, O. (2016). Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary. *3d ed.* Beck/Hart.
29. Zadoya, K. (2017). Kryminalna vidpovidalnist za voyenni zlochyny, vchyneni na terytoriyi Donbasu [Criminal responsibility for war crimes committed on the territory of Donbass]. *Yurydychnyj visnyk Ukrayiny* [Law Herald of Ukraine], *no. 33,* 12-13; 34, 12-13; 35, 11. [in Ukrainian].

Олексій Маловацький
Інститут законодавства Верховної Ради України,
член Вищої Ради Правосуддя України

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ЗА ЗНИЩЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ПОВІТРЯНОГО СУДНА В РЕЗУЛЬТАТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗБРОЇ

Oleksii Malovatskyi
Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine,
Member of the High Council of Justice of Ukraine

RESPONSIBILITY OF THE STATE FOR THE CIVIL AIRCRAFT DESTRUCTION AS A RESULT OF THE USE OF WEAPONS

The article analyzes the doctrinal and normative approaches of states and an international community of states to determine, codify, consolidate and legalize the responsibility of a state for damage to a civilian aircraft due to the use of weapons, problems associated with it and the ways of their solution. The institute of state responsibility in international law, which remains customary, is explored, notwithstanding the fact that the obligation of states not to use weapons for civilian aircraft is universally recognized and codified by the 1944 Chicago Convention on International Civil Aviation. It is concluded that at the present stage of development of international relations there are no international treaties that would establish the responsibility of a state for violating the obligation of non-use of weapons to civilian aircraft, but the practice of the UN Court, the UN Security Council and the individual conduct of separate states testify to the recognition of the obligation of states to bear responsibility for this unlawful actions.

Keywords: state, international legal responsibility, act of unlawful interference with civil aviation safety, international air law, civil aviation.

Проблематика теми. Рада Безпеки ООН своєю Резолюцією від 21 липня 2014 року засудила збиття літака компанії «Малайзійські авіалінії», який виконував рейс MH17 з Амстердаму (Нідерланди) до Куала-Лумпур (Малайзія) через територію України, що спричинило загибель 298 пасажирів та членів екіпажу. Вказаною Резолюцією Рада Безпеки закликала держави-члени ООН притягнути до відповідальності винних та звернула увагу учасників Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 року на необхідність неухильного дотримання міжнародних норм, стандартів і практики щодо безпеки цивільної авіації, для того щоб не допустити повторення подібних інцидентів, та вимагала, від всіх держав та інших суб'єктів утримались від актів насильства до цивільних повітряних суден[1].

Не зважаючи на інтенсифікацію співпраці у боротьбі з насильницькими діями щодо цивільних повітряних суден, після терористичних актів 2001 року в США, в рамках Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО) з розробки правових та організаційних заходів, з метою подолання та запобігання актам незаконного втручання в безпеку цивільної авіації, такі акти продовжують загрожувати безпеці цивільної авіації, а від так, ІКАО та Рада ІКАО вважають, що питання безпеки цивільної авіації має надзвичайно важливе значення[2].

[1] *Резолюція Ради Безпеки № S/RES/2166* (2014). <https://uk.wikisource.org/wiki/96_S/RES/2166_(2014)> (2018, лютий, 15).
[2] The convention on International Civil Aviation. Anexes 1 to18. International Civil Avoation Organisation. <https://www.icao.int/safety/airnavigation/NationalityMarks/annexes_booklet_en.pdf> (2018, лютий, 15).

Поряд з тим, останні події свідчать, що не поодинокі випадки, коли держави вдаються до насилля стосовно цивільних повітряних суден, які загрожують їх безпеці, а негативні наслідки, використовуються як засіб отримання геополітичних переваг. З огляду на вказане, проблема відповідальності держави за вчинення актів насилля, які загрожують безпеці цивільної авіації, на теперішньому етапі розвитку науки і практики міжнародного права залишається беззаперечно актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти боротьби з актами незаконного втручання в безпеку цивільної авіації були предметом досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених-міжнародників, зокрема Малєєва Ю. М., Бордунова В. Д., Пірадова А. С., Рижого В. І., фрагментарно досліджувалися в публікаціях Філіппова А. В., Григорова О. М., Чуб Г. М., Цірат Г. В. та ін. Але вони не містили єдиного та комплексного підходу до визначення відповідальності держави за знищення цивільного повітряного судна в результаті застосування зброї.

Тому, ***метою цієї статті*** є спроба визначити нормативний масив норм міжнародного права які регулюють питання відповідальності держави за спричинення пошкодження або знищення цивільного повітряного судна в результаті застосування зброї, встановити норми міжнародного права які передбачають відповідальність держави та визначити умови та наслідки відповідальності держави за такі дії, якщо вони передбачені чинним міжнародним правом.

Виклад основного змісту. Проблема відповідальності держави в міжнародному праві не є новою, поряд з тим, питання відповідальності держави за застосування зброї до цивільного повітряного судна фрагментарно досліджувалися в науці міжнародного права, однак ґрунтовні, системні та комплексні дослідження до цих пір є відсутніми.

Однією з причин такого стану справ є те, що доктрина міжнародного права містить значне різноманіття визначення правової сутності міжнародно-правової відповідальності держави. Так, Г. Гроцій вказував, що з завдання шкоди випливає обов'язок, який ґрунтується на природному праві відшкодувати завдану шкоду, якщо вона завдана[1]. Е. де Ватель зазначав, що відповідальність – це обов'язок відшкодувати шкоду[2]. Д. Анцилотті стверджував, що протиправний акт, який іншими словами можна назвати порушенням міжнародних зобов'язань, породжує нові правовідносини між державою, яка вчинила такий акт та державою по відношенню до який вчинено такий акт, а держава-порушник зобов'язана відшкодувати шкоду, в свою чергу, потерпіла держава, має право вимагати відшкодування[3]. Таким чином, можна зазначити, що парадигмою такої відповідальності є формування відповідного процесуального ланцюжка – «правопорушення – відповідальність з відшкодуванням завданої шкоди».

Вітчизняна доктрина науки міжнародного права щодо відповідальності держави ґрунтується на поглядах, що базуються не тільки і не стільки на видової характеристиці такої відповідальності держав, скільки на добровільному визнанні державою-правопорушником своєї протиправної поведінки. Так, В. А. Василенко вказує, що міжнародно-правова відповідальність завжди виражається в зобов'язаннях суб'єкта правопорушника, які мають особливі, обумовлені характером правопорушення, форми, а саме: ресторації, сатисфакції, реституції (субституції), репарації; обмеження суверенітету та міжнародно-правової суб'єктності держави, яка скоїла злочин, і. т. ін. Несення державою відповідальності в будь-яких формах, перш за все, є пов'язаним з її власною поведінкою, нехай вимушеною, але вольовим актом самого суб'єкта-правопорушника, яка виражається в ліквідації завданої ним нематеріальної або матеріальної шкоди, або несення обмеження свого суверенітету та своєї міжнародно правової суб'єктності. Це виконання суб'єктом-правопорушником його зобов'язань в рамках охоронюваних міжнародно-правових відносин[4]. В. Г. Буткевич, в свою чергу, вважає, що в разі порушення чи невиконання державою міжнародних зобов'язань у галузі убезпечення цивільної авіації від актів незаконного втручання в безпеку цивільної авіації, вона може нести міжнародно-правову відповідальність згідно з приписами норм сучасного міжнародного права[5]. М. О. Баймуратов вказує, що в міжнародному повітряному праві

[1] Гроций, Г. (1994). *О праве войны и мира*. Москва: Ладомир, 419.
[2] Эмер де, Ваттель (1959). *Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов*. Москва: Сдано в набор, 224.
[3] Anzilorri, D. (1999). *Cours tu droit international*. Paris: Panthéon-Assas/LGO, 407.
[4] Василенко, В.А. (1982). *Международно-правое санкции*. Киев: Вища школа, 52.
[5] Буткевич, В.Г., Войтович, С.А., Григоров, О.М. та ін. (2004). *Міжнародне право. Основні галузі*. Підручник. Київ: Либідь, 470.

має місце відповідальність різних суб'єктів: відповідальність авіаперевізника та відповідальність держави. В преважній більшості вважається, що держави несуть політичну відповідальність за порушення принципів і норм міжнародного повітряного права. Вона виражатися, зокрема, у формі призупинення права голосування в Асамблеї ІКАО (ст. 88 Чиказької конвенції), а юридичну відповідальність держави несуть в разі порушення суверенітету іноземних держав на повітряний простір[1]. В. І. Рижий зазначає, що у випадку вчинення державою акту незаконного втручання в безпеку цивільної авіації (далі: АНВ) або не забезпечення безпеки цивільної авіації від АНВ, тобто порушення міжнародних зобов'язань, виникають міжнародно-правові охоронювані відносини між потерпілим суб'єктом міжнародного права і державою-правопорушником, реалізація яких передбачає несення міжнародно-правової відповідальності останнім[2]. Виходячи саме з цього контексту, В. Ф. Антипенко вважав, що «коли ми говоримо про міжнародно-правову відповідальність держави, ми повинні мати на увазі кримінальну відповідальність уособлену живою людською волею та безпосередньо керованого людьми державного апарату управління, який жодним чином не виражає та не може виражати загальну волю, як її не може виражати і відповідно держава»[3], та відповідно проводив аналогію між кримінальною відповідальністю держави та особи в міжнародному праві.

В сучасній іноземній доктрині міжнародного права, зокрема автор і доповідач, Статей про відповідальність держави схвалених Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 56/589 від 12 грудня 2001 року, Джеймс Кроуфорд вказує, що основоположний принцип яким характеризується відповідальність держави та який закріплений в статті 1 вказаних Статей полягає в тому, що кожна держава за вчинення неправомірного акту несе міжнародну відповідальність. Причому на відповідальність не впливає чи виникає вона з договору (ex contractu) чи з делікту (ex delicto)[4].

Алан Пеллет, в свою чергу, підкреслює, що в іноземній доктрині міжнародного права, розвилося з класичної теорії відповідальності держави, два різних види відповідальності: одна позначається англійським словом *resposiblity* –відповідальність за порушення міжнародного зобов'язання та *liability* –відповідальність за вчинення шкідливого діяння не забороненого міжнародним правом[5].

Узагальнивши доктринальні визначення відповідальності держави в міжнародному праві можливо дійти висновку, що в широкому розумінні:

а) відповідальність держави це обов'язок держави-правопорушника (має місце відсутність альтернативного вибору поведінки держави. – Авт.),

б) саме ця держава допустила порушення зобов'язань, що випливають з норм міжнародного права (має місце явне індивідуалізоване (чи групове) порушення забороняючих приписів норм міжнародного права. – Авт.),

в) саме ця держава повинна добровільно діяти, з метою усунення порушення та відновлення стану, який існував до порушення (в якості заходів відповідальності передбачається як відповідний вид відповідальності, так й реституція, тобто повернення до початкового стану (статус-кво) – Авт.).

В контексті розкриття телеологічних домінант цієї статті значний інтерес становить інцидент, який стався над територією України з літаком, компанії "Малайзійські авіалінії", рейс МН 17 що слідував з Амстердаму до Куала-Лумпур та був збитий ракетою, запущеною з території України (Донецька область м. Торез), яка тимчасова не контролюється органами державної влади України, в результаті чого було повністю знищено вказане повітряне судно та спричинено загибель 298 пасажирів та членів екіпажу[6]. За попередніми висновками міжнародної слідчої комісії вказане повітряне судно було збито внаслідок застосування військової ракети, випущеної з ракетної установки "Бук" невстановленими особами, які проводять бойові дії проти держави України[7].

---

[1] Баймуратов, М.О. (2009). *Міжнародне публічне право*. Харків: Одіссей, 622.
[2] Рижий, В.І. (2011). *Міжнародне повітряне право*. Київ: Юстініан, 116.
[3] Антипенко, В.Ф. (2016). *Теория уголовной отвественности государства*: монография. Одесса: Феникс, 85.
[4] Crawford, J. (2012). *Articles on responsibility of state for internationlly wrongful acts*. New York.
[5] Crawford, J., Pellet, A., Olleson, S. (2010). *The law of international responsibility*. Oxford University Press, 11.
[6] Збиття Boing 777 біля Донецька. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Збиття_Boing_777_біля_Донецька>. (2018, лютий, 15).
[7] *Crash of Malaysia Airline Flight MH-17* / [The report issued by Report of Dutch Safety Board are opened to public] (2015). The Huge.: Duch Safety Boerd, 253.

Розглянемо та проаналізуємо які норми чинного міжнародного права регулюють наслідки таких дій держави.

Є загальновизнаним, що в міжнародному праві діє принцип забезпечення безпеки цивільної авіації, існування якого вчені обґрунтовували тлумаченням преамбули Чиказької Конвенції «Про міжнародну цивільну авіацію» 1944 року (Чиказька конвенція), а саме: «Авіація повинна розвиватися безпечним та впорядкованим способом, а зловживання нею може загрожувати загальній безпеці», і довгий час цей принцип залишався некодифікованим[1]. Зазначений принцип є складним, системним, парадигмальним, телеологічно обґрунтованим, аксіологічно мотивованим та гносеологічно визначеним, таким, що має комунікативно-управлінські засади, бо він охоплює різні аспекти безпечного розвитку цивільної авіації від суто технічних, викладених в Додатках до Чиказької Конвенції, які держави добровільно зобов'язалися виконувати, аж до управлінських, економічних, організаційних та звісно суто правових.

В розвиток вказаного принципу було ухвалено низку конвенцій, які становлять основу договірного забезпечення безпеки цивільної авіації в міжнародному праві, зокрема: Токійська конвенція «Про порушення та деякі інші дії вчинені на борту повітряного судна» 1963 року (Токійська конвенція 1963 року), Гаазька конвенції «Про незаконне захоплення повітряних суден» 1970 року (Гаазька конвенція 1970 року) та Монреальська конвенції «Про боротьбу з незаконними актами спрямованими проти безпеки цивільної авіація» 1971 року (Монреальська конвенція 1971 року). В 2010 році в Пекіні була прийнята конвенції «Про боротьбу з незаконними актами стосовно міжнародної цивільної авіації» (Пекінська конвенція 2010 року), завданням якої було запобігти поширенню нових видів загроз цивільної авіації, після нападів 2010 року в США, де наведено нові види АНВ в безпеку цивільної авіації, такі як використання повітряних суден в якості зброї, перевезення токсичних та радіоактивних матеріалів на борту повітряного судна, а також встановлено відповідальність не тільки фізичних, але й юридичних осіб.

В контексті дослідження, що нами проводиться, вважаємо за доречно дослідити положення підпункту (b) статті 1 Монреальської конвенції 1971 року, в якій закріплено, що умисне та незаконне пошкодження чи знищення цивільного повітряного судна яке знаходиться в експлуатації або завдає вказаному повітряному судну пошкодження, які виводять його з ладу або можуть загрожувати його безпеці в польоті, є актом незаконного втручання в безпеку цивільної авіації та кримінальним злочином[2].

Вказані положення конвенції визначають, що пошкодження чи знищення повітряного судна в польоті є дією протиправною та мають визнаватися злочином. Відповідальність, між тим, за такі дії, як випливає зі статті 6 та 7 Конвенції, несуть фізичні особи, а держава на території якої знаходиться така особа має її затримати та передати компетентним органам для подальшого кримінального переслідування або видана іншій зацікавленій державі.

Отже, Монреальська конвенція 1971 року визнає, що відповідальність за АНВ несуть тільки фізичні особи, які фактично вчинили їх, однак відповідальність держави залишилася поза регулюванням вказаної конвенції, навіть за умови, що держава не виконує обов'язок з розслідування АНВ чи видачі осіб, що їх вчинили. Такий же висновок є повністю застосованим для Токійської конвенція 1963 року, Гаазької конвенція 1970 року, Пекінської конвенція 2010 року, хоча остання допускає відповідальність юридичних осіб.

Системний аналіз Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 року та Європейської конвенції про боротьбу з тероризмом (ETS N 90) 1977 року, дають можливість зробити висновок, що саме вони становлять основу договірного регулювання боротьби з тероризмом в світі. Зокрема в статті 2 Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму визначено, що будь-яка особа чинить злочин за змістом Конвенції, якщо вона будь-якими методами, прямо чи опосередковано, незаконно та умисно надає кошти або здійснює їх збір з наміром, щоб вони використовувались, або при усвідомленні того, що вони будуть використані, повністю чи частково, для вчинення будь-якого діяння, яке являє собою злочин відповідно до сфери застосування одного з договорів, перелічених у додатку, та до визначення, що міститься в ньому; будь-якого

[1] Див.: Малеев, Ю.Н. (1986). *Международное воздушное право. Вопросы теории и практики*. Москва: Международные отношения, 33-40.

[2] *Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації* від 23 вересня 1971 року. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_165>. (2018, лютий, 15).

іншого діяння, спрямованого на те, щоб викликати смерть будь-якої цивільної особи або будь-якої іншої особи, яка не бере активної участі у воєнних діях в ситуації збройного конфлікту, або заподіяти їй тяжке тілесне ушкодження, коли мета такого діяння в силу його характеру чи контексту полягає в тому, щоб залякати населення чи змусити уряд чи міжнародну організацію вчинити будь-яку дію або утриматись від неї[1]. В додаток до конвенції міститься посилання на Монреальську конвенцію 1971 року «Про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації», згідно з якою, відповідно будь-яка дія спрямована на фінансування умисних незаконних дій, спрямованих на пошкодження чи знищення повітряного судна, як це вказано в підпункті (b) статті 1 даної Конвенції, є злочином і тягне відповідальність відповідно до Конвенції. Статтею 5 Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму передбачено, що кожна держава-учасниця відповідно до принципів свого внутрішнього законодавства вживає необхідних заходів для того, щоб можна було притягнути до відповідальності юридичну особу, яка знаходиться на її території або заснована згідно з її законами, та така відповідальність наступає без шкоди для кримінальної відповідальності фізичних осіб, які скоїли ці злочини.

З вказаного випливає, що злочином, за який наступає відповідальність, Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму визначає, сам факт фінансування, в тому числі, дії, що спрямовано на незаконне знищення чи пошкодження повітряного судна, як це вказано в Монреальський конвенції 1971 року, однак відповідальність за такі дії несуть безпосередні виконавці – фізичні особи та юридичні особи, причому фізичні особи несуть кримінальну відповідальність, тоді як юридичні особи – кримінальну, цивільну та адміністративну, згідно приписів національного законодавства. У питаннях відповідальності держави, як суб'єкта міжнародного права, Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму не дає відповіді та не містить спеціальних положень.

Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (ETS N 90) 1977 року, здебільшого присвячена питанням видачі осіб, які вчинили, в тому числі злочини визначені в Монреальський конвенції 1971 року. Зі змісту статті 1 Конвенції слідує, що незаконне та умисне пошкодження чи знищення повітряного судна (підпункт (b) статті 1 Монреальської конвенції 1971 року), не є злочином, що вчинений з політичними мотивами, а відповідно договірна держава, де знаходиться особа, яка вчинила такий злочин, не може відмовити у її видачі іншій зацікавленій державі, з метою подальшого кримінального переслідування[2].

Однак у Європейській конвенції про боротьбу з тероризмом 1977 року, є відсутніми будь-які спеціальні норми які передбачають відповідальність держави в разі не видачі особи, яка підозрюється у вчинені незаконного пошкодження чи знищення повітряного судна.

Загальним міжнародним правом, а саме пунктом 4 статті 2 Статуту ООН закріплено, що всі члени ООН утримуються у міжнародних відносинах від загрози силою чи її застосування як проти територіальної недоторканості чи політичної незалежності будь-якої держави, а також будь-яким іншим способом несумісним з Цілями ООН. Причому пунктом 2 цієї статті Статуту передбачено, що члени ООН добросовісно виконують обов'язки прийняті на себе за Статутом, з метою забезпечення їм повноти всіх права та переваг, які випливають з членства в ООН[3]. Таким чином, загальне міжнародне право забороняє застосовувати зброю у міжнародних відносинах, однак значний проміжок часу вказані положення Статуту ООН не застосовувалися до випадків застосування зброї по відношенню до цивільних повітряних суден, аж до справи «Локербі», яка буде проаналізована нами нижче.

Поряд з тим, загрозливе збільшення випадків застосування зброї до цивільних повітряних суден мало наслідком ухвалення Монреальського протоколу від 10 травня 1989 року «Про доповнення Чиказької конвенції «Про міжнародну цивільну авіацію» 1944 року статтею 3 bis.

Частиною (a) статті 3 bis Чиказької конвенції 1944 року передбачено, що кожна держава зобов'язана утримуватися від застосування зброї до цивільних повітряних суден в польоті та у випадку перехоплення, життя осіб на борту та безпека повітряного судна не повинна бути

[1] *Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws /show/995_518> (2018, лютий, 15).

[2] Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (ETS N 90). <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_331> (2018, лютий, 15).

[3] Статут ООН. <http://zakon5.rada.gov.ua /laws/show/995_010> (2018, лютий, 15).

поставлено під загрозу. Пунктом (b) цієї ж статті встановлено, що за кожною державою збережено право реалізовувати свій суверенітет та вимагати, щоб повітряне судно яке пролітає без дозволу над територією такої держави, приземлилося в вказаному аеропорту або якщо є обґрунтовані сумніви щодо вказаних фактів або вважати про те, що повітряне судно використовується для цілей які не відповідають цілям наведеним в цій Конвенції; та держава може також надати будь-яку іншу інструкцію та вимагати припините таке порушення. Для цих цілей держава може вдатися до будь-яких засобів які відповідають відповідним правилам міжнародного права, включаючи відповідні положення Конвенції які визначені в пункті (a) цієї статті[1].

На жаль стаття 3 bis не містить визначення терміну – зброя, однак його скоріше за все можливо, розуміти як будь-який засіб, який сконструйований з метою спричинення шкоди чи вбивства[2].

Таким чином, вищевказаним Протоколом було визнано, що застосування до цивільних повітряних суден в польоті зброї заборонено, і держави зобов'язані утримуватися від застосування зброї стосовно цивільних повітряних суден. Вказаний Протокол закріпив юридичну підставу відповідальності держави, за порушення обов'язку держави утримуватися від застосування зброї до цивільних повітряних суден в польоті, тоді як випадок застосування зброї становить фактичну підставу відповідальності держави. Закріпивши на договірному рівні підстави відповідальності держави за застосування зброї до цивільного повітряного судна, в Протоколі є відсутнім буд-яке визначення самого терміну відповідальності, умови її настання, об'єм, наслідки та дії, що спрямовані на забезпечення несення відповідальності, що значним чином ускладнює визначення та несення відповідальності державою за порушення статті 3 bis Чиказької конвенції 1944 року.

Поряд з тим, доктрина міжнародного права вказує, що відповідальність держави може випливати не тільки з норм міжнародного права, але з іншого юридичного акту, наприклад з рішення Міжнародного Суду ООН або Ради Безпеки ООН, або навіть з одностороннього акту держави[3].

Дійсно питання відповідальності держави за застосування зброї до цивільних повітряних суден неодноразово ставало предметом розгляду Міжнародного суду ООН. Основні принципи відповідальності держави в міжнародному праві були сформульовані в справі протоки Корфу, в якій Сполучене Королівство Великої Британії звернулося з позовом до Міжнародного суду ООН проти Албанії, і вимагало визнати, що Албанія є відповідальною за загибель моряків та пошкодження суден мінами, розставленими в територіальних водах Албанії та просило зобов'язати Албанію відшкодувати збитки та виплатити компенсацію за вказані дії. Розглянувши справу, суд дійшов висновку, що встановлення мін без відома Албанії в її територіальних водах було неможливо, а відповідно не повідомлення суден які мали намір пройти через протоку або не вчинення інших дій з метою повідомлення про мінування є недбалістю яка спричиняє відповідальність Албанії[4]. Згодом додатковим Рішенням Суд ООН зобов'язав Албанію сплатити компенсацію за пошкодження суден, однак відмовив в компенсації за втрату людських ресурсів. Неодноразово перед Судом ООН виникали питання щодо спорів про незаконне застосування зброї до цивільних повітряних суден: справа Ізраїль проти Болгарії «Інцидент в повітряному просторі 27.07.1955 року» та Пакистан проти Індії «Інциденту в повітряному просторі 10.08.1999 року», але відповідачі, посилаючись на відсутність компетенції суду, уникали розгляду справ по суті. В справі про «Тлумачення та застосування Монреальської конвенції 1971 року, які виникли щодо повітряного інциденту на Локербі» Лівійська Арабська Джамахірія проти США та Сполученого Королівства Великої Британії, Суд ООН визнав себе компетентним розглядати позов Лівії проти США, однак сторони відкликали позов.

Не залишаючи поза увагою, що Судом ООН неодноразово справи про застосування зброї до цивільних повітряних суден не були розглянуті по суті, поряд з тим, рішення в справі протоки Корфу підтвердило визнання державами звичаєвого обов'язку нести відповідальність за неправомірні дії, а саме рішення Суду ООН було підставою для такого висновку, що набув правового характеру квазіпрецеденту.

---

[1] ICAO Doc. 7300/9 p. 51.
[2] Garner, Bryan A. (2004). Black's Law Dictionary. *Eith Edition*. West, a Thomson business, 1624.
[3] Буткевич, В.Г. (2002). Міжнародно-правова відповідальність. Буткевич, В.Г. (ред.). *Міжнародне право. Основи теорії:* Підручник. Київ, 65.
[4] ST/LEG/SER.F/1, 10.

Міжнародно-правова відповідальність також може виникати з рішення Ради Безпеки ООН, що знаходить своє підтвердження в практиці міжнародного права. Так Рада Безпеки, за наслідками інциденту над Локербі, ухвалила Резолюцію 731 від 21 січня 1992 року якою виказала стурбованість випадками знищення цивільних повітряних суден, особливо за участю держав та порекомендувала Лівії надати відповіді на листи США, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії та Франції щодо їх вимог, та вжити заходів до співпраці з цими державами, а також закликала інші держави посприяти цьому[1].

Своєю Резолюцією 748 від 31 березня 1992 року, оскільки Лівія не надала жодних відповідей на вимогу про співробітництво та видачу осіб винуватих в підриві повітряного судна над Локербі та своїми діями відмовляється від виконання обов'язків, покладених на членів ООН положеннями пункту 4 статті 2 Статуту ООН, про незастосування сили в міжнародних відносинах, Рада Безпеки ООН зобов'язала Лівію, в порядку Глави VII Статуту ООН, вжити заходів: відповісти на запити США, Сполучного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії та Франції, зупинити будь-яку допомогу в сприянні терористичним актам, підтвердити свої обов'язки з припинення всіх форм тероризму і конкретними діями продемонструвати відмову від тероризму; що до членів ООН то їх було зобов'язано до виконання Лівією вказаних вимог ввести ряд обмежень: призупинити польоти повітряних суден з та на територію Лівії, обмежити діяльність державної авіакомпанії Лівії – «Лібіан араб аерлайнз» на територіях інших держав, обмежити військову та технічну допомогу, зменшити кількість дипломатичних представництв; стосовно країн, які не є членами ООН, рекомендувати проводити консультації щодо вказаних обмежувальних дій[2]. Резолюцією Ради Безпеки ООН 883 від 11 листопада 1993 року було констатовано невиконання Лівією вищевказаних резолюцій протягом двадцяти місяців, та введено санкції щодо повної заборони діяльності державної авіаційної компанії «Лібіан араб аерлайнз» та її представництв в інших державах, припинення обслуговування повітряних суден та заборону постачання обладнання для об'єктів авіаційної інфраструктури та інші економічні обмеження[3].

Проаналізувавши текст вказаних резолюцій, можна дійти висновку, що юридичною підставою відповідальності цієї держави було невиконання Лівією обов'язків, покладених на неї статтею 2 Статуту ООН, а фактичною підставою – сприяння у підриві цивільного повітряного судна та відсутність дієвих заходів протягом значного проміжку часу щодо виковування зобов'язань по відновленню становища яке існувало до інциденту – припинення підтримки незаконним актам. Незважаючи на посилання Ради Безпеки ООН на недотримання Лівією положень пункту 4 статті 2 Статуту ООН, саме резолюція Ради Безпеки ООН констатувала порушення норм міжнародного прав і фактично стала підставою відповідальності Лівії. Таким чином, можна зробити методологічний висновок про важливий і фактично парадигмальний характер таких документів, що прийняті Радою Безпеки ООН.

Практика свідчить, що на підставі рішення Ради Безпеки ООН в міру положень статті 25 Статуту ООН, які стосуються забезпечення миру та безпеки, – є обов'язковими до виконання, а їх невиконання – спричиняє міжнародно-правову відповідальність, де об'єм та наслідки настання такої, визначаюся таким рішенням та забезпечується санкціями.

Також, як вище згадувалося підставою відповідальності держави може бути індивідуальний акт держави. Зокрема за наслідками інциденту який мав місце 4 жовтня 2001 року над Чорним морем, в якому зазнало руйнування цивільне повітряне судно, яке виконувало рейс з Тель-Авіву (Ізраїль) до Новосибірську (Російська Федерація), загинуло 78 пасажирів. За висновками Міжнародного авіаційного комітету вказане судно було збито зенітною ракетою «С-200», за попередньою версією, випущеною українськими військовими з території бази Чорноморського флоту Російської Федерації, згодом вказані висновки не були підтверджені судами[4].

Не зважаючи на відсутність офіційного визнання Україною відповідальності за інцидент, характер дій України свідчить про добровільне (ex gratia) несення відповідальності за міжнародним правом, без визнання факту вчинення міжнародного правопорушення. Реалізуючи вказану поведінку,

[1] S/RES/731 (1992). <http://www.un. org/ru/sc/documents/resolutions> (2018, лютий, 15).
[2] S/RES/748 (1992). <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions> (2018, лютий, 15).
[3] S/RES/883(1993). <http://www.un.org /ru/sc/documents/resolutions> (2018, лютий, 15).
[4] Катастрофа Ту-154 над Чорним морем. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Катастрофа_Ту_154_над_Чорним_морем> (2018, лютий, 15).

Україна виплатила компенсацію потерпілим у інциденті на підставі угоди між Урядом Ізраїлю та України та подібної угоди між Урядом України та Російської Федерації. За умовами вказаних угод після компенсації шкоди Ізраїль та Російська Федерація відмовлялися від юридичного переслідування України чи її посадових осіб[1].

Наведене підтверджує можливість настання відповідальності в міжнародному праві на підставі одностороннього акту держави, що було реалізовано у спосіб укладення двосторонніх міжнародних договорів.

Спираючись на викладене вище, необхідно відзначити, що універсальними міжнародними договорами встановлено обов'язок держав не застосовувати зброю до цивільних повітряних суден, однак не існує уніфікованих норм які б визначали умови виникнення відповідальності за застосування зброї до цивільного повітряного судна, наслідки таких дій та в цілому об'єм відповідальності, міжнародно-правова практика щодо відповідальності держав є різноманітною, а сам інститут відповідальності держави в міжнародному праві залишається звичаєво-правовим[2], що змушує потерпілі держави шукати різні шляхи вирішення проблеми відповідальності.

Так низка держав, ще в 1978 році ухвалили Боннську декларацію, яка передбачала припинення повітряного сполучення з державами, які не виконували обов'язок, про видачу осіб винних у вчиненні АНВ, однак, на жаль, дана декларація не набула чинності[3].

Також, в рамках Комісії ООН з кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права багаторічна робота над проблемою правового регулювання відповідальності держави, завершилася розробленням Проекту Статей про відповідальність держави за міжнародні протиправні діяння, які було затверджено Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 56/589 від 12 грудня 2001 року (далі: Статті або Статті про відповідальність). Вказані Статті залишаються єдиним універсальним міжнародним актом рекомендаційного характеру, який рецепіював та практично кодифікував звичаєві норми та міжнародну практику щодо регулювання міжнародно-правової відповідальності держав, що потребує дослідження, оскільки втілює останні розробки щодо відповідальності держави в міжнародному праві.

За структурою побудови (архітектонікою), Статі складаються з чотирьох частин: перша – Міжнародні протиправні діяння держави; друга – Зміст міжнародної відповідальності держав; третя – Імплементація міжнародної відповідальності держав; четверта – Загальні положення. Тобто, фактично було розроблено: а) кадастр міжнародних правопорушень держави; б) доктринально-нормативне обґрунтування таких правопорушень; в) проект нормативно-правової легалізації наведених правопорушень держави та засади їх сприйняття національними законодавствами держав-членів ООН; г) тезаурусні та організаційно-технологічні (нормопроектні) питання складання переліку правопорушень держави, що є обов'язковими в процесі їх кодифікації та уніфікації.

Статтею 1 Проекту передбачено, що будь-яке протиправне діяння держави тягне міжнародну правову відповідальність такої держави. Міжнародним протиправним діяння держави визнається дія атрибутовна (attributable) державі та якщо вона становить порушення міжнародно-правового зобов'язання держави. Статтею 12 визначено, що порушенням міжнародно-правового зобов'язання держави має місце в тому випадку, коли діяння держави не відповідає тому, що вимагало від неї таке зобов'язання не залежно від його походження чи характеру[4].

З наведеного випливає, що будь-яка дія держави, яка не відповідає обов'язку який випливає зі статті 3 bis Чиказької конвенції 1944 року, – утримуватися від застосування зброї до цивільного повітряного судна в польоті становить міжнародне протиправне діяння, яке тягне за собою відповідальність держави.

---

[1] *Угода між Урядом України та Урядом Держави Ізраїль про врегулювання претензій, які виникли внаслідок повітряної катастрофи, що сталася 4 жовтня 2001 року*. <http://zakon3.rada. gov.ua/laws/show/376_018> (2018, лютий, 15).

[2] Буткевич, В.Г. (2002). Міжнародно-правова відповідальність. Буткевич, В.Г. (ред.). *Міжнародне право. Основи теорії:* Підручник. Київ, 463.

[3] The 1978 Boon Declaration. *Wikly Compilation of Presidential Documents, vol. 14, no. 29*, 197.

[4] Draft articles on Responsibility of State for International Wrongful Acts with Comments 2001. *Year Book of International Law Commission, 2001, vol. II Part Two*. <http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf> (2018, лютий, 15).

Звертає увагу той факт, що завжди коли мова йде про застосування зброї до цивільних повітряних суден, слід перш за все мати на увазі, що держава в міру своєї природи діє – реалізує свої суверенні повноваження через органи, посадових осіб або інших належно вповноважених осіб. З цим пов'язане одне з проблемних питань відповідальності, чи дії окремих осіб та органів може бути визнано діями держави (проблема атрибутивності).

Статті передбачають, що діями держави визнаються дії органів державної влади, незалежно від характеру та їх місця у ієрархії державних органів та функцій (стаття 4), причому органом визначається будь-яка особа, утворення чи інша організація, якщо вони діють з владними повноваженнями або з делегованим повноваженнями (стаття 5), або якщо орган передано іншою державою (стаття 6), або якщо навіть орган діяв з перевищенням повноважень. Діями держави також будуть вважатися дії однієї особи або групи осіб у випадку, коли вони діють по вказівці чи за розпорядженням певної держави (стаття 8)[1].

Статті визнають діями держави, дії які вчиняються певними групами за неможливості органами державної влади реалізовувати державну владу. Статтею 9 передбачено, що діями держави за міжнародним правом будуть визнаватися дії особи чи групи осіб які виконують частину владних повноважень та за відсутності офіційної влади чи неможливості її виконання. По відношенню до аналогічних дій повстанського руху, який стає новим урядом, дії таких рухів визнаються діями держави, яка створюється, і також в тому випадку коли нова держава створюється за рахунок території існуючи держави (Стаття 10)[2].

Статті не містять вичерпного переліку дій які можуть бути визнані діями держави і вказують, що якщо певні дії не містяться в переліку атрибутованих дій державі, за умови, що держава визнає такі дії як свої, то вони будуть вважатися діями держави в межах її визнання.

Таким чином, дії озброєних груп на території частини Луганської та Донецької областей, що спричинили катастрофу рейсу МН 17, згідно вищевказаного, необхідно кваліфікувати як акт держави, під контролем якої знаходяться такі групи. В той же час, сам факт збиття повітряного судна є ні що іншим як АНВ, відповідно до Монреальської конвенції 1971 року, а держава яка сприяла у вчиненні такого акту, порушила обов'язки, що передбачені в статті 3 bis Чиказької конвенції 1944 року.

У статтях, наведено випадки, які виключають відповідальність держави, за акти самооборони, вжиття контрзаходів, у випадку форс-мажору або бездіяльності потерпілої держави. Однак відповідальність за міжнародне протиправне діяння не може виключатися у випадку коли діяльність держави не відповідає зобов'язанню, що випливає з імперативної норми загального міжнародного права (Стаття 26).

Спираючись на висновки Ради Безпеки ООН в справі «Локербі», про невжиття Лівією дієвих заходів у боротьбі з тероризмом, що було визнано порушенням пункту 4 статті 2 Статуту ООН, аналогічною поведінкою є дії держави, яка підтримує діяльність груп, дії яких призвели до збиття рейсу МН-17, а за умови що такі дії вчинені над територією України, може постати питання про визнання агресії цієї держави, що потребує окремого дослідження та виходить за межі предмету цієї статті.

В статті 28 Проекту визначено юридичні наслідки міжнародного протиправного діяння держави, а саме: зобов'язання держави-порушника виконувати порушенні зобов'язання (реституція); припинити порушення та надати запевнення в тому, що не буде допущено повторного порушення зобов'язань (сатисфакція); якщо це вимагається, відшкодувати моральну та матеріальну шкоду в повній мірі (компенсація). Статті визначають, що наслідки визначені вище, держава-порушник зобов'язана виконати в міру вищевказаних положень, а відмова від виконання обов'язку щодо несення відповідальності не може бути виправдана посиланням на національне законодавство. До того ж, закріплено, що обов'язок нести відповідальність та згадані вище юридичні наслідки держава-порушник зобов'язана по відношенню до постраждалої держави, групи держав чи в цілому

[1] Draft articles on Responsibility of State for International Wrongful Acts with Comments 2001. *Year Book of International Law Commission, 2001, vol. II Part Two*. <http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf> (2018, лютий, 15).

[2] Draft articles on Responsibility of State for International Wrongful Acts with Comments 2001. *Year Book of International Law Commission, 2001, vol. II Part Two*. <http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf> (2018, лютий, 15).

міжнародного суспільства в залежності від характеру порушеного міжнародно-правового зобов'язання.

Розмірковуючи над застосуванням наведених вище положень Статей, можливо стверджувати, що держава в результаті дій якої було знищено рейс МН17 зобов'язана, була б, без будь-якого примусу в майбутньому припинити порушувати зобов'язання щодо не застосування зброї до цивільних повітряних суден, не сприяти вчиненою таких дій в будь-якій формі, принести свої вибачення за катастрофу МН-17 та в повній мірі відшкодувати шкоду всім державам які понесли збитки та втрати в результаті вказаної катастрофи. Що, з точки зору автора, суперечить пункту 2 статті 2 Статуту ООН де передбачено, що члени ООН добросовісно виконують обов'язки прийняті на себе Статутом, а від так може зароджувати сумнів в дієвості всіє системи сучасного міжнародного права.

Статті визначають, особливі наслідки серйозного порушення державою зобов'язання, що випливають з імперативної норми загального міжнародного права. Серйозним порушенням є грубе чи систематичне невиконання обов'язків які випливають за такого зобов'язання (стаття 40). Не виключаючи інших наслідків, які виникають у зв'язку з вчиненням міжнародно-протиправного діяння, всі держави зобов'язані співпрацювати з метою, щоб правомірними заходами зобов'язати державу порушника виконувати обов'язки, які випливають з імперативної норми загального міжнародного права та не визнавати стану, який склався в результаті правопорушення (стаття 41)[1].

Фактично, необхідно зазначити, що вказані норми закладають міжнародно- правову основу застосування примусу до держави-правопорушника, яка допускає серйозні порушення міжнародного права та не виконує обов'язку з припинення такого порушення. В розрізі катастрофи рейсу МН 17 цю норму можливо застосувати в тій мірі, в якій буде визнано, що дії держави-правопорушника загрожують миру та безпеці, а відповідно світове співтовариство зобов'язано співпрацювати з метою примушення держави-правопорушника до виконання обов'язків, які випливають з імперативної норми міжнародного права та застосування зброї до цивільних повітряних суден, в аналогічних умовах –регіонального конфлікту, не визнавати застосування зброї до цивільних повітряних суден правомірним діянням.

Статті передбачають, що право вимагати нести відповідальність державу-правопорушника має постраждала держава, група держав чи світове співавторство, що залежить який характер мала норма міжнародного права, що була порушена – двостороння, багатостороння чи імперативна норма міжнародного права (Стаття 42-48)[2].

Вважаємо, що спираючись на вищевказані положення, всі держави, щодо яких було порушено зобов'язання і які ґрунтуються на нормах міжнародного права, в зв'язку зі збиттям МН 17, мають право вимагати від держави-правопорушника нести відповідальність. Що й, зокрема, на підставі усталеної практики було зроблено Урядом Нідерландів по відношенню до Російської Федерації.

Статті передбачають можливість введене обмежувальних дій до держав, які вчинили міжнародне протиправне діяння, та добровільно не вживають дієвих заходів для відновлення порушених зобов'язань та компенсування втрат завданих таким порушенням. Такі дії отримали назву контрзаходи, в силу яких, потерпіла держава може відмовитися виконувати певні зобов'язанні по відношенню до держави- правопорушника і є виключно тимчасовим заходом, метою яких є примусити державу-порушника виконати свої зобов'язання та тільки до того часу, поки такі не будуть виконані, а також вони мають бути співмірними (пропорційними) порушенню. До того ж контрзаходи не можуть стосуватися зупинення дії обов'язку не загрожувати силою чи її застосуванням, зупинення дії зобов'язань по захисту прав людини та зобов'язань гуманітарного характеру, чи які забороняють репресалії, або інших зобов'язань, які випливають з імперативних норм загального міжнародного права (стаття 50). Контрзаходи є винятковим заходом, який може бути застосовний після направлення вимоги про виконання зобов'язань та після повідомлення

[1] Draft articles on Responsibility of State for International Wrongful Acts with Comments 2001. *Year Book of International Law Commission, 2001, vol. II Part Two*. <http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf> (2018, лютий, 15).

[2] Draft articles on Responsibility of State for International Wrongful Acts with Comments 2001. *Year Book of International Law Commission, 2001, vol. II Part Two*. <http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf> (2018, лютий, 15).

про намір їх застосувати (стаття 51-52). Окрім контрзаходів, Статтями надано право державам застосовувати колективні примусові заходи (стаття 54)[1].

У випадку з катастрофою МН 17, Україна як держава яка найбільше потерпіла від вказаних дій, в разі набуття чинності Статтями, як міжнародного договору, мала б можливість застосувати контрзаходи та утриматися від виконання міжнародно-правових зобов'язань щодо держави-порушника. В свою чергу, інші держави могли б підтримати аналогічні дії, до того часу, поки держава-порушник не виконає свої обов'язки, які пов'язані з практичним несенням відповідальності.

Висновки. Підсумовуючи вищевказане, необхідно зазначити, що:

– інститут відповідальності держави в міжнародному праві залишається звичаєво-правовим, не зважаючи та ту обставину, що обов'язок держав не застосовувати зброю до цивільних повітряних суден є загальновизнаним та кодифікованим Чиказькою Конвенцією «Про міжнародну цивільну авіацію» 1944 року;

– на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин відсутні міжнародні договори які б встановлювали відповідальність держави за порушення обов'язку незастосування зброї до цивільних повітряних суден, однак практика Суду ООН, Ради Безпеки ООН та індивідуальна поведінка держав свідчать про визнання обов'язку держав нести відповідальність за такі неправомірні дії;

– однак в кваліфікації відповідальності держави за порушення обов'язку незастосування зброї до цивільних повітряних суден є відсутнім універсальне договірне регулювання, щодо того, які дії визнаються міжнародним правопорушенням, які наслідки такого правопорушення, які обов'язки правопорушника, що випливають з правопорушення та в яких межах можливо діяти іншим державам, з метою примусити державу-порушника відновити стан міжнародних відносин, які існували до порушення, та в свою чергу, щоб не допустити міжнародного правопорушення, що в цілому може загрожувати миру та міжнародній безпеці;

– з огляду на зазначене, вважаємо, що єдиним вірогідним способом вирішення проблеми невизначеності в питаннях правового регулювання відповідальності держави в міжнародному праві, є розроблення та прийняття спеціального міжнародного договору, з якомога ширшим колом учасників, на основі норм вироблених в Статтях про відповідальність держави за міжнародні протиправні діяння від 2001 року, робота над яким продовжується в рамках Генеральної Асамблеї ООН[2];

– звідсіля слід погодитися, що Статті про відповідальність держави за міжнародні протиправні діяння, є новим і якісним поступом в розвитку інститути відповідальності держави в міжнародному праві та мають значні перспективи в практичному застосуванні, однак не здобувши на сьогодні загального визнання, міжнародної легалізації та відповідної імплементації на договірному рівні, вони в повній мірі не вирішують проблему нормативного регулювання відповідальності держави в міжнародному праві.

References:

1. Rezolyutsiya Rady Bezpeky № S/RES/2166 (2014) vid 21.07.2014 [The Security Council Resolution № S/ RES / 2166 (2014) from 07.21.2014]. <https://uk.wikisource.org/wiki/96_S/RES/2166_(2014)>. [in Ukrainian].
2. The convention on International Civil Aviation.Anexes 1 t o18. *International Civil Avoation Organisation*. <https://www.icao.int/safety/airnavigation/NationalityMarks/annexes_booklet_en.pdf>.
3. Hrotsyy, H. (1994). *O prave voyny y myra* [The Law of War and Peace]. Moscow. [in Russian].
4. Émer de Vattel (1959). *Pravo narodov yly pryntsypy estestvennoho prava, prymenyaemye k povedenyyu y delam natsyy y suverenov* [The right of peoples or the principles of natural law applied to the conduct and affairs of the nation and sovereigns]. Moscow: Sdano v nabor. [in Russian].
5. Anzilorri, D. (1999). *Cours tu droit international* [Course on International Law]. Paris: Panthéon-Assas. [in French].
6. Vasylenko, V.A. *Mezhdunarodno-pravye sanktsyy* [International Legal Sanctions]. Kyiv: Vyshcha shkola. [in Russian].

[1] Draft articles on Responsibility of State for International Wrongful Acts with Comments 2001. *Year Book of International Law Commission, 2001, vol. II Part Two*. <http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf> (2018, лютий, 15).

[2] *Resolution adopted by the General Assembly on 13 December 2016*. <http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/71/133> (2018, лютий, 15).

7. Butkevych, V.H. (2004). *Mizhnarodne pravo. Osnovni haluzi.* Pidruchnyk [The International law. Basics. Textbook]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
8. Baymuratov, M.O. (2009). *Mizhnarodne publichne pravo* [The International Public Law]. Kharkiv: Odissey. [in Ukrainian].
9. Ryzhyy, V.I. (2011). *Mizhnarodne povitryane pravo* [The International Air Law]. Kyiv: Yustinian. [in Ukrainian].
10. Antypenko, V.F. (2016). *Teoryya uholovnoy otvestvennosty hosudarstva:* monohrafyya [The theory of criminal responsibility of the state: monograph]. Odesa: Fenyks. [in Russian].
11. Crawford, J. (2012). *Articles on responsibility of state for internationlly wrongful acts*. New York.
12. Crawford, J. (2010). *The law of international responsibility.* Oxford University Press.
13. Zbyttya Boing 777 bilya Donetska [Shooting down of Boeing 777 near Donetsk]. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Zbyttya_Boing_777_bilya_Donets′ka>. [in Ukrainian].
14. *Crash of Malaysia Airline Flight MH-17* (2015) [The report issued by Report of Dutch Safety Board are opened to public]. The Huge.: Duch Safety Boerd.
15. Maleev, Yu.N. (1986). *Mezhdunarodnoe vozdushnoe pravo. Voprosy teoryy y praktyky* [The International Air Law. The issues of theory and practice]. Moscow: Mezhdunarodnye otnoshenyya. [in Russian].
16. *Konventsiya pro borotbu z nezakonnymy aktamy, spryamovanymy proty bezpeky tsyvilnoyi aviatsiyi 1971* [The Convention for the Suppression of Unlawful Acts against the Safety of Civil Aviation 1971]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_165>. [in Ukrainian].
17. *Mizhnarodna konventsiya pro borotbu z finansuvannyam teroryzmu 1999 roku* [The International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism of 1999]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws /show/995_518>. [in Ukrainian].
18. Yevropeyska konventsiya pro borotbu z teroryzmom (ETS N 90) [The European Convention on the Suppression of Terrorism (ETS N 90)]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_331>. [in Ukrainian].
19. *Statut OON* [The UN Charter]. <http://zakon5.rada.gov.ua /laws/show/995_010>. [in Ukrainian].
20. ICAO Doc. 7300/9 p. 51.
21. Garner, Bryan A. (2004). Black's Law Dictionary. *Eith Edition*. West, a Thomson business.
22. Butkevych, V.H. (red.) (2002). Mizhnarodno-pravova vidpovidalnist. *Mizhnarodne pravo. Osnovy teorii*: Pidruchnyk. [in Ukrainian].
23. ST/LEG/SER.F/1.
24. S/RES/731 (1992). <http://www.un. org/ru/sc/documents/resolutions>.
25. S/RES/748 (1992). <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions>.
26. S/RES/883(1993). <http://www.un.org /ru/sc/documents/resolutions>.
27. Katastrofa Tu-154 nad Chornym morem [The Tu-154 catastrophe over the Black Sea]. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Katastrofa_Tu_154_nad_Chornym_morem>. [in Ukrainian].
28. *Uhoda mizh Uryadom Ukrayiny ta Uryadom Derzhavy Izrayil pro vrehulyuvannya pretenziy, yaki vynykly vnaslidok povitryanoyi katastrofy, shcho stalasya 2001* [The Agreement between the Government of Ukraine and the Government of the State of Israel on the settlement of claims that arose as a result of an air crash occurred in 2001]. <http://zakon3.rada. gov.ua/laws/show/376_018>. [in Ukrainian].
29. The 1978 Boon Declaration. *Wikly Compilation of Presidential Documents, vol. 14, no. 29*, 1308-09.
30. Draft articles on Responsibility of State for International Wrongful Acts with Comments 2001. *Year Book of International Law Commission, 2001, vol. II Part Two*. <http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_6_2001.pdf>.
31. *Resolution adopted by the General Assembly on 13 December 2016*. <http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol =A/RES/>.

Liudmyla Chekalenko, ScD in Political Science
Hennadii Udovenko Diplomatic Academy of Ukraine the MFA

LESSONS FROM UKRAINE'S CRISIS

The author presents her vision of the international and Ukraine's national security in the 21st century context, analyzes new challenges and security threats searching for the reason of collapse of the modern security system. According to the author, the current reality of international relations proves that the international security system collapsed. At the same time, nonetheless the Common Foreign and Security Policy of EU, European political co-operation has further institutional development. All conclusions of the research are based on the national security situation in nowadays Ukraine.
Keywords: global security, national security, defense system, sovereignty, challenges, Russia-Ukraine conflict, UN, OSCE, NATO.

Modern turbulent world of the 21st century has rejected fundamentals of international law and remains in a painful condition of search for new global security scenarios. The international security model that reflected geopolitical interests of the USSR and the USA provided for bipolar existence and formed two ideologically opposite camps, as well as two different economic systems. What will substitute for the bipolarity? Various analytical schools make claims about possible scenario of formation of global postindustrial society. However, in our opinion, not all the countries will attain the postindustrial level at the same time. Therefore, the transition period most probably will be long and painful. Or it can result into constant confrontation of world main powers in pursuit of global leadership. Is some mutual understanding among them possible? Perhaps no one can answer this question. We witness confrontation, conflict and disrupt of all the international coexistence norms that were acceptable for the world in the recent past.

Since there is no new model developed to protect humanity, countries preserve and use outdated system of international security. Loosening seemingly strong UN security system, aggravation of disagreements and conflicts – not between the blocks but between single countries – proves that a new model of international relations of postindustrial development comes into agenda. It also brings new security system that knocks at the door with uncertainty, civilization crises, and the most dangerous – threat of a new redivision of the world.

Confrontations have moved from the global level to the regional level. They are going on not between world alliances, but between regional unions. Wars are fought not between interstate unions but between single countries. The reasons of these conflicts are all same, motives are all same and terrible consequences are all same. These new complex disagreements have entered into fierce conflict with the outdated model of world security imposed by the victors of the World War II in 1945.

Since there is no option, any victim of international aggression searching for protection and national security has to appeal to the existing system of protection and use the mechanisms already in place. Such mechanisms include universal component of the UN system, regional component of regional security structures in every geographical region, as well as security mechanism of bilateral relations.

National security is a combination of long-term arrangements of programs and purposes – military, economic, propagandistic etc. Their realization is designed to guarantee sovereignty and national security of the state.

A sovereign, independent and stable Ukraine, firmly committed to democracy and the rule of law, is key to Euro-Atlantic security. National interests of Ukraine stated in its legislative acts reflect fundamental values and aspirations of the Ukrainian people. National security is based on the principals of independent legal personality of the Ukrainian state. Such principals can be guaranteed to our state only by a strong security organization that is nowadays North Atlantic Treaty Organization (NATO).

On 23 December 2014, the Ukrainian Parliament adopted a new law cancelling the non-aligned status of Ukraine. The law states that Ukraine's previous non-aligned status proved to be ineffective in guaranteeing Ukraine's security and protecting the country from external aggression and pressure, and also aims to deepen Ukrainian cooperation with the European Union and NATO in order to achieve the criteria which are required for membership in both alliances. Joining NATO is declared a strategic aim of Ukraine.

In particular, in his annual address to the Parliament of Ukraine in 2016, the President of Ukraine Petro Poroshenko said there is no alternative to Ukraine's Euro-Atlantic integration. And that Ukraine will continue developing and enlarging cooperation with NATO until the criteria of NATO membership are fully achieved[1].

On the global security level, the UN once again has failed in its role to provide for peaceful coexistence of the countries, as it is stated in its Charter. Ukraine, as a member state and founder of the UN, in time of Russian military aggression against its territorial integrity turned to the UN for protection. Territorial claims of Russia that resulted in annexation of Crimea peninsula in 2014 and military intervention in Eastern Ukraine started in 1992 when Russia declared for the first time its aim to return Crimea to Russia, then in 1993 Russia claimed again the city of Sevastopol and in 2003 tried to annex Ukrainian isle Tuzla.

Ukraine's position on the current conflict is clear: this is a military intervention of Russia; Russia must stop the intervention and withdraw its regular military forces as well as its mercenaries from the territory of Ukraine. Ukraine has also asked UN to introduce the UN peacekeeping forces in the conflict zone. However, Russia has blocked this UN decision though its veto power. Annexationist actions of Russia, unfortunately, have not resulted in unanimous reproof of the international community, European community in particular. Despite sanctions against Russia introduced by the EU and the USA, on the ground, Ukraine stayed one to one with the invader. Russia continues to make a persistent state of instability in Eastern Ukraine, which has led to the loss of more than 10,000 lives[2]. There are constant violations of ceasefire agreements along the line of contact primarily by Russian-backed militants. It violates the Package of Measures for the Implementation of Minsk Agreements that provided for immediate and comprehensive ceasefire in certain areas of military confrontation, as well as Russia's commitment to withdraw its forces and military equipment from the territory of Ukraine.

On the regional security level, the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), Council of Europe and the European Union constitute European security framework. OSCE has a well-earned reputation for dealing with the politico-military aspects of security. It has played a central role in fostering security in Europe and is an integral element of its comprehensive approach to security. It can help with mitigating tensions, de-conflicting movements and improving confidence, as long as parties in conflict show political willingness to cooperate. However, the role of OSCE in Russia-Ukraine conflict has not proven to be effective. Words not swords. OSCE Special Monitoring Mission (SMM) established in order to have a key role in helping to deescalate the Russian-Ukraine conflict mostly fails in its mission.

The most criticism focuses on the presence of Russians within the monitoring mission. Critics have argued that these Russian observers "make a mockery of the OSCE's efforts to monitor a conflict they regard as fuelled and directed by the Kremlin"[3]. As a Polish former Ukraine monitor has stated "political correctness" and consensus culture within OSCE allow Russia to compromise effectiveness of Special Monitoring Mission to Ukraine"[4].

There is an interesting variant of cooperation of the EU and Ukraine in the sphere of security, which includes counter-measures against common threats: the Russian war, terrorism, weapons of mass destruction, illegal export of weapons, etc. Ukraine had made a range of commitments in the security sphere under the Action Plan of the European Neighbourhood Policy. In addition to the above forms of cooperation, training-related cooperation components are also developing – i.e. participation of Ukrainian military units in joint military formations of the EU (e.g. exercises of multi-national Tisza battalion with participation of Hungary, Romania, Slovakia and Ukraine). Accounting for NATO standards, the exercise participants plasticised efficient methods of operations at the mountainous terrain, deployment and logistic support of multi-national forces.

---

[1] Ukraine votes to drop non-aligned status. *BBC News 23 December 2014*. <http://www.bbc.com/news/world-europe-30587924>.

[2] Poroshenko says Ukraine has no alternative to Euro-Atlantic integration. *Kyiv Post 23 December 2014*. <https://www.kyivpost.com/article/content/may-25-presidential-election/poroshenko-says-ukraine-has-no-alternative-to-euro-atlantic-integration-375941.html>.

[3] Comprehensive Assistance Package for Ukraine. *NATO Fact Sheet, July 2016*. <http://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2016_09/20160920_160920-compreh-ass-package-ukraine-en.pdf>

[4] NATO Warsaw Summit Communiqué. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw 8-9 July 2016. <http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm>.

What are prospects of Ukraine in the sphere of EU security and defence? We believe, that national military formations may take part in the already mentioned joint Poland – (Ukraine) – Hungary and Romania battalion, police formations and in the sphere of air transportation. Ukraine even now rather actively cooperates with the EU in the sphere of foreign and security policy. At the same time, the situation in Ukraine is hindered by external and internal instability. In addressing threats, that are rather difficult to Ukraine to address alone, our country expects for support of European countries, including our strategic partners.

We may assume that two strategic directions – Euro-integration and Euro-Atlantic ones – will remain priorities for our country. Negotiations on the new Ukraine-EU agreement should be finalised – preferably as an Association Agreement, including provisions on the Free Trade Zone as its important component. Negotiations on visa-free travel for Ukrainian nationals is realised. The most optimal option in this sphere might include provision of so called "road map" to Ukraine, stipulating gradual phase out of visa requirements. In the political sphere, European integration determines modernisation of the legislative framework of Ukraine, democratisation of its political and institutional systems. Cooperation with the EU will facilitate enhancement of Ukrainian social conditions to the level of European standards, improvement of living standards and wellbeing of the country's population. At the same time, integration with the EU guarantees that participants will be protected against aggressions and territorial claims.

Relations with NATO should be shaped by an annual national program, that would provide a new format of relations between Ukraine and the alliance. The current situation analysis shows that existing security mechanisms, that Ukraine is part of, are impotent to stop and punish the aggressor. The only powerful security mechanism in place is NATO. Relations between NATO and Ukraine date back to early 1990s and have since developed into one of the most substantial NATO's partnerships. Main mechanism of NATO-Ukraine cooperation was established by the Charter of Distinctive Partnership signed by Ukrainian and Allied Heads of NATO States in 1997. The Charter established the NATO-Ukraine Commission (NUC) to take cooperation forward.

Cooperation has deepened over time with Ukraine being the only partner to have contributed actively to all NATO-led operations and missions. Cooperation between NATO and Ukraine cover a wide range of areas including peace-support operations, defense and security sector reform, military-to-military cooperation, armaments, civil emergency planning, etc. Priority is given to support for comprehensive reform in the security and defense sector, which is vital for Ukraine's democratic development and for strengthening its ability to defend itself.

As mentioned above, Ukrainian government is convinced that NATO membership is the only option to provide for the state sovereignty and territorial integrity of Ukraine. From the very beginning of Russia-Ukraine conflict, NATO has adopted a firm position in support of Ukraine's sovereignty and territorial integrity, condemning Russia's illegal and illegitimate annexation of Crimea and the violence and insecurity in Eastern Ukraine caused by Russia and Russian-backed separatists.

Since 2014, in the wake of Russia-Ukraine conflict, cooperation has been intensified in order to provide for capability development and capacity building in Ukraine. NATO Warsaw summit (8-9 July 2016) endorsed a Comprehensive Assistance Package (CAP) for Ukraine that is designed to further develop the Distinctive Partnership between NATO and Ukraine. Moreover, NATO has proposed a new Enhanced Opportunities Program to Ukraine that will help to develop Ukraine's defense system in accordance with the NATO standards of Partnership Interoperability Initiative[1].

As part of their response to the Russian aggressive actions against Ukraine, NATO member states decided at the Wales Summit, in September 2014, to launch five new Trust Funds to assist Ukraine in five critical areas: Command, Control, Communications and Computers (C4); Logistics and Standardization; Cyber Defense; Military Career Transition; and Medical Rehabilitation. The total budget of these new funds is about € 9 million; and the Allies and partner countries have already contributed more than a half of this amount. Besides, in response to a request from Ukraine, NATO agreed in June 2015 to launch a sixth Trust Fund on Counter-Improvised Explosive Devices and Explosive Ordnance Disposal[2].

The NATO program of military-to-military cooperation is financed mainly by the United States. By July 2016, the US has provided a total of over 600 million US dollars to Ukraine in the sphere

[1] East European Security Research Initiative, 7 November 2016. *NATO Trust Funds' Assistance to Ukraine*. <http://eesri.org/2016/11/nato-trust-funds-assistance-to-ukraine>.

[2] NATO military assistance to Ukraine: is it enough?/ *Europe Insight, 13 June 2016.* <http://europeinsight.net/nato-military-assistance-to-ukraine-is-it-enough>.

of defense and security. This figure includes the cost of supplies of night vision devices, secure radio communications equipment, Humvee military vehicles, and counter-mortar and counter-artillery radar systems[1].

Taking into account a more demanding security environment, NATO has to invest in defense of its allies under threat, first of all Ukraine. Although most US political elite supports the US programs to arm Ukraine, some of them do not welcome Ukraine's wish to become a NATO member. Thus former US national security adviser Zbigniew Brzezinski although calling on the US to arm Ukraine, keeps repeating that Ukraine will not be a member of NATO: "It doesn't follow that a country whose security NATO has an interest in has to be a NATO member. NATO can have an interest in its security, but without having it in NATO"[2]. "Ukraine should be free to choose its political identity, its political philosophy, and institutionalize it by closer links with Europe. But at the same time, Russia should be assured credibly that Ukraine will not become a member of NATO. I still think this is the formula for a solution", he says [3]. It reminds of historical parallels of Anschluss of Austria and division of Czechoslovakia according to Munich agreement in 1938 when strategic allies – France and Great Britain in order not to tease Nazi Germany refused to defend them. As a result, Germany conquered half of the world. We should not forget the lessons of history – *magistra vitae*, the teacher of life.

Drawing the conclusion, changes on the European continent, aggressive policy of Russia, Russian military intervention in Ukraine helped NATO to revive its activity, change tactics and develop new strategy. Nevertheless, Ukraine has not yet received a complex protection system. The introduced sanctions against Russia, although helpful, do not provide for synergetic effect since they are targeted and dispersed. Among the positive tendencies, Ukraine with support of its allies overcomes its military backwardness and learns to fight. However, this is not enough to overcome the aggressor. Most acute is the issue of inefficacy of outdated protection mechanisms – UN, OSCE – all this gives the aggressor political and military advantage. Non-punitive and all-permissive global security system intensifies revanchism and aggressiveness, which creates new challenges to global and regional security.

References:

1. BBC News 23 December 2014. *Ukraine votes to drop non-aligned status.* <http://www.bbc.com/news/world-europe-30587924> [in English].
2. Kyiv Post 23 December 2014. Poroshenko says Ukraine has no alternative to Euro-Atlantic integration. <https://www.kyivpost.com/article/content/may-25-presidential-election/poroshenko-says-ukraine-has-no-alternative-to-euro-atlantic-integration-375941.html> [in English].
3. NATO Fact Sheet, July 2016. Comprehensive Assistance Package for Ukraine. <http://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2016_09/20160920_ 160920-compreh-ass-package-ukraine-en.pdf> [in English].
4. NATO Warsaw Summit Communiqué. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw 8-9 July 2016. <http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm> [in English].
5. East European Security Research Initiative, 7 November 2016. NATO Trust Funds' Assistance to Ukraine. <http://eesri.org/2016/11/nato-trust-funds-assistance-to-ukraine> [in English].
6. Europe Insight, 13 June 2016. NATO military assistance to Ukraine: is it enough?. <http://europeinsight.net/nato-military-assistance-to-ukraine-is-it-enough> [in English].
7. East European Security Research Initiative, 7 November 2016. NATO Trust Funds' Assistance to Ukraine. <http://eesri.org/2016/11/nato-trust-funds-assistance-to-ukraine/> [in English].
8. Atlantic Council, 2 July 2014/ Brzezinski: The West Should Arm Ukraine. <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/natosource/brzezinski-the-west-should-arm-ukraine> [in English].
9. Spiegel Online, 2 July 2015. Brzezinski on Russia 'We Are Already In a Cold War. <http://www.spiegel.de/international/world/interview-with-zbigniew-brzezinski-on-russia-and-ukraine-a-1041795.html> [in English].

[1] East European Security Research Initiative, 7 November 2016. *NATO Trust Funds' Assistance to Ukraine.* <http://eesri.org/2016/11/nato-trust-funds-assistance-to-ukraine>.

[2] Atlantic Council, 2 July 2014. *Brzezinski: The West Should Arm Ukraine*. <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/natosource/brzezinski-the-west-should-arm-ukraine>.

[3] Spiegel Online, 2 July 2015. *Brzezinski on Russia 'We Are Already In a Cold War'*. <http://www.spiegel.de/international/world/interview-with-zbigniew-brzezinski-on-russia-and-ukraine-a-1041795.html>.

Євген Магда, к. політ. н.
Видавничо-поліграфічний інститут Національного технічного університету України КПІ імені Ігоря Сікорського, Україна

ПОЧАТОК ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ РФ ПРОТИ УКРАЇНИ: ТОЧКА БІФУРКАЦІЇ

Yevhen Mahda, PhD in Political Science
Publishing and Printing Institute of NTUU 'Ihor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute', Ukraine

THE START OF RF'S HYBRID AGGRESSION AGAINST UKRAINE: THE POINT OF BIFURCATION

In the article, the author addresses the problem of determining the starting point of the hybrid aggression against Ukraine. Hybrid aggression quite often stands outside the legal field and it makes it difficult to determine the exact date (or even period) of the start of the aggressive actions. Several options were singled out for Ukraine – the beginning of the 1990's, 2006 (the first "gas war"), the election of Viktor Yanukovych (2010), summer 2013 (trade wars), Euromaidan (Nov-Dec 2013) and February 2014. The author concludes that events on February 20, 2014 (the appearance and subsequent actions of "green men" in the Crimea) had irreversible consequences for Ukraine. It is also shown the periodization of Ukrainian-Russian relations from the point of view of falling into a hybrid confrontation.

Russia launched unfriendly actions against Ukraine not immediately. There are reasons to believe that the "cassette scandal", which in 2000 led to the political isolation of Leonid Kuchma in the West, was initiated by Moscow. After the Orange Revolution Russian elites where frightened seriously and the Kremlin began preparing to neutralize the possible increase of Ukrainian influence in the post-Soviet space.

The 2001 to 2014 period can be attributed as the time of search for forms and methods of realization of new geopolitical intentions. Volodymyr Horbulin suggests that approximately in the mid-2000's such a solution was found – "asymmetric responses" within a larger "hybrid war".

Finally, the author notes that chronology is an instrument for a deeper understanding of phenomena and processes. Expansion or conversely narrowing the chronological boundaries allows you to choose a different angle of view of the events, sometimes even look deeper and differently to set accents, better understand the essence of the events.

Neither the confrontation on the island of Kosa Tusla nor gas and trade wars or murders on the Maidan, did not cause irreversible consequences. Those who violated Ukrainian sovereignty and territorial integrity were endangered by the very existence of the Ukrainian state. Such effects appeared on February 20, 2014, and the subsequent actions of "green men" in the Crimea.

Keywords: hybrid aggression, Ukrainian-Russian relations, chronology, war.

Гібридна агресія Росії проти України породила активні пошуки відповіді на питання: у який спосіб їй можна протидіяти найбільш ефективно? Які важелі впливу на ситуацію можуть бути дієвими? Які прошарки суспільства варто долучати до протидії агресору?

Очевидно, що для формування стратегії гри на випередження необхідно повернутись до початкової точки. Маємо на увазі визначення, коли та в яких сферах почалась гібридна агресія збоку Російської Федерації. Момент початку агресивних дій – один із сутнісних моментів розуміння природи гібридної агресії проти України з російського боку.

Війна зазвичай має фіксований початок (оголошення, відповідна нота) і кінець (мирна угода). У випадку гібридної агресії, коли жодна зі сторін не є державою, така схема неможлива. Виглядає так, що епоха джентльменського «Іду на Ви» відходить у минуле. Отже, практично неможливо визначити чіткі хронологічні межі гібридної війни і агресор зацікавлений в тому, щоб ми не могли цього зробити.

Сьогодні дотримання законів і норм ведення війни перетворилося на прерогативу держави, тоді як нові актори війни (терористичні організації, «ополченці», найманці і т. ін.) діють, не озираючись на норми права. Ще одна причина – на самому початку факт агресії, попри всю свою очевидність, перебував поза межами правового поля. Кремль свідомо робив ставку на «ігнорування очевидного», намагаючись обігнати Захід у швидкості ухвалення рішень. І досягнув цього – певний час саме Москва диктувала умови та створювала порядок денний.

Власне бойові дії починаються задовго до того, як бере слово зброя. Актори використовують широкий спектр інструментів для досягнення своїх цілей і не всі вони миролюбні[1]. Гібридна війна починається з недружніх агресивних дій, що мають на меті руйнувати державу-жертву зсередини. Далеко не завжди вони переростають у відкриту війну, а навпаки, частіше мають всі шанси залишатись в тіні.

Визначення термінів «гібридна війна» та «гібридна агресія» в сучасних умовах набуває першочергового значення, оскільки від визначення цих понять бере початок усвідомлення алгоритму дій Російської Федерації.

Поява терміну «гібридна війна» пов'язана зі змінами у традиційних уявленнях про війну, які сформувались у XX ст., та трансформацією форм та методів ведення війн. У 1980-х рр. ізраїльський військовий теоретик Мартін ван Кревельд передбачив, що конвенційні військові конфлікти між регулярними збройними силами держав-націй поступляться місцем конфліктам, в яких інтенсивність бойових дій буде низькою, а головними акторами стануть кримінальні угрупування, польові командири, парамілітарні загони[2]. Отже, концепція гібридної війни стала однією з відповідей військової теорії на виклики сучасних проблем безпеки та змін, які відбуваються у способах, методах, характері воєн.

Частина визначень близькі до «тотальної війни», але в модернізованому розумінні – війна охоплює та пронизує усі сфери державного і суспільного життя, не маючи на увазі використання усіх ресурсів на ведення війни. Також гібридна війна це:

- військова стратегія, яка поєднує звичайну війну, малу війну та кібервійну;
- складна та гнучка динаміка бойового простору (battlespace), яка передбачає швидку реакцію та адаптацію учасників протистояння;
- сучасний вид партизанської війни, яка поєднує сучасні технології та методи мобілізації (Біл Неметт, підполковник Корпусу морської піхоти США);
- Девід Кілкаллен, автор книги «Випадкова герилья» (англ. «The Accidental Guerilla»), твердить, що гібридна війна це найкраще визначення для сучасних конфліктів, які включають у себе комбінації партизанської та громадянської воєн, повстання та тероризму;
- Відомий дослідник Франк Хоффман визначає гібридну війну у вигляді будь-яких дій ворога, який швидко та гнучко використовує найрізноманітніші комбінації дозволеної зброї, партизанську війну, тероризм, злочини на полі бою, і все для досягнення політичних цілей[3].
- Гібридна загроза – коли супротивник одночасно й адаптивно використовує різні комбінації 1) політичних, військових, економічних, соціальний, інформаційних засобів; 2) конвенційні, іррегулярні, терористичні, підривні засоби. Так само у зв'язці можуть використовуватись дії як державних так і недержавних акторів[4].

Гібридні сили успішно використовують технологічно передові системи таким чином, що вони працюють на межі можливостей. Тому гібридні збройні сили мають перевагу над традиційною армією, яка діє суворо в рамках статуту. Загалом, гібридна загроза відзначається тим, що стирає традиційні уявлення та практики війни.

Варто також звернутись до російського визначення гібридної війни. Так, неодноразово цитованою є стаття Валерія Герасимова, начальника Генштабу ЗС РФ[5]. У нової війни вже не буде

[1] Cîrdei, I.A. (2017). The Hybrid Warfare In The 21st Century: An Old Concept With A New Face. *International Conference Knowledge-Based Organization, vol. XXIII, no 1.*

[2] Van Creveld, M. (1991). *The Transformation of War*. New York: Free Press, 23-29.

[3] Арзуманян, Р., Багдасарян, А. (2011). Теория войны в 21 веке. *Обзор XXI ежегодной конференции по стратегии Института стратегических исследований Армейского военного колледжа. 21 век, 3*, 20-42.

[4] Glenn, R.W. (2009). *Evolution and Conflict: Summary of the 2008 Israel Defense Forces-U.S.* Joint Forces Command "Hybrid Threat Seminar War Game," Santa Monica, CA: RAND.

[5] Герасимов, В. (2013). *Ценность науки в предвидении.* <http://vpk-news.ru/articles/14632>.

класичного початку та кінця (оголошення війни та капітуляція відповідно). Безпосередні зіткнення солдат стануть рідкістю. Автор наголошує, що роль невійськових засобів у досягненні політичних та стратегічних цілей суттєво зросла. Співвідношення військових та невійськових заходів визначається як 1:4.

Врешті, гібридна війна ведеться в першу чергу за уми. Основною метою буде ураження не живої сили супротивника, а його здорового глузду та патріотизму. Метою такої війни буде створити таку ситуацію, коли використання сили буде вже зайвим, а громадяни самі зрадять свою державу та підтримають агресора.

Закономірно, що одне з найвдаліших визначень належить українським аналітикам. І сформулювали його вже під час україно-російського конфлікту, який став не просто кейсом, а потужним поштовхом до подальших досліджень гібридної війни.

Гібридна агресія – це комплекс різнорідних впливів на супротивника регульованої величини і комбінованого характеру, що застосовуються за заданим алгоритмом, де військові засоби не є домінуючими. Коротко це можна називати війна "трансформер" (Т-війна). Вона, як і класична війна, включає в себе військовий компонент, який захований глибоко всередині, а зовні знаходяться інші – невійськові – оболонки. Комплекс Т-війни включає в себе дії, характерні для традиційної війни: інформаційно-пропагандистські, політико-дипломатичні, торгово-економічні з елементами лобістсько-корупційних, енергетичні та інфраструктурні, розвідувально-диверсійно-партизанські, регулярні бойові дії тощо. Відмінність полягає в тому, що на початковому етапі невійськові впливу домінує[1].

Дискусії щодо сутності гібридної війни та релевантності цієї концепції сучасним викликам тривають. Однак якщо до 2014 року це питання було цікавим лише для військових експертів та аналітиків, то нині відповідь на ці питання може стати запорукою виживання України. Різне розуміння сутності гібридної війни заважає сформулювати адекватну відповідь на її виклики. Одне залишається зрозумілим – український кейс поставив серйозні виклики не лише перед українським суспільством, а й перед світовою спільнотою.

Верховна Рада України визначила, що збройна аґресія Російської Федерації проти України розпочалася 20 лютого 2014 р.[2] В цей день було зафіксовано перші випадки порушення визначеного міжнародно-правовими зобов'язаннями Росії порядку перетину міждержавного кордону в районі Керченської протоки та використання нею своїх військових формувань, дислокованих на Криму відповідно до угоди про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 р., для блокування українських військових частин. 24 лютого 2014 р. на півострів було перекинуто додаткові російські підрозділи, у тому числі повітрянодесантних військ, але без жодних знаків розрізнення на формі. А за три дні «зелені чоловічки» заблокували будівлю парламенту та уряду Автономної Республіки Крим у Сімферополі[3].

Але зазначимо, що Верховна Рада визначила дату початку збройного етапу гібридної агресії, який аж ніяк не є першим. Нині в наукових текстах фігурують найрізноманітніші дати старту агресивних дій РФ проти України. Хронологія коливається в межах всього періоду незалежності України. Ми послідовно проаналізуємо ключові точки зору та наприкінці висловимо власні зауваження.

<u>Від початку 1990-х рр.</u> Поразка у «холодній війні», розпад СРСР та різка втрата в міжнародно-політичній вазі не стали щепленням проти імперіалізму. Початок 1990-х рр. став часом важких рішень та часом не до кінця усвідомлених загроз.

На підтримку цієї точки зору можна брати аргументи з історії українсько-російських взаємин в енергетичній сфері. Взаємовідносини України та Росії після розпаду СРСР в енергетичній галузі майже одразу набули конфронтаційного забарвлення. Перше зіткнення інтересів відбулось у 1992 р., коли виникла суперечка довкола майна «Укргазпрому» на родовищі Уренгой. Наявність 4,5 тисяч українських співробітників та біля 2 тисяч одиниць обладнання не завадили тодішньому прем'єр-

[1]Гончар, М., Чубик, А., Ищук, О. (2014). Гибридная война в Восточной Европе. Невоенное измерение. *Энергетический компонент*. <https://geostrategy.org.ua/images/RU_CERI_fin_fin.pdf>.

[2] *Постанова про Заяву Верховної Ради України "Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків 2015* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/337-19>.

[3] Головко, В. (2015). Україна в умовах антитерористичної операції та російської збройної агресії (2014 р.). *Український історичний журнал, 3*, 176-193.

міністру РФ В. Чорномирдіну заявити «Ноги украинской на Уренгое не будет!»[1]. 23 лютого 1993 року представник «Газпрому» заявив про намір припинити постачання газу через українські борги. Поза сумнівом, вже у 1992-1993 рр. російське керівництво почало усвідомлювати перспективність використання «газової зброї» для досягнення зовнішньополітичних цілей.

Початок антиукраїнської пропаганди в російських ЗМІ. Гібридна агресія має високий відсоток підтримки у середовищі самих росіян. Україна у свідомості російського суспільства вважається другою за ворожістю до Росії після США – і рік від року цей показник лише зростає. Так, у 2014 р. Україну ворогом вважали 30% росіян, а у 2017 р. – вже 50 %[2]. З метою отримати під 90% підтримки власних дій у Криму та на Донбасі, була проведена масштабна підготовча робота[3].

Помаранчевий майдан 2004 року серйозно налякав російське керівництво, спровокував його інтенсивну підготовку до гібридної війні проти України. Уже з 2005 року в російській політичній риториці з'являється і все сильніше звучить словосполучення «Україна – failed state (неповноцінна держава, що не відбулася)». Альтернативою незалежного розвитку України, в російському розумінні наповненому загрозами і викликами, наполегливо пропонувалася «тиха гавань» «руского міра».

Російська пропаганда виявилась зброєю в двома вістрями. Одне з них спрямовувалось проти самих росіян. За влучним висловом Володимира Горбуліна, росіяни дійсно стають народом, який «став першим із тих, який впав під натиском власного телебачення»[4].

Перша «газова війна». Зима 2005-2006 рр. засвідчила вразливість України та європейських споживачів, а також продемонструвала, наскільки ефективним та перспективним є подальше використання енергетичної зброї.

Якби не масована інформаційна кампанія в засобах масової інформації, то ніхто в Україні і не помітив би, що склалася критична ситуація. Це вказує на те, що ці дії готувалися заздалегідь і розгорталася за пунктами визначеного плану. Одним із цих пунктів було формування громадської думки стосовно України як ненадійного партнера у транспортуванні природного газу до країн Європи, попри те, що протягом десятиліть Україна ніколи не допускала зриву поставок природного газу до Європи через свою територію. Показово, що одночасно з цими звинуваченнями Росія наголошувала на необхідності будівництва газопроводів, альтернативних українській системі («Північний потік» у Балтійському морі, друга нитка «Блакитного потоку» в Чорному морі та розширення газотранспортної системи в Білорусі, що тепер належить «Газпрому»). До того ж звинувачення у крадіжках газу не підкріплювалися конкретними фактами. В руслі такої логіки були і «газова війна» 2009 р. Невід'ємною складовою цих конфліктів були інформаційна дискредитація України, відключення від газопостачання, намагання позбавити Україну довіри західних споживачів газу з метою зниження вартості та отримання контролю над ГТС.

У цьому кейсі є все від гібридної агресії – дезінформація, прагнення посіяти зневіру та паніку, спровокувати соціальний вибух через наростання невдоволення, дискредитація України тощо. У перебігу газових конфліктів Росія намагалась позиціонувати себе як впливового геополітичного гравця з метою зберегти Україну у сфері свого політичного впливу. Але ані у 2006, ані у 2009 рр. поставлених цілей не вдалось досягнути повною мірою. Головне – газові кризи не запустили незворотні внутрішні деструктивні процеси в Україні, а третя «газова війна» у березні 2018 року продемонструвала спроможність нашої держави давати відсіч енергетичному агресору.

Обрання Президентом України Віктора Януковича у 2010 р. Міжнародно визнана перемога на президентських виборах кандидата, якого ще кілька років тому вважали політичним трупом, стала точкою відліку для інституційних перетворень всередині України. Вони були інспіровані та керовані з метою здійснення новітнього «плану аншлюсу». Базовий елемент плану – зміна зовнішньополітичного вектору України з проєвропейського на проросійський. Під час президентства Віктора Януковича помітно активізувалася антиукраїнська риторика Москви, хоча український президент був вельми лояльний до Кремля.

---

[1] Діяк, І. (2009). *Газова промисловість і енергетична безпека України*. Київ, 110.
[2] «Друзья» и «враги» России. <http://www.levada.ru/2017/06/05/druzya-i-vragi-rossii-2/>.
[3] Лизанчук, В. (2014). Антиукраїнська інформаційна агресія в телерадіопросторі Росії та України. <http://papers.univ.kiev.ua/12/Main/articles/lyzanchuk-vasyl-anti-ukrainian-informational-aggression-on-tv-and-radio-in-russi_22477.pdf>.
[4] Горбулін, В. (2014). «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Стратегічні пріоритети, 4 (33),* 5-12.

Літо 2013 р. Михайло Гончар і його колеги з Центру глобалістики «Стратегія XXI» починають точку відліку гібридної агресії з торговельних війн літа-2013. Реалізація путінського бліцкригу по інкорпорації України в «русский мир» шляхом євразійської інтеграції, фактично стартувала з промови президента РФ 27 липня 2013 року в Києві з нагоди святкування 1025-річчя хрещення Русі на конференції з вельми показовим символізмом в назві «Православно-слов'янські цінності – основа цивілізаційного вибору України»[1].

Листопад-грудень 2013 р. В українському випадку необхідно розглядати події на Євромайдані як важливу частину гібридної війни проти України, своєрідну розвідку боєм. І розгін студентів у ніч з 29 на 30 листопада 2013 року, і подальші зіткнення на Банковій 1 грудня того самого року, і загибель Небесної Сотні в сьогоднішніх умовах є складниками гібридної війни.

Лютий 2014 року. Вже 20 лютого на півострові Крим з'явились «зелені чоловічки». 27 лютого 2014 року підрозділи спецназу Головного розвідувального управління Генштабу та 45-го окремого повітряно-десантного полку Збройних сил РФ захопили приміщення Верховної Ради та Ради Міністрів АРК, а військові частини кримського угруповання Збройних сил України стали об'єктом провокаційних нападів із дислокованих на півострові російських військових баз. Заднім числом використання ЗС Росії в Україні було санкціоноване Радою Федерації РФ, яка на запит президента Владіміра Путіна 1 березня 2014-го ухвалила відповідну постанову. Факт першості застосування збройних сил однієї держави проти іншої є найсуттєвішою первинною ознакою агресії. Ст. 2 Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» (14 грудня 1974 року) встановлює: «Застосування збройної сили державою першою на порушення Статуту ООН є prima facie свідченням акту агресії...» Згідно зі ст. 3 Резолюції для кваліфікації як акту агресії збройного нападу, який першою вчинила одна держава проти іншої, юридично не має значення, була війна формально оголошена чи ні.

Пізніші події – рішення обох палат російського парламенту від 1 березня 2014 року про можливості використання збройних сил на території України, або пряма інтервенція російської армії у серпні 2014 року – лише підтверджують факт агресії.

В цей же час в журналі «Російський піонер» було опубліковано оповідання Натана Дубовицького про нелінійну війну[2]. Як швидко з'ясувалося, його справжнім автором був Владислав Сурков, який стверджував: «Это была первая нелинейная война. В примитивных войнах девятнадцатого, двадцатого и других средних веков дрались обычно две стороны. Две нации или два временных союза. Теперь столкнулись четыре коалиции. И не то, что двое на двое. Или трое против одного. Нет. Все против всех»[3].

Навряд чи ми зможемо визначити чітку хронологічну межу початку агресивних дій проти України. Тим більше в умовах більш чи менш гострої напруженості, яка існувала в українсько-російських відносинах від початку 1990-х рр. Мова мабуть може йти скоріше про вповзання у гібридність[4].

Росія розгорнула недружні дії проти України не відразу. Є підстави вважати, що «касетний скандал», що в 2000 році призвів до політичної ізоляції Леоніда Кучми на Заході, був ініційований в Москві, де з побоюванням сприйняли обіцянку Леоніда Даниловича під час інавгурації у грудні 1999 року «стати іншим президентом». Після подій на Помаранчевому майдані, що серйозно налякали російську еліту, в Кремлі почали готуватися до нейтралізації можливого зростання українського впливу на пострадянському просторі.

Період з 2001 по 2014 рр. можна віднести до часу пошуку форм і методів, за допомогою яких можна було б реалізувати відповідні геополітичні задуми. Доволі довгий час між бажаними цілями та наявними можливостями шукали паритет. Цілі залишались недосяжними та неспівмірними з можливостями. Володимир Горбулін припускає, що орієнтовно в середині 2000-х рр. таке рішення було знайдене – «асиметричні відповіді» в межах масштабнішої «гібридної війни»[5]. *Демонстрацією*

[1] Гончар, М., Чубик, А., Ищук, О. (2014). Гибридная война в Восточной Европе. Невоенное измерение. *Энергетический компонент*. <https://geostrategy.org.ua/images/RU_CERI_fin_fin.pdf>.
[2] Абаринов, В. (2014). *Страшна казка*. <//www.svoboda.org/content/article/25321516.html>.
[3] Дубовицкий, Н. (2014). *Без неба.* <http://ruspioner.ru/honest/m/single/4131>.
[4] Neville, S.B. (2015). Russia and hybrid warfare: identifying critical elements in successful applications of hybrid tactics. <https://calhoun.nps.edu/handle/10945/47827>.
[5] Горбулін, В. (2014). «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Стратегічні пріоритети, 4 (33),* 5-12.

цих нових військових технологій стали оперативно-стратегічні навчання "Захід-2009» і, особливо, «Захід-2013». На їх значення у подальшому розвитку подій звернув увагу один з провідних американських військових експертів Філіп Карбер, відзначаючи ці навчання в своїй статті "Russia's" New Generation Warfare "навесні 2015 року[1].

Наостанок пропонуємо умовну періодизацію процесу входження України й Росії в стан гібридного протистояння.

Перший період – 1991–1997 роки – від проголошення Незалежності до підписання Великого російсько-українського договору про дружбу і співробітництво. Руйнування зв'язків і відносин, що залишилися з часів СРСР, супроводжувалися латентними проявами великодержавності з боку Росії. Обидві країни переважно були зайняті внутрішніми проблемами, а вистражданий міждержавний договір заклав фундамент подальшої співпраці.

Другий період – 1997–2003 роки – час запозичення Україною окремих політтехнологічних знахідок Росії (президентська кампанія 1999 року, в ході якої до другого туру перегонів вийшли чинний президент Леонід Кучма і лідер КПУ Петро Симоненко як зручний спаринг-партнер) і пошуку власної зовнішньополітичної ідентичності. У 1997 році без участі Росії було створено організацію пострадянських республік ГУАМ і підписано «Хартію особливого партнерства» Україна – НАТО. «Касетний скандал» 2000 року й подальше втягування Леоніда Кучми назад в орбіту кремлівського впливу були викликані не стільки усвідомленням важливості України для Росії, скільки зміною господаря Кремля: демократично налаштований Борис Єльцин практично передав у спадок владне стерно «сірому підполковникові» Владіміру Путіну, проігнорувавши наявність у нього глибокої психологічної травми, викликаної розпадом Радянського Союзу.

Третій період – 2003–2006 роки – загострення двосторонніх відносин, в ході якого Росія дозволила собі «пустощі» від конфлікту навколо острова Коса Тузла восени 2003 року до першої «газової війни» на межі 2005–2006 років. Період поступового нарощування тиску Кремля на Україну і зростання напруженості, збільшення кількості «больових точок» у двосторонніх відносинах. Росія зосередилася на тестуванні реакції офіційного Києва на свої агресивні прояви, вивченні української політичної еліти й пошуку колабораціоністів в її середовищі.

Четвертий період – 2006 рік–лютий 2014 року. За цей час Росія досягла значних успіхів у справі встановлення повного контролю над Україною, її елітами і ресурсами. У Кремлі намагалися вибудувати відносини і з прем'єром Юлією Тимошенко, граючи на її конфлікті з президентом Віктором Ющенком, і з Віктором Януковичем, який став в 2010 році главою держави. Різке поліпшення фінансово-економічного становища РФ за рахунок зростання цін на енергоресурси на початку 2000-х років дозволило спрямовувати значні кошти на пошук союзників і партнерів в Західній Європі і зробити вирішальні зусилля зі встановлення домінування на пострадянському просторі. На цей період припадає і відмова НАТО надати Україні й Грузії Плану дій з досягнення членства в Альянсі (ПДЧ) на саміті в Бухаресті. Рішення було, ймовірно, прийнято не без впливу Кремля. Євроінтеграційні прагнення України в частині підписання Угоди про асоціацію з ЄС були зірвані за безпосередньої участі Росії, але ця перемога Кремля стала пірровою: Революція Гідності не тільки стала причиною падіння режиму Віктора Януковича, а й викликала безпосередні ворожі дії Росії проти України.

Висновки

Насамкінець зазначимо, що хронологія розгортання гібридної агресії – це інструмент для розуміння явищ та процесів. Розширення чи навпаки звуження хронологічних меж дозволяє обрати інший кут зору на події, часом навіть зазирнути глибше та по-іншому розставити акценти, краще зрозуміти суть подій.

Гібридна агресія Росії проти України не була випадковою, вона стала закономірним продовженням російської політики на пострадянському просторі. Нерішучість українського політичного керівництва протягом практично всього періоду незалежності, безліч втрачених шансів і можливостей для проведення реформ перетворили Україну на зручний об'єкт гібридної агресії.

Гібридна агресія не є війною в традиційному розумінні. До того ж, «м'яке входження» в стан війни зіграло свою роль: жертва агресії не усвідомила повною мірою небезпеки, не кажучи вже про адекватних відповідей і захисту. І все-таки «точку неповернення» визначити можливо. Який

[1] Гончар, М., Чубик, А., Ищук, О. (2014). Гибридная война в Восточной Европе. Невоенное измерение. *Энергетический компонент*. <https://geostrategy.org.ua/images/RU_CERI_fin_fin.pdf>.

з епізодів втручання РФ у українські справи став точкою біфуркації? Ані протистояння на острові Коса Тузла, ані газові, ні торговельні війни, ні вбивства на Майдані при всій своїй цинічності і агресивному щодо українського суверенітету характері не спричинили незворотних наслідків. Таких, які б порушили український суверенітет і територіальну цілісність, поставили під загрозу сам факт існування української держави. Хоча усі ці події можна вважати своєрідною «пробою пера».

Такі наслідки мала поява 20 лютого 2014 року (зокрема, ця дата вказана на російській медалі «За повернення Криму») і наступні дії «зелених чоловічків» в Криму. Мова про захоплення будівель Верховної ради й Ради міністрів АР Крим та блокування військового аеропорту Бельбек в ніч на 27 лютого 2014 року, блокування аеропорту в Сімферополі, захоплення ТРК «Крим», блокування частин української армії. Рішення обох палат російського парламенту від 1 березня 2014 року про можливості використання збройних сил на території України додало вже реальній агресії нашарування легітимності. Однак у цьому процесі є і інша складова: російська агресія примусила Україну розпочати внутрішні перетворення та розпочати боротьбу не лише за відновлення Збройних Сил та спецслужб, але і помітні перетворення всередині країни, стала каталізатором вибору європейського та євроатлантичного векторів розвитку України.

References:

1. *“Druz’ja” i “vragi” Rossii* ["Friends" and "enemies" of Russia]. < http://www.levada.ru/2017/06/05/ druzya-i-vragi-rossii-2/> [in Russian].
2. Cîrdei, I.A. (2017). The Hybrid Warfare In The 21st Century: An Old Concept With A New Face. *International Conference Knowledge-Based Organization, Vol. XXIII. No 1.* [in English].
3. Glenn, R.W. (2009). *Evolution and Conflict: Summary of the 2008 Israel Defense Forces-U.S.* Joint Forces Command “Hybrid Threat Seminar War Game,” Santa Monica, CA: RAND. [in English].
4. Neville, S.B. (2015). *Russia and hybrid warfare: identifying critical elements in successful applications of hybrid tactics.* <https://calhoun.nps.edu/handle/10945/47827>. [in English].
5. Van Creveld, M. (1991). *The Transformation of War.* New York: Free Press. [in English].
6. Abarynov, V. (5.04.2014). *Strashna kazka* [A scary tale]. <//www.svoboda.org/content/article/25321516.html>. [in Ukrainian].
7. Arzumanyan, R., Bagdasaryanom, A. (2011). Teoriya voyny v 21 veke. Obzor XXI yezhegodnoy konferentsii po strategii Instituta strategicheskikh issledovaniy Armeyskogo voyennogo kolledzha [The theory of war in the 21st century. The overview of the XXI annual confefence on the strategy of the Institute of the strategic researches of the Army Military College]. *21 vek* [The XXI century], *no. 3,* 20-42. [in Russian].
8. Gerasimov, V. (26.02.2013). *Tsennost nauki v predvidenii.* [The value of science in prediction] <http://vpk-news.ru/articles/14632>. [in Russian].
9. Holovko, V. (2015). *Ukrayina v umovakh antyterorystychnoyi operatsiyi ta rosiyskoyi zbroynoyi ahresiyi (2014 r.).* [Ukraine in the conditions of antiterrorist operation and Russian armed aggression (2014)] Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal. [Ukrainian Historical Magazine] №3, 176-193. [in Ukrainian].
10. Gonchar, M., Chubik, A., Ishchuk, O. (2014). *Gibridnaya voyna v Vostochnoy Yevrope. Nevoyennoye izmereniye. Energeticheskiy komponent* [The hybrid war in Eastern Europe. Non-military measurement. Energy component] <https://geostrategy.org.ua/images/RU_CERI_fin_fin.pdf > [in Russian].
11. Horbulin, V. (2014). «Hibrydna viyna» yak klyuchovyy instrument rosiyskoyi heostratehiyi revanshu [The "Hybrid War" as a key tool of Russian geostrategy of revenge]. *Stratehichni priorytety* [Strategic priorities], *no. 4 (33),* 5-12. [in Ukrainian].
12. Diyak, I. (2009). *Hazova promyslovist i enerhetychna bezpeka Ukrayiny* [The gas industry and energy security of Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Dubovytskyy, N. (12.03.2014). *Bez neba* [Without sky]. <http://ruspioner.ru/honest/m/single/4131> [in Ukrainian].
14. Lyzanchuk, V. (2014). *Antyukrayinska informatsiyna ahresiya v teleradioprostori Rosiyi ta Ukrayiny* [The Anti-Ukrainian information aggression in the television and radio space of Russia and Ukraine]. <http://papers.univ.kiev.ua/12/Main/articles/lyzanchuk-vasyl-anti-ukrainian-informational-aggression-on-tv-and-radio-in-russi_22477.pdf>. [in Ukrainian].
15. *Postanova pro Zayavu Verkhovnoyi Rady Ukrayiny "Pro vidsich zbroyniy ahresiyi Rosiys'koyi Federatsiyi ta podolannya yiyi naslidkiv»* [The Resolution on the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine "On Combating the Armed Aggression of the Russian Federation and Overcoming Its Consequences"] (The Verkhovna Rada of Ukraine). <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/337-19> [in Ukrainian].

Iryna Dolia, PhD in Political Science
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine

THE MILITARY POTENTIAL OF THE SELF–PROCLAIMED «DONETSK PEOPLE'S REPUBLIC» AND «LUGANSK PEOPLE'S REPUBLIC»

The aim of the article is to study the state of the military potential of the self-proclaimed «DNR» and «LNR» created in the period from June to July 2014th at the East of Ukraine as a result of the military-political conflict that began in 2014th. One of the objectives of the study is to analyze the process of founding the ideological center of the basis of the «DNR» and «LNR» army which included officers of the reserve, retired officers, supporters of the idea of the Russian peace, the revival of Orthodoxy. The method of analysis made it possible to study the process of the struggle for power between the small groups of terrorist army of Donbass since the beginning of the military-political conflict. The author analyzed the principle of forming the structural military forces of the terrorists and defined the facts of financing of the «DNR» and «LNR». The article reflects the problem of looting, pushing civilians out of cars, handing over scrap metal, and so on by an average number of «militiamen» in the temporarily occupied territory of the East of Ukraine.

Keywords: illegal armed formations, self-proclaimed republics, armed units, people's militia, army, armed forces.

The situation prevailing at the beginning of 2014th in Donbass was a consequence of ignoring the socio-demographic characteristics of the region by the authorities, on the one hand, and the result of effective advocacy work, supporters of the development of the «Russian peace», on the other hand, which provoked the resolution of armed conflict.

The tactics of conducting operations for the seizure of administrative buildings clearly showed the witnesses excellent combat training of people like «from the people's militia of Donbass». Private citizens who did not have the skills of professional sabotage actions were simply incapable of organizing such a level of discipline and management as demonstrated by the «DNR» and «LNR» troops in the first days of armed conflict. Another argument in favor of thinking about the planning of these shares by external forces is the fact of providing arms, as a rule, of Russian production, and military equipment. The aforementioned maxims confirm how the external origin of these groups, as well as thorough early preparation (possibly for more than one year) of those who participated in power actions, are most likely recruited and professionally trained in sabotage.

Almost all major battalions fighting in the ranks of the DNR and LNR were created in the period from June to July 2014th. Typically, in the middle of each of them, a certain ideological center was formed, which included officers of the reserve, retired officers, supporters of the idea of the Russian peace, the revival of n Orthodoxy. The routine was formed on the principle of voluntary desire to fight on the side of the self–proclaimed republics «DNR» and «LNR». Despite the fact that new troops appear, the battalions form the basis of the DNR army:

1. «Oplot» (the total number of about 1000 persons serving as police and, as a rule, are located in the city of Donetsk and its environs, present in all the block of posts, the secretly designated subdivision is considered «a manual army» O. Zakharchenko);
2. «East» (numbering about 500 people, actually withdrawn from participation in combat operations on the front line, because it serves as a special command, whose task is to detect and neutralize the enemy's intelligence groups on the territory under the control of the separatists);
3. «Kalmius» (includes about 500 people mainly from the Don Cossacks who control positions in Gorlovka, Shakhtarsk, Zugres);
4. «Novorossiia» (the total number is more than 1000 people);
5. Shakhtar (numbering about 300 people);

6. Death (consisting of 300 immigrants from the Chechen Republic, who have chosen the place of permanent deployment of the city of Snizhne and the city of Novoazovsk);

7. «Rus» (a women's battalion with a population of about 100 people, dominated by people from Chechnya, Abkhazia, the main district of the city of Makeyevka, specializing in the sniper cover of sabotage and reconnaissance groups);

8. «Somalia» (the number is 300, the main place of deployment – the suburb of Makiivka and the city of Donetsk, performs the functions of the assault detachment);

9. «Sparta» (number of 300 people, controls the area of Donetsk airport and the line of contact Avdeevka-Yasinuvata-Piski[1].

As part of the army, «LNR» also has its own fist, created in the summer of 2014, it includes the following battalions:

1. «Zorya» (was under the personal leadership of I. Plotnytsky, was elite of the army «LNR», in its staff numbered 500 people);

2. «Don» (infantry battalion, consisting of 200 people);

3. «Rusich» (there were about 300 people, mainly from Serbia, who specialize in sabotage and reconnaissance work);

4. «Stanichno-Lugansk» (formed as an analogue of a military formation for a special purpose, consisted of former fighters of the Airborne Forces and Afghans in the number of 500 people);

5. «USSR» (in its composition there are about 500 people)[2].

Unlike the «DNR» army, in the ranks of the «LNR» army, the struggle for power between the small groups headed by so–called Cossack atamans continued for a long time. In October, 2015th on the territory of «LNR» the idea was realized to unite all the belligerent battalions into a single People's Militia «LNR».

If the principle of forming the structural military forces of the terrorists is clear, then the issue of financing in the battles of the «DNR» and «LNR» is not so transparent. Only in contrast to Ukraine, the situation is diametrically opposed. The peak of the high salaries of the terrorist army's soldiers fell for the period from May to July 2015th, when the ordinary «militia» received fixed $ 300, plus $ 1,000 for the enemy's destroyed combat equipment. Since July 2015th, funding has shrunk sharply, and «local» fighters have begun to crowd out foreign mercenaries, usually Caucasian or with a typical Russian «talker». For the fourth year of a continuing conflict, the flow of money is unsystematic and unstable; in fact the main source of income is the result of looting, pushing cars out of civilians, handing over scrap metal, and so on.

Recognized favorites of the «DNR» and «LNR» military forces are the «Oplot» battalion, which is dominated by «local» – from Donbass, but even in it the situation with financing is rather complicated. The average number of militiamen receives an average of UAH 2,000, but they see this money every two months, so predominantly the barter service payment prevails. Fighting in the ranks of terrorists, «local» actively sell their rations to the population both in the occupied and controlled territories of Ukraine.

The so-called «Orthodox Army» (according to unofficial data, its financing is associated with the name of K. Malofeev) is allocated to the general background of illegal armed groups «DNR». According to the members of the militia, the fighters of the given battalion are 90% represented by mercenaries from Russia, from former Afghans and the so-called «ideological» Don Cossacks. The remuneration for the service in Donbass for them is from 1000 to 5000 thousand dollars.

On the territory of «LNR» the situation with financing is completely different, the principle «everything that controls all mine» operates. This was especially true of the Cossack battalions: A. Ghostov's «Ghost» and A. Kostin's «Augustus», which existed mainly due to sales of coal mined in the «mines» and the sale of scrap from the ruined mines of the region. On average, an ordinary «local militia» received in 2015th a stable equivalent of $ 300-500. But in other units of the army «LNR» the situation was critical, the salary was constantly delayed.

Regarding the financing of mercenaries from Russia, Serbia, Chechnya, Abkhazia, then, of course, the order of the numbers of their payment is much higher than that of the local contingent, and does not yield to the standard minimum payment for mercenary services in the average hot spot of the planet, from 5 thousand US dollars.

---

[1] Томс Джерри Кто и за что воюет в рядах боевиков «ДНР». <http://baurgroupe.com/diktatory/23068> (2017, September, 28).

[2] Никоноров, А. Структура гибридной армии луганских сепаратистов. *DepoDonbas* <https://dn.depo.ua/rus/lugansk/struktura-gibridnoyi-armiyi-luganskih-separatistiv-20170209516443> (2018, January, 10).

The period of the summer campaign in 2015th, completed the structural transformation of the armed formations of terrorists, allowing the disparate battalions «DNR» and «LNR» to rearrange into the army units. However, the attempts of the enemy to join forces and create a united army of Novorossiysk never succeeded. In the spring of 2015th, all media-controlled terrorists announced the allegedly successful completion of the first phase of the restructuring of the military forces. As a result, the bipolar, infantry and artillery brigades, including the Republican Guard, joined the 1st Army Corps (which included the following battalions: «Oplot», «Vostok», «Kalmius», «First Slavic», «Berkut», «Shakhtar», «Rus», «Ryazan», «Orthodox army of Donbass» and others). The reorganization and the army «LNR», «People's militia» that united all the brigades and battalions (namely: «Zorya», «Rusich», «USSR», «Stanichno-Lugansk battalion» and others) did not disappear and got the status of 2nd Army Corps of the Army of Novorossiia[1].

For the sake of justice, it should be noted that this association is more declarative in nature, in practice, the fighters «DNR» and «LNR» are still subordinate leaders of their pseudo-republics and direct curators from the Russian Federation. Moreover, according to «local militias» at the beginning of August 2015th in the territory of the «DNR», all paramilitary structures were conditionally divided into 12 battalions of territorial self-defense. For example, in the area of the Sand – the 11th Territorial Battalion was operating, along the Olenovka-Dokuchaevsk 12th Territorial Battalion.

The number of fighters in the ranks of the Army «DNR» and «LNR» is estimated ambiguously, as leaders of the pseudo-republics, and the General Staff of the Armed Forces. In the winter of 2015th, O. Zakharchenko dreamed «to bring the number of armies «DNR» and «LNR» to one hundred thousand servicemen, first of all at the expense of volunteers, arguing that in February 2015th in the ranks of the «DNR» there were about 30 thousand bayonets. According to the Ukrainian side, the figures are quite different. President Poroshenko stated that the number of militants was 40 thousand, of which 9 thousand – military personnel of the Russian Federation[2].

At the same time, Secretary of the National Security and Defense Council of Ukraine O. Turchinov voiced even more significant figures of the military presence in Donbass, namely: «The number of permanent buildings is up to 35 thousand people. In addition, in the occupied territory there is a military reserve consisting of 21 tactical group of the Russian Federation (15 battalion, 6 companies) with a population of more than 9 thousand people. At the eastern border of our country are concentrated 53 more tactical groups of the Armed Forces of the Russian Federation (of which 39 battalion, 14 companies) numbering 50 and 5 thousand people»[3].

Consequently, the main backbone of the Army «DNR» and «LNR» is not just «local militias», but mercenaries.

Firstly, the number of gunners and tankers to prepare from the local «militia» in such a short period of time is physically impossible, it is necessary to have at least elementary knowledge of military affairs. Announced in the autumn of 2014th and in spring 2015th, mobilization in the «DNR» and «LNR» allowed to replenish the rows totaling no more than 2500 thousand people. The main reason for this shortage is the departure of men of a busy age abroad, first of all in Russia. The second reason is the sharp drop in wages in illegal armed groups. According to the relatives of the «militias», those who came from the regions of Ukraine controlled by Krasnogorsk, Marinka, Katerinovka, Vugledar in 11 battalions of the territorial defense of the Army «DNR» that carried the service in the district of the Sands, since May 2015th, the level of earnings dropped sharply from $ 500 to $ 100 a month. True, all charges on funeral in case of death of the «militia» are assumed by the government of the «DNR», in addition, the family of the deceased can count on a one-time assistance in the amount of $ 5,000. But even such a prospect does not contribute to the massive inclusion of local residents in the ranks of the armies of self–proclaimed republics.

Secondly, in the army of the «DNR» and «LNR», there is a significant number of persons of the Caucasian appearance, which is not precisely characteristic of the ethnic characteristics of the inhabitants

[1] Марионетки Кремля. <http://ochakiv.mk.ua/pdf/DOC/Marionetki-Kremlya-Doroga-vojny-na-Donbasse.pdf>. (2017, December, 15).

[2] На Донбассе находятся 9 тысяч военнослужащих РФ – Порошенко. *Украинская правда.* <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2015/08/4/7076634/> (2017, December, 23).

[3] Турчинов: РФ создала на Донбассе сухопутное соединение двух корпусов. *FORBES Ukraine.* <http://forbes.net.ua/news/1400865-turchinov-rf-sozdala-na-donbasse-suhoputnoe-soedinenie-dvuh-korpusov> (2017, December, 20).

of Donbass, and even in this contingent there are changes, the presence of mercenaries from Chechnya is reduced, but the share of natives increases from South Ossetia In this regard, it should be borne in mind that since the summer of 2014th, the town of Snizhne and the city of Torez were the main centers for the deployment of armed groups from the republics of the North Caucasus. The local population recorded a regular influx of mercenaries in these cities, and since the summer of 2015th their flow has stopped. For example, about 100 Chechens left Snowy in July 2015th in the direction of the Ukrainian-Russian border and did not return. A similar situation occurred in the Petrovsky district of Donetsk city, as if on June 3, 2015th, at the peak of sharp attacks of terrorists in Marinka, there were Chechen mercenaries, then since August there was a rotation during which in the Petrovsky and Kirov districts of Donetsk became a prevailing mercenaries Slavic appearance with a characteristic Russian dialect[1].

At the beginning of 2016th, a «human hunger» was observed in the ranks of the «DNR» and «LNR» Army, according to «militiamen», there was a disastrous shortage of skilled tankers and artillery drivers. Training centers created by terrorists to train military personnel cannot solve these problems. They work in the Budionivsky and Leninsky districts of Donetsk, Shakhtarsk, the city of Snizhny, Lutugino and Perevalsk, and are mainly engaged in the training of fighters for the possession of small arms and are designed for local recruits, whose number has dropped sharply in 2015th. This is evidenced by the fact that in the city of Snizhny, a training point, which was completed in autumn 2014th recruits in 2016th idle. The main feature of the summer of 2015th was the intensified training and training of sabotage and reconnaissance groups.

As for the training of gunners, it is only known about the existence of a fully functioning training base in the neighborhood Bose of the Leninsky district of Donetsk. It is clear that its graduates are preparing in small volumes and not at the level of qualification required by modern high–precision technology, and therefore the main hope in the armies of self-proclaimed republics exclusively on mercenaries-professionals from the Russian Federation.

At the same time, problems with the direct subordination of military formations to the united command of the «DNR» and «LNR» in the person of O. Zakharchenko and I. Plotnitsky existed in the continuation of 2014-2017. It is not so obvious that this fact was present on the territory of the «DNR» where a cult of odious commanders such as Givi (the Somali battalion), the Motorola Sparta battalion, and the E. Ryazan battalion, E. Gilazov, formed formally, who formally recognized the leadership of O. Zakharchenko, but secretly issued orders in their areas of the front and in the settlements at points where their counter in spring were present deeds In the territory of «LNR» Cossack spirit, although it was suppressed, but remained unconquered. Despite the official entry of all LNR battalions into a single People's Police, the remaining epicenter of the Cossack cells in the cities of Rovenky, Stakhanov, Perevalsk, Sverdlovsk, which secretly controlled the coal mining market. Despite the successful elimination of the Cossack leaders M. Kositsyn, E. Ishchenko, A. Bednov and O. Mozgovoy, the problem remains unresolved. It is complicated by periodically emerging Cossack rebellions of local significance, as a rule, caused by I. Plotnitsky's repeated attempts to establish his full control over coal mining in the «mines» and to realize its implementation through well-established channels into Russia, this also applies to metal.

In the second half of January 2015th, with the personal involvement of the Russian Special Forces, the centers of Cossack cells in the cities Sverdlovsk, Stakhanov, Pervomaysk, Rovenki were purposefully cleared. Thus, the idea of creating a «Cossack People's Republic» was destroyed. As a result, the Cossacks lost their charismatic leaders, thanks to which there was a struggle against the general line of leadership, headed by a prostitute of the pro-Russian forces I. Plotnytsky. From the authorities were eliminated Cossack atamans – in the city of Rovenki commandant of the Ataman of the Don Cossacks of the North-West district Pavel Reznikov, left the city, and the power went under the control of «LNR»; the Cossack commandant of Pervomaysk city was killed, the right hand of the ataman Mykola Kozitsyna – commandant Yevgeny Ishchenko [2].

It must be borne in mind that, unlike the spring–winter period of 2015th, at the beginning of 2017th, there was no significant threat to the image of I. Plotnytsky by the Cossacks. However, the preservation

[1] Дмитриев, С. «Добровольцы» Донбасса: кто и за кого сражается на востоке Украины. <http://ru.rfi.fr/ukraina/20140722-dnr-lnr-dobrovoltsy-donbassa-kto-i-za-kogo-srazhaetsya-na-vostoke-ukrainy> (2017, December, 18).

[2] Никоноров, А. Структура гибридной армии луганских сепаратистов. *DepoDonbass*. <https://dn.depo.ua/rus/lugansk/struktura-gibridnoyi-armiyi-luganskih-separatistiv-20170209516443> (2018, January, 24).

of Cossack cells as such is likely to be beneficial to the Russian Federation for the ability to hold on the «short leash» of the leader of «LNR».

After the removal of the leaders of the Cossacks, I. Plotnitsky's people were appointed to vacant positions who took over the management of local communities with the support of so-called detachments of the People's Police of the «LNR». The purpose is the following actions: firstly, the territory of «LNR» is used by terrorists as a base for the concentration of recruits and equipment from the open Ukrainian-Russian border; secondly, in conditions of almost complete transport and economic blockade on the part of Ukraine, the only source of income remains «illegal» mining of coal and its sale to Russia. Exactly, Sverdlovsk, Stakhanov, Pervomaysk and Rovenky are centers of concentration of «cobblestones» – forms of illegal coal mining in Donbass.

Thus, the existing potential of the Army «DNR» and «LNR», taking into account the active rotation of the troops for the entire period of armed operations, indicates a deliberate delay in the conflict in Donbass. At the same time, since summer 2015th, the tactics of joint work of DRG and gunners, which allows combining sabotage with artillery bombers, is more likely to confirm the presence in the ranks of the enemy of significant resources of living power.

At the same time, in the territory of the pseudo-republics, from the beginning of 2016th, there are processes of systemic departure from the open idea of the construction of «Novorossiia», but instead the inevitable return of the region to the format of Ukraine is proposed, but by the formula it is profitable exclusively for the pro-Russian forces. Confirmation of the reality of these trends is the fact of clearing the series «DNR» and «LNR» from the fanatics of the ideas of the Russian world, which are actively ongoing today. In fact, people in the state structures of both pseudo-republics are deprived of any ideological orientation and are, for the most part, loyal to any government that will give them wages and food rations. Among the indications of the «fanatics of Novorossiia» include the confusion from the post of chairman of the People's Council «LNR» O. Karyakin and chairman of the council «DNR» A. Purgina, the physical removal of the adviser of the head of «LNR» D. Kargayev, expulsion from the parliamentary body of deputies «DNR» B. Litvinov, M. Ragozin and others.

If in general speaking about the combat capability of the Army «DNR» and «LNR», then the situation is obvious. The mercenaries who carry out tasks to destabilize the situation in the region are usually working, as a rule, they are professional, narrow-profile military with foreign citizenship. Confirmation of this statement is the coordinated work of snipers along the line of separation of Avdeevka-Krasnogorsk-Marinka. The shells of which, large-scale sniper rifles from 9 to 20 mm are practically everyday, with the zone of impression reaches up to 3 km, which allows us to talk about the use of such systems as OSV-96 and SVLK-14S, which are in service only in the Russian Federation. For example, during the spring and summer of 2016th, from the heights of the heaps located in the village of Trudovsky, snipers of the Dnieper Army carried out precise shelling as a checkpoint «Marinka» and civilian institutions of the Marinka town: schools, hospitals, topographically located in the heart of the city's development.

Despite repeated pronouncements of the introduction of «cease-fire regimes» the real picture in the ATO zone suggests the preservation of combat activity along the entire line of separation with the allocation of zones of the so-called «wave» escalation, which is provoked by the actions of terrorists to include the city: Shastia, Avdeyivka, Krasnogorsk, Marinka; Popasna-Bakhmut, Dokuchaevsk–Novotroitskaya area. At the same time, in these areas, snipers work or a complex of joint actions of small DRG with the support of heavy artillery is involved. The above suggests that there is a high likelihood of terrorists preparing for the tactical implementation of procedures for conducting terrorist sabotage attacks in densely populated urban settings.

References:

1. Dmitriev, S. «*Dobrovolcy» Donbassa: kto i za kogo srazhaetsja na vostoke Ukrainy* [«Volunteers» of Donbass: who and for whom battles on east of Ukraine]. <http://ru.rfi.fr/ukraina/20140722-dnr-lnr-dobrovoltsy-donbassa-kto-i-za-kogo-srazhaetsya-na-vostoke-ukrainy> (2017, December, 18). [in Russian].
2. *Marionetki Kremlja* [Marionettes of Kremlin]. <http://ochakiv.mk.ua/pdf/DOC/Marionetki-Kremlya-Doroga-vojny-na-Donbasse.pdf> (2017, December, 15). [in Russian].
3. Na Donbasse nahodjatsja 9 tysjach voennosluzhashhih RF – Poroshenko [There are 9 thousand servicemen of Russian Federation on Donbass – Poroshenko] *Ukrainskaja pravda* [The Ukrainian truth]. <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2015/08/4/7076634/> (2017, December, 23). [in Russian].

4. Nikonorov, A. *Struktura gibridnoj armii luganskih separatistov* [The Structure of hybrid army of the Lugansk separatists]. *DepoDonbass.* <https://dn.depo.ua/rus/lugansk/struktura-gibridnoyi-armiyi-luganskih-separatistiv-20170209516443> (2018, January, 24). [in Russian].
5. Nykonorov, O. Osoblyvosti struktury hibrydnoyi armiyi «DNR» [Features of structure of hybrid army of «DNR»]. *DepoDonbass.*<https://dn.depo.ua/ukr/dn/osobennosti-struktury-gibridnoy-armii-dnr--01072016200000> (2018, January, 20). [in Ukrainian].
6. Toms Dzherri. *Kto i za chto vojuet v rjadah boevikov «DNR»* [Who and for what militates in rows hits of «DNR»] <http://baurgroupe.com/diktatory/23068> (2017, September, 28). [in Russian].
7. Turchinov: RF sozdala na Donbasse suhoputnoe soedinenie dvuh korpusov [Turchinov: Russian Federation created land connection of two corps on Donbas]. *FORBES Ukraine*. <http://forbes.net.ua/news/1400865-turchinov-rf-sozdala-na-donbasse-suhoputnoe-soedinenie-dvuh-korpusov> (2017, December, 20). [in Russian].

Олександр Джус
Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна

МІЖНАРОДНЕ ВІЙСЬКОВЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК ЗАСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Oleksandr Dzhus
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

INTERNATIONAL MILITARY PARTNERSHIP AS A WAY OF ENSURING MILITARY SECURITY OF UKRAINE

Military security is defined as an ability of a state to protect and defend its national interests, sovereignty, territorial integrity and inviolability from infringements with the use of military force, including the implementation of appropriate measures to prevent or neutralize military threats. It is necessary to point out that the revised «Military doctrine of Ukraine» focuses on international military partnership as a way to strengthen the military security of the state by integrating into such security structures that are most in line with its interests. The research outlines how by abandoning the non-alignment policy Ukraine will design new ways of implementing national security, prioritize the participation in improvement and development of Euro-Atlantic and European systems of collective security. In order to do so, Ukraine will integrate into European political, economic and legal frameworks with the aim of becoming an EU member and strengthening ties with NATO. A highly prioritized objective in terms of strengthening ties with NATO is the achievement of full interoperability of the Ukrainian Armed Forces with the Armed Forces of NATO member-states by 2020. At the same time, Ukraine is developing fruitful military cooperation with other nations, such as Turkey, China, Azerbaijan, GUAM states, etc. This type of cooperation stimulates the development of domestic military science and industry, promotes the modernization of the Armed Forces, as well as the design and development of new types of weapons and provides with a possibility to gain new experience in peacekeeping operations, and so on. The article focuses on the fact that the further expansion of GUAM is an objective necessity of the age. Closer engagement of Romania, Bulgaria, Poland and Turkey in the process of seeking a solution to the issues faced by the union, could transform this union into one of the key elements of stability and security in the Black Sea region. Therefore it is concluded that the regional dimension of military cooperation is an important aspect of international and national security.
Keywords: military security of a state, strategic partnership, geostrategic priorities, national interests, military doctrine, international stability.

Постановка проблеми. Воєнна безпека держави визначається не тільки наявністю потужних збройних сил, але й вмінням політичної та військової еліти створити систему партнерських відносин у військовій сфері з іншими країнами, визначити національні, геостратегічні пріоритети держави та захистити їх різноманітними засобами.

На думку фахівців, «воєнна безпека – це: спроможність держави до захисту та оборони її національних інтересів, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості від посягань із застосуванням воєнної сили; стан, за якого ймовірність війни зводиться до мінімуму внаслідок відсутності стимулів до застосування воєнної сили й умов, які б вимагали відновлення балансу сил, а також унаслідок проведення заходів із запобігання або нейтралізації воєнної небезпеки»[1].

[1] Малик, Я. (2014). До питання про воєнну безпеку України. *Ефективність державного управління, вип. 41,* 107.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На переконання І. Руснака, воєнна безпека України як одна з найважливіших складових національної безпеки підтримується складним комплексом політичних, економічних, військових та інших заходів. Переважне значення надається заходам політичного характеру, спрямованим на створення сприятливої для країни зовнішньої та внутрішньої обстановки, зміцнення міжнародного авторитету держави, усунення існуючих і потенційних конфліктних ситуацій, на що акцентували увагу такі українські дослідники як: І. Богач, О. Давиденко, С. Дякова, Ю. Карташов, Ю. Клименко, О. Котелянець, О. Нікіпелова, Ю. Палагнюк, О. Погібко, С. Полякова О. Феденко та ін. На важливість військово-технічного співробітництва звертали увагу: В. Бегма, В. Білетов, Р. Боднарчук, Т. Ворона, О. Гриненко, М. Заклада, О. Звинчукова, С. Мокляк, О. Пивовар, О. Свергунов, О. Софронов, Р. Терлецький, Ю. Толочний, І. Фанін, І. Ханін, А. Шевцов, В. Шемаєв Однак ефективність цих заходів досягається лише за умов, якщо вони поєднуються з діями оборонного характеру, спрямованими на силове стримування можливого агресора та блокування його спроб домогтися політичних цілей за допомогою зброї[1]. На цей аспект, особливо після анексії Російською Федерацією Криму та розв'язанням так званої «гібридної війни» на Сході України, почали все більше звертати увагу українські аналітики. Так, Л. Білоус, А. Войцехівський, І. Долгов, Л. Зіняк, У. Ільницька, В. Корендович, В. Кротіков, Л. Марчук, Є. Тищук, Ю. Цирфа зосереджують увагу на конструктивності партнерства Україна – НАТО і Україна – ЄС. Ряд авторів закликають не обмежуватись цим важливим напрямком і ратують паралельно за інтеграцію України в інші міжнародні структури колективної безпеки, зокрема: Я. Малик, Ю. Овчаренко, О. Олховець, І. Руснак. Про роль ГУАМ в забезпеченні безпеки в Чорноморському регіоні пишуть Е. Алібейлі, Ю. Будзович. На військове співробітництво з Азербайджаном націлює М. Науменко. С. Корсунський, О. Мавріда і Д. Шевельов – стратегічним парт нером бачать Туреччину. Про стратегічні військове партнерство з Китаєм закликають О. Гончаров, Л. Лещенко, О. Матусович тощо.

Мета статті – проаналізувати зазначені підходи до можливих й існуючих форм міжнародного військового партнерства та спробувати визначити можливі здобутки і складнощі такого партнерства в забезпеченні воєнної безпеки держави.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне військове партнерство базується перш за все на основі політичних та правових рішень, що мають зміцнити безпеку держави в цілому та воєнну зокрема. Розвиваючи збройні сили та оборонно-промисловий комплекс, держава створює підґрунтя для участі у різноманітних форматах міжнародного військового партнерства задля реалізації власної політичної та воєнної стратегії.

Так, у грудні 2014 р. Верховна Рада України визначила курс України на інтеграцію в європейський економічний і правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі, а також поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства в цій організації[2].

Вищеозначене рішення суттєво підкорегувало загальні підходи до підтримання воєнної безпеки України та реалізації програм нашої країни з міжнародного військового партнерства. Мова йде, перш за все, про раціональну воєнну політику України, згідно з якою здійснюється реформування й розвиток сектору безпеки і оборони держави. Основним напрямком діяльності органів виконавчої влади в цій сфері визначене досягнення готовності сектору безпеки і оборони до відсічі зовнішній збройній агресії. При цьому передбачається прискорення імплементації європейських норм та принципів у функціонування ЗСУ, поглиблення взаємосумісності ЗСУ з відповідними силами країн Європейського Союзу й НАТО, реалізація оборонних аспектів Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом та затвердженої Президентом України Стратегії сталого розвитку "Україна – 2020"[3].

Необхідно підкреслити, що в оновленій "Воєнній доктрині України" значна увага приділяється міжнародному військовому партнерству як засобу зміцнення воєнної безпеки держави.

---

[1] Руснак, І.С. (2015). Воєнна безпека України у світлі реформування сектора безпеки і оборони. *Наука і оборона, 2,* 9.

[2] *Закон про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості 2014* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/35<19> (2018, січень, 30).

[3] *Указ про Стратегію сталого розвитку "Україна – 2020" 2015* (Президент України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <http://www.president.gov.ua/documents/18688.html> (2018, січень, 30).

Зокрема, у пункті 54 зазначається, що кожна держава має право гарантувати власну безпеку шляхом інтеграції в такі безпекові структури, які найбільш відповідають її інтересам. З відмовою від політики позаблоковості Україна вибудовує нові підходи до забезпечення національної безпеки, надаватиме пріоритет участі в удосконаленні та розвитку євроатлантичної та європейської систем колективної безпеки. Для цього Україна буде інтегруватися до європейського політичного, економічного, правового простору з метою набуття членства в ЄС, а також поглиблювати співпрацю з НАТО. Пріоритетним завданням поглиблення співпраці з НАТО є досягнення до 2020 року повної сумісності Збройних Сил України з відповідними силами держав-членів НАТО. Поглиблення співпраці з НАТО передбачає: розвиток багатосторонніх відносин у рамках сучасних механізмів НАТО, зокрема в рамках Спільної з ЄС політики безпеки і оборони, Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору, програми "Партнерство заради миру", Концепції оперативних можливостей НАТО (КОМ/ОСС), Процесу планування та оцінки Сил НАТО (ППОС/PARP) і середземноморського діалогу; розвиток двосторонніх відносин України з державами-членами НАТО; надійне виконання взятих на себе партнерських зобов'язань, взяття на себе пропорційної частки відповідальності у спільних з НАТО операціях; неупереджений і прозорий аналіз реформ у Збройних Силах України з метою впровадження стандартів НАТО, забезпечення мобільності Збройних Сил України та оперативності їх розгортання; забезпечення підготовленості особового складу, технічної сумісності озброєння, військової та спеціальної техніки, а також оперативної сумісності підрозділів Збройних Сил України і держав-членів НАТО в рамках Програми перевірки та зворотного зв'язку Концепції оперативних можливостей НАТО (КОМ/ОСС)[1].

В цьому контексті Ю. Овчаренко слушно зазначає, що воєнну безпеку держави, її мирне існування гарантує передусім міжнародне співробітництво. Виходячи з того, що воєнна безпека досягається насамперед цілеспрямованою діяльністю у галузі міжнародного співробітництва, воєнна доктрина держави містить, по-перше, визначення місця держави у системі міжнародних відносин, системах регіональної (колективної) безпеки; по-друге, визначення напрямів діяльності та пріоритетних завдань щодо підтримання миру; по-третє, визначення вірогідних викликів щодо можливого порушення воєнної безпеки та здійснення міжнародного співробітництва, спільних запобіжних дій з метою підтримання міжнародної стабільності та воєнної безпеки[2].

Міжнародне військове партнерство передбачає не тільки обмін досвідом у сфері воєнного будівництва, проведення спільних навчань, підготовки кадрів тощо, а й надання країнами-партнерами необхідної допомоги у випадку збройної агресії проти однієї з держав, що відповідно значно посилює воєнну безпеку всіх учасників військового співробітництва.

З цього приводу О. Ольховець зауважує: "Для визначення зовнішньополітичних орієнтирів державної політики надзвичайно важливим є положення Воєнної доктрини, згідно з яким Україна, користуючись невід'ємним правом кожної держави на індивідуальну та колективну оборону, в разі збройної агресії не виключає можливості отримання військової допомоги від інших держав та передбачає підготовку держави до збройного захисту національних інтересів"[3].

Практика захисту національних інтересів незалежних держав демонструє необхідність не тільки визначення стратегічних напрямків міжнародного військового партнерства (співробітництва з воєнними блоками та організаціями) як запоруки воєнної безпеки країни, а й встановлення міждержавних партнерських стосунків у військовій сфері.

Зокрема, Україна здійснює військове співробітництво з Азербайджанською Республікою, що знайшло своє відображення у низці угод (починаючи з 1997 р.). Військово-технічне співробітництво між Азербайджаном й Україною здійснюється за такими напрямками:

− розвиток коопераційних зв'язків при розробці і виробництві військової продукції;

− здійснення взаємних поставок озброєння, військової техніки, спецмайна та матеріальних ресурсів для потреб оборони і безпеки сторін;

[1] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України». *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/555/2015/page> (2018, січень, 30).

[2] Овчаренко, Ю. (2013). Нормативно-правові аспекти розвитку Збройних Сил України в напрямку інтеграції в міжнародні структури колективної безпеки. *Актуальні проблеми державного управління, вип. 3,* 111.

[3] Ольховець, О.П. (2014). Правові засади розвитку воєнної організації держави, та їх перспективи. *Юридична наука, 1,* 112.

− надання послуг військового призначення, в тому числі з модернізації, ремонту та обслуговування озброєння і військової техніки для Збройних Сил сторін, навчання відповідних військових фахівців[1].

Як приклад, наприкінці 90-х років початку 2000-х розвивалась співпраця в авіабудівній галузі: Азербайджанська Республіка купувала українські літаки АН-140-100. За контрактом між харківським Державним авіаційним виробничим підприємством та азербайджанським Державним концерном «АЗАЛ» азербайджанська сторона замовила чотири українські літаки (перший надійшов у грудні 2004 р.). Україна постачала Азербайджанській Республіці модернізовані ударні вертольоти Ми-24G, літаки МиГ-29 та запчастини до них, іншу військову техніку[2].

Відповідно таке співробітництво зміцнює воєнну безпеку обох держав та є запорукою стабільності у Чорноморсько-Каспійському регіоні.

Особливого значення для зміцнення воєнної безпеки нашої держави набуває військова співпраця з Туреччиною. Це пов'язано з тим, що "Туреччина – близькосхідна, балканська, кавказька, середньоазійська, каспійська, середземноморська та чорноморська держава, яка у змозі грати стратегічну роль у всіх перерахованих регіонах одночасно і, таким чином, претендувати на глобальну роль"[3].

Звертаючись до історії питання, науковці констатують, що між Україною та Туреччиною укладено кілька договорів – це меморандум про взаєморозуміння між військовими відомствами, підписаний 14.07.1993 р., угода про співробітництво в галузі військової підготовки, технології та науки, датована 27.07.1994 р., угода між українським Міністерством оборони і турецьким Генеральним штабом про співробітництво у сфері військової освіти і підготовки військ, укладена 28.01.1997 р., угода про співробітництво між органами, відповідальними за морський простір у Чорному морі, підписана 12.02.1998 р., угода про взаємний захист секретної інформації з військових питань від 23.11.2000 р., угода про оборонно-технічне співробітництво та протокол про співпрацю в галузі обміну інформацією щодо операції "Чорноморська гармонія", обидва документи підписані 17.01.2007 р. та ін.[4].

З точки зору С. Корсунського співробітництво між оборонними відомствами України і Туреччини набуває системного та комплексного характеру за такими напрямами: воєнно-політичний діалог, проведення двосторонніх консультацій та переговорів; співробітництво між видами збройних сил; спільна участь у навчаннях; обмін досвідом з питань розвитку збройних сил; співробітництво у галузі військової освіти; мовна підготовка. Сторонами обговорюється широкий спектр питань двостороннього військового та військово-технічного співробітництва, зокрема, щодо спільної участі у миротворчих операціях, продовження співпраці в рамках "Blackseafor" та «Чорноморська гармонія»[5].

Аналізуючи характер міжнародного військового партнерства України у Чорноморсько-Каспійському регіоні, на нашу думку, варто розглянути перспективи військового співробітництва нашої держави в межах об'єднання ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова). Інтенсифікація такої співпраці змогла б значно посилити воєнну безпеку всіх країн цього об'єднання, України зокрема.

Перспективність такого партнерства на переконання Ю. Будзовича обумовлена тим, що країни члени ГУАМ на відміну від інших країн регіону мають низку характерних рис, які сприятимуть активному співробітництву між вище названими країнами:

− спільне історичне минуле у рамках перебування у складі СРСР;

− спільні проблеми посткомуністичної трансформації: перехідний стан економіки, неефективна демократія, низький рівень життя населення;

---

[1] Науменко, М.І. (2013). Військове співробітництво України з Азербайджанською республікою на сучасному етапі. *Історичні записки, вип. 38,* 146.

[2] Джафаров, И. Украина ищет в Азербайджане стабильного партнера для военного сотрудничества. <http://www.aze.az/news_ukraina_postavila_azerbay_44205.html> (2018, січень, 30).

[3] Мавріна, О.С. (2012). Стратегічне партнерство в зовнішньополітичній практиці Туреччини. *Сходознавство, 59,* 52.

[4] Шевелёв, Д. Украинско-турецкие отношения: эскизы к стратегии и тактике. *Новое восточное обозрение*. <www.ru.journal-neo.com/node/489> (2018, лютий, 05).

[5] Корсунський, С.В. (2011). Українсько-турецькі відносини: минуле, сьогодення, завтра. *Науковий вісник Дипломатичної академії України, вип. 17,* 28.

− наявні проблеми порушення територіальної цілісності і суверенітету у всіх держав, сепаратистські тенденції спровоковані Російською Федерацією;

− спільні євроінтеграційні прагнення, участь у проекті "Східне партнерство", співпраця з НАТО[1].

З точки зору Е. Алібейлі, перспективи розвитку ГУАМ можуть бути пов'язані з її перетворенням в один із ключових елементів нової архітектури європейської і трансатлантичної безпеки. Реалізація такої ролі можлива шляхом укладення низки військово-політичних угод між європейськими та євроатлантичними структурами безпеки – з одного боку, і ГУАМ – з іншого. Подальше розширення ГУАМ – об'єктивна вимога часу. Більш тісне залучення Румунії, Болгарії, Польщі та Туреччини до вирішення проблем об'єднання могло б перетворити даний союз в один з ключових елементів стабільності і безпеки в регіоні, так як всі вищеназвані країни є членами НАТО. Слід виробити адекватну стратегію розширення, яка б враховувала всі його форми за умови збереження комплементарності національних інтересів[2].

Отже, активізація діяльності ГУАМ за всіма напрямками, військовому зокрема, дозволила б зміцнити мир та безпеку у регіоні, стати стримуючим фактором експансіоністських планів Росії.

Зокрема, одним з важливих напрямків міжнародного військового партнерства України є взаємовигідне співробітництво з Китайською Народною Республікою. Практика міжнародних відносин свідчить, що для здійснення ефективного міждержавного партнерства у військовій сфері повинна бути низка передумов політичного, економічного, геополітичного та іншого характеру. Як стверджує Л. Лещенко, для розвитку відносин України і КНР таке сприятливе підґрунтя має місце. По-перше, між нашими країнами відсутні політичні антагонізми чи суперництво за вплив у регіонах або у світі загалом. Збереження цієї безконфліктності можна передбачити і на майбутнє. По-друге, цілком очевидна взаємна вигода всебічного співробітництва, передовсім торгово-економічного. По-третє, обопільний потяг країн до співпраці з метою забезпечення своїх інтересів. І, по-четверте, можливість "засівати чисте поле" двосторонніх взаємин, не обтяжених минулими образами, конфліктами чи претензіями[3].

Досліджуючи питання військового партнерства України та КНР науковці констатують, що воно відбувається не один рік й має декілька важливих напрямків реалізації. Так, Україна та Китай брали участь у виробництві танка "Аль Халід", яке у 2000 році розпочав Пакистан. Україна також веде і закінчує виконання контрактів із Китаєм за такими військово-технічними проектами, як поставки турбін для кораблів і систем радіолокації. Реалізується проект "Аль Зарат" – модернізація танків Т-59, що відповідають китайській моделі Т-55. Військово-технічне співробітництво України й КНР на сьогодні взагалі являє собою надзвичайний резерв праці. Контакти з Китаєм в цій галузі пов'язані, перш за все, з авіабудуванням (контракти з АНТК ім. Антонова), ракетобудуванням (контракти з Дніпропетровським КБ "Південне"), співпраці у космосі тощо. В свій час відповідно до укладеного між Україною і Китаєм договору, Харківський військовий університет (зараз ХУПС ім. Івана Кожедуба) здійснював підготовку китайських фахівців протиповітряної оборони. На думку фахівців, не виключено, що в майбутньому Україна почне готувати й курсантів-льотчиків із КНР, а також здійснюватиме медичне забезпечення підготовки космонавтів, що особливо важливо для реалізації китайської космічної програми "Проект 921". Крім того, на аерокосмічній виставці в китайському місті Чжухаї було підписано кілька угод про модернізацію та обслуговування китайської авіатехніки, зокрема модернізацію китайського літака У-8, який є копією українського літака АН-12. Крім того укладено угоду в галузі освоєння космосу. Зокрема, передбачено спільну роботу над новими космічними технологіями і, в тому числі, над створенням мікросупутника. Одним із головних напрямів співробітництва буде вдосконалення техніки для виведення супутників, створення платформ мікросупутників і просування амбітного проекту космічного повітряного старту. Продовжуються переговори про придбання Китаєм Ан-70, який у своєму класі випередив на кілька років провідні авіаконструкторські бюро світу. Причому Київ уже погодився продати й технологію для будівництва машин даного класу в КНР. Крім того, Україна підключилася до китайської програми створення літака для регіональних перевезень – АРJ-21. Це реактивна

[1] Будзович, Ю. (2015). ГУАМ в контексті забезпечення безпеки та співробітництва чорноморського регіону. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія, вип. 9,* 84.

[2] Алібейлі, Е.А. (2016). Вибір Україною зовнішньополітичної стратегії в середині 1990-х: варіант Гуаму. *Науковий вісник Дипломатичної академії України, вип. 23(2),* 19.

[3] Лещенко, Л.О. (2001). Українсько-китайські відносини: здобутки і перспективи. *Науковий вісник Дипломатичної академії України, вип. 5,* 150.

машина на 60-90 місць, що має стати основною на регіональних авіалініях у XXI столітті. Підписання українсько-китайської угоди про захист інтелектуальної власності дає можливість українським фахівцям поділитися з китайцями своїм досвідом у ракетобудуванні та створенні радарних оборонних систем високої точності[1].

Можна констатувати, що співробітництво України з Китаєм у воєнній сфері має в першу чергу військово-технічне та науково-освітнє спрямування, що сприятиме розвитку вітчизняної оборонної промисловості. На наше переконання, Україна має більш активно діяти у Азійсько-Тихоокеанському басейні, зміцнюючи партнерські стосунки (у військовій сфері зокрема) з провідними країнами, які впливають на геополітичну та геостратегічну розстановку сил не тільки в даному регіоні, а й у глобальному масштабі.

Окрім Китаю у Азійсько-Тихоокеанському регіоні Україна співробітничає у військовій сфері з В'єтнамом. В свій час була укладена міжурядова угода про співробітництво у військово-технічній галузі (1994 р.), працювала Міжурядова координаційна комісія з питань військово-технічного співробітництва (з 1995 р.). Україна і В'єтнам виконували програму військово-технічного співробітництва у військово-технічній сфері (ВТС) у 2011-2015 роках. Ведеться робота за такими напрямами співробітництва: модернізація озброєння та військової техніки СРВ, постачання нових зразків продукції військового призначення українського виробництва (військово-транспортні літаки, ракетні комплекси, радіолокаційна техніка тощо)[2].

Вочевидь, регіональний (локальний) вимір військового співробітництва, військове партнерство між окремими державами є важливими складовими міжнародної та національної безпеки. В той же час, європейський та євроатлантичний вектори міжнародного військового партнерства України, як зазначалося вище, залишаються магістральними у зміцненні воєнної безпеки нашої країни, захисту її суверенітету.

З точки зору Л. Зіняка, "європейська інтеграція має сприяти підвищенню загального рівня обороноздатності і військового суверенітету нашої країни, зміцненню національної безпеки та безпеки громадян, адже вона виключає застосування сили як методу залагоджування суперечностей, сприяє стабільності у відносинах з усіма сусідніми державами"[3].

Військове партнерство України з ЄС на сьогоднішній день спирається на низку договорів, зокрема на Угоду про партнерство та співробітництво між Україною, Європейськими співтовариствами та їх державами членами від 14.06.1994 р.[4], що є базовим двостороннім міжнародним договором сторін, а також низкою інших міжнародних угод, зокрема, Угодою про визначення загальної схеми участі України в операціях Європейського Союзу із врегулювання криз від 13.06.2005 р.[5].

Важливо, що в "Угоді про асоціацію" мова також йде про співробітництво України з ЄС у сфері безпеки. Зокрема у Статті 7 "Зовнішня та безпекова політика" підкреслюється, що сторони повинні поглиблювати свій діалог і співробітництво та сприяти поступовій конвергенції у сфері зовнішньої та безпекової політики, у тому числі Спільної політики безпеки і оборони (СПБО), а також, зокрема, розглядати питання недопущення конфліктів та антикризового управління, регіональної стабільності, роззброєння, нерозповсюдження, контролю над озброєннями та експортом зброї, а також поліпшення взаємовигідного діалогу у космічній сфері. Співробітництво ґрунтуватиметься на спільних цінностях і спільних інтересах та спрямовуватиметься на посилення політичної конвергенції і ефективності, сприяння спільному політичному плануванню. Із цією метою Сторони використовуватимуть двосторонні, міжнародні і регіональні форуми[6].

---

[1] Матусова, О.М., Гончаров, О.В. (2011). Україна в зовнішньоекономічній політиці Китаю. *Сучасні питання економіки і права, вип. 2,* 73.

[2] Мусійчук, В.А. (2012). В'єтнам – стратегічний партнер України у Південно-Східній Азії . *Сходознавство, 60,* 101.

[3] Зіняк, Л.В. (2013). Військове співробітництво України та Європейського союзу за угодою про асоціацію. *Форум права, 3,* 245.

[4] *Угода про партнерство і співробітництво між Україною, Європейськими співтовариствами та їх державами-членами 1994. Офіційний вісник України, 2006, 24,* 1794.

[5] *Угода між Європейським Союзом і Україною про визначення загальної схеми участі України в операціях Європейського Союзу із врегулювання криз 2005./Офіційний вісник України, 2008, 24,* 726.

[6] *Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони 2015.* Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page>. (2018, лютий, 02).

Якщо взаємодія України з ЄС у безпековій сфері має переважно політико-дипломатичний характер, то співробітництво з НАТО спрямовано, в першу чергу, на реалізацію заходів військово-оборонного партнерства. Участь України у програмах НАТО має посилити обороноздатність нашої країни, зміцнити воєнну безпеку та національний суверенітет нашої держави.

Як стверджують фахівці, нині поточні та перспективні завдання співпраці з НАТО в оборонній сфері, а також в інших сферах практичної взаємодії окреслюються в Річних національних програмах співробітництва України з НАТО, які залишаються ключовим робочим документом нашої кооперації. Завдання співпраці в оборонній сфері можна згрупувати в чотири ключові напрями, які охоплюють весь спектр нашої відповідної взаємодії з Альянсом, а саме:

− підтримання воєнно-політичного діалогу;
− сприяння реформуванню й розвитку Збройних Сил України;
− забезпечення внеску в міжнародну безпеку та підтримання миру;
− оборонно-технічне співробітництво[1].

Аналізуючи особливості військового партнерства України та НАТО варто наголосити на тому, що наша країна завжди брала участь у забезпеченні стабільності у різних куточках світу, долучаючись до миротворчої діяльності Альянсу. Українська держава таким чином утверджує власну суб'єктність у системі міжнародного військового партнерства, зміцнює авторитет у воєнній сфері.

Висновки. Стратегічне партнерство України з НАТО є важливим чинником позитивних змін у вітчизняній воєнній сфері, фактором зміцнення обороноздатності держави та основ демократичного розвитку. Міжнародне військове партнерство розширює можливості України щодо зміцнення воєнної безпеки в умовах російської агресії. Стратегічним вектором міжнародного військового партнерства нашої держави є взаємодія з євроатлантичними структурами безпеки, участь у програмах співробітництва з НАТО у військово-технічній, освітній та інших сферах. В той же час, Україна здійснює плідну військову співпрацю з окремими країнами, зокрема з Туреччиною, Китаєм, Азербайджаном та ін., що стимулює розвиток вітчизняної військової науки та промисловості, сприяє модернізації Збройних Сил. Міжнародне військове партнерство України дозволяє вирішувати низку важливих завдань щодо зміцнення воєнної безпеки нашої держави, зокрема розробки та освоєння нових видів озброєнь, набуття досвіду проведення військових та гуманітарних операцій, вивчення іноземних мов, опанування новітніх систем зв'язку та управління, набуття навичок з оперативного командування тощо.

References:

1. Malyk, Ya. (2014). Do pytannia pro voiennu bezpeku Ukrainy. *Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia* [On the issue of Ukrainian military security. The effectiveness of state governance], Iss. 41, 107-114. [in Ukrainian].
2. Rusnak, I.S. (2015). Voienna bezpeka Ukrainy u svitli reformuvannia sektora bezpeky i oborony [Military security of Ukraine in the time of defense and security sector reforms]. *Nauka i oborona.* [Science and defense], *no. 2,* 9-14.
3. *Zakon pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo vidmovy Ukrainy vid zdiisnennia polityky pozablokovosti» 2014* [The Law of Ukraine «On amending certain laws of Ukraine that implement Ukraine's decision to decline the non-aligned policy» of December 23rd, 2014]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/35<19>.
4. *Ukaz pro Stratehiiu staloho rozvytku "Ukraina – 2020" 2015* [Decree of President of Ukraine «On continuous development strategy "Ukraine-2020"» of January 12th, 2015]. <http://www.president.gov.ua/documents/18688.html>.
5. *Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 2 veresnia 2015 roku "Pro novu redaktsiiu Voiennoi doktryny Ukrainy*" [On Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 2nd, 2015 "On the new wording of the Military doctrine of Ukraine"]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/555/2015/page>.
6. Ovcharenko, Yu. (2013). Normatyvno-pravovi aspekty rozvytku Zbroinykh Syl Ukrainy v napriamku intehratsii v mizhnarodni struktury kolektyvnoi bezpeky [Legal aspects of the Ukrainian Armed Forces development to become integrated with international collective security structures]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia* [Current issues of state governance], *Iss. 3,* 109-113.

[1] Долгов, І., Корендович, В. (2013). Конструктивне партнерство Україна – НАТО: оборонні аспекти. *Наука і оборона, 4,* 5.

7. Olkhovets, O.P. (2014). Pravovi zasady rozvytku voiennoi orhanizatsii derzhavy, ta yikh perspektyvy [Legal bases of the State military structure development, and the related perspectives]. *Yurydychna nauka.* [Jurisprudence], *no. 1,* 108-114. [in Ukrainian].
8. Naumenko, M.I. (2013). Viyskove spivrobitnytstvo Ukrayiny z Azerbaydzhanskoyu respublikoyu na suchasnomu etapi [Current military cooperation of Ukraine with the Republic of Azerbaijan]. *Istorychni zapysky*. [Historical notes], *Iss. 38,* 144-152. [in Ukrainian].
9. Dzhafarov, I. Ukraina ishchet v Azerbaydzhane stabilnoho partnera dlya voennoho sotrudnichestva [Ukraine is looking for a stable military cooperation partner in Azerbaijan]. <http://www.aze.az/news_ukraina_postavila_azerbay_44205.html>. [in Ukrainian].
10. Mavrina, O.S. (2012). Stratehichne partnerstvo v zovnishniopolitychniy praktytsi Turechchyny [Strategic partnership in Ukraine's foreign policy]. *Skhodoznavstvo* [*Orientalism*], *no. 59,* 48-81. [in Ukrainian].
11. Shevelyov, D. (2010). Ukrainsko-turetskie otnosheniya: eskizy k stratehii i taktike [Relationships between Ukraine and Turkey: outlines of strategy and tactics]. *Novoe vostochnoe obozrenye.* [New military review]. <www.ru.journal-neo.com/node/489>. [in Russian].
12. Korsunskyy, S.V. (2011). Ukrayinsko-turetski vidnosyny: mynule, sohodennya, zavtra [Relatioships between Ukraine and Turkey: past, present and future]. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy* [The Scientific Bulletin of the Diplomatic Academy of Ukraine], *Iss. 17,* 24-31. [in Ukrainian].
13. Budzovych, Yu. (2015). HUAM v konteksti zabezpechennia bezpeky ta spivrobitnytstva chornomorskoho rehionu [GUAM in the context of providing security and cooperation to the black sea region]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Politolohiia* [The Bulletin of the Carpathian University. Political science], *Iss. 9,* 80-88. [in Ukrainian].
14. Alibeili, E.A. (2016). Vybir Ukrainoiu zovnishnopolitychnoi stratehii v seredyni 1990-kh: variant HUAMU [Ukraine's decision on foreign policy strategy in mid 1990's: GUAM as an option]. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy* [The Scientific Bulletin of the Diplomatic Academy of Ukraine], *Iss. 23(2),* 13-20. [in Ukrainian].
15. Leshchenko, L.O. (2001). Ukrainsko- kytaiski vidnosyny: zdobutky i perspektyvy [Relationships between Ukraine and China: achievements and perspectives]. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy* [The Scientific Bulletin of the Diplomatic Academy of Ukraine], *Iss. 5,* 149-154. [in Ukrainian].
16. Matusova, O.M. (2011). Ukraina v zovnishnoekonomichnii polityts Kytaiu [Ukraine's role in China's fogeign policy]. *Suchasni pytannia ekonomiky i prava* [Contemporary issues of economics and law], *Iss. 2,* 69-75. [in Ukrainian].
17. Musiichuk, V.A. (2012). Vietnam – stratehichnyi partner Ukrainy u Pivdenno-Skhidnii Azii [Vietnam – strategic partner of Ukraine in South-Eastern Asia]. *Skhodoznavstvo.* [*Orientalism*], *no. 60,* 89-109. [in Ukrainian].
18. Ziniak, L.V. (2013). Viiskove spivrobitnytstvo Ukrainy ta Yevropeiskoho soiuzu za uhodoiu pro asotsiatsiiu [Military cooperation of Ukraine and the EU on the behalf of association agreement]. *Forum prava.* [*Law forum*], *no. 3,* 245-250. [in Ukrainian].
19. *Uhoda pro partnerstvo i spivrobitnytstvo mizh Ukrainoiu, Yevropeiskymy spivtovarystvamy ta yikh derzhavamy-chlenamy 1994* [Agreement on partnership and cooperation with Ukraine of the European community and its member states of 14.06.1994]. *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy* [The Official bulletin of Ukraine], *no. 24*, 1794. [in Ukrainian].
20. *Uhoda mizh Yevropeiskym Soiuzom i Ukrainoiu pro vyznachennia zahalnoi skhemy uchasti Ukrainy v operatsiiakh Yevropeiskoho Soiuzu iz vrehuliuvannia kryz 2005* [Agreement between the EU and Ukraine on the general scheme of Ukraine's participation in EU relief operations of 13.06.2005]// *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*. [The Official bulletin of Ukraine], *no. 24,* 726. [in Ukrainian].
21. *Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony 2015* [Agreement on the association between Ukraine, as one party, and EU, European Community on Nuclear Energy and their member-states, as the other party]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page>. [in Ukrainian].
22. Dolhov, I., Korendovych, V. (2013). Konstruktyvne partnerstvo Ukraina – NATO: oboronni aspekty [Constructive Ukraine-NATO partnership]. *Nauka i oborona* [Science and defense], *no. 4*, 3-7. [in Ukrainian].

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Галина Півторак
Національний університет "Одеська Морська Академія", Україна

СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ІНСТИТУТУ МОРСЬКОГО АРБІТРАЖУ ЯК МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ ЩОДО ВСТАНОВЛЕННЯ РЕАЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ СУДНА З ДЕРЖАВОЮ ПРАПОРА

Halyna Pivtorak
National University "Odesa Maritime Academy", Ukraine

MODERN REALITIES OF THE INSTITUTE OF SEA ARBITRATION AS A MECHANISM OF THE ENSURING RESOLUTION OF THE DISPUTES ON THE ESTABLISHMENT OF GENUINE LINK BETWEEN THE SHIP AND THE FLAG STATE

The article investigates the practice of international arbitration in the settlement of maritime disputes in the context of establishing a genuine link between the ship and the flag state. In the process of centuries-old use by the states of the maritime space, it has become necessary to develop a qualitative dispute settlement system at the international level. Therefore, research of arbitration practice in international maritime law is relevant and necessary.
Keywords: genuine link, flag, international law, ship, arbitration.

Протягом багатьох століть Світовий океан традиційно використовувався для перевезення людей, товарів (вантажів), рибальства і морського промислу. Однак таке використання морського та Світового простору часто стає причиною виникнення суперечок між країнами, що здійснюють таку діяльність. Залежно від галузевої приналежності міжнародні суперечки поділяються на суперечки в області безпеки, суперечки в області морського права, територіальні суперечки, суперечки, пов'язані з наданням дипломатичного захисту, та ін. На практиці щодо кожної такої категорії суперечок перевага віддається певним процедурам врегулювання.

Аналізуючи докртину міжнародного права, варто зазначити, що вона виділяє наступні засоби вирішення міжнародних суперечок: погоджувальні засоби, судові засоби і засоби, що використовуються в рамках міжнародних організацій.

Вважаємо необхідним більш детально розглянути катерогію судових засобів, які являють собою процедури, при використанні яких варіант врегулювання суперечки визначається міжнародним судом, чиє рішення є обов'язковим для сторін. Компетенція міжнародного суду встановлюється угодою сторін; після того як вона встановлена, міжнародний суд діє в якості незалежного від сторін органу, що керується нормами міжнародного права. Вирішення суперечок за допомогою арбітражу відноситься до судових засобів.

Задля більш досконалого розкриття сутності арбітражної практики в сфері морських суперечок та в контексті встановлення реального зв'язку між судном та державою прапора, вважаємо за необхідне дослідити природу та сутність міжнародних арбітражів.

Арбітраж як засіб вирішення міжнародних суперечок широко використовувався в античні часи, зокрема, в Стародавній Греції. В середні віки і в Новий час до нього зверталися рідше. Своє друге «народження» міждержавний арбітраж пережив у XIX ст.[1]. Становлення інституту морського арбітражу бере свій початок з XVIII-XIX століть, одночасно з бурхливим розвитком торгівлі і промисловості в цей період. Торговий і морський арбітраж розвивався в цей час під егідою комерційних асоціацій, торгових, морських, фондових бірж і торгових палат.

Прийнято виділяти постійні і разові (ad hoc) арбітражні суди. До числа перших відноситься Постійна палата Третейського суду (Permanent Court of Arbitration), заснована Конвенцією про мирне розв'язання міжнародних зіткнень 1899 р., яка переглянута в 1907 р.[2]. Під егідою Постійної палати Третейського суду було розглянуто близько 50 справ, у тому числі справа, яка безпосередньо стосується предмету нашого дослідження. Обставини цієї справи будуть розглянуті надалі.

Арбітражні суди ad hoc формуються для розгляду однієї конкретної справи, та які припиняють своє існування після розгляду. Всі аспекти їх діяльності визначаються угодою сторін. В якості арбітрів ad hoc обираються глави міжнародних організацій, глави держав, відомі юристи і т.д. Сторони можуть довірити розгляд спору одному арбітру або складу з трьох або п'яти арбітрів. В останньому випадку сторони призначають по рівній кількості арбітрів, а ці арбітри або самі сторони призначають старшого арбітра.

Норми, що передбачають арбітражний розгляд морських спорів, містяться в ряді міжнародних конвенцій і регіональних угод, таких як Конвенція ООН з морського права 1982 р.[3], Конвенція по запобіганню забрудненню з суден 1973 р.[4], Конвенція про захист Середземного моря від забруднення 1976 р., Конвенція щодо втручання у відкритому морі у випадках аварій, які призводять до забруднення нафтою 1969 р., і інших.

В контексті нашого дослідження найбільший інтерес для нас представляє Конвенція ООН з морського права 1982 року, яка вводить специфічні форми використання третейського розгляду у вигляді загального і спеціального арбітражу.

Загальний арбітраж застосовується для вирішення спорів, що стосуються тлумачення або застосування Конвенції (Додаток VII до Конвенції 1982 р); спеціальний арбітраж – для розгляду тільки певної категорії спорів (Додаток VIII).

Арбітраж розглядається в Конвенції 1982 року як одна з обов'язкових процедур, до якої держави можуть вдатися лише в тому випадку, якщо не вдалося врегулювати суперечку засобами за своїм вибором (ст. 28) і якщо між ними немає зобов'язань по загальним, регіональним та двостороннім договорам про розгляд суперечки певним чином (ст. 282).

Вважається, що держава погодилася на арбітраж, якщо вона зробила відповідну письмову заяву про це під час підписання, ратифікації або приєднання до Конвенції 1982 р. (п.1 ст. 287). Якщо спір, стороною якої є держава – учасник Конвенції не передбачена заявою, то держава може врегулювати таку суперечку тільки шляхом арбітражу (п. 3 ст. 287). Обов'язковий арбітражний розгляд застосовується і в тому разі, якщо держави не дійшли згоди з приводу процедури розгляду спора.

Арбітраж утворюється зі списку арбітрів, що знаходиться у віданні Генерального секретаря ООН. Будь-яка держава-учасниця має право призначити чотирьох осіб, кожен з яких повинен мати досвід і користуватися найвищою репутацією справедливої, компетентної та чесної людини (ст. 2 Додатка VIII). Арбітраж складається з п'яти членів: по одному члену призначає кожна сторона в суперечці, а три інших призначаються тими ж сторонами за угодою між собою (з числа цих трьох членів сторони призначають голову). Арбітраж встановлює власну процедуру, якщо сторони не домовилися про інше (ст. 5). Якщо сторони не можуть домовитися про зазначені призначення, вони здійснюються Головою Міжнародного трибуналу з морського права.

---

[1] Толстых, В.Л. (2013). Международный арбитраж в Древней Греции. *Древнее право. Ivs antiqvvm, 2 (27),* 28.

[2] *Конвенція про мирне розв'язання міжнародних зіткнень від 18 жовтня 1907 року* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_938>.

[3] *Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права від 10 грудня 1982 року* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_057>.

[4] *Міжнародна конвенція по запобіганню забрудненню з суден 1973 року* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/896_009>.

Якщо одна зі сторін у суперечці не з'являється в арбітраж або не надає своїх аргументів, інша сторона може просити арбітраж продовжити розгляд та прийняти рішення. Відсутність сторони або неподання стороною своїх аргументів не є перешкодою для здійснення розгляду.

Рішення арбітражу приймається більшістю голосів і оскарженню не підлягає, якщо сторони в суперечці заздалегідь не домовилися про процедуру оскарження. Також варто зазначити, що доктрина та практика свідчить про можливість оскарження арбітражного рішення. Підставами такого оскарження визнаються перевищення свої повноважень судом; внаслідок недобросовісного судового провадження; якщо третейський суд відмовиться вислухати покази сторін; якщо зміст рішення не відповідає законам міжнародного та загальнолюдського права[1].

Конвенція 1982 року передбачає новий спосіб застосування арбітражного розгляду для вирішення спорів в деяких спеціальних і технічних областях відносин між державами – спеціальний арбітраж.

Спеціальний арбітраж відповідно до Конвенції 1982 року носить обов'язковий характер і застосовується для певної категорії спорів, що стосуються рибальства, захисту і збереження морського середовища, морських наукових досліджень, судноплавства, включаючи забруднення з суден і в результаті захоронення відходів (ст. 1 Додаток VIII до Конвенції 1982 р). Потрібно відзначити, що спеціальний арбітраж володіє більш широкою компетенцією, що виходить за рамки традиційних арбітражних функцій. Він має право на прохання сторін проводити розслідування, встановлювати факти, що викликали спір. Що стосується тлумачення або застосування положень Конвенції, на прохання сторін може формулювати рекомендації для розгляду сторонами спірних питань. Однак проведений нами аналіз справ, які були розглянуті цим арбітражем, показав, що за весь час свого існування спеціальний арбітраж ще жодного разу не розглядав справ, які стосуються встановлення та визнання реального зв'язку між судном та державою прапора. Хоча саме ця категорія справ (суперечок) підлягає розгляду цим судом. На перший погляд може здатися, що відсутність звернень до арбітражу говорить про те, що проблеми реального зв'язку не існує, проте раніше викладений нами матеріал говорить про інше. Відсутність реального зв'язку між судном та державою прапора є гострою та дуже актуальною проблемою сучасного судноплавства.

Як відзначає Н.А. Брехова, у ряді держав світу поширений інституційний арбітраж, а в морських державах, таких, як Російська Федерація, Англія, Німеччина, Польща, Україна та ін., – інституційний морський арбітраж, який розглядає спори суб'єктів морських господарських відносин – господарських організацій всіх видів власності, що здійснюють комерційну та іншу діяльність у Світовому океані[2]. Так, на сьогоднішній день в світі налічується більше 25 морських арбітражів. Ефективність вирішення морських спорів спеціалізованими арбітражами обумовлена низкою факторів: спеціалізацією таких органів на розгляді виключно морських спорів; функціонуванням їх на постійній основі; професіоналізмом суддівського складу, в якому представлені досвідчені фахівці в галузі морського права[3]. До таких арбітражів слід віднести:

– Лондонську асоціацію морських арбітрів (The London Maritime Arbitrators Association);

– Суспільство морських арбітрів, м.Нью-Йорк, США (Society Of Maritime Arbitrators);

– Арбітражний інститут Торгової палати Стокгольма (Arbitration Institute of the Stockholm Chamber of Commerce);

– Асоціація морських арбітрів, м.Гамбург, Німеччина (German Maritime Arbitration Association);

– Міжнародний арбітражний суд для морського і річкового судноплавства, м. Гдиня, Польща (International Court of Arbitration for Marine and Inland Navigation) та інші.

Необхідно зауважити, що, як правило, спеціалізовані арбітражні суди розглядають суперечки, що виникають з договорів перевезення, фрахтування, експедиторських і брокерських договорів; договорів страхування; а також спори з приводу зіткнення суден і надання допомоги суднам; ушкодження суднами берегового обладнання і пристроїв; випадки загальної аварії. Тобто це такі категорії спорів, які вже передбачають наявність реально існуючого зв'язку між судном та

[1] Блюнчли, И. (2010). *Современное международное право цивилизованных государств, изложенное в виде кодекса*. Москва, 294.

[2] Брехова, Н.А. Современные арбитражные средства разрешения морских споров. *Юридическая Россия. Федеральный правовой портал.* <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1140481>.

[3] Джунусова, Д.Н. (2015). *Международно-правовой режим Мирового океана*. Астрахань: Издательский дом «Спутник+».

державою прапора. Відсутність такого зв'язку не є предметом позову, однак така відсутність серйозно ускладнює розгляд цих справ, внаслідок чого вирішення суперечки триває не один рік.

Однак в арбітражній практиці вимога реального зв'язку була не безпрецедентною і застосовувалася у справах про дипломатичий захист у якості механізму визначення пріоритетності вимоги держави про найбільш ефективний зв'язок.

Досліджуючи принцип реального зв'язку судна з державою прапора, немало важливим аспектом є аспект національності судна, через який в подальшому розкривається зв'язок судна з державою свого прапора. Розглядом таких аспеків у справі Muscat Dhows ще в 1905 році зайнялася Постійна Палата Третейського Суду.

У березні 1862 уряди Франції та Великої Британії підписали декларацію, в якій вони взаємно погодились поважати незалежність султана Маската. Суперечка виникла між двома країнами, коли Франція видала документи для деяких суб'єктів султана, які дозволяли їм здійснювати плавання під французьким прапором, а потім вимагали позаземні права в територіальних водах султана. Як лідери міжнародного руху по скороченню рабовласницької торгівлі, британці протестували проти надання французьких прапорів арабським дхаунам (традиційним одномачтовим каботажним суднам), адже таке надання права плавання порушувало договірні зобов'язання. Зокрема, привілей проти обшуків суден із французьким прапором використовувався арабськими торговцями, які займалися рабовласницькою торгівлею уздовж узбережжя Східної Африки. Виходячи з цього, Великобританія висловила протест проти надання французьких прапорів арабським дхаунам після заборони рабства, шляхом підписання Генерального акта Брюссельської конференції від 2 липня 1890 року. Розбіжність поглядів на значимість згаданої заяви 1862 р. щодо концесії французького прапора та характеру привілеїв та імунітету, заявлених суб'єктами султана. Будучи нездатним домовитися, ці два уряди вирішили подати питання на розгляд до арбітражу.

Рішення по цій справі спочатку встановило міжнародну юриспруденцію щодо суверенного права, пов'язаного з наданням національності суднам. У цьому випадку Постійна Палата Третейського Суду заявила, що «кожен суверен самостійно визначає, кому він надає право здійснювати плавання під своїм прапором і визначає правила, які регулюють таке надання»[1]. Принцип Muscat Dhows був повторений у 1953 р. Верховним судом Сполучених Штатів у рішенні Lauritzen v. Larsen, у якому було зазначено, що «кожна держава відповідно норм міжнародного права самостійно визначає, кому вона надає право здійснювати плавання під своїм прапором та визначає умови, за якими буде здійснюватись надання національності торговельним суднам»[2]. Проведений аналіз подальшої діяльності Постійної Палати Третейського Суду, а також інших арбітражних установ дає змогу казати про те, що на цьому розгляд подібних справ, щодо встановлення національності судна чи встановлення дійсно існуючого реального зв'язку судна з державою прапора відсутній.

Однак виникає питання: чому при наявності такої кількості арбітражних органів, в тому числі і спеціалізованих морських арбітражів, метою створення яких є безпосереднє вирішення міждержавних спорів в судноплавстві, держави на практиці фактично не звертаються до таких установ з приводу встановлення істини щодо реального зв'язку та усіх наслідків, який він породжує?

Що ж стосується України, то в нашій державі також існує спеціалізована арбітражна установа, а саме Морська арбітражна комісія при Торгово-промисловій палаті України (далі – МАК при ТПП України), яка є самостійною постійно діючою арбітражною установою (третейським судом), що здійснює свою діяльність відповідно до Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 лютого 1994 року[3], Положення про морську арбітражну комісію при ТПП України і Регламенту. Морська арбітражна комісія вирішує спори із договірних та інших цивільно-правових відносин, що виникають при здійсненні торгового мореплавства незалежно від того, чи є сторонами таких відносин суб'єкти українського або іноземного або лише українського чи тільки іноземного права.

---

[1] Толстых, В.Л. (2013). Международный арбитраж в Древней Греции. *Древнее право. Ivs antiqvvm, 2 (27),* 28-45.

[2] Lauritzen v. Larsen, United States Supreme Court (1953).

[3] *Закон про міжнародний комерційний арбітраж 1994* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 25,* 198.

Відповідно до п.3 Додатку № 2 до Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж», Морська арбітражна комісія вирішує також спори, що виникають у зв'язку з плаванням морських суден і суден внутрішнього плавання по міжнародних ріках, а також спори, пов'язані із здійсненням суднами внутрішнього плавання закордонних перевезень. Хоча в Україні інститут національності судна врегульований законодавчо, він, перш за все, є правовим, реальним зв'язком між судном та державою, законодавство якої на нього розповсюджується. Принцип реального зв'язку судна з державою прапора також визнаний Україною. Однак все одно існують проблеми, які виникають через реалізацію цих правових норм. МАК щорічно розглядає від декількох десятків до півтори сотні справ і як не дивно, на сьогоднішній день не зафіксовано ще жодного позову, з яким би звернулися до МАК при ТПП України з приводу вирішення цих проблем.

Варто повернутись до раніше поставленого питання та дати на нього відповідь. А саме чому при наявності такої кількості арбітражних органів, у тому числі і спеціалізованих морських арбітражів, держави на практиці не звертаються до таких установ з приводу встановлення істини щодо реального зв'язку та усіх наслідків, який він породжує? Проаналізувавши наше вітчизняне законодавство щодо інституту реального зв'язку судна з державою прапора, то як не дивно, правове регулювання даної сфери правовідносин в нашій країні майже повністю відсутнє. Кодекс торговельного мореплавства України від 23 травня 1995 року містить наступні статті: «Державна реєстрація суден» (ст.26), «Умови реєстрації» (ст.27), «Національна належність судна. Право плавання під Державним прапором України» (ст.32)[1], однак зміст даних правових норм взагалі не вказує на необхідність наявності реального зв'язку судна з державою прапора, так і в цілому даний Кодекс не містить будь-якого посилання на принцип реального зв'язку.

Конвенція про умови реєстрації суден 1986 року змогла б внести свої правові корективи та прояснити ряд питань, які на сьогодні досі залишаються актуальними як на міжнародній арені, так і безпосередньо в українському законодавстві, але, нажаль, вона досі не вступила в силу через не приєднання до Конвенції більшості держав відкритої реєстрації.

Рядом держав була ратифікована Конвенція ООН з морського права 1982 року, яка стала частиною і нашого законодавства. Вона автоматично внесла всі дискусійні та проблематичні аспекти, які існували та існують на міжнародному рівні щодо встановлення та подальшої реалізації принципу реального зв'язку в законодавство країн. Саме цим пояснюється той факт, що арбітражна практика в контексті розгляду справ щодо встановлення реального зв'язку судна з державою прапора майже відсутня. Морські перевезення міцно закріпили свої лідерські позиції на ринку транспортних перевезнь, тому варто ще раз наголосити, що проблема існування реального зв'язку судна з державою прапора ще довгий час буде залишатися актуальною та принциповою, адже спроби вирішення данного питання здійснювались, але вони не призвели до позитивних результатів.

Отже, на основі вищезазначеного, маємо дійти висновку, що при достатньо добре розробленому механізмі розгяду справ арбітражними судами, такі суди фактично не залучаються державами і не виконують весь можливий спектр своїх повноважень.

За підсумками варто зазначити, що за відсутністю конкретизованого правового регулювання інституту реального зв'язку судна з державою прапора арбітражні установи не можуть повноцінно функціонувати та вдосконало розглядати суперечки з цих питань. Тому досягнення результату щодо впровадження дійсно працюючого правового регулювання інституту реального зв'язку, а не формального, залежить лише від бажання держав бачити в своєму законодавстві такі правові норми, однак на практиці ряд держав навмисне уникають цього, адже цей факт породжує причинно-наслідковий зв'язок у вигляді відповідальності.

References:

1. *Konventsiia pro myrne rozviazannia mizhnarodnykh zitknen 1907* [The Convention on the Peaceful Settlement of International conflicts, 1907] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_938>. [in Ukrainian].
2. *Mizhnarodna konventsiia po zapobihanniu zabrudnenniu z suden 1973 roku* [International Convention for the Prevention of Pollution from Ships, 1973] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi veb-sait*

[1] *Кодекс торговельного мореплавства України 1995* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 47–52,* 349.

Verkhovnoi Rady Ukrainy [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/896_009>. [in Ukrainian].

3. *Konventsiia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii z morskoho prava 1982 roku* [United Nations Convention on the Law of the Sea, 1982] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi veb-sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_057>. [in Ukrainian].
4. *Kodeks torhovelnoho moreplavstva Ukrainy 1995* [Code of Commercial Seafaring of Ukraine, 1995] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], *47–52,* 349. [in Ukrainian].
5. *Zakon pro mizhnarodnyi komertsiinyi arbitrazh 1994* [The Law "On the International Commercial Arbitration 1994] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], *25, 198.* [in Ukrainian].
6. Blyunchli, I. (2010). *Sovremennoe mezhdunarodnoe pravo civilizovannyh gosudarstv, izlozhennoe v vide kodeksa* [Modern international law of civilized states, set out in the form of a code] Moscow, 294. [in Ukrainian].
7. Brekhova, N.A. Sovremennye arbitrazhnye sredstva razresheniya morskih sporov [Modern arbitration means for resolving maritime disputes. *Yuridicheskaya Rossiya. Federal'nyj pravovoj portal.* [Legal Russia. Federal legal portal]<http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1140481>. [in Russian].
8. Dzhunusova, D.N. (2015). *Mezhdunarodno-pravovoj rezhim Mirovogo okeana.* [The International legal regime of the World Ocean]. Astrakhan: Izdatel'skij dom «Sputnik+». [in Russian].
9. Tolstyh, V.L. (2013). Mezhdunarodnyj arbitrazh v Drevnej Grecii [International arbitration in Ancient Greece]. *Drevnee pravo. Ivs antiqvvm*, 2 (27), 28-45. [in Russian].
10. Lauritzen v. Larsen, United States Supreme Court (1953).
11. Muscat Dhows case (France v. Great Britain), Hauge Court Rep (Scott) Permanent Court of Arbitration 1916, 96.

Yuliia Lokshyna
Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine, Ukraine

SPECIFICS OF TRADE REMEDIES REGULATION IN THE LAW OF THE EUROPEAN UNION

This article characterizes the peculiarities of the European Union legal mechanism of trade defense measures, particularly, anti-dumping, countervailing measures and safeguards. The paper analyses common international norms implemented in the EU law together with the unique features present in EU regulations in the sphere. The author also emphasizes the importance of the Union interest as an element in applying measures, discussing that this approach allows maintaining the balance of various interest groups within the Union. The author also presents some shortcomings of EU legislation in the field of trade defense measures. The author concludes that the European Union law to some degree complements and improves the WTO rules on the application of trade defense measures, resulting in a clearer and more understandable use of these instruments for the protection of the internal market.
Keywords: GATT, European Union, trade remedies, Ukraine, WTO.

Problem setting. Along with the fact that EU trade law and EU trade policy have been formed under the influence of the rules and principles of the multilateral trade agreements of the World Trade Organization and are characterized by a certain openness of the domestic market, the European Union is still an active user of trade protection measures, which, according to the definition of many foreign scientists, are at the heart of its common trade policy. International regulation of trade defense measures is based on the law of the World Trade Organization, namely through special international agreements. Since the European Union as an organization and individual member states are active users of these trade instruments, WTO rules in this area are implemented in the European Union's legal order. In addition, European law on anti-dumping, countervailing and safeguard measures contains other terms and conditions that are not part of the WTO's legal framework, which need to be highlighted separately.

Aim of the research. The author analyzes main peculiarities of the legal regulation of trade remedies in the European Union, more specifically legal norms, which differ from WTO agreements.

Recent publications analysis on the issue. Trade remedies legal regulation has been analyzed by the following researchers as V. Golubeva, O. Vishnyakov, N. Konovalov, I. Kapush, O. Kochergina, A. Mazaraki, V. Muraviov, V. Opryshko, S. Osyka, V. Pushkarev, V. Pyatnytsky, V. Bael, W. Muller, A. Sapir, E. Vermulst, and others.

Main materials and grounding of the obtained results. Antidumping measures in the European Union, as in other jurisdictions, can be applied as a result of a special formal investigation procedure in accordance with the law. Basic Regulation (EC) No 2016/1036 introduces conditions, under which a particular case is investigated and measures are applied. It should be noted that the general structure of the Regulation is similar to the Agreement on Implementation of Article VI of the General Agreement of Tariffs and Trade 1994. The rules defining dumping and injury, together with a study of Union interest are contained in Articles 2, 3 and 21 of the Regulation. Thus, dumping is defined as "the sale of goods in the Union market at a price lower than normal"[1], which is usually the price at which a similar product is sold on the state export market under normal trade conditions. Moreover, as professor S. Osyka determines, if the European Commission can not determine the export price or it can be considered unreasonable, such a price may be constructed: a) on the basis of the price at which the imported goods are first sold on the market to an independent buyer; b) on a different basis[2]. Concerning the definition of a similar product

[1] *Regulation (EU) 2016/1036 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on protection against dumped imports from countries not members of the European Union* (adopted 08 June 2016, entered into force 30 June 2016). < http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32016R1036> (2018, February, 28).
[2] Осика, С.Г. (2003). *Правове регулювання імпорту: антидемпінгові заходи*: монографія. Київ: Центр дослідження СОТ, розв. торг. права і практики, 320 – 321.

in the EU anti-dumping legislation, it is sufficiently narrow and clear and fully in line with its definition of the relevant WTO agreement, namely an identical product, that is, similar in all to the product under consideration, or, in the absence of such a product, to another product, although not the same in everything, but which characteristics are very similar to the characteristics of the product in consideration[1]. According to the established practice, for the purpose of determining the fact of dumping, a comparison is made between the normal value and the export price of goods, as determined by the "unbiased basis", and, if necessary, an adjustment of the price is made, so that it is possible to compare. Thus, Article 2 of Regulation (EC) No 2016/1036 stipulates that the presence of dumping is established by means of the following actions: 1) the usual price of the goods in the exporting country is calculated; 2) the usual price of the product is calculated on the EU market; 3) comparing prices; 4) the presence or absence and size of the dumping margin is calculated, that is, the difference between the normal value of the goods and the export price; 5) general calculations are made regarding the damage and its size; 6) calculates the degree of growth of dumping imports, the impact of this import on EU producers, etc.[2] Consequently, all major terms and procedures relating to trade defense measures in the EU are in line with WTO rules.

The rules of protection against subsidized imports from non-EU countries are also regulated by the special Regulation (EC) No 2016/1037, the norms of which also coincide with the provisions of the relevant WTO Agreement on Subsidies and Countervailing Measures. This basic subsidy regulation defines three essential requirements for the application of measures, in particular, the existence of a specific subsidy, the existence of harm, which are mandatory requirements of the WTO Agreement, but also the EU's interest in the application of measures that is an additional provision of the European commercial law. Thus, according to Article 2 of the Subsidies Regulation, as in accordance with the GATT/WTO rules, there is financial assistance from the government of the exporting country or country of origin, or a benefit in the sense of Article XVI of the GATT 1994, and there is a benefit obtained in this way. Thus, imports is considered subsidized in the presence of both criteria: 1) if it is carried out subject to provision of financial assistance from the state or, in some cases, private entities, for example, in the case of granting loans, direct transfers, tax breaks, etc.; and 2) if such assistance provides certain benefits[3]. However, according to professor N. Musis, even when it is possible to identify the recipient of grants, in practice there are certain exceptions to the application of measures, in particular, measures do not apply if subsidies are granted to enterprises for research, for the implementation of the policy of state regional development, in order to facilitate adaptation manufacturers to new economic conditions, etc.[4]

In order to detect the fact of dumping under EU rules, a comparison is made between the export price of a given product and the normal price of a similar product, which is defined as goods that are identical or wholly similar. Therefore, the correct definition by the Commission of a similar product is very important for an anti-dumping investigation, since both too narrow and too broad understanding of the term may be beneficial to importers or exporters in each individual case and may result in invalid results in the case. Article 2 of the EU Anti-Dumping Regulation also gives a detailed assessment of the concept of the normal value of a similar commodity in the ordinary course of trade.

The measures are applied when actions constitute a material injury for domestic producers of goods, that is, by virtue of Regulation (EC) 2016/1036, significant damage to the EU producer, or the threat of causing material damage to the EU producer, or to prevent the creation or expansion of an EU producer a similar product[5]. It should be noted that the latter criterion is an additional norm only of the Union law,

---

[1] *Regulation (EU) 2016/1036 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on protection against dumped imports from countries not members of the European Union* (adopted 08 June 2016, entered into force 30 June 2016). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32016R1036> (2018, February, 28).

[2] *Regulation (EU) 2016/1036 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on protection against dumped imports from countries not members of the European Union* (adopted 08 June 2016, entered into force 30 June 2016). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32016R1036> (2018, February, 28).

[3] *Regulation (EU) 2016/1037 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on protection against subsidised imports from countries not members of the European Union* (adopted 08 June 2016, entered into force 30 June 2016). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32016R1037> (2018, February, 28).

[4] Мусис, Н. (2005). *Все про спільні політики Європейського Союзу*. Київ: «КІС», 410.

[5] *Regulation (EU) 2016/1036 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on protection against dumped imports from countries not members of the European Union* (adopted 08 June 2016, entered into force 30 June 2016). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32016R1036> (2018, February, 28).

which is not required by the WTO rules. The very procedure for determining the damage is in accordance with the procedure defined in the relevant WTO agreement, which provides for a detailed analysis of dumping imports and the determination of the impact of this import on the prices of such goods in the EU, in particular, the volume of dumped imports is determined during the investigation, the impact of dumping on import prices in the EU, the further effects of imports for national commodity producers, etc. At the same time, as S. Osyka states in his study, the notion of a commodity producer in the EU in the regulations on trade defense measures corresponds to the concept of a national commodity producer contained in the WTO agreements, which is defined as a set of EU producers of similar goods[1].

In addition, it is necessary to note the special feature of the collection of duties when applying the measure, namely in the EU special regulations, that the amount of duty not only should not exceed the dumping or compensation difference, but it should be even lower if it is sufficient to eliminate the damage to the industry of the Union[2],[3]. This differs from the provisions of the Agreement on implementation of Article VI of GATT 1994 and the Agreement on subsidies and countervailing measures that do not require lesser duty in this case. That is, it can be said that such a special law of the EU is more favorable to importers from third countries and provides for the collection of only the amount of duty sufficient to cover the damage.

One of the peculiarities of implementing a common EU trade policy is the notion of Union interest, which is an important element of trade defense measures legislation. This concept can be found in the primary law of the Union, in particular, Articles 24, 21 and 17 of the Treaty on European Union include the term "interests of the European Union", "fundamental interests", "EU general interest"[4]. It should be noted that the existence of such a rule in the EU legislation on trade defense measures is not required by the rules of the WTO legal framework, therefore, it is primarily an additional provision of the European Union law entitled "WTO plus" in accordance with the terminology of the European Commission[5]. As one of the objectives of the application of trade defense measures is the protection of national producers of goods and sectors of the EU economy, the application of anti-dumping, countervailing and safeguards measures can not only provide additional competitive advantages to producers but also harm other union entities. The idea of including this aspect of legislation in the field of trade defense measures is the need to balance interests of different actors, industries, etc., where there can often be contradictions. According to B. Horvatny, the purpose of observing this principle is the desire to avoid a situation where the negative effect of the measures application for the European Union will outweigh the benefits[6]. The requirement for a Union benefit analysis was included as a mandatory provision from the outset, while the very notion of Union interest was formed gradually. That is, the test for the interest of the Union in each case requires the European Commission to thoroughly investigate all possible consequences and ensure that measures are applied to an adequate harm. In particular, the interests of all parties in economic relations, in particular potential consumers of these goods in the EU, which may be affected by the application of measures, are taken into account. The application of this principle in practice differs depending on the type of trade defence measures. Thus, in the basic regulations governing the legal relationship in the field of trade defence measures, namely Regulation (EU) of the European Parliament and Council 2015/478 of 11 March 2015 on common rules for imports and Regulation (EC) 2015/755 of the European Parliament and

[1] Осика, С.Г. (2003). *Правове регулювання імпорту: антидемпінгові заходи*: монографія. Київ: Центр дослідження СОТ, розв. торг. права і практики, 320 – 321.

[2] *Regulation (EU) 2016/1036 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on protection against dumped imports from countries not members of the European Union* (adopted 08 June 2016, entered into force 30 June 2016). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32016R1036> (2018, February, 28).

[3] *Regulation (EU) 2016/1037 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on protection against subsidised imports from countries not members of the European Union* (adopted 08 June 2016, entered into force 30 June 2016). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32016R1037> (2018, February, 28).

[4] Treaty establishing the European Community (Amsterdam consolidated version) (adopted 07 February 1992, entered into force 01 November 1993). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A11997E133>. (2018, February, 28).

[5] Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on modernization of trade defense instruments adapting trade defence instruments to the current needs of the European economy, COM (2013) 191, 3. <http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/april/tradoc_150837.pdf> (2018, February, 28).

[6] Horvatny, B. (2014). The Concept of “Union Interest” in EU External Trade Law. *Acta Juridica Hungarica, 3,* 261-276.

of the Council of 29 April 2015 on common rules for imports from certain third countries, this aspect is only indicated as "where the interests of the Community so require"[1]. At the same time, regulations on anti-dumping and countervailing measures are already more detailed, defining certain limits of this concept. In particular, most important elements of the Union's criterion of interest are the following: – determining whether the intervention should be based on an assessment of all different interests in general, including the interests of the domestic industry, users and consumers; – conclusions should be made only when all parties have an opportunity to express their opinion; – special attention is paid to the need to eliminate the effects of dumping and subsidies and to restore effective competition; – interested parties can provide information to the Commission in order to provide an appropriate basis for the consideration of all points of view; – information should be taken into account only if it is supported by evidence; – it is prohibited to apply measures that can be inferred that their use is of interest to the Union[2],[3].

In practice, when applying the measures, the EU Council has repeatedly noted that the study of the Union interest is based only on a purely economic analysis and focuses on the economic impact of the use or non-use of tools[4], which does not allow to agree with the statements of some scholars that it is an instrument of the Union's foreign trade policy[5]. It can be noted here that only the economic effect of measures on the territory of the Union is taken into account and not non-economic factors. On the other hand, it is often pointed out by researchers that in analyzing possible consequences of all groups of subjects, in particular, domestic producers, users of goods for industrial purposes and consumers, greater importance is placed on interests of commodity producers from the territory of the EU among other groups, given that the main purpose of applying EU trade defence measures is to "restore fair competition"[6]. Therefore, the interests of other groups of entities are given a secondary role in such a process, which is often the subject of criticism among scholars. In addition, another drawback is that the union interest is not a sufficient factor in the EU legislation, which makes it possible to review the existing measures to protect trade. In our opinion, this provision requires revision and amendments to the law, as the effects of the application of the measures may change over a period of time. Consequently, even if the current changes to the Regulation have led to better informing other potential stakeholders and the openness and involvement of all participants, the question remains to be assessed and analyzed by the Commission itself on the factors influencing the Union's interest, that is, which aspects should prevail in achieving the result. Thus, the question of the presence or absence of EU interest in the application of measures is a feature of the European legal order, an extremely important element of the process itself and is investigated at the final stage of the investigation.

Also, the distinction of European law is the fact that Article 15 of the Agreement on the Implementation of Article VI of the General Agreement on Tariffs and Trade 1994, which specifies special provisions for the application of measures to products originating in developing countries, was not reflected in the basic anti-dumping legislation or generally in trade policy with developing countries. Such decisions may be taken by the Union during the investigation on a case-by-case basis, according to the situation.

An important feature in antidumping, antisubsidy or safeguard investigations in the European Union is the definition of the normal value of goods when imported from a country that does not have a market

---

[1] *Regulation (EU) 2015/755 of the European Parliament and of the Council of 29 April 2015 on common rules for imports from certain third countries* (adopted 29 April 2015, entered into force 08 June 2015). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32015R0755> (2018, February, 28).

[2] *Regulation (EU) 2016/1036 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on protection against dumped imports from countries not members of the European Union* (adopted 08 June 2016, entered into force 30 June 2016). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32016R1036> (2017, November, 06).

[3] *Regulation (EU) 2016/1037 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on protection against subsidised imports from countries not members of the European Union* (adopted 08 June 2016, entered into force 30 June 2016). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32016R1037> (2018, February, 28).

[4] *Regulation (EC) 1472/2006 of 5 October 2006 imposing a definitive anti-dumping duty and collecting definitely the provisional duty imposed on imports of certain footwear with uppers of leather originating in the People's Republic of China and Vietnam* (adopted 05 October 2006, entered into force 05 October 2006). <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:275:0001:0041:EN:PDF> (2018, February, 28).

[5] Wellhausen, M. (2001). The Community Interest Test in Antidumping Proceedings of the European Union. *American University International Law Review, 16.*

[6] Horvatny, B. (2014). The Concept of "Union Interest" in EU External Trade Law. *Acta Juridica Hungarica, 3,* 261-276.

economy status. It should be noted, for example, that EU antidumping legislation distinguishes between countries with a market economy status and a non-market economy status, which affects the very procedure of conducting an investigation and leads to different attitudes towards different states. This aspect is the subject of criticism by many scholars, since it is considered that the use of such a classification by the Union may be caused by economic or political interests[1]. In accordance with Article 2 (7) of Regulation (EC) 1225/2009, in this case, in the study of the normal value of goods by the European Commission, the data of a third country with a market economy status shall be taken into account. Thus, according to the Regulation (EC) 2016/1036, the relevant third market economy country should be selected with due regard to any reliable information available at the time of selection and time limits and, if possible, a market economy status country should be used[2]. As can be seen from the foregoing, the rules of choosing the analogue country are rather vague and fuzzy and completely devised at the discretion of the Commission. Also, when investigating goods from a country that does not have a market economy status but is a member of the WTO, for example, the People's Republic of China, Vietnam, Kazakhstan, etc., for the use of the general methodology in the investigation, commodity producers must prove that "for this manufacturer or producers prevail market economy conditions for the production and sale of the like product", and in the other case the analogous state is chosen[3]. Many scholars point out that in this case, precisely the election of that country can greatly affect the normal value of the goods and the price difference, taking into account the practice of the European Commission to allow complainants in their application to offer such a third state[4]. The answer to this was the publication in 2013 of the European Commission's recommendations for choosing an analogue country in the course of investigations containing the following clear, objective criteria for determining the country concerned: a) goods produced in the territory of a third state are identical or similar to their physical characteristics to the goods in respect of which the investigation is being conducted; b) the volume of sales of goods to consumers in a third country in comparison with the export of goods for which an investigation is conducted from a country with a non-market economy status; c) the size of the market and the nature of the competition for the given product in the third-country market. This document, although not yet officially available, has been used by the European Commission for recent years in order to achieve a more transparent procedure for this aspect of the investigation[5].

Considering the peculiarities of EU law on trade defense measures as part of the European Union's trade law, it is also important to emphasize the effect of the special Regulation (EC) 654/2014 of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 on the rights of the Union in the application and enforcement of international trade in goods, which amends Regulation (EC) 3286/94, which is more commonly known as the Trade Barriers Regulation. This Union law establishes a procedure that allows enterprises and EU countries to require EU institutions to study any trade barriers introduced by non-EU countries in order to protect the interests of companies and EU workers. The document is intended to eliminate harm or adverse trade effects arising from such trade barriers in accordance with the rules of international trade. Thus, in accordance with this Regulation, complaints may be filed on behalf of the industry, one or more enterprises or an EU Member State, which imposes barriers to trade. The complaint should contain sufficient evidence of the existence of trade barriers and adverse trade effects. In accordance with Regulation (EC) No 654/2014, complaints must be submitted to the European Commission in writing,

[1] Zhang, N. (2013). Continue to Fight the Anti-dumping War: Arguments Against the European Union's Antidumping Policies from the Perspective of Chinese Footwear Enterprises and Exporters. *International Trade Law Journal, 35,* 2-9.

[2] *Regulation (EU) 2016/1036 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on protection against dumped imports from countries not members of the European Union* (adopted 08 June 2016, entered into force 30 June 2016). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32016R1036> (2018, February, 28).

[3] *Regulation (EU) 2016/1036 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on protection against dumped imports from countries not members of the European Union* (adopted 08 June 2016, entered into force 30 June 2016). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32016R1036> (2018, February, 28).

[4] De Kok, J. (2016). The Future of EU Trade Defense Investigations against Imports from China. *Journal of International Economic Law, 19,* 515 – 547.

[5] De Kok, J. (2016). The Future of EU Trade Defense Investigations against Imports from China. *Journal of International Economic Law, 19,* 515 – 547.

which has 45 days to decide whether the complaint is admissible[1]. This period may be suspended at the request of the complainant, if necessary, to obtain additional information. If the complaint is considered to be admissible, an announcement of an investigation into a particular product and country is published in the Official Journal of the European Union. The Regulation states that on the basis of an investigation carried out by the Commission, the Council of the EU may adopt any "measures that are in accordance with existing international obligations and procedures", in particular, to suspend tariff actions, introduce new or increased customs duties, introduce or increase quantitative restrictions on the import, etc., if this is of interest to the Union, which compares this instrument with other measures of trade protection. Consequently, the purpose of the document is to ensure the effective exercise of the rights of the Union under international trade agreements in order to protect its economic interests in order to enable the national Union producers to use formal procedures and to react quickly and flexibly on the basis of procedures and time limits established by international trade agreements. Most scholars consider the EU Trade Barriers Regulation an additional instrument of the Union in the field of trade law, along with trade defence measures[2].

Consequently, it can be concluded that the European Union legislation on trade defense measures has been adopted in accordance with the relevant WTO rules on antidumping, illegitimate subsidies and safeguards, reflecting an appropriate balance of rights and obligations. However, in addition, the legislation contains important special rules, which are inherent in the EU law only in this area:

– The decisive element in the application of measures is the introduction of a test of harm as a second necessary condition for the application of final measures. The practice of the Union to apply measures only to the extent that it is sufficient to alleviate the damage caused contributes to the fact that only cases where such actions have actually caused material damage are taken into account;

– In order to determine the existence of dumping, illegitimate subsidy or safeguards and the assessment of harm, the practice of the Union is to apply the interpretation of the law on identical goods in the narrow sense, which in turn limits the number of applications filed;

– the decisive feature of the Union's legislation is that trade defense measures can only be applied if there is an interest of the Union in such measures that results in comparisons between the benefits of various stakeholders, in particular, the interest of national producers, consumers in the EU, industry interests, etc.;

– Another feature of the EU legislation is the preliminary disclosure of the results of an investigation, which is not a mandatory requirement of the WTO rules, and has been introduced to better protect the interests of the parties to the proceedings. Through this pre-disclosure procedure, exporters and importers become more informed about the most significant facts and key findings on which the decision is taken on the application or non-application of measures, and thereafter, an additional period is proposed during which additional comments may be made by the parties as necessary;

– European legislation differs mainly in establishing lower anti-dumping duties;

– the EU approach is more predictable, since the amount of anti-dumping measures for a particular product is set only once in the next five years or during their period of operation, which differs from the practice of revision of their size for each year, which is practiced, for example, in the USA.

Consequently, it can be said that the European Union law to some degree improves the WTO rules on the application of trade defense measures for the more clear and understandable use of these instruments for the protection of the internal market. On the other hand, domestic researchers also emphasize the following shortcomings of EU legislation in the field of trade defense measures. In their view, it is too broad to apply confidentiality provisions, which prevents importing companies from seeing allegations of investigation, insufficient transparency of the investigation itself, very brief deadlines for objection to the allegations; the possibility of using disputed and not always adequate temporary measures, etc.

---

[1] Regulation (EU) No 654/2014 of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 concerning the exercise of the Union's rights for the application and enforcement of international trade rules and amending Council Regulation (EC) No 3286/94 laying down Community procedures in the field of the common commercial policy in order to ensure the exercise of the Community's rights under international trade rules, in particular, those established under the auspices of the World Trade Organization (adopted 15 May 2014, entered into force 17 July 2014). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/ALL/?uri=uriserv:OJ.L_.2014.189.01.0050.01.ENG> (2018, February, 28).

[2] Cortes, M.J. (2004). The European Community Trade Barriers Regulation: Private Party Involvement in International Procedures Regarding Unfair Foreign Trade Practices. *Texas Tech Law Review, 35*.

Conslusions: Thus, despite the fact that EU legislation on trade defense measures is often criticized by the scientists through certain additional provisions, which complement the rules of international trade agreements of the WTO that lead to a high degree of protectionism of the internal market. In practice, a well-considered approach is used in practice, in particular by using the Union's interest in applying measures or charging for smaller duties. This approach still allows maintaining the balance of the various interest groups within the Union.

References:

1. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on modernization of trade defense instruments adapting trade defence instruments to the current needs of the European economy, COM (2013) 191, 3. <http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/april/tradoc_150837.pdf> (2018, February, 28)
2. De Kok, J. (2016). The Future of EU Trade Defense Investigations against Imports from China. *Journal of International Economic Law*, 19, 515 – 547.
3. Horvatny, B. (2014). The Concept of "Union Interest" in EU External Trade Law. *Acta Juridica Hungarica*, 3, 261-276.
4. Musys, N. (2005). *Vse pro spilni polityky Evropeiskogo sojuzu.* [Everything about common European policies]. Kyiv: KIC. [in Ukrainian].
5. Osyka, S. (2003). *Legal regulation of imports: antidumping measures*. Kyiv: Centr doslidzennia SOT, rozvytku torgivli, prava I praktyky, 320 – 321. [in Ukrainian].
6. Regulation (EU) No 654/2014 of the European Parliament and of the Council of 15 May 2014 concerning the exercise of the Union's rights for the application and enforcement of international trade rules and amending Council Regulation (EC) No 3286/94 laying down Community procedures in the field of the common commercial policy in order to ensure the exercise of the Community's rights under international trade rules, in particular, those established under the auspices of the World Trade Organization. (adopted 15 May 2014, entered into force 17 July 2014) <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/ALL/?uri=uriserv:OJ.L_.2014.189.01.0050.01.ENG> (2018, February, 28).
7. Regulation (EU) 2015/755 of the European Parliament and of the Council of 29 April 2015 on common rules for imports from certain third countries. (adopted 29 April 2015, entered into force 08 June 2015) <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32015R0755> (2018, February, 28).
8. Regulation (EU) 2016/1036 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on protection against dumped imports from countries not members of the European Union (adopted 08 June 2016, entered into force 30 June 2016) < http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32016R1036> (2017, November,06).
9. Regulation (EU) 2016/1037 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on protection against subsidised imports from countries not members of the European Union (adopted 08 June 2016, entered into force 30 June 2016) < http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32016R1037 > (2018, February, 28).
10. Regulation (EC) 1472/2006 of 5 October 2006 imposing a definitive anti-dumping duty and collecting definitely the provisional duty imposed on imports of certain footwear with uppers of leather originating in the People's Republic of China and Vietnam. (adopted 05 October 2006, entered into force 05 October 2006) <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:275:0001:0041:EN:PDF> (2018, February, 28).
11. Treaty establishing the European Community (Amsterdam consolidated version) (adopted 07 February 1992, entered into force 01 November 1993) <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A11997E133> (2018, February, 28).
12. Zhang, N. (2013). Continue to Fight the Anti-dumping War: Arguments Against the European Union's Antidumping Policies from the Perspective of Chinese Footwear Enterprises and Exporters. *International Trade Law Journal*, 35, (P. 2-9).
13. Wellhausen, M. (2001). The Community Interest Test in Antidumping Proceedings of the European Union. *American University International Law Review*, 16.

Анастасія Хмель, к. і. н.
Дмитро Біляєв
Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Україна

ПОРІВНЯННЯ КІБЕРБЕЗПЕКОВИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ІСПАНІЇ ТА ІТАЛІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Anastasiia Khmel, PhD in World History
Dmytro Bilyayev
Petro Mohyla Black Sea National University, Ukraine

COMPARISON OF THE CYBER SECURITY CAPACITIES OF SPAIN AND ITALY AT THE PRESENT STAGE

The article deals with the cyber security issues of Italy and Spain based on sources of information on this topic, especially the reports of the International Telecommunication Union and Potomac Institute for Policy Studies. Cyber security threats are becoming more dangerous with every year.

The authors also came to the conclusion that the general cyber security policy of the European Union and its institutions is positively affecting the described countries and the development of their cyber security capacities. It is noticeable from the analysis that Spain has better organizational possibilities, legal measures and capacity building characteristics, while Italy has more points in the technical measures and cooperation sections. The cybersecurity of the mentioned countries requires more projects aimed at the international cooperation, training of the future cyber security specialists and development of the new innovational good practices for strengthening the cyber security sphere. It is emphasized in the article that nowadays Spain and Italy have been challenged by the variety of fake news.

Keywords: cyber security, cyber space, security issues, Spain, Italy, EU.

Постановка проблеми Базуючись на доповідях європейських експертів які стверджують що до 2020 р. кількість пристроїв, які будуть обмінюватись даними користувачів зросте майже до 12 млрд. і людство буде ще більше залучене до сфери інформації, постає нагальна необхідність захисту та регулювання кіберпростору, як одного із найперспективніших та вельми вразливих напрямків. Якісний захист і регулювання кіберпростору буде визначати кількість даних, якими обмінюються користувачі і буде впливати на загальний розвиток ЄС та його учасників в подальші роки[1].

З одного боку, безпека Італії та Іспанії в ці роки перевірялась багатьма випробуваннями, такими як нелегальна міграція, нелегальна торгівля зброєю, торгівля наркотиками, торгівля людьми, тероризм, внутрішня нестабільність (зокрема, прояви сепаратизму в Каталоні). З іншого боку, необхідність вивчення можливостей кібербезпеки обох країн продиктована подіями в Європі останнім часом: збільшення кількості інформаційних атак, скандалами щодо зміни результатів виборів та референдумів третіми країнами, крадіжки персональних та секретних даних з засобів, що належать урядовим органам держав ЄС.

Окремим яскравим прикладом того, як треті країни можуть використовувати одне явище в суспільстві фальшуючи дані про нього одразу у двох площинах, є події в Каталонії від осені

[1] Global Cybersecurity Index, year: 2017 (International Telecommunication Union). *The Official website of the International Telecommunication Union.* <http://handle.itu.int/11.1002/pub/80f875fa-en> (2018, березень, 29).

2017 р. і до сьогодні. Для Іспанії цей приклад став надто вадливим і показовим порушення її кібербезпеки. Так, у жовтні голова Міноборони Іспанії Марія Долорес де Коспедаль зробила заяву, що є докази того, як РФ разом із Венесуелою впливали на розвиток подій в Каталонії, розгойдуючи ситуацію. Тоді ж представник делегації Іспанії в НАТО Рікардо Тарно заявив про наявність російської руки у Каталонському питанні. Але це тільки перша площина питання (докази дійсно є). Друга площина – стосується подій після референдуму, коли каталонці вже проголосували за незалежність. Так, іспанські ЗМІ наполягають, що дії іспанського уряду по врегулюванню ситуації в Каталонії, негативно і почастково, вириваючи окремі елементи з контексту, висвітлювалися вже поміченими у роздмухуванні подій в Каталонії соціальними мережами та каналами ЗМІ, формуючи образ центрального іспанського уряду негативно, часто перекручуючи факти[1].

За наведених фактів, описаних вище, питання кібербезпеки Італії та Іспанії є вельми актуальним та важливим у сучасній Європі.

Метою статті є визначення та порівняння кібербезпекових можливостей Іспанії та Італії на сучасному етапі.

Виходячи з мети роботи можна визначити такі **завдання**: визначити стан розробки теми науковцями на даному етапі розвитку науки; виділити оціночні критерії, за якими експерти порівнюють кібербезпекові можливості Іспанії та Італії; виокремити та проаналізувати відповідні механізми та ініціативи Іспанії та Італії у сфері кіберпростору; аналіз фактів і прикладів вразливості кібербезпекового простору Іспанії та Італії.

Методологія. Для опрацювання джерельної бази дослідження автори послуговувалися методами пошуку джерел (евристична метода) та систематизації матеріалу (за допомогою методів аналізу, синтезу та системного). В процесі виконання дослідження автори використовували як загальнонаукові методи (порівняння, співставлення, узагальнення, конкретизація) так і спеціально-наукові політологічні, до яких можна віднести контент-аналіз (який особливо допоміг при аналізі документальної бази дослідження а також звітів та досліджень у сфері кіберпростору). Такий набір методів а також використання основних імператив наукового дослідження: об'єктивність, точність, істинність висновків, дало можливість здійснити комплексний та міждисциплінарний виклад проблеми.

Ступінь наукової розробки теми. Оскільки автори статті досліджували стан кіберпростору Італії та Іспанії на сучасному етапі, то тема виглядає надто специфічною і досліджень не так вже й багато. Але якщо звернути увагу на те, які дослідники працювали над звітом щодо стану кіберпростору з Міжнародного союзу електрозв'язку, то варто назвати такі прізвища: М. Мінгес, Шеріф Хасем (Єгипет), М. Сейсана і Х. Норлен (дослідники від Європейської Комісії) та інші. І щодо самої доповіді від 2017 р., яку вони підготували від ЄС, то зазначається, що в Європі рівень захищеності кіберпростору, його правове та технічне регулювання знаходиться на дуже високому рівні, в той час як в Північній та Південній Америці та Африці, ситуація, що складається навколо кіберпростору, може характеризуватися експертами як проблематична, як така, що потребує більшого залучення та підтримки[2]. Італія та Іспанія є представниками південної частини ЄС і не потрапляють за звітами до найбільш захищених країн (в інформаційній сфері), але в той же час за різними критеріями захищеності знаходяться у різних групах. Відтак оскільки саме аспект стану захищеності Італії та Іспанії є недостатньо висвітленим, це робить тему актуальною та свідчить про прогалини у ступені наукової розробки теми.

Виклад основного матеріалу. Характерними для останніх років для Європи стали більш комплексні кібератаки на користувачів, що відбуваються через зараження шкідливим програмним забезпеченням шляхом надсилання листів. За даними 2017 р. наслідки такого зараження були найсильнішими за останні п'ять років і порівняно з 2015 р. зловмисники, які заражали комп'ютери втричі збільшили викуп за розблокування програмного забезпечення[3].

---

[1] La trama rusa empleó redes chavistas para agravar la crisis catalana. *Página Oficial. El Pais.* <https://politica.elpais.com/politica/2017/11/10/actualidad/1510341089_316043.html> (2018, березень, 31).

[2] Global Cybersecurity Index, year: 2017 (International Telecommunication Union). *The Official website of the International Telecommunication Union*. <http://handle.itu.int/11.1002/pub/80f875fa-en> (2018, березень, 29).

[3] Global Cybersecurity Index, year: 2017 (International Telecommunication Union). *The Official website of the International Telecommunication Union*. <http://handle.itu.int/11.1002/pub/80f875fa-en> (2018, березень, 29).

У зв'язку зі збільшенням кількості скандалів щодо зміни результатів виборів та референдумів третіми країнами, Італія як і решта членів Європейського Союзу намагається усунути від себе проблему втручання третіх країн у вибори на різних рівнях.

Вибори в Італії до сенату 2018 р. пройшли за неприємних інцидентів, пов'язаних із втручанням в діяльність інформаційних засобів, які належать урядовим органам держав ЄС та крадіжку цінної інформації та персональних даних. В січні місяці в мережі Facebook з'явилася інформація про те, що окремий портал даної мережі буде допомагати об'єктивному висвітленню виборів 2018 р. до сенату Італії та сприяти у протидії фейковим новинам, а також зменшенню рівня втручання іноземних країн до італійських виборів. Фейкові новини, зокрема ті що направлені на маніпулюваннями настроїв виборців (на зміну настроїв, активність/пасивність виборців, підтримку), формуючись на основі дезінформації соціальних медіа та стрічки міжнародних новин, сприяють непрозорій політичній кампанії і наносять шкоду тій державі проти якої були задіяні, на користь країни, яка створює, фінансує, підтримує таку компанію[1].

В Італії найбільш неоднозначні партії: «Рух 5 зірок» та «Ліга Півночі» зустрічаються відкритого та неофіційно з представниками інших країн, також представники цих партій активно діють у соціальних мережах, просуваючи популістські заклики. Перша створена була нещодавно (2009 р.), але дуже швидко набула популярності і підтримки серед населення. Вибори в Італії в 2018 р. відбулися і на разі не має повідомлень про викрадення або псування електронної інформації пов'язаної з результатами виборів, хоча деякі видання наголошують на тому що атака на державні установи не припинялася. Результати виборів підтвердили, що вплив соціальних медіа та засобів масової інформації в Інтернеті суттєво зріс та продовжує бути одним з найголовніших факторів, який може вплинути на незалежні результати виборів.

Повертаючись до подій 2017 р., одною з найсерйозніших загроз був вірус-шахрай WANNACRY, за ним відбулись атаки аналогічних вірусів. Італія також підпала під дії кібератак, деякі державні органи та електронні засоби були атаковані. Італія другою після України потрапила під вплив вірусу Petya, який був запущений злодіями на державні установи, фірми та підприємства[2]. Негативні результати цього вірусу відчула на собі й Іспанія (були атаковані її конгломерат Mondelez та юридична фірма DLA Piper).

Країни Південної Європи пройшли еволюційний шлях дослідження стану своєї кібербезпеки, приведення своїх правових, організаційних та інших сфер, що регламентують кіберпростір, до міжнародних стандартів. Базуючись на п'ятьох формотворчих критеріях, які складають глобальний індекс кібербезпеки: правовому, технічному, організаційному критерії створених потужностей і критерії проведеного співробітництва формується глобальний індекс кібербезпеки, який підкріплюється 25 оціночними питаннями що включаються до нього[3].

Найвищий рівень кібербезпеки мають ті країни, які мають найбільш комплексний інструментарій задля регулювання та організації безпеки кіберпростору. Це можуть бути або країни, які поставили собі це за більш важливу мету і ті, які виділяють на це чималі кошти.

Для того аби максимально розширено показати стан кібербезпеки окремих країн, проводиться вивчення безпеки кіберпростору країн регіону, їх порівняння а також співвідношення цілей із визначеними заздалегідь критеріями оцінки. Далі порівнюються попередні дані з наявними сучасними даними для верифікації правильності оцінки кібербезпеки цих країн. Наявні дані можуть підтверджуватись через додаткові перевірки[4].

ЄС як організація має дуже високий показник кібербезпеки у світі за усіма п'ятьма критеріями кібербезпеки. Окремо трійку лідерів ЄС з дотримання високих показників кібербезпеки на сьогоднішній час займають: Естонія, Франція та Норвегія. Італія та Іспанія не входять до трійки

[1] Negri, G. Facebook to monitor Italian election as EU debates Russian fake news. *The European Security Journal.* <https://www.esjnews.com/facebook-italy-russia-fake-news> (2018, березень, 29).

[2] Henley, J., Solon, O. 'Petya' ransomware attack strikes companies across Europe and US. The Guardian <https://www.theguardian.com/world/2017/jun/27/petya-ransomware-attack-strikes-companies-across-europe> (2018, березень, 29).

[3] Global Cybersecurity Index, year: 2017 (International Telecommunication Union). *The Official website of the International Telecommunication Union*. <http://handle.itu.int/11.1002/pub/80f875fa-en> (2018, березень, 29).

[4] Global Cybersecurity Index, year: 2017 (International Telecommunication Union). *The Official website of the International Telecommunication Union.* <http://handle.itu.int/11.1002/pub/80f875fa-en> (2018, березень, 29).

лідерів кібербезпекового простору серед країн ЄС. У загальному рейтингу оцінки кібербезпеки Іспанія випереджає Італію обіймаючи 19 позицію, в той час як друга знаходиться на 31 позиції[1].

Порівнюючи глобальний індекс кібербезпеки цих двох країн можна вказати на те, що обидві країни мають абсолютно різні загальні показники в п'яти оціночних категоріях, що свідчить про різне залучення до процесів захисту та організацією кібербезпекових заходів.

За класифікацією експертної доповіді Італія входить до групи, що має менший рівень злочинності ніж група лідерів з кібербезпеки, але вищий рівень ніж у країн, що входять до групи країн, які впроваджують заходи покращення кібербезпекового простору. Посідаючи місце у групі країн з середніми результатами, Італія демонструє високі показники безпеки у деяких оціночних питаннях із 25 загальних, але не всі цілісні показники у п'ятьох категоріях індексу є високими[2].

Порівнюючи країни у всіх п'яти категоріях, почнемо із правових заходів. Правове забезпечення країн знаходяться на різних рівнях. Іспанія в усіх чотирьох категоріях: кримінальне право та кібербезпекове право, кібербезпекова підготовка, а також у загальному індексі правових заходів отримала найвищі оцінки. Італія лише в сфері кібербезпекового права має найвищі оцінки а решта правових заходів знаходиться на найнижчому рівні[3].

Основними документами, які розроблені для регулювання правової сфери Італії є Стратегія кібербезпеки ЄС від 2013 р., Директива ЄС з питань безпеки та мережевої інформації від 2016 р. а також своя Національна стратегія кібербезпеки, яка була опублікована в 2013 р. Остання повністю розкриває цілі та методи, якими може користуватися кабінет міністрів, державні та недержавні установи задля формування безпечного кіберпростору[4].

Іспанія у сфері кібербезпеки опікується наступними документами: Стратегія національної кібербезпеки (2013 р.)[5] та Стратегія національної безпеки (2017 р.)[6]. Основна відмінність від попередньої Стратегії національної безпеки від 2013 р. полягає в тому, що ключовим питанням є боротьба з дезінформацією. Вважається, що це дуже символічно, що документ від 2017 р. з'явився за кілька днів до офіційного початку виборчої кампанії в Каталонії. Автори нової Стратегії національної безпеки посилаються на тріумф пост-правди: явище, в якому об'єктивна думка посідає друге місце у формуванні громадської думки, надаючи фундаментальну роль емоціям. В документі робиться наголос, що у світі шириться гібридна війна, і сьогодні неможливо розглядати спроби впливу на громадську совість як одноразову дію. Втручання у вибори через соціальні мережі та ЗМІ поєднується з кібер-атаками, економічним тиском та використанням традиційних сил. Наслідки цієї гібридної війни призвели до перемоги Д. Трампа на американських виборах і до «Brexit»[7]. І звичайно, Іспанія має дотримуватися директив ЄС, зокрема тієї, про яку зазначено вище.

Наступна сфера в якій є показники обох держав – це технічні можливості для організації кібербезпеки. В цій категорії у обох країн дуже високі показники в технічному забезпеченні. Іспанія має середню оцінку, а Італія має найвищу оцінку. В двох країнах створені національні команди які займаються відповідним реагуванням на інциденти у кіберпросторі та відновленням функціонування ураженого інформаційного середовища[8].

---

[1] Global Cybersecurity Index, year: 2017 (International Telecommunication Union). *The Official website of the International Telecommunication Union*. <http://handle.itu.int/11.1002/pub/80f875fa-en> (2018, березень, 29).

[2] Global Cybersecurity Index, year: 2017 (International Telecommunication Union). *The Official website of the International Telecommunication Union.* <http://handle.itu.int/11.1002/pub/80f875fa-en> (2018, березень, 29).

[3] Global Cybersecurity Index, year: 2017 (International Telecommunication Union). *The Official website of the International Telecommunication Union*. <http://handle.itu.int/11.1002/pub/80f875fa-en> (2018, березень, 29).

[4] Hathaway, M., Demchak, C., Kerben, J., McArdle, J., Spidalieri, F. Italy Cyber Readiness at a Glance. The Potomac Institute for Policy Studies. < www.potomacinstitute.org/images/CRI/PIPS_CRI_Italy.pdf> (2018, березень, 29).

[5] Estrategia de ciberseguridad nacional (2013). *Sitio oficial del Departamento de Seguridad Nacional.* <http://www.cnpic.es/Biblioteca/Legislacion/Generico/20131205_ESTRATEGIA_DE_CIBERSEGURIDAD_NACIONAL.pdf> (2018, березень, 31).

[6] Estrategia de seguridad nacional (2017). *Sitio oficial del Departamento de Seguridad Nacional.* <http://www.dsn.gob.es/sites/dsn/files/Estrategia_de_Seguridad_Nacional_ESN%20Final.pdf > (2018, березень, 31).

[7] La seguridad de ciberespacio como garantía de la integridad de España, por María García López. *Página Oficial del Diariocritico. Sábado 9 de diciembre de 2017.* <https://www.diariocritico.com/opinion/maria-garcia-lopez/seguridad-de-ciberespacio> (2018, березень, 31)

[8] Global Cybersecurity Index, year: 2017 (International Telecommunication Union). *The Official website of the International Telecommunication Union*. <http://handle.itu.int/11.1002/pub/80f875fa-en> (2018, березень, 29).

Основною характерною рисою італійських органів, що опікуються кібербезпекою є їх розгалуженість. Італія створила свою Першу комп'ютерну групу реагування на надзвичайні ситуації в 2013 р. Ця група була створена згідно зі Стратегією кібербезпеки і є Підрозділом Міністерства економічного розвитку. З інших органів можна відмітити Відділ кібербезпеки, який має повноваження для реагування на інформаційну кризу і є у підпорядкуванні Кабінету Міністрів[1].

Серед органів Італії, які займаються висвітленням діяльності захисту кіберпростору можна відмітити Департамент інформаційної безпеки, який аналізує та оцінює останні тенденції і загрози, а також проводить освітню політику направлену на популяризацію досягнутих результатів в цій сфері. Італія до того ж створила орган, що називається Управління по захисту персональних даних. Він займається тим, що реагує та висвітлює неправомірні дії з персональними даними. В поліції є підрозділ, який займається боротьбою з кіберзлочинністю та захистом критично важливої інфраструктури та є відповідальним за проведення заходів, що спрямовані на профілактику кіберзлочинності і захисту інфраструктури[2].

Перелічені органи за результатами звіту 2017 р. мають дуже високі державні стандарти, але в категорії професійних стандартів в Італії все ще бракує спеціалістів. Як для Італії так і для Іспанії необхідним завданням на сучасному етапі є підвищення галузевих стандартів для професіоналів та залучення нових спеціалістів у сфері безпеки кіберпростору[3].

В Іспанії органи, які опікуються безпекою кіберпростору є: Рада національної безпеки, Урядова комісія, делегована до цієї Ради, Спеціальний комітет з кібербезпеки та Спеціальний ситуаційний комітет, який діє за допомогою Ситуаційного центру департаменту національної безпеки[4]. Також в Іспанії створений у 2007 р. і діє CNPIC – Національний центр захисту інфраструктури та кібербезпеки. Він є органом, що відповідає за популяризацію, координацію та нагляд за всіма політиками та діями, пов'язаними з захистом критичної інфраструктури Іспанії та кібербезпеки в рамках Міністерства внутрішніх справ.

Іспанія та Італія в двох категоріях: організаційних можливостей та створених можливостей показують різні результати. Так зі створених можливостей Іспанія є лідером, а Італія показує середній результат. Стратегія кібербезпеки та рівень стандартизації органів двох державах знаходяться на середньому рівні. Іспанія значно випереджає Італію за показниками в сфері індустрії програмного забезпечення, а також у попередженні громадськості щодо кіберзагроз, тому державне забезпечення іспанських громадян інформацією та підтримка державного забезпечення Іспанією впливають на лідерство країни в цих галузях[5].

Обидві держави демонструють дуже високий показник у створенні практичних методів та технік, що сприяють професійному розвитку та підготовки галузевих проектів у сфері кібербезпеки[6].

Стимуляційні механізми, які направлені на попередження загроз в Італії є досить прогресивними. У сфері технічного забезпечення можна відзначити унікальну ініціативу в Італії щодо створення платформи обміну інформацією у напрямку можливих неправомірних транзакцій, фінансового шахрайства та потенційних кібератак на банківські системи, що сформована між банками та органами правопорядку[7].

При підтримці UniCredit, національного агентства по боротьбі зі злочинністю Великої Британії та глобального центру кібербезпеки система була створена у 2013 р. Цей проект був дуже успішним і тому в 2015 р. цю ініціативу було продовжено і як результат цей проект стимулював створення

[1] Hathaway, M., Demchak, C., Kerben, J., McArdle, J., Spidalieri, F. Italy Cyber Readiness at a Glance. The Potomac Institute for Policy Studies. < www.potomacinstitute.org/images/CRI/PIPS_CRI_Italy.pdf> (2018, березень, 29).
[2] Hathaway, M., Demchak, C., Kerben, J., McArdle, J., Spidalieri, F. Italy Cyber Readiness at a Glance. The Potomac Institute for Policy Studies. < www.potomacinstitute.org/images/CRI/PIPS_CRI_Italy.pdf> (2018, березень, 29).
[3] Global Cybersecurity Index, year: 2017 (International Telecommunication Union). *The Official website of the International Telecommunication Union*. <http://handle.itu.int/11.1002/pub/80f875fa-en> (2018, березень, 29).
[4] Estrategia de ciberseguridad nacional (2013). *Sitio oficial del Departamento de Seguridad Nacional.* <http://www.cnpic.es/Biblioteca/Legislacion/Generico/20131205_ESTRATEGIA_DE_CIBERSEGURIDAD_NACIONAL.pdf> (2018, березень, 31).
[5] Global Cybersecurity Index, year: 2017 (International Telecommunication Union). *The Official website of the International Telecommunication Union.* <http://handle.itu.int/11.1002/pub/80f875fa-en> (2018, березень, 29).
[6] Global Cybersecurity Index, year: 2017 (International Telecommunication Union). *The Official website of the International Telecommunication Union.* <http://handle.itu.int/11.1002/pub/80f875fa-en> (2018, березень, 29).
[7] Hathaway, M., Demchak, C., Kerben, J., McArdle, J., Spidalieri, F. Italy Cyber Readiness at a Glance. *The Potomac Institute for Policy Studies.* <www.potomacinstitute.org/images/CRI/PIPS_CRI_Italy.pdf> (2018, березень, 29).

аналогічних ініціатив в країнах ЄС, що перейняли досвід Італії. Аналізуючи дані, ця система сприяє обміну інформацією та надає сповіщення про неправомірні дії щодо персональних даних[1].

Переходячи до сфери кооперації можна визначити, що кооперація Іспанії знаходиться на середньому рівні, в той час як Італія показує дуже високі результати в цій сфері[2].

Прикладом може слугувати співробітництво з Великою Британією, країнами ЄС та США. Ця співпраця допомогла створити нові документи, розвинути італійську сферу кібербезпеки та покращити національну стратегію кібербезпеки.

Але й Іспанія має успіхи у напрямку обміну інформацією між різними країнами і підрозділами. В іспанській поліції є підрозділи, які опікуються кібербезпекою та співпрацюють з подібними органами країн ЄС. Прикладом, 2012 р. Національна поліція Іспанії заарештувала в Барселоні особу, відповідальну за найбільший кібернапад DDOS, що руйнувала Інтернет. Операція була проведена Бригадою з технологічних досліджень (UDEF Central), що належить Генеральному комісаріату судової міліції у співпраці зі штаб-квартирою поліції штату Каталонія. Поліція Нідерландів, Німеччини, Сполученого Королівства та Сполучених Штатів також брала участь на міжнародному рівні (справу було відкрито в Нідерландах)[3].

Італію з Іспанією також поєднує проект створення центру кібербезпеки який матиме назву «Центр Євросередземноморської кібербезпеки». Ця ініціатива повинна залучити більше інвестицій до Італії а також дипломатично покращити роль Італії в міжнародних відносинах[4].

Ця та інші ініціативи щодо покращення кібербезпеки характеризують Італію, як країну яка є більш залучена до міжнародних процесів мережевої та інформаційної безпеки. Обидві країни майстерно просувають ініціативи, які направлені на розвиток зв'язків з різними країнами ЄС та НАТО і просувають свої проектні пропозиції через ООН, НАТО, Раду Європи та через інші механізми. В той же час, Міністерство іноземних справ Італії також координує різні проекти в сфері кібербезпеки і частина повноважень відомства стосуються питань кібербезпеки. Відділ кібербезпеки підзвітний кабінету міністрів є важливим елементом у проведенні дипломатичних переговорів та реагування на різні кризові явища в Італії та Європейському регіоні[5].

Згідно з італійською білою книгою 2015 р. щодо сфери міжнародної оборони та безпеки, Італія почала створення об'єднаного командування операцій в кіберпросторі, яке буде повністю сформоване до кінця 2019 р. Це командування було створено з метою військової протидії кіберзагрозам і як зазначається в документах доповіді, розробленої Потомакським інститутом політичних досліджень, кіберпростір є зараз п'ятою сферою ведення бойових дій, тому є дуже важливим для захисту. Модель такого командування була взята з аналогічної структури США і метою такого командування буде створення організаційної структури та технічних можливостей для повноцінної роботи, також це підбір персоналу, який буде відповідати за оперативне планування у військових операціях у сфері інформаційного забезпечення. Також до повноважень органу будуть відноситись реагування на кризові та критичні ситуації, проведення різних військових навчань, що будуть направлені на укріплення кібероборонного потенціалу[6].

Висновок. Таким чином, узагальнюючи кібербезпекові можливості Іспанії та Італії на сучасному етапі:

1) за загальною оцінкою, Італія та Іспанія мають дуже високі показники глобального індексу кібербезпеки, але Іспанія як держава-лідер в галузі кібербезпеки за певними оціночними показниками випереджає Італію.;

---

[1] Hathaway M., Demchak C., Kerben J., McArdle J., Spidalieri F. Italy Cyber Readiness at a Glance. *The Potomac Institute for Policy Studies.* <www.potomacinstitute.org/images/CRI/PIPS_CRI_Italy.pdf> (2018, березень, 29).

[2] Global Cybersecurity Index, year: 2017 (International Telecommunication Union). *The Official website of the International Telecommunication Union.* <http://handle.itu.int/11.1002/pub/80f875fa-en> (2018, березень, 29).

[3] Colapsó Internet. La Policía Nacional detiene en Barcelona al responsable del mayor ciberataque de denegación de servicio DDOS de la historia. *Dirección General de la Policía.* <https://www.policia.es/prensa/20130428_1.html> (2018, березень, 31).

[4] Hathaway, M., Demchak, C., Kerben, J., McArdle, J., Spidalieri, F. Italy Cyber Readiness at a Glance. *The Potomac Institute for Policy Studies.* <www.potomacinstitute.org/images/CRI/PIPS_CRI_Italy.pdf> (2018, березень, 29).

[5] Hathaway, M., Demchak, C., Kerben, J., McArdle, J., Spidalieri, F. Italy Cyber Readiness at a Glance. *The Potomac Institute for Policy Studies.* <www.potomacinstitute.org/images/CRI/PIPS_CRI_Italy.pdf> (2018, March, 29).

[6] Hathaway, M., Demchak, C., Kerben, J., McArdle, J., Spidalieri, F. Italy Cyber Readiness at a Glance. *The Potomac Institute for Policy Studies*. <www.potomacinstitute.org/images/CRI/PIPS_CRI_Italy.pdf> (2018, March, 29).

2) Іспанія у чотирьох категоріях права у сфері захисту кіберпростору: кримінальне право та кібербезпекове право, кібербезпекова підготовка, а також у загальному індексі правових заходів отримала найвищі оцінки. Італія лише в сфері кібербезпекового права має найвищі оцінки а решта правових заходів знаходиться на найнижчому рівні.

3) За технічними можливостями для організації кібербезпеки обидві країни мають дуже високі показники. Іспанія має середню оцінку, а Італія має найвищу оцінку. В двох країнах створені національні команди які займаються відповідним реагуванням на інциденти у кіберпросторі та відновленням функціонування ураженого інформаційного середовища.

4) Органи Італії та Іспанії, які реалізують кібербезпеку за результатами звіту 2017 р. мають дуже високі державні стандарти, але в категорії професійних стандартів в Італії все ще бракує спеціалістів. Як для Італії так і для Іспанії необхідним завданням на сучасному етапі є підвищення галузевих стандартів для професіоналів та залучення нових спеціалістів у сфері безпеки кіберпростору.

5) Щодо категорій організаційних можливостей та створених можливостей Італія та Іспанія мають різні показники. Так зі створених можливостей Іспанія є лідером, а Італія показує середній результат. Стратегії кібербезпеки та рівень стандартизації органів держав мають середній рівень. Однак, Іспанія значно випереджає Італію за показниками в сфері індустрії програмного забезпечення й у попередженні громадськості щодо кіберзагроз. Відтак, державне забезпечення іспанських громадян інформацією та підтримка державного забезпечення Іспанією впливають на лідерство країни в цих галузях.

6) Італію та Іспанією поєднує проект створення центру кібербезпеки який матиме назву «Центр Євросередземноморської кібербезпеки». Його метою є залучення більше інвестицій до Італії, що зможе підвищити роль Італії в міжнародних відносинах. Також обидві південні країни ЄС опікуються у своїй діяльності захисту кіберпростору Стратегією кіберзахисту ЄС від 2013 р., що свідчить не тільки зміст Національних стратегій кіберзахисту країн, але й рік прийняття – 2013.

Порівняльний аналіз стану кібербезпекових можливостей Італії та Іспанії свідчить, що в Іспанії вищий рівень захисту даної сфери. Однак, це не захистило саму Іспанію від втручання у перебіг та висвітлення подій в Каталонії восени 2017 р. зокрема.

References:

1. Global Cybersecurity Index, year: 2017 (International Telecommunication Union). *The Official website of the International Telecommunication Union* <http://handle.itu.int/11.1002/pub/80f875fa-en> (2018, March, 29). [in English].
2. Hathaway, M., Demchak, C., Kerben, J., McArdle, J., Spidalieri, F. *Italy Cyber Readiness at a Glance. The Potomac Institute for Policy Studies.* <www.potomacinstitute.org/images/CRI/PIPS_CRI_Italy.pdf> [in English]. (2018, March, 29).
3. Negri, G. Facebook to monitor Italian election as EU debates Russian fake news. *The European Security Journal.* <https://www.esjnews.com/facebook-italy-russia-fake-news> [in English]. (2018, March, 29).
4. Henley, J., Solon, O. 'Petya' ransomware attack strikes companies across Europe and US. *The Guardian.* <https://www.theguardian.com/world/2017/jun/27/petya-ransomware-attack-strikes-companies-across-europe> [in English]. (2018, March, 29).
5. La trama rusa empleó redes chavistas para agravar la crisis catalana [The Russian plot used chavista networks to aggravate the Catalan crisis]. *Página Oficial. El Pais.* <https://politica.elpais.com/politica/2017/11/10/actualidad/1510341089_316043.html>. (2018, March, 31). [in Spanish].
6. Estrategia de ciberseguridad nacional, 2013 [National cybersecurity strategy, 2013]. *Sitio oficial del Departamento de Seguridad Nacional.* <http://www.cnpic.es/Biblioteca/Legislacion/Generico/20131205_ESTRATEGIA_DE_CIBERSEGURIDAD_NACIONAL.pdf> (2018, March, 31) [in Spanish].
7. Estrategia de seguridad nacional, 2017 [National security strategy, 2017]. *Sitio oficial del Departamento de Seguridad Nacional.* <http://www.dsn.gob.es/sites/dsn/files/Estrategia_de_Seguridad_Nacional_ESN%20Final.pd> [in Spanish]. (2018, March, 31).
8. La seguridad de ciberespacio como garantía de la integridad de España, por María García López [The security of cyberspace as a guarantee of the integrity of Spain, by María García López]. *Página Oficial del Diariocritico. Sábado 9 de diciembre de 2017* <https://www.diariocritico.com/opinion/maria-garcia-lopez/seguridad-de-ciberespacio> (2018, March, 31) [in Spanish].
9. Colapsó Internet. La Policía Nacional detiene en Barcelona al responsable del mayor ciberataque de denegación de servicio DDOS de la historia [The Internet has collapsed. The National Police stops in Barcelona the person responsible for the biggest DDOS cyber-attack in history]. *Dirección General de la Policía* <https://www.policia.es/prensa/20130428_1.html> (2018, March, 31) [in Spanish].

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Anatolii Kodynets, ScD in Law
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

TRANSFORMATION THE SYSTEM OF PROTECTION OF INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS IN THE CONTEXT OF ADMINISTRATIVE AND JUDICIAL REFORMS

The article explores the conceptual basis for reforming the system of legal protection of intellectual property in Ukraine and the norms of the current legislation regulating relations in the protecting the rights to the results of intellectual activity. The provisions of the legislation of Ukraine are analyzed, the ways of its improvement are detailed, the steps taken in this direction in Ukraine are described. Within the scope of the subject of the study, it is noted that there are problems in the regulatory regulation of intellectual property relations, different contradictions between the provisions of special laws on intellectual property and the norms of the Civil Code of Ukraine, conclusions are formulated on improving the national system of legal protection of intellectual property.
Keywords: intellectual property, administrative reform, judicial reform, EU-Ukraine Association Agreement, High Court on Intellectual Property, Patent Office, civil legislation.

Implementation of innovative model in Ukraine is not possible without the creation a modern system of regulatory relations in the area of protection the intellectual property that would ensure protection of subjects of creative work (such as authors, artists and inventors), guaranteeing observance of their rights and protection against possible violations.

The first steps in improving the legal mechanism in the usage of results of intellectual and creative activity were laid in adopted in 2003 the Civil Code of Ukraine, which not only greatly expanded the scope of intellectual property rights, but also significantly enriched its substance. In the Civil Code of Ukraine[1] relations in the field of intellectual property were first fixed in a separate structural part (4 book "Intellectual Property Rights"), which indicates their importance to private law. Now is necessary to bring existing normative material in accordance with the general concepts and approaches of Civil Code of Ukraine with regard to the Association Agreement[2] concluded between Ukraine and the European Union (hereinafter – Agreement), Chapter 9 of which (Articles 157-252) contains requirements and standards related with the intellectual property rights.

The article aims to examine the contradictions and conflicts of the current legislation of Ukraine regulating relations in the field of intellectual activity, to analyse its development and makes the conclusions and proposals aimed at improvement the civil legislation in the field of intellectual property rights.

One of the areas of reforming the judicial system of Ukraine is the deepening of the specialization of judges and creation the separate judicial body – the High Court on Intellectual Property. On June 2, 2016, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted amendments to the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine "On the Judiciary and Status of Judges", which initiated the creation of the High Court

[1] *Цивільний кодекс 2003* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15 > (2018, March, 06).
[2] *EU-Ukraine Association Agreement 2014* (Угоду ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014.). <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/en/page/open/id/2900> (2018, March, 06).

on Intellectual Property[1], the decree on its creation was signed by the President in September 2017[2]. At present, the process is continued the forming the personnel of such judicial body, determining the scope of its powers and fixing the regulation of the legal basis of its activity.

In this publication we will consider the peculiarities of the changes in the intellectual property protection system. In 1st of June, 2016 the Cabinet of Ministers of Ukraine approved the Concept of reforming the state system of legal protection of intellectual property in Ukraine (hereinafter – the Concept)[3], according to which the main directions of its reforming are introduction of a transparent two-level structure of the state system of legal protection of intellectual property, in which the Ministry of Economic Development and Trade provides the formation and implementation of state policy in the sphere of intellectual property, and the National intellectual property office performs public functions on the implementation of state policy in this area. Another direction of reforming include reorganization of the collective management system of proprietary copyright and relative rights and Improvement the national legislation and its harmonization with EU legislation.

Analyzing the directions of reform and the changes proposed in the Concept, we can not fail to mention some disadvantages of such a process. First of all, there are some problems in the sequence of changes in the intellectual property protection system chosen by the government.

As already mentioned, the reform is aimed at introducing a transparent structure of the state system of legal protection of intellectual property, and only the last direction of the proposed changes is aimed at improving national legislation. Probably, it seems that legislative changes must precede or, at least, take place in parallel with the reform of the state system of bodies implementing policies in the field of intellectual property protection. The effectiveness of the system of state bodies is directly related to the content of legislative norms. Based on the constitutional principle of the dependence of the content and orientation of the state's activities on human rights and freedoms (including intellectual property rights), we can emphasize the primary renewal of the legislative mechanism of intellectual property rights.

Over the past ten years, the system of state bodies in the sphere of intellectual property has changed several times, but these changes did not lead to significant improvements in legislative regulation, the creation of effective guarantees for the implementation and protection of creators' rights on the results of intellectual and creative activity. The special executive body, which carries out the policy in the field of intellectual property, periodically changed its name and subordination. At first, the State Patent Office of Ukraine was reorganized into the State Department of Intellectual Property of the Ministry of Education and Science of Ukraine, and then to the State Service of Intellectual Property. Currently, the Concept proposes to introduce a two-level structure of the state system of intellectual property protection, which includes the liquidation of the State Service of Intellectual Property and the creation of a National office of intellectual property on the basis of the state enterprise Ukrainian Institute of Intellectual Property (Ukrpatent). By the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine on August 23, 2016 No. 585[4] the State Service of Intellectual Property Service was liquidated, the task and functions for implementing the state policy in the area of intellectual property were assigned to the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine.

At the same time, the implementation of changes in infrastructure did not lead to an update of the legislative system for the protection of intellectual property. Existing provisions of the Law of Ukraine "On the protection of rights to inventions and utility models"[5] concerning the declaring patent for invention and the declarative patent for utility models remain, but these patents have not been granted since 2004

---

[1] *Закон про судоустрій і статус суддів 2016* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (2018, March, 06).

[2] *Указ про утворення Вищого суду з питань інтелектуальної власності 2017* (Президент України). *Офіційний вісник України, 80,* 11.

[3] *Розпорядження про схвалення Концепції реформування державної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні 2016* (Кабінет Міністрів України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <rada.gov.ua/laws/show/402-2016-%D1%80> (2018, March, 06).

[4] *Постанова про деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади державної системи правової охорони інтелектуальної власності 2016* (Кабінет Міністрів України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/585-2016-%D0%BF > (2018, March, 06).

[5] *Закон України про охорону прав на винаходи і корисні моделі 1993* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 1994, 7,* 36.

in Ukraine. Declarative patents that have been issued are now invalid. However, the provisions of the special law were not changed.

One of the requirements of the Association Agreement regarding the improvement of the mechanism for the legal protection of industrial designs is the provision of an additional condition for their patentability in national legislation – individuality. Industrial design is individual in the case when the overall impression it produces on an informed user differs from the general impression made by such a user of any other industrial design that was brought to the attention of the public (Article 213 of the Agreement)[1]. The implementation of such provisions of the Agreement, in addition to introducing formal legislative changes, will obviously require verification of applications for the protection of industrial designs in order to correspond to individuality. Therefore, the provisions of the legislation on the procedure for patenting industrial designs should be specified, which in the final analysis will require adjusting the functions of the patent office and increasing the number of its employees. Patent Office, issuing a patent for industrial designs, will have to check the presence of individuality, otherwise the provisions of the Agreement will not be implemented in practice. Therefore, we once again emphasize the primacy of reforming legislation in the field of intellectual property protection and the dependence of infrastructure changes in the system of state bodies from possible legislative changes.

According to the Concept, the improvement of national legislation and its harmonization with EU legislation should be carried out by: Implementing the plan of the Association Agreement; Implementation of amendments to the legislation with respect to: legal protection of copyright and related rights, inventions, utility models, industrial designs, commercial designations (trademarks, geographical indications, trade names), taking into account the experience of EU countries; improving the distribution of rights to intellectual property objects created in connection with the employment contract, or with the agreement on order by the expense of the state budget; implementation of amendments to legislation on the protection of intellectual property rights, including protection of copyright and related rights on the Internet; changes in the legislation on liability for violation of intellectual property rights (amendments to the Criminal Code of Ukraine and the Code of Ukraine on Administrative Offenses).

Directions of the reform of the system of legal protection of intellectual property proposed by the Concept left aside the problem of harmonization the norms of special intellectual property laws with the provisions of the Civil Code of Ukraine. In general, it seems that the developers of the Concept forget that the Civil Code of Ukraine is the main basic codified act regulating relations in the field of intellectual property.

It should be noted that when forming the national system of normative protection of intellectual activity, the national legislator used the principles of unity and differentiation. General approaches to regulating relations with intellectual property rights are enshrined in Chapter 75 and Book 4 of the Civil Code of Ukraine, and individual legal protection of certain intellectual property is regulated by special laws. As a result of the implementation of these principles, there were some contradictions between the provisions of the Civil Code and the norms of special legislation.

Analyzing the changes in the laws on intellectual property, it should be noted that since 2003 (the date of adoption of the Civil Code of Ukraine), the national legislation on intellectual property has not actually changed. The Civil Code of Ukraine did not become an incentive that would provide an updated legal basis, and many of its provisions (some of which were truly innovative) did not receive their specifics in legislation and regulations.

Here are a few examples. Article 429 of the Civil Code of Ukraine regulates the relations of the distribution of intellectual property rights to objects created under an employment contract – the ownership rights to these objects belong to employers and employees who created these objects, unless otherwise provided by the employment contract.

Special laws on intellectual property contain provisions that exclusive rights of intellectual property belong to the employer, unless otherwise provided by the employment contract and / or civil law agreement between the author and the employer. In connection with the foregoing, the question arises as to which legal instrument should be used: the Civil Code of Ukraine, which contains a general rule indicating the commonality of the rights of the employer and employee to the object of intellectual property or

[1] *EU-Ukraine Association Agreement 2014* (Угоду ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014). <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/en/page/open/id/2900> (2018, March, 06).

previously adopted special laws, which indicate that intellectual property rights belong only for the employer. The answer is contained in the Civil Code itself, in Art. 4, which states that the Civil Code of Ukraine is the main act of civil law, and other laws of Ukraine must be adopted in accordance with the Constitution of Ukraine and the Code. This means that to the relations associated with the distribution of intellectual property rights are used the provisions of Civil Code of Ukraine, Art. 429. But, of course, the legislator should resolve this conflict of norms.

The similar situation is with the regulation of registration of agreements on intellectual property. The second part of Article 1114 of the Civil Code of Ukraine contains a provision that the transfer of exclusive property rights of intellectual property, which in accordance with the Civil Code of Ukraine or other law comes into effect after their state registration, is subject to state registration. Taking into account that rights to objects of patent law, integrated microchips and trademarks come into force from the moment of their registration, the agreement on transfer of such objects comes into force from the moment of its state registration. However, special legislation contains other requirements for state registration of contracts for the transfer of rights to industrial property objects, which only indicate the possibility of such registration. Taking into account that the Civil Code of Ukraine is the main act of civil law (Part 2 of Article 4), its norms take precedence over the provisions of special legislative acts, and therefore the approach defined in the Civil Code of Ukraine is applied.

Norms of the Civil Code of Ukraine are also sometimes far from perfect, and the legislative provision of some norms of the code does not contribute to their unambiguous application. The most interesting in this aspect is the norm of article 488 of the Civil Code of Ukraine, which deals with the legal regulation of the validity of intellectual property rights for plant varieties and animal breeds, part fourth of this article completely literally is repeated in the sixth part.

The disadvantages of the current legislation on the regulation relations in the area of intellectual property rights are reflected in practice. For example, the Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights"[1] provides the following types of copyright's agreement: an author's contract to transfer the exclusive intellectual property right and the author's agreement to transfer the non-exclusive right. However, the Law defines an exclusive right only as a proprietary right of a person concerning a work of art, a performance, a phonogram and videogram or another related rights object. From the provisions of the Law, it is possible to done conclusion that, since the exclusive right is a property right, then non-exclusive is a personal non-proprietary right of intellectual property. However, it is well-known that personal non-property rights – can not be transferred on the basis of a contract, this contradicts the essential of such rights, which have non-property nature and cannot be transferred to another person.

Only on the basis of the systematic interpretation of the Law in comparison with the Civil Code of Ukraine it can be determined that the author's contract on the transfer of non-exclusive rights is an agreement to grant a non-exclusive permission for usage of the work of art or object of related rights. That is, under such an agreement, the rights are not transferred (not alienated), the contractor only receives permission for their usage within the limits set by the conditions of this contract. However, the existence of such terminology in the Law does not contribute to the certainty of legal norms.

The reform of the system of legal protection of intellectual property should provide for the elimination of deficiencies in the legislative mechanism for obtaining rights to the results of intellectual and creative activity, the creation of legal bases for the reliable protection of the rights of creators and their successors, and the prevention of cases of abuse of intellectual property rights.

It is no secret that in modern conditions in Ukraine it is much easier to obtain a patent for a utility model or industrial design, issued on the basis of the results of an official examination than to declare it invalid. This situation has led to the spread of cases of "patent trolling" in the internal realities, that is, when unfair applicants obtain security documents (patents or certificates) for simple technical or artistic decisions with the aim of creating obstacles or obtaining remuneration from companies or businessmen which have used such decisions in their activity for a long time. The length of the legal process for the cancellation of security documents at intellectual property, the cost of the process, the needs for forensic examination, the possibility of cassation and appeal processes and other factors certainly does not contribute to the proper protection of the rights from the persons, which abuse of intellectual property rights. Ultimately, even

[1] *Закон про авторське право і суміжні права 2001* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3792-12> (2018, March, 06).

the decision to invalidate the patent does not prevent the unfair applicant from reapplying the new application for the same technical or artistic decisions and obtaining a new security document.

In such circumstances, the reform of the intellectual property protection system should include a set of measures to combat patent violations. These include, inter alia, the introduction of an administrative procedure for the invalidity of issued protection documents (patents and certificates) by the Appeals Chamber of the Patent Office with the possibility of appealing the decision in court; introduction together with the formal procedure for considering technical solutions and the procedure of considering such decisions on the merits (on the subject of local novelty – for utility models and for individual designs – for industrial designs); establishing responsibility for the persons who abuse intellectual property rights, etc.

Another important direction of reforming the system of protection of intellectual property rights should be the consolidation in legislation the deadlines for making decisions on the qualification of obtaining protection of the results of intellectual and creative activity. Currently, the legislation clearly specifies the conditions for the submission of individual application materials, the priority date, the time of filing applications, the state fee for the issuance of protective documents and fees, the publication of information for their release, etc. However, there are no terms (limitations) for processing applications and decision of the Patent Office on protection or refusal of legal protection of intellectual property object.

Ultimately, the law establishes deadlines for the consideration of appeals, complaints and objections of citizens, restrictions on trial, pre-trial investigation, etc. However, unlike other areas of state activity, national legislation does not provide any terms for patent registration or terms of patent procedures. On practice, this does not only lead to delays and unjustified length of the process of acquiring intellectual property rights, but also to the appearance of so-called "accelerated expert procedures" (in particular for the trademarks), which are not provided by current legislation, but can also lead to additional financial income of the patent office. The granting of intellectual property rights should be based on the principles of legal certainty and transparency of the activities of state structures, the responsibility of the state bodies for their activities. In these circumstances the reformation the legislation in the field of intellectual property protection should also take into account the decision such problems.

Summing up the consideration of some principles of reforming the legislation regulating relations of intellectual property, it should be noted that the introduction of an innovative model of Ukraine's development is impossible without the creation of a modern system of normative regulation of relations in the field of intellectual property results that would provide effective protection of IP rights.

Within the limits of one publication it is impossible to consider all problems and lacks of regulation the relations of intellectual property. It should only be noted that the implementation of the Concept of Reforming the State System of Legal Protection of Intellectual Property should not be limited to a formal regrouping of the system of state bodies authorized to implement state policy in the field of intellectual property and superficial amendments of some laws. The reform of the intellectual property protection system should ensure the implementation of profound legislative changes, bringing the existing regulatory system in line with the approaches defined by the Civil Code of Ukraine and the norms of the Association Agreement, securing the principles of legal certainty, timeliness and transparency of state bodies, creating legal mechanisms for implementation and effective protection the rights on the results of intellectual, creative activities.

References:

1. *Civilniy Kodeks Ukrayiny 2003* [The Civil Code of Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine). Vidomosty Verkhovnoy Rady Ukrayiny [The Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], *40–44,* 356 [in Ukrainian].
2. *Ugoda pro asociaciyu mizh Ukrayinoyu, z odniyeyi storony, ta Yevropejs`ky`m Soyuzom, Yevropejskym spivtovarystvom z atomnoyi energiyi i yixnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoyi storony 2014* [Association Agreement between Ukraine of the one part and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States of the other part 2014] [The EU-Ukraine Association Agreement]. *Oficijny`j visny`k Ukrayiny* [The official bulletin of Ukraine], *no. 75,* 83 [in Ukrainian].
3. *Zakon pro sudoustrij i status suddiv 2016* [Law on the Judiciary and the Status of Judges 2016] (The Verkhovna Rada of Ukraine). <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (2018, March, 06) [in Ukrainian].
4. *Ukaz pro utvorennya Vyshhogo sudu z pytan intelektualnoyi vlasnosti 2017* [Decree on the formation of the High Court on Intellectual Property] (The President of Ukraine). *Oficijnyj visnyk Ukrayiny* [The official bulletin of Ukraine], *80,* 11 [in Ukrainian].
5. *Koncepciya reformuvannya derzhavnoyi systemy pravovoyi oxorony intelektualnoyi vlasnosti v Ukrayini 2016* [The Concept of reforming the state system of legal protection of intellectual property in Ukraine 2016]

(The Cabinet of Ministers of Ukraine). <rada.gov.ua/laws/show/402-2016-%D1%80> (2018, March, 06) [in Ukrainian].

6. *Postanova pro deyaki pytannya optymizaciyi diyalnosti centralnyh organiv vykonavchoyi vlady derzhavnoyi systemy pravovoyi oxorony intelektualnoyi vlasnosti 2016* [The Resolution on some issues of optimization of the activities of central executive authorities of the state system of legal protection of intellectual property] (The Cabinet of Ministers of Ukraine). <.http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/585-2016-%D0%BF > (2018, March, 06) [in Ukrainian].
7. *Zakon pro ohoronu prav na vynahody i korysni modeli 1993* [The Law of Ukraine on the protection of the rights to inventions and utility models] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Vidomosty Verkhovnoy Rady Ukrayiny* [The Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], *1994 7,* 36. [in Ukrainian].
8. *Zakon pro avtorske pravo i sumizhni prava 2001* [Law of Ukraine on Copyright and Related Rights] (The Verkhovna Rada of Ukraine). <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3792-12> (2018, March, 06) [in Ukrainian].

Ірина Грицай, к. ю. н.
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Україна

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМИ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО МІСЦЕВІ ВИБОРИ» ЩОДО ГЕНДЕРНОЇ КВОТИ

Iryna Grytsai, PhD in Law
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Ukraine

THEORETICAL AND LEGAL PROBLEMS OF IMPLEMENTING GENDER QUOTA RULE OF THE LAW OF UKRAINE ON LOCAL ELECTIONS

The article deals with theoretical and legal problems of implementing the rule of the Law of Ukraine on Local Elections concerning the gender quota (Part 3, Article 4). There was conducted the analysis of judicial practice, the appearance of which was caused by the refusal of some territorial election commissions to register candidates lists due to non-compliance with the gender quota, or the cancellation of their registration during the local elections in Ukraine in 2015. The attention was specifically drawn to two court decisions regarding the legality of the points 3 and 4 Clarification of the CEC, according to which the territorial election commissions were obliged to register the electoral lists without complying with the quota. It was stated that when establishing the norm of the gender quota, the legislator was aware that it would not be obliged to observe, but only at the wish of political parties and because of their socially responsible behaviour in relation to the female component of society. Research and generalization of judicial practice, analysis of doctrinal, informational and analytical sources have allowed offering amendments to the Law on Local Elections.
Keywords: gender equality, judicial practice, local elections, gender quota, representative bodies of local self-government.

Постановка проблеми. Перехідний етап функціонування Української держави підвищує роль дослідження сучасних механізмів становлення системи місцевого самоврядування на основі принципу гендерної рівності. Якісний розвиток окремих адміністративно-територіальних одиниць, формування представницьких органів місцевої влади з дотриманням принципу гендерної рівності, створення відповідних умов для реалізації цього на практиці, ефективність роботи місцевої влади та дієвість кожної територіальної громади, що практично нереально без загальної підтримки держави, має прямий вплив на рівень розвитку України у цілому та, відповідно, на її міжнародний імідж.

Потреба у врегулюванні суспільних відносин, регламентації певних домінуючих у суспільстві переконань щодо того чи іншого явища, належної поведінки суб'єктів права, інформування громадськості відносно цих правил і виховання у їх дусі, збереження цілісності суспільства, запобігання появи суспільних конфліктів потребує належного нормативно-правового забезпечення.

У цьому контексті важливу роль у забезпеченні принципу гендерної рівності під час формування органів місцевого самоврядування відіграв Закон України «Про місцеві вибори». Прийняття цього нормативно-правового акту, безперечно, було покликано гарантувати адекватне, точне вираження моделей майбутніх суспільних відносин. Однак практика правозастосування деяких норм Закону України «Про місцеві вибори» виявилася неефективною, зокрема щодо гендерного збалансування. Чітке, доступне та таке, що виключає двозначність розуміння положення закону є першоосновою його якісної реалізації. Тож необхідність вироблення пропозицій щодо вдосконалення норм Закону України «Про місцеві вибори» потребує звернення до практики правозастосування у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дотримання принципу гендерної рівності у системі місцевого самоврядування є предметом гострих суспільних дискусій, проте все ж

не отримала достатнього висвітлення у юридичній науці. Розгляд проблематики гендерного збалансування у різних сферах місцевого самоврядування здійснили О. Айвазовська, Л. Амджадін, А. Бондар, С. Горочан, І. Дорожкіна, Т. Іваніна, Н. Карбовська, В. Ковальчук, О. Клюжев, Т. Литвинова, Ю. Лісовський, Л. Магдюк, Т. Марценюк, Л. Наливайко, О. Неберикут, А. Некряч, О. Петришин, С. Пономарьов, О. Уварова, І. Федорович, Т. Фулей та ін. Суттєве розходження між регламентованим та дійсним становищем жінок у суспільстві за показниками їх участі у прийнятті важливих рішень місцевого та регіонального значення, впливовості на суспільні відносини з погляду влади, представленості у місцевих, обласних радах та на вищих посадах в органах місцевого самоврядування викликає потребу у дослідженні та наданні пропозицій щодо розв'язання вказаних проблем. Серед особливо актуальних питань слід виокремити неефективну реалізацію положення Закону України «Про місцеві вибори» щодо гендерної квоти. Гендерне квотування в органах публічної влади багатьох країн світу відіграє роль перехідного засобу для підготовки громадськості до усвідомлення необхідності ширшого представництва жінок у владі різного рівня. У низці європейських держав саме гендерне квотування забезпечує постійне збільшення кількості жінок у владі.

Виклад основних положень. Не дивлячись на складну політичну ситуацію у нашій державі, 14 липня 2015 р. було прийнято Закон України «Про місцеві вибори». Новаційним положенням у Законі стало те, що згідно ч. 3 ст. 4 представництво осіб однієї статі у виборчих списках кандидатів у депутати місцевих рад у багатомандатних виборчих округах має становити не менше 30% загальної кількості кандидатів у виборчому списку[1]. Також були внесені відповідні зміни до Закону України «Про політичні партії в Україні» – введено вимогу щодо статутів політичних партій у частині інформації про гендерні квоти (п. 10 ст. 8)[2]. Це мало б гарантувати жінкам прохід до всіх рівнів представницьких органів влади місцевого самоврядування хоча б на рівні 30%. Проте, на практиці склалася дещо інша ситуація.

Не усвідомлення вагомості гендерної рівності більшою частиною суспільства, відсутність узгодженого законодавчого положення щодо гендерної квоти та механізму її реалізації, неоднозначна позиція законодавця та недостатня підготовленість членів територіальних виборчих комісій (далі – ТВК) під час місцевих виборів 2015 р. сприяло розбіжному застосуванню ними ч. 3 ст. 4 Закону України «Про місцеві вибори» та, в результаті, в низці випадків порушенню принципу рівного виборчого права. Важливим є визнання того факту, що прийняття Закону «Про місцеві вибори» за три місяці до виборів суттєво ускладнило процедуру їх проведення, що й спровокувало значну кількість звернень до суду з метою відновлення порушених прав суб'єктів виборчого процесу.

Серед причин появи судових позовів стало й те, що деякі обласні, міські та районні ТВК відмовляли у реєстрації списків кандидатів через недотримання квоти, або скасовували їх реєстрацію. Зафіксовано масові випадки таких проблем у різних областях України. Наприклад, в одній із ТВК відмовлено партії у реєстрації списку через те, що у ньому було менше 30% чоловіків та порушено вимогу п. 10 ст. 8 Закону України «Про політичні партії в Україні»[3]. Проте відмова ТВК у реєстрації виборчого списку кандидатів у депутати у багатомандатному виборчому окрузі у зв'язку зі вказаними причинами була визнана судом протиправною[4].

Слід зазначити про наявність низки подібних судових позовів, рішення з яких були прийняті на користь позивачів[5]. З урахуванням вказаного вище, необхідним є розгляд та теоретико-правовий аналіз ухвалених судових рішень.

---

[1] *Закон про місцеві вибори 2015* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 37-38*, 366.

[2] *Закон про політичні партії в Україні 2001* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 23,* 118.

[3] Фінальний звіт за результатами ґендерного моніторингу на місцевих виборах 2015 року в Україні. <http://cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:finalnyi-zvit-za-rezultatamy-gendernogo-monitoryngu-2015>.

[4] *Постанова Волинського окружного адміністративного суду, 2015.* № 803/3567/15. <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52121851>.

[5] Постанова Львівського апеляційного адміністративного суду, 2015. <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52142988>; Постанова Закарпатського окружного адміністративного суду, 2015. <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51986234>; Постанова Чернігівського окружного адміністративного суду, 2015. <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52037007>.

Так, судами вказувалося, що вичерпний перелік дій, які мають бути вчинені в межах висування кандидатів у депутати, чітко регламентовано ст.ст. 35-37 Закону «Про місцеві вибори», і такі вимоги не передбачають врахування гендерних квот, як не передбачать цього й інші спеціальні норми Закону, що визначають обов'язкові умови висування кандидатів місцевими організаціями партій. Також рішення суддів ґрунтувалися на відсутності підстави щодо гендерної квоти у 30% у ч. 1 ст. 46 Закону «Про місцеві вибори», що містить перелік умов для відмови ТВК у реєстрації кандидатів в депутати.

На думку суду, перелік підстав для відмови в реєстрації кандидатів у депутати на місцевих виборах, передбачений ч. 1 ст. 46 Закону України «Про місцеві вибори», є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає. До того ж, у рішеннях суду вказувалося, що ТВК зобов'язані були керуватись у своїй роботі Роз'ясненням, затвердженим Постановою Центральної виборчої комісії (далі – ЦВК) № 362 від 23 вересня 2015 р.[1]

У зв'язку із відсутністю у правовій доктрині уніфікованих критеріїв поділу норм права на імперативні та диспозитивні на практиці перманентно виникають питання: як застосувати те чи інше положення Закону? З метою забезпечення однакового застосування окремих норм Закону України «Про місцеві вибори» ЦВК 23 вересня 2015 р. затверджено Роз'яснення, в якому уточнено, що відмова в реєстрації кандидатів у депутати … з підстав недотримання положення Закону щодо представництва осіб однієї статі у виборчих списках кандидатів у депутати місцевих рад у багатомандатних виборчих округах на підставі Закону не допускається[2]. Зазначений пункт документу викликав низку зауважень з боку громадськості, і, як наслідок, появу судових позовів щодо законності окремих пунктів вказаного Роз'яснення Центральної виборчої комісії.

З позицій складності правозастосування цікавими й водночас показовими є два судові рішення щодо законності п.п. 3, 4 Роз'яснення ЦВК, які були прийняті 30 вересня 2015 р. у Київському апеляційному адміністративному суді у складі різних судових колегій і мають протилежне відносно одне до одного значення.

1. У першому випадку про визнання нечинним та скасування п. 4 Роз'яснення судом наголошено, що у ч. 3 ст. 4 Закону України «Про місцеві вибори» вимога щодо гендерної квоти у виборчих списках осіб однієї статі не менше 30% поширюються на усі правовідносини при проведенні місцевих виборів усіх рівнів, та без виключень. Колегією суддів констатовано про фактичне перебирання ЦВК на себе функції законодавчого органу, оскільки у п. 4 оскаржуваного Роз'яснення встановлено виключення із правила, та зазначено про те, що відмова у реєстрації кандидата … на підставі п. 1 ч. 1 ст. 46 Закону «Про місцеві вибори» не допускається, оскільки даною нормою не передбачена відмова в реєстрації при недотриманні вимог ч. 3 ст. 4 вказаного Закону. Недопустимим, з позицій суду, стало й те, що суб'єкт виборчого права на власний розсуд приймає рішення щодо необхідності дотримання встановленої Законом норми, яка визначає обов'язкову для всіх кандидатів у депутати місцевих рад у багатомандатних виборчих округах вимогу[3]. З огляду на це, п. 4 Роз'яснення визначено судом таким, що суперечить вимогам Закону «Про місцеві вибори».

Також судом акцентовано, що невиконання місцевою організацією партії вимоги гендерного представництва є обґрунтованою підставою у відмові в реєстрації кандидата на підставі п. 1 ч. 1 ст. 46 Закону. Відтак, порушення встановленого порядку, а саме – порядку складання виборчого

[1] *Постанова про Роз'яснення щодо застосування деяких положень Закону України «Про місцеві вибори» під час реєстрації кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, кандидатів у депутати обласних, районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад, кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови та старости села, селища, висунутих місцевими організаціями політичних партій на чергових, позачергових та перших місцевих 2015* (Центральна виборча комісія). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0362359-15>.

[2] *Постанова про Роз'яснення щодо застосування деяких положень Закону України «Про місцеві вибори» під час реєстрації кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, кандидатів у депутати обласних, районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад, кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови та старости села, селища, висунутих місцевими організаціями політичних партій на чергових, позачергових та перших місцевих 2015* (Центральна виборча комісія). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0362359-15>.

[3] Постанова Київського апеляційного адміністративного суду, 2015. <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51659827>.

списку кандидатів без дотриманням вимог гендерної рівності, встановлених ч. 3 ст. 4 Закону України «Про місцеві вибори» вже є самостійною та достатньою підставою для відмови в реєстрації. З урахуванням наведеного вище, судом визнано нечинним та скасовано п. 4 Роз'яснення ЦВК.

2. По другій, сутнісно аналогічній справі судовою колегією Київського апеляційного адміністративного суду було відмовлено у задоволенні адміністративного позову про визнання протиправними та скасування п.п. 3 та 4 Роз'яснення ЦВК[1].

Суд, відмовляючи у задоволенні позову, з рішенням якого надалі погодився Вищий адміністративний суд України[2], виходив з того, що за положеннями ст. 17 Закону України «Про Центральну виборчу комісію» – Комісія, зокрема, забезпечує дотримання передбачених Конституцією та законами України принципів і засад виборчого процесу та процесу референдуму; приймає обов'язкові для використання в роботі виборчих комісій роз'яснення і рекомендації з питань застосування законодавства України про вибори. Рішення Комісії, прийняте в межах її повноважень, є обов'язковим для виконання всіма суб'єктами відповідного виборчого процесу чи процесу референдуму, в тому числі відповідними виборчими комісіями і комісіями з референдумів нижчого рівня, а також органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності та громадянами України (ч. 1 ст. 13 Закону України «Про Центральну виборчу комісію»). Також у постанові Суду зазначено про відповідність законодавству п.п. 3, 4 Роз'яснення ЦВК, які не суперечать вимогам ч. 3 ст. 4 Закону України «Про місцеві вибори». Тому в порядку апеляційного провадження перше судове рішення щодо протиправності п. 4 Роз'яснення, про яке йшлося вище, було скасовано.

Важливо наголосити, що як у судових рішеннях, так і в окремих думках суддів по вищенаведених справах висловлені наступні позиції відносно ч. 3 ст. 4 Закону України «Про місцеві вибори»: 1) імперативна й така, що носить загальнообов'язковий характер, а відтак ЦВК при прийнятті п. 4 Роз'яснення діяла всупереч вимог Закону[3]; 2) має декларативний характер, оскільки не містить санкцію, яка б застосовувалася до суб'єкта виборчого права в результаті її недодержання (невиконання)[4]. Тому, окремого теоретико-правового розгляду потребує питання щодо імперативності чи диспозитивності ч. 3 ст. 4 Закону України «Про місцеві вибори», враховуючи існуючі наукові розробки вітчизняних та зарубіжних науковців.

Соціальне значення і цінність правових норм визначаються їх регулюючою роллю. Імперативний та диспозитивний методи правового регулювання суспільних відносин мають відносно самостійний характер і реалізуються різними правовими засобами й спричинюють появу таких правових явищ, як імперативні та диспозитивні норми. У юриспруденції проблема імперативності та диспозитивності вивчається у їх взаємозв'язку, ігнорування чого унеможливлює повноцінне, об'єктивне та всебічне дослідження правової природи цих явищ.

Імперативність – феномен присутності у праві категоричних наказів: заборон та позитивних зобов'язань, укладених в нормах-принципах і нормах, що встановлюють юридичні обов'язки й закріплюють основні юридичні права, як результат впливу імперативного методу правового регулювання на суспільні відносини шляхом встановлення юридичних обмежень[5]. Імперативні положення закріплюють такий варіант поведінки суб'єктів права, якого вони повинні неухильно дотримуватися, диспозитивні положення встановлюють варіанти поведінки, однак дозволяють суб'єктам права самим визначатися з вибором прав та обов'язків у конкретних правовідносинах[6].

---

[1] Постанова Київського апеляційного адміністративного суду, 2015 <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52925001>.

[2] Ухвала Вищого адміністративного суду України, 2015. <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52079370>.

[3] Постанова Київського апеляційного адміністративного суду, 2015. http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51659827; Окрема думка судді Київського апеляційного адміністративного суду Старової Н. Е. стосовно постанови у справі №875/37/15, 2015. <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51757293>.

[4] Окрема думка Судді Київського апеляційного адміністративного суду Чаку Є. В. стосовно постанови у справі №875/36/15, 2015. <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51659841>.

[5] Грушевская, Е.В. (2008). Императивность в гражданском праве: понятие и правовая природа. *Общество и право, 1 (19),* 95.

[6] Риндюк, В.І. (2012). *Проблеми законодавчої техніки в Україні: теорія та практика*: монографія. Київ: Юридична думка, 129.

Примусовість виконання соціальних норм нерозривно пов'язана з імперативністю нормативних приписів. Ознака імперативності робить акцент на сприйнятті індивідом якогось варіанта поведінки як правила, обов'язкового до виконання[1]. Реальне забезпечення певної соціальної потреби, переважно, вимагає встановлення цього на законодавчому рівні у формі імперативної норми. Згодом це переростає в обов'язковість у суспільній свідомості.

Критерієм відмежування імперативних норм від диспозитивних є критерій залежності чи незалежності поведінки суб'єктів від їх власного розсуду. Норма, що являє собою категоричний припис і діє незалежно від розсуду суб'єкта права, є імперативною нормою права. Ті ж норми, які залишають простір для вибору форм поведінки є за характером диспозитивними[2]. Не дивлячись на те, що питання поділу права на публічне та приватне має давню історію, єдині критерії розмежування імперативних та диспозитивних норм права все ж відсутні.

Імперативні норми мають однозначне (безумовне, беззастережне) формулювання і виключають будь-які альтернативні варіанти[3]. В імперативних (зобов'язувальних і заборонювальних) положеннях застосовується категорично виражена повинність: «зобов'язаний», «повинен», «заборонено», «не може», а диспозитивні нерідко використовують вирази «має право», «може», «за відсутності іншої угоди», «за відсутності інших умов» тощо[4]. Змістовно імперативна правова норма являє собою тільки необхідний державі варіант поведінки суб'єктів права і не містить будь-яких додаткових вказівок щодо її застосування, властивих диспозитивним правовим нормам.

З урахуванням цього, можна попередньо підсумувати, що ч. 3 ст. 4 Закону України «Про місцеві вибори» відповідно до форми її викладу має імперативний (зобов'язальний) характер, оскільки не передбачає можливості включати чи не включати до свого списку 30% осіб однієї статті, а зобов'язує партії: «у виборчих списках кандидатів у депутати місцевих рад у багатомандатних виборчих округах має становити не менше 30% загальної кількості кандидатів у виборчому списку». В іншому випадку законодавцем застосовувалася б інша термінологія: «бажано», «рекомендовано» та ін.

Категорію імперативності супроводжують ряд ознак, серед яких – забезпечення силою держави шляхом встановлення можливості настання несприятливих для суб'єкта наслідків у разі недотримання моделі поведінки, передбаченої імперативною нормою[5]. Тобто, застосовуються санкції у разі недотримання норми. Й саме про це – відсутність санкції у разі недотримання гендерної квоти у Законі України «Про місцеві вибори» – йшлося у більшості судових рішеннях. У зв'язку зі вказаним виникає питання: чому законодавцем не було передбачено санкції за недотримання гендерної квоти?

Вважаємо, що відповідь на це запитання можна знайти у листі № 04-29/15-5092 від 22 вересня 2015 р. Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та правосуддя за зверненням ЦВК щодо відсутності у статутах гендерної квоти як підстави для відмови в реєстрації списку кандидатів. Так, на думку членів вказаного Комітету, недотримання місцевими організаціями статуту політичної партії в частині, наприклад, встановлення ними квот представництва осіб однієї статі у виборчих списках не має наслідком юридичну відповідальність, встановлену Законом «Про місцеві вибори» у вигляді відмови в реєстрації кандидата (кандидатів), а може тягнути лише застосування внутрішньопартійних заходів впливу або санкцій[6]. Головою вказаного Комітету наголошено, що наявність в Законі гендерних положень свідчить про задекларований намір у майбутньому дотримуватися цих положень, але не зараз.

Отже, аналізуючи зміст вказаного листа, можна резюмувати, що встановлюючи норму гендерної квоти, законодавець усвідомлював, що вона не буде дотримуватися в обов'язковому порядку, а лише за бажанням політичних партій та їх соціально-відповідальною поведінкою

[1] Заморська, Л.І. (2013). *Правова нормативність та її інституціоналізація в Україні*: монографія. Одеса: Фенікс, 41-42.
[2] Магрело, М.В. (2012). Становлення правового імперативу як соціального регулятора. *Юридична наука, 6*, 13.
[3] Абрамова, Е.Н. и др. (2010). Гражданское право: учебник. Москва: Пресс, *Т. 1*, 589.
[4] Скакун, О.Ф. (2014). *Теорія права і держави*: підручник. Київ: Правова єдність: Алерта, 301; Нашиц, А. (1974). *Правотворчество: теория и законодательная техника*. Москва: Прогресе, 177-178.
[5] Грушевская, Е.В. (2010). *Императивность в российском гражданском праве*: автореф. дис.... канд. юрид. наук. Краснодар, 8.
[6] Ухвала Вищого адміністративного суду України, 2015. <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52079370>.

по відношенню до жіночої частини суспільства. За формою свого викладу ч. 3 ст. 4 Закону «Про місцеві вибори» свідчить про намір парламенту України визначити її як імперативну. Однак, відсутність санкцій у законодавстві щодо недотримання 30% гендерної квоти на практиці призвело до фактичного ігнорування цієї норми.

Висновки. Підводячи підсумки, важливо констатувати наступне.

1. Для нормального функціонування будь-якого суспільства, у тому числі й на місцевому рівні, необхідний певний порядок і урегульованість суспільних відносин, які досягаються за допомогою норм права, що визначають характер поведінки людей. Важливе значення для розвитку громадянського суспільства має захист нормами права законних інтересів, що відповідають об'єктивним соціально значущим інтересам, до яких сьогодні справедливо можна віднести й гарантування принципу гендерної рівності. В іншому випадку виникає порушення балансу різних інтересів та потреб у суспільстві.

2. Імперативні норми права застосовуються для спрямування поведінки суб'єкта правовідносин у потрібному для держави та суспільства напрямі з метою забезпечити необхідний та соціально важливий результат. Метою встановлення ч. 3 ст. 4 Закону України «Про місцеві вибори» як імперативної норми є: 1) юридичне обмеження, спрямоване на захист суспільних інтересів у встановлених законом межах; 2) захист соціально значущих законних інтересів суспільства та держави у превентивному порядку. Норма є прогресивною за своєю суттю, проте на практиці не має прямого впливу на формування партіями виборчих списків. Прогалиною Закону є неімперативність норми щодо гендерної квоти, оскільки серед підстав для відмови у реєстрації списків кандидатів відсутня така підстава, як недотримання квоти. Серед головних причин неналежного забезпечення реалізації норми щодо гендерної квоти є політичні, соціально-економічні та інші умови, властиві для конкретного етапу розвитку українського суспільства.

3. Дослідження та узагальнення судової практики, аналіз доктринальних та інформаційно-аналітичних джерел зумовили запропонувати викласти п. 5 ч. 1 ст. 38 (Умови реєстрації кандидатів у депутати у багатомандатному виборчому окрузі) Закону України «Про місцеві вибори» у наступній редакції: «*5) виборчого списку кандидатів у депутати від місцевої організації партії, який має представляти не менше 30 відсотків загальної кількості кандидатів однієї статі, за формою, затвердженою Центральною виборчою комісією, на паперових носіях, підписаного керівником місцевої організації партії, засвідченого печаткою місцевої організації партії або відповідної організації партії вищого рівня, та в електронному вигляді*». Таке формулювання сприятиме уникненню конфліктів між суб'єктами виборчого процесу та забезпечить належне представництво жінок на наступних місцевих виборах в Україні.

References:

1. *Zakon Ukrainy pro mistsevi vybory 2015* [The Law of Ukraine on Local Elections 2015]. (The Verkhovna Rada of Ukraine) Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy [The news of the Verkhovna Rada of Ukraine], 37-38. [in Ukrainian].
2. *Zakon Ukrainy pro politychni partii v Ukraini 2001* [The Law of Ukraine on Political Parties in Ukraine 2001]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy [The news of the Verkhovna Rada of Ukraine], 23. [in Ukrainian].
3. *Finalnyi zvit za rezultatamy gendernoho monitorynhu na mistsevykh vyborakh 2015 roku v Ukraini* [Final report on gender monitoring results in local elections in 2015 in Ukraine] http://cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:finalnyi-zvit-za-rezultatamy-gendernogo-monitoryngu-2015 [in Ukrainian].
4. *Postanova Volynskoho okruzhnoho administratyvnoho sudu 2015* [The resolution of Volyn District Administrative Court], 803/3567/15 <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52121851> [in Ukrainian].
5. *Postanova Lvivskoho apeliatsiinoho administratyvnoho sudu 2015* [The resolution of Lviv Administrative Court of Appeal], <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52142988> [in Ukrainian].
6. *Postanova Zakarpatskoho okruzhnoho administratyvnoho sudu 2015* [The resolution of Transcarpathian District Administrative Court], <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51986234> [in Ukrainian].
7. *Postanova Chernihivskoho okruzhnoho administratyvnoho sudu 2015* [The resolution of Chernigiv District Administrative Court], <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52037007> [in Ukrainian].
8. *Postanova Kyivskoho apeliatsiinoho administratyvnoho sudu 2015* [The resolution of Kyiv Administrative Court of Appeal], <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51659827> [in Ukrainian].
9. *Postanova Kyivskoho apeliatsiinoho administratyvnoho sudu 2015* [The resolution of Kyiv Administrative Court of Appeal], <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52925001> [in Ukrainian].
10. *Ukhvala Vyshchoho administratyvnoho sudu Ukrainy 2015* [The decision of the High Administrative Court of Ukraine], <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52079370> [in Ukrainian].

11. *Ukhvala Vyshchoho administratyvnoho sudu Ukrainy 2015* [The decision of the High Administrative Court of Ukraine], <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52079370> [in Ukrainian].
12. *Okrema dumka suddi Kyivskoho apeliatsiinoho administratyvnoho sudu Starovoi N. E. stosovno postanovy u spravi №875/37/15 2015* [The separate opinion of the judge of Kyiv Administrative Court of Appeal of Ukraine N. Starova concerning the ruling in the case №875/37/15], <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51757293> [in Ukrainian].
13. *Okrema dumka Suddi Kyivskoho apeliatsiinoho administratyvnoho sudu Chaku Ye. V. stosovno postanovy u spravi 2015* [A separate opinion of the judge of Kyiv Administrative Court of Appeal of Ukraine Ye. Chaku concerning the ruling in the case №875/36/15], <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51659841> [in Ukrainian].
14. Grushevskaya, E. V. (2008). Imperativnost v grazhdanskom prave: ponyatie i pravovaya priroda [Imperativeness in civil law: the conceptual and legal nature]. *Obschestvo i pravo*.[The society and law] №1 (19). [in Russian].
15. Ryndiuk, V. I. (2012). Problemy zakonodavchoi tekhniky v Ukraini: teoriia ta praktyka [Problems of legislative technique in Ukraine: theory and practice: monography]. Kyiv: *Yurydychna dumka [Legal thoughts]*. [in Ukrainian].
16. Mahrelo, M. V. (2012). Stanovlennia pravovoho imperatyvu yak sotsialnoho rehuliatora [The formation of a legal imperative as a social regulator]. *Yurydychna nauka* [Legal science] № 6. [in Ukrainian].
17. Abramova E. N., (2010). *Grazhdanskoe pravo: uchebnik*. [The Civil law: textbook] Moscow: Press, Vol. 1. [in Russian].
18. Grushevskaya, E. V. (2010). Imperativnost v rossiyskom grazhdanskom prave [Imperativeness in Russian civil law]: thesis for PhD in Law. Krasnodar. [in Russian].

Олена Щербина, д. філос. н.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ТРУДНОЩІ ВИТЛУМАЧЕННЯ ТЕРМІНА «КВАЛІФІКОВАНЕ МОВЧАННЯ ЗАКОНОДАВЦЯ»: ЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Olena Shcherbyna, ScD in Philosophy
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

THE DIFFICULTIES OF INTERPRETATION OF THE TERM «QUALIFIED SILENCE OF THE LEGISLATOR»: LOGICAL ASPECT

This article considers the logical aspect of the problem of understanding the essence of the concept of "qualified silence of the legislator". In this context, silence is seen as an element of law-making and law enforcement processes. The author determines some difficulties that appear when interpreting this notion, demonstrates the existing inaccuracies from the standpoint of logic in one of the approaches to its interpretation. Among the difficulties that appear when interpreting the notion of "qualified silence of the legislator", the author highlights the following: the polysemicity of the word "silence" and the use of the term "permitted" to express three different notions of permission. The emphasis is placed on the fact that the position on which the principle of "all that is not foreseen by the law is prohibited» can be explained by the concept of "qualified silence of the legislator", does not pay attention to the conceptual delineation when interpreting the concept of permission.
Keywords: legal argumentation, logic, silence, qualified silence of the legislator, permission.

Галузь права є однією із основних царин застосування теоретичних надбань дослідників аргументації. Значна увага до теми юридичної аргументації обумовлена практичними потребами суспільства. У межах досліджень в юридичній аргументації, в яких аналізуються різні методи, прийоми, що становлять тактику аргументації, великого значення набувають питання, пов'язані з аргументацією у правотворчій та правозастосовній практиках при розгляді проблем витлумачень певних понять та їх застосувань. У цьому зв'язку актуальним є звернення до проблеми розуміння та застосування акту мовчання в юридичній аргументації, ґрунтуючись на герменевтичному аспекті логічного аналізу останньої.

Роль мовчання в юридичній аргументації я вже неодноразово розглядала у своїх роботах[1]. Предметом моїх досліджень акту мовчання стосовно юридичної аргументації були аргументативна, вольова та метамовна його функції, розглядалося мовчання як прийом впливу та аргумент по суті, як спосіб вчинення обману, репрезентувалися когнітивні схеми мовчазної брехні та мовчазного обману. У цій статті хочу зупинитися на логічному аспекті проблеми розуміння суті поняття «кваліфіковане мовчання законодавця». У такому контексті мовчання розглядається як елемент правотворчого та правозастосовного процесів. Цією роботою я не передбачаю формулювання власного підходу до дефініції зазначеного поняття, а лише хочу визначити деякі труднощі, що виникають при його витлумаченні, та показати існуючі неточності, з точки зору логіки, в одному з підходів до його інтерпретації. Зазначене становить мету статті.

[1] Див., напр.: Щербина, О.Ю. (2013). Мовчазний обман у праві як аргументативний феномен. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія»*. Київ: ВПЦ «Київський університет», *2 112/2013*, 30-33; Щербина, О.Ю. (2014). Феномен мовчання в юридичній аргументації. Філософія права і загальна теорія права. *Право України, 1-2,* 160-174; Shcherbyna, O. (2015). The relationship of volitional, metalinguistic and argumentative functions of silence in legal argumentation. *Evropský politický a právní diskurz, Svazek 2.6.vydani*, 54-59.

У сучасній науковій літературі досліджуються різноманітні аспекти феномену мовчання. Сучасні філософські студії репрезентують мовчання з позиції філософської герменевтики як дискурсивну практику та спосіб мовної поведінки; з позиції прагматичної філософії досліджується вияв мовчання у мовних контекстах та біблійських, літературних текстах. Неодноразово предметом дослідження лінгвістів виступало комунікативно-значуще мовчання. «Осмисленню природи комунікативного мовчання сприяє комплексний функціональний підхід до зазначеного феномена, аналіз його природи з огляду на дієвість інтеграції біологічного і психологічного, індивідуального та соціального, загальнолюдського і етноспецифічного, інтелектуального й емоційного.... Мовчання як невербальний силенціальний компонент комунікації позначений поліаспектністю, полімодальністю та поліфункціональністю, експлікація котрих уможливлюється міждисциплінарним підходом до об'єкта дослідження»[1]. Зазначений феномен виступає предметом вивчення фізіології, нейрофізіології, біології, соціології, філософії, етики, лінгвістики. Мовчання як аргумент, прийом впливу аналізується у контексті сучасних досліджень аргументації.

Розглядаючи проблему прогалин у праві та аналізуючи суміжні правові явища, українські вчені досліджували питання інтерпретації терміна «кваліфіковане мовчання законодавця». Серед таких дослідників М.М. Забарний, О.М. Калашник, О.В. Колотова, Ю.І. Матат та інші. До питання інтерпретації зазначеного терміна звертались у своїх працях такі російські дослідники: В.М. Баранов, Ю.І. Васильєв, О.В. Германов, О.В. Демін, В.В. Лазарев та інші.

Взяти участь у дискусії з приводу зазначеної проблеми мене спонукала стаття Германова О.В. «Мовчання законодавця та прогалина у цивільному процесуальному праві», у якій автор розглядає питання про співвідношення кваліфікованого мовчання законодавця і прогалини у цивільному процесуальному праві[2]. Одразу зазначу, що сьогодні розробки окремих аспектів такого явища правової дійсності як «кваліфіковане мовчання законодавця» представлені як у рамках теорії держави та права, так і в галузевій юриспруденції. Проте в юридичній літературі відсутнє єдине, чітке розуміння суті зазначеного терміна. Вважаю, що одним з пояснень такої ситуації може бути полісемічність слова «мовчання». Під «кваліфікованим мовчанням законодавця» мають на увазі таке правове явище, коли законодавець навмисно залишає питання без правового врегулювання, віддаючи його вирішення на розсуд правозастосовного органу. Науковці вважають, що у ситуаціях, які визначаються як кваліфіковане мовчання законодавця, має місце небажання законодавця регулювати певні відносини за посередництвом норм права[3]. «За своїм характером кваліфіковане мовчання може бути негативним, що виражає прагнення законодавця не надавати питанню правового значення, і позитивним, що передбачає використання юридичних засобів з відкритим змістом, конкретизація та деталізація яких делегується законодавцем на рівень правозастосування»[4].

До цього часу недосконало вивченим залишається такий аспект мовчання, як можливість бути елементом свідомої стратегії і тактики поведінки, що властиве для багатьох, у тому числі й правових контекстів. У цьому контексті про кваліфіковане мовчання може йти мова саме у такому сенсі, що правотворчий орган через обставини суб'єктивного чи об'єктивного характеру не став (навмисно) детально регулювати діяльність суб'єктів права, відніс рішення справи за межі законодавчої сфери. Таке мовчання адресоване, має мотив, мету.

В основному, аналізуючи сенс поняття «кваліфіковане мовчання законодавця», його розглядають у співвідношенні з поняттям «прогалина у праві». Саме у такому ключі розглядається розуміння кваліфікованого мовчання законодавця у зазначеній вище статті О.В. Германова. Проте мене у цій статті більше зацікавив аналіз логічного аспекту проблеми співвідношення кваліфікованого мовчання законодавця та прогалини у цивільному процесуальному праві.

На жаль, немає чітких критеріїв, завдяки яким, маючи справу з нормативним правовим текстом, ми отримаємо розуміння того, що тут ідеться про «кваліфіковане мовчання законодавця».

---

[1] Анохіна, Т.О. (2008). *Семантизація категорії мовчання в англомовному художньому дискурсі.* Вінниця: Видавництво «Нова Книга», 18.

[2] Германов, А.В. (2014). Молчание законодателя и пробел в гражданском процессуальном праве. *Право: современные тенденции*: материалы II междунар. науч. конф. Уфа, 91-94.

[3] Матат, Ю. (2015). *Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання в правозастосовній діяльності*: монографія. Харків: Право.

[4] Демин, А.В. (2012). Квалифицированное молчание закона в мехнизме налогово-правового регулирования. *Закон, 2,* 129.

Адже перш, ніж констатувати прогалину у праві потрібно довести, що тут відсутнє «кваліфіковане мовчання законодавця».

Юридична природа поняття «прогалина у праві», причини виникнення таких прогалин вивчалися багатьма дослідниками. Головною спільною ознакою визначень прогалин є загальна вказівка на відсутність правових норм для регулювання існуючих суспільних відносин. Для того, щоб відмежувати прогалини права від суміжних з ними явищ, до яких не допустимо застосування аналогії, юристи-науковці виділяють основні ознаки, що характеризують прогалини у праві. Залежно від підстав поділу існують різні класифікації прогалин у праві. Так, прогалини у праві поділяють залежно від часу їх виникнення (первинні та вторинні), залежно від причини виникнення (об'єктивні та суб'єктивні), залежно від можливості подолання їх під час правозастосування (переборні та непереборні), залежно від того, чи охоплюється існування прогалин умислом законодавця (навмисні та ненавмисні), залежно від ступеня відсутності законодавчої регламентації певної групи суспільних відносин (повні або часткові). Також виділяють прогалини формулювання та оціночні прогалини. Дослідники виділяють різні критерії, за якими можна проводити класифікацію прогалин у праві.

У роботі «Правові підстави, джерела та прогалини» Дж. Раз розрізняє два типи прогалин у праві[1]. Перший тип виникає через невизначеність права, яка є наслідком або неясності використовуваних термінів, або неурегульованого конфлікту між підставами для дії. Другий тип виникає тоді, коли право мовчить. За Дж. Разом, прогалини першого типу неминучі, існування прогалин другого – не можливо. Відносно останнього типу, Дж. Раз, використовуючи формалізовану мову логіки, подає доведення їх неможливості у праві.

Дж. Раз виходить з того, що прогалини другого типу можуть існувати лише у випадку, якщо можливо, що ($\sim LR_c\ x, \phi$) & ($\sim LPer_c\ x, \sim\phi$): невірно, що юридично існує вирішальна (незаперечна) підстава для x здійснити ϕ, та невірно, що юридично x вирішальним (незаперечним) чином дозволено не робити ϕ. Формула «$Per_c\ x, \phi$» визначена як «$\sim R_c\ x, \sim\phi$»[2]. Отже, вона є еквівалентною формулі (27) ($\sim LR_c\ x, \phi$) & ($\sim L\sim R_c\ x, \phi$) (за нумерацією Дж. Раза). Згідно з Дж. Разом, формула (28) $\vdash$ ($\sim LR_c\ x, \phi$) $\leftrightarrow$ ($L\sim R_c\ x, \phi$) істинна логічно, з чого слідує формула (29) ($L\sim R_c\ x, \phi$) & ($\sim L\sim R_c\ x, \phi$), яка є протиріччям. Отже, формула (28) тягне за собою відхилення (27) і разом з тим заперечує можливість прогалин другого типу. Формула (28) логічно еквівалентна формулі (31) $\vdash$ ($\sim LR_c\ x, \phi$) $\leftrightarrow$ ($LPer_c\ x, \sim\phi$), яка є «відомим правилом замикання, яке говорить, що те, що юридично не заборонено, юридично дозволено, і навпаки». Дж. Раз приходить до висновку, що «на противагу існуючій поширеній думці, не існує прогалин у праві, коли право мовчить. У таких випадках правила замикання, які скоріше виступають аналітичними істинами, аніж позитивними нормами права, набувають сили та попереджають появу прогалин»[3].

Аналізуючи позицію Дж. Раза щодо прогалин, які виникають через мовчання права, Є.В Булигін вважає, що прогалини другого типу не тільки можливі, але і трапляються доволі часто, а зазначене правило замикання не виключає їх існування[4]. На його думку, головна помилка Дж. Раза у цьому питанні полягає у визначенні аналізованих прогалин. Останнє пов'язано з розумінням проблеми повноти у праві. Дж. Раз пише, що «система права є юридично повною, коли у ній на всі юридичні питання є певні відповіді… Вона містить прогалину в праві, якщо на деякі юридичні питання, що знаходяться в її юрисдикції, у ній немає такої відповіді… Повна відповідь забезпечується вказівкою на рішення, якого вимагає право»[5]. Далі у своїй роботі Дж. Раз говорить про існування двох можливих повних відповідей щодо питання про те, чи зобов'язаний хтось здійснити певну дію. Перша з цих відповідей – (1) $LR_c x, \phi$ (право вирішальним (незаперечним) чином вимагає цієї дії); друга – (2) $LPer_c\ x, \sim\phi$ (право вирішальним (незаперечним) чином дозволяє утриматися від цієї дії). Є.В. Булигін звертає увагу на те, що ці дві відповіді не є незалежними, оскільки формула (2) – це просто заперечення формули (1). Диз'юнкція цих формул аналітично

[1] Raz, J. (1979). *Legal Reasons, Sources and Gaps. The Authority of Law*. Oxford, 53-77.
[2] Raz, J. (1979). *Legal Reasons, Sources and Gaps. The Authority of Law*. Oxford, 64.
[3] Raz, J. (1979). *Legal Reasons, Sources and Gaps. The Authority of Law*. Oxford, 77.
[4] Булыгин, Е.В. (2013). *Когда право молчит. «Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм*. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 372.
[5] Raz, J. (1979). *Legal Reasons, Sources and Gaps. The Authority of Law*. Oxford, 70-71.

істинна, а кон'юнкція їх заперечень є протиріччя[1]. Саме так Дж. Раз визначає прогалини другого типу: «(~LR_c *x*, ϕ) & (~LR_c *x*, ~ϕ) істинно»[2]. Виходить, що повна відповідь існує завжди, отже, всі правові системи є повними.

Проблему в такій ситуації Є.В. Булигін бачить у другій відповіді, яка не є повною, якщо під повною відповіддю розуміти певне речення, що стверджує, що розглядувана дія якимось чином регулюється правом. «Сам по собі факт, що дія правом не заборонена, не означає, що ця дія регулюється правом; вона регулюється тільки у тому випадку, коли право дозволяє цю дію, і цей дозвіл виконати певну дію не є те саме, що проста відсутність заборони. …Поняття вирішального (незаперечного) дозволу, як його визначає Раз, не підходить для визначення понять повноти і прогалин у праві. У цьому випадку необхідне саме поняття сильного дозволу, яке в цілому відповідає тому, що Раз називає експліцитним дозволом»[3].

Справа у тому, що у повсякденній мові «дозвіл» означає певну дію, яка надає дозвіл. У такому сенсі зазначеного слова агенту дозволено діяти тільки тоді, якщо він отримує на це дозвіл. Що стосується юридичного сенсу розглядуваного слова, то дозвіл може бути виведений із відсутності заборони, а також може бути результатом певної норми, яка дає цей дозвіл. Саме сильні дозволи є результатом правового регулювання. Мовою формул такий дозвіл виражається через «~Oϕ»∈L: норма, яка говорить, що ϕ не обов'язково (тобто дозволено ~ϕ), належить цій системі права[4].

Є.В. Булигін звертає увагу на те, що у відповіді (2) йдеться про слабкий дозвіл. Адже вирішальний (незаперечний) дозвіл взагалі не стверджує ніякої підстави, є відсутністю будь-якої підстави. Відповідь (2) не є повною. Повна відповідь вимагає сильного дозволу («~Oϕ»∈L: не обов'язковість ϕ, тобто дозвіл утриматися від ϕ, належить L (правовій системі). Ідеться про відповідь (2') «~Oϕ» (тобто «P~ϕ») ∈ L – право сильним чином дозволяє утриматися від цієї дії.

Виходячи з того, що відповідь (1) в термінах O-обов'язків має вигляд «Oϕ»∈L, Є.В. Булигін стверджує, що коли обидві ці відповіді хибні: ~ («Oϕ»∈L)& ~ («~Oϕ»∈L), наявна прогалина. Це зовсім не суперечність, а твердження, що має випадковий характер, його істинність залежить від конкретного змісту розглядуваної правової системи. Отже, якщо поняття повноти та прогалини визначати у термінах сильного дозволу, тоді прогалини другого (тобто прогалини, що породжуються мовчанням права) типу стають можливими[5].

Якщо прогалину у праві розглядати як явище, що пов'язане (стало результатом) з неусвідомленою бездіяльністю, упущенням законодавця, як недолік правової системи, який підлягає усуненню, а кваліфіковане мовчання законодавця – як цілеспрямоване волевиявлення суб'єкта правотворчості, його намір залишити конкретну ситуацію за межами правового регулювання, тоді зазначені терміни мають протилежний характер. У такому сенсі кваліфіковане мовчання законодавця має іншу, відмінну від прогалин у праві природу, інші (позитивні) прогнозовані наслідки. Проте виникає питання: чи завжди у конкретній ситуації правозастосування можна чітко встановити, з яким правовим явищем має справу правозастосувач, адже термін «кваліфіковане мовчання законодавця» в юридичній літературі має неоднозначну інтерпретацію? Які ознаки є підґрунтям розрізнення зазначених понять? Дуже часто в юридичній літературі про поняття «кваліфіковане мовчання законодавця» говориться у контексті проблеми прогалин у праві, крім того, зазначене поняття, а також «удавана прогалина», «навмисна прогалина» розглядаються як синоніми. Мабуть багато що прояснилося б, якби відбулося комплексне дослідження глибинних причин того феномена, який юристи називають «прогалиною у законодавстві».

Хочу зупинитися на одному з підходів до розуміння сенсу поняття «кваліфіковане мовчання законодавця». На підхід Германова О.В. я звернула увагу саме через те, що в ньому питання про співвідношення кваліфікованого мовчання законодавця та прогалини у цивільному процесуальному

[1] Булыгин, Е.В. (2013). *Когда право молчит. «Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм.* Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 375.
[2] Raz, J. (1979). *Legal Reasons, Sources and Gaps. The Authority of Law.* Oxford, 71.
[3] Булыгин, Е.В. (2013). *Когда право молчит. «Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм.* Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 375, 379.
[4] Булыгин, Е.В. (2013). *Когда право молчит. «Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм.* Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 378.
[5] Булыгин, Е.В. (2013). *Когда право молчит. «Нормативные системы» и другие работы по философии права и логике норм.* Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 378-379.

праві розглянуто з логічної точки зору. Автор статті вважає, що дія принципу «все, що законом не передбачено, заборонено» може бути пояснена поняттям «кваліфіковане мовчання законодавця». Отже, на думку автора статті, законодавець не просто мовчить, а своїм мовчанням виражає негативне ставлення до всього того, що виходить за межі безпосередньо визначеного (обговореного) у тексті закону. Ідеться про те, що негативна воля законодавця спрямована на заборону, яка у загальнопоширеному розумінні формулюється як принцип «все, що законом не передбачено, заборонено». Саме у такому розумінні кваліфіковане мовчання законодавця протистоїть прогалині, що обґрунтовує позицію про неприпустимість розгляду кваліфікованого мовчання законодавця як прогалини. Германов О.В. стверджує, що «з логічної точки зору кваліфіковане мовчання законодавця і прогалина являють собою закриту строгу диз'юнкцію: чи законодавець забороняє те, про що він замовчує, чи мовчання законодавця оцінюється як його недогляд, а відсутність необхідної норми права – як прогалина. Отже, ми маємо справу з двома протилежними поняттями, перше з яких пояснює положення «все, що законом не передбачено, заборонено», друге, навпаки, випливає з уявлення про те, що зовсім не все, що законом не передбачене, у той самий час і тим самим заборонено»[1]. З приводу наведеної цитати дозволю собі декілька зауважень. Для мене є незрозумілими слова «закрита строга диз'юнкція», адже строга диз'юнкція, на відміну від слабкої, передбачає використання сполучника «або» («чи») у строго розмежувальному смислі – «*A* або *B*, але не обидва разом». Мабуть, малося на увазі повне диз'юнктивне судження, в якому перелічено всі ознаки або всі види певного роду, проте, яке, зазвичай, репрезентується слабкою диз'юнкцією. Крім того, чому у цитаті йдеться про те, що «ми маємо справу з двома протилежними поняттями»? Адже зазначені положення «все, що законом не передбачено, заборонено» та «зовсім не все, що законом не передбачене, у той самий час і тим самим заборонено», тобто «існує щось, що законом не передбачене, ним не заборонене» виражають суперечність.

Хочу проаналізувати головну думку автора розглядуваної статті, що виявлення прогалини пов'язано з відмовою від визнання як безумовно діючого положення «все, що законом не передбачено, заборонено». Ще Г. Ляйбніцем було висловлено думку, яка передбачала перенесення поглядів Аристотеля щодо відношень, які мають місце між алетичними модальностями на такі поняття, як «обов'язково», «дозволено», «байдуже», «заборонено»[2]. Якщо законом не передбачено обов'язковість дії, тоді, можемо вважати, що працює принцип «дозволеним є те, від виконання чого не обов'язково утримуватися» (PA≡~O~A); якщо законом не передбачено дозволеність дії, то – «не є дозволеним те, що заборонене» (~PA≡FA); якщо законом не передбачено заборонність дії, то під «не заборонено» може розумітися вираз ~FA, а може матися на увазі взагалі відсутність будь-яких приписів у відношенні ситуації A, тобто ідеться про дозволеність здійснити дію, оскільки відсутня забороняюча норма по відношенню до цієї дії (слабкий дозвіл за принципом «дозволено все, що не заборонено»). Сильним дозволом вважається такий, у якому йдеться про явне вираження дозволу виконати певну дію (бездіяльність). Судячи з тексту зазначеної статті Германова О.В., у положенні «все, що законом не передбачено, заборонено», слова «не передбачено» слід розуміти як «не дозволено», тоді діє принцип «заборонено все, що не дозволено», який означає, що відсутність явного дозволу є рівносильною забороні.

На жаль у повсякденній мові і навіть у технічній юридичній лексиці один і той самий термін «дозволено» використовується для вираження трьох різних понять дозволу. Ідеться про дозвіл як характер норми, сильний та слабкий дозволи як характеристики дій. Не звертання уваги на зазначені концептуальні розмежування породжує певні труднощі у розумінні, а отже, і вживанні цього терміна та розглянутого вище принципу.

Крім вже зазначеного вище, хочу звернути увагу на ще один не зрозумілий, з моєї позиції, аспект запропонованого автором розглядуваної статті підходу до інтерпретації поняття «кваліфіковане мовчання законодавця». Германов О.В. вважає, що зазначене поняття є спеціальним і тому не може погодитися з його ототожненням з більш загальним по відношенню до нього поняттям «мовчання». На його думку, мовчання законодавця при регулюванні цивільно-процесуальних відносин шляхом відносно визначених норм права, коли нічого не говориться про їх

[1] Германов, А.В. (2014). Молчание законодателя и пробел в гражданском процессуальном праве. *Право: современные тенденции:* материалы II междунар. науч. конф. Уфа, 92.
[2] Вригт Г.Х. фон. (1986). *О логике норм и действий. Логико-философские исследования*. Москва: Прогресс, 246.

конкретний зміст, «не є кваліфікованим, тобто зведеним в ступінь і що означає щось більше, ніж просто мовчання. Кваліфіковане мовчання означає заборону на законом не передбачене, у той час як мовчання відносно конкретного змісту оціночних понять, навпаки, означає дозвіл і делегування правозастосувачу повноважень на конкретизацію»[1]. Виникають запитання: що мав на увазі автор, вживаючи слова «зведеним в ступінь і що означає щось більше, ніж просто мовчання»? Які критерії визначення природи мовчання у конкретному випадку, тобто на чому ґрунтуються чіткі знання – «чи кваліфіковано мовчить законодавець?».

Існує думка, що про «мовчання» у цьому випадку можна говорити лише умовно: «…у даному випадку законодавець саме «говорить», «розмовляє» з суб'єктами права, тому про «мовчання» тут можна говорити лише умовно, маючи на увазі особливу форму вираження та легалізації такого «діалогу»[2]. Проте, вважаю, що таке «говоріння» може призводити до неоднозначного його розуміння правозастосувачем. Якщо розглядати явище кваліфікованого мовчання законодавця як таке, що виражає негативну волю законодавця до того, що законом не передбачено, то, ґрунтуючись на аргументативній складовій діяльності правозастосувача, його міркування щодо конкретизації певних норм права можуть бути визначені як форма аргументу від мовчання (a silentio argument) або аргументом a contrario. Ця аргументативна методика стосується не того, що текст норми говорить, а того, що він не говорить. Вона має на меті з'ясувати, що означає мовчання закону для правового регулювання відповідних справ. Опишу схеми зазначеного аргументу, ґрунтуючись на позиції Д. Канале, Дж. Тузет[3]. Вони аналізують два способи використання зазначеного аргументу. Такий аргумент ґрунтується на двох видах прагматичного заперечення (сильному і слабкому). Різні варіанти використання цього аргументу пов'язані з відмінністю між зазначеними запереченнями. Пояснити ці відмінності можна, демонструючи логічні схеми варіантів аргументу. У схемі *p* та *q* – пропозиційні змінні, *P* – деонтичний оператор для дозволу, знак ~ – заперечення.

1) Нормативне висловлювання *S* стверджує «якщо *p*, тоді *Pq*»

2) «Якщо *p*, тоді *Pq*» означає якщо і тільки якщо *p*, тоді *Pq*

3) Отже, якщо ~*p*, тоді ~*Pq*.

Засновок 2) є висновком інших висновувань, засновки яких є правовими нормами або практичними принципами комунікації.

Але може бути інше трактування твердження *S,* а саме, інтерпретація, яка виключає можливість застосування певної норми до випадків, які не відповідають її буквальному формулюванню. У цьому сенсі «якщо p, то Pq» означає, що якщо p, то Pq (і нічого іншого). Отже, якщо розглядуваний випадок – це ~ p, то висновок буде таким, що не визначено, чи дозволено q, оскільки обставина не регулюється інтерпретованим нормативним висловлюванням. Це інше використання аргументу Д. Канале, Дж. Тузет описують так:

(1) Нормативне висловлювання *S* стверджує «якщо *p,* тоді *Pq».*

(2′) «Якщо *p,* тоді *P»* означає якщо *p,* тоді *Pq.*

(3′) Отже, ~ (якщо ~*p,* тоді *Pq*).

Прагматичний зміст (3) та (3') різний. (3) є схемою прикладу сильного прагматичного заперечення, а (3') – слабкого прагматичного заперечення. З висновком (3) аргумент виправдовує твердження, що ~ p регулюється законом. У цьому випадку регулювання ~ p (тобто ~ Pq) буде протилежним регулюванню p (тобто Pq). З висновком (3') зазначений аргумент виправдовує твердження, що ~ p не регулюється законом. У законодавстві існує прогалина, яка може бути заповнена за допомогою аналогії.

Отже, серед труднощів, що виникають при витлумаченні поняття «кваліфіковане мовчання законодавця», можна виділити такі: полісемічність слова «мовчання» та використання терміна «дозволено» для вираження трьох різних понять дозволу. У цьому контексті мовчання передбачає перебування частини інформації в імпліцитній формі. Ідеться про мовчання як відсутність вербального вираження волі законодавця. Таке мовчання може означати, з одного боку, навмисне

[1] Германов, А.В. (2014). Молчание законодателя и пробел в гражданском процессуальном праве. *Право: современные тенденции*: материалы II междунар. науч. конф. Уфа, 94.

[2] Демин, А.В. (2012). Квалифицированное молчание закона в мехнизме налогово-правового регулирования. *Закон, 2,* 130.

[3] Damiano Canale and Giovanni Tuzet. (2008). On the Contrary: Inferential Analysis and Ontological Assumptions of the A ContrarioArgument. *Informal Logic, vol. 28, no. 1,* 33-35.

утримання законодавця від прийняття норми, його небажання здійснювати детальне нормативно-правове регулювання певної царини суспільних відносин, залишаючи питання відкритим, віддаючи його вирішення на розсуд правозастосовного органу, з іншого – упущення у формулюванні або недолік. Крім того, чи означає таке мовчання те, що ним законодавець виражає негативне ставлення до всього того, що виходить за межі безпосередньо визначеного у тексті закону, чи ні? Адже слово «мовчання» допускає різні інтерпретації. У зв'язку із зазначеним, позиція, щодо якої поняттям «кваліфіковане мовчання законодавця» може бути пояснена дія принципу «все, що законом не передбачено, заборонено», не звертає увагу на концептуальні розмежування при витлумаченні поняття дозволу. Мова йде про те, що поняття «дозволено» може виражати три різні «типи» дозволу, а саме, як характер норми, сильний та слабкий дозволи як характеристики дій. Зазначене породжує певні труднощі у розумінні, а отже, і вживанні поняття дозволу та витлумаченні терміна «кваліфіковане мовчання законодавця». Все це впливає не тільки на вирішення проблеми дефінування поняття «кваліфіковане мовчання законодавця», а також не прояснює питання методології використання цього юридичного засобу правового регулювання.

Приєднуюсь до думки тих науковців, хто вважає, що поняття «кваліфіковане мовчання законодавця» є загальноправовим феноменом і не може бути «зарахованим» у розряд вузькоспеціальних, а також є тим, що знаходиться «на межі» понятійних рядів теорії правосвідомості, теорії правотворчості, теорії інтерпретації, теорії реалізації права.

References:

1. Anokhina, T.O. (2008). *Semantyzatsiya katehoriyi movchannya v anhlomovnomu khudozhnomu dyskursi.* Monohrafiya [Semantization of the category of silence in the English-language art discourse. Monograph], Vinnitsa: Vydavnytstvo «Nova Knyha».
2. Bulygin, Ye.V. (2013). Kogda pravo molchit [When the law is silent]. *«Normativnyye sistemy» i drugiye raboty po filosofii prava i logike norm* ["Normative systems" and other works on the philosophy of law and the logic of norms]. *K.E. Al'churron, Ye.V. Bulygin, P. Gerdenfors, D. Makinson; pod red. Ye.N. Lisanyuk,* Saint Petersburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 371-379.
3. Damiano Canale and Giovanni Tuzet. (2008). On the Contrary: Inferential Analysis and Ontological Assumptions of the A ContrarioArgument. *Informal Logic, Vol. 28, No. 1*, 31-43.
4. Demin, A.V. (2012). Kvalifitsirovannoye molchaniye zakona v mekhnizme nalogovo-pravovogo regulirovaniya [Qualified silence of the law in the technology of tax and legal regulation]. *Zakon, № 2*, 129-138.
5. Germanov, A.V. (2014). Molchaniye zakonodatelya i probel v grazhdanskom protsessual'nom prave [The silence of the legislator and the gap in civil procedural law]. *Pravo: sovremennyye tendentsii: materialy ÍÍ mezhdunar. nauch. konf.* [Law: modern trends: materials of the 2nd international. scien. conf] *(g. Ufa, aprel' 2014 g.),* 91-94.
6. Matat, YU. (2015). *Prohalyny v zakonodavstvi ta zasoby yikh podolannya v pravozastosovniy diyalnosti*: monohrafiya [Gaps in legislation and ways to overcome them in law enforcement activities: a monograph]. Kharkiv: Pravo.
7. Raz, J. (1979). Legal Reasons, Sources and Gaps. *The Authority of Law.* Oxford. 53-77.
8. Shcherbyna, O.YU. (2013). Movchaznyy obman u pravi yak arhumentatyvnyy fenomen [The silent deception in law as an argumentative phenomenon]. *Visnyk Kyyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya «Filosofiya. Politolohiya»*[The Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series «Philosophy. Politology»]. *Kyiv.: VPTS «Kyyivskyy universytet». Edition (2) 112/2013,* 30-33.
9. Shcherbyna, O.YU. (2014). Fenomen movchannya v yurydychniy arhumentatsiyi [The phenomenon of silence in legal argument]. *Filosofiya prava i zahalna teoriya prava. Naukovyy zhurnal. Red. zhurnalu «Pravo Ukrayiny»* [Philosophy of law and general theory of law. Scientific Journal. Editorial office of the magazine «Law of Ukraine»], *№ 1-2,* 160-174.
10. Shcherbyna, O. (2015). The relationship of volitional, metalinguistic and argumentative functions of silence in legal argumentation. *Evropský politický a právní diskurz. Svazek 2.6.vydani,* 54-59.
11. Vrigt G.KH. fon. (1986). O logike norm i deystviy [On the logic of norms and actions]. *Logiko-filosofskiye issledovaniya [Logiko-filosofskiye issledovaniya]: Izbr. tr.: Per. s angl. Obshch. red. G.I. Ruzavina i V.A. Smirnova.* Moscow: Progress.

Михайло Серебро, к. ю. н.
Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ПРОБЛЕМИ ЕКСТРАПОЛЯЦІЇ ЗАГАЛЬНОФІЛОСОФСЬКИХ КАТЕГОРІЙ «СУТНІСТЬ» ТА «ЗМІСТ» У ТЕОРІЮ ДЕРЖАВИ

Mykhailo Serebro, Phd in Law
National University «Odesa Law Academy», Ukraine

PROBLEMS OF EXTRAPOLATION OF GENERAL PHILOSOPHICAL CATEGORIES «ESSENCE» AND «CONTENT» TO THE THEORY OF STATE

The article is devoted to the problem of distorted transition of general philosophical categories to the theory of state. The problem of distorted understanding of such categories as «essence» and «content» of the state is analyzed. It was offered to consider the category of the essence of a state as its static characteristic, which manifests itself in the institutionalization of the established normative order, defines the state as a phenomenon and is characteristic of all periods of its existence. The category of state content should be considered as a dynamic parameter, which is intended to describe the changing characteristics of states of different epochs: the power of affiliation, the provision of interests of various levels of generalization, the functional load of the state, etc.
Keywords: essence of a state, content of a state, state statics, state dynamics, institutionalization of normative order.

Наукове пізнання є складним специфічним процесом, який, з одного боку, тяжіє до фрагментації, а з іншого – до уніфікації. В першому випадку йдеться про становлення окремих сфер знань (наук) із концентрацією та заглибленням у певну частину пізнаваного явища. Кожна наука прагне до окреслення, так би мовити, своєї території (предметної області) та до формування власного методологічного інструментарію, складовою якого є понятійний апарат. У другому випадку йде мова про тяжіння до єдності та системності людських знань шляхом об'єднання окремих наук у групи різних рівнів аж до формування цілісної наукомірної картини світу. При цьому важливе місце у такому процесі займає філософія, яка формує метамову будь-якого окремонаукового пізнання, саме тому необхідним є належне використання її категоріального апарату. Особливо актуальною така проблема є для загальнотеоретичної юриспруденції, яка сама по собі в рамках юридичної науки покликана виконувати методологічну функцію. Та часто саме в рамках теорії держави, що входить до складу загальнотеоретичної юриспруденції, такі філософські категорії як сутність та зміст набувають невиправдано специфічних характеристик.

Так, наприклад, Л. А. Давидова та А. О. Шанін бачать основні проблеми позначеного напрямку в їх вибірковому використанні. Так, у більшості сучасних підручників детально розглядаються сутність та форма держави, але зовсім не згадується поняття «зміст держави». Іноді з усіх названих категорій використовується тільки «форма держави». Нерідко поняття сутності, змісту та форми піддаються у державно-правових дослідженнях досить вільний інтерпретації. Так, до термінологічного апарату вводяться такі не відомі філософії явища як формальна та змістовна сторона сутності. Державний режим, який є функціональною, динамічною характеристикою держави, розглядають як елемент форми, хоча з точки зору філософії його варто було б зарахувати до змісту держави.[1]

[1] Давыдова, Л.А., Шанин, А.А. (2008). Категории «сущность», «содержание» и «форма» государства как научная основа построения учебного курса общей теории государства. *Право и образование, 7,* 57.

Наразі проблематика змісту та сутності держави відійшла на задній план. Більшість науковців вважають, що це питання повністю було описане у рамках марксистської теорії держави і повернення до нього є не більше, ніж банальна спекуляцієя. Але та ж більшість, як правило, визнає і зміни, що відбуваються у сучасній державі, концентруючи дослідження, у першу чергу, на її функціях й механізмі. Порушені вище питання співвідносності будь-якого наукового знання з філософським цілком виправдано наводять на проблематику виявлення глибинних причин подібних перетворень, які можуть бути пояснені внутрішніми характеристиками такого явища як держава і лише потім, як наслідок, зовнішніми його проявами. Поштовхом до формулювання ідей, висвітлених в даному дослідженні, стали роботи Л. А. Давидової, І. О. Ільїна, Д. А. Керимова, А. В. Малько, Л. С. Мамута, М. М. Марченка, М. І. Матузова, Ю. М. Оборотова, В. С. Петрова, П. М. Рабіновича, А. О. Шаніна, Л. М. Шипілова та ін.

Метою статі є акцент на потребі використання категорій «сутність» та «зміст» по відношенню до держави із збереженням їх вихідного загальнофілософського наповнення, а також пошук сутнісного та змістовного наповнення держави як явища.

Одними з базових категорій, які покликані відображати у найпростішому їх розумінні зовнішні та внутрішні характеристики у пізнанні, є парні категорії: «явище» та «сутність», «форма» і «зміст». Важливість для наукового пізнання цих конструктів чи не найяскравіше виражена у такому твердженні: «якби форма прояву і сутність речей безпосередньо збігалися, то всіляка наука була б взагалі зайвою»[1].

Найяскравіше серед сучасних вітчизняних дослідників позицію щодо необхідності пізнання сутності право-державних явищ відстоює П.М. Рабінович, який вказує на те, що осягнення сутності тих феноменів, які становлять предмет відповідної науки, є її найголовнішою, домінантною функцією. При цьому науковець зазначає, що теорія чи концепція, яка саме цієї функції не виконує, навряд чи може заслуговувати на статус наукової[2].

Традиційно сутність держави розглядають через категорію «інтерес», який держава покликана захищати та реалізовувати: класовий та / або загальносоціальний. У цьому дискурсі робиться ремарка щодо формальної та змістовної сторони сутності держави. Так, М.І. Матузов та О.В. Малько особливо підкреслюють, що головне у сутності держави – її змістовна сторона, те, чиї інтереси насамперед ця організація політичної влади реалізовує, які пріоритети встановлює у своїй діяльності[3].

Із таким висновком, беззаперечно, варто погодитись. Але часто у подібних твердженнях дещо розмито використовуються згадані нами вище категорії сутності та змісту, які не є тотожними. Для кращого розуміння поставленої проблеми варто звернути увагу на самі витоки «специфічного» розуміння сутності в теорії держави, де особливе місце займає класовий елемент.

Класова сутність держави розглядається як продукт саме марксистсько-ленінського учення. В.І. Ленін визначав класи як великі групи людей, що розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх ставленням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їхньою роллю в громадській організації праці, а отже, за способами отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, якою вони володіють; при цьому визначальною рисою таких групи людей є те, що одна може собі привласнювати результати праці іншої завдяки розбіжності їхнього місця у певному укладі суспільного господарства, а також наявність постійного антагонізму між ними[4].

Загалом марксизм пройшов довгий шлях свого розвитку від тотальної універсалізації своїх ідей, які на його основі мали пояснити усю без винятків політико-правову дійсність, до повного нехтування, у тому числі, як вбачається, абсолютно раціональними і практичними його положеннями. Але нічого дивного у цьому немає, заміна однієї наукової моделі на іншу – це закономірний процес, який досить яскраво відображений у рамках філософії та історії науки, наприклад, роботами І. Лакадоса, Т. Куна та ін.

---

[1] Маркс, К. (1970). Избранные произведения: *Т. 2*. Москва: Политиздат, 321.

[2] Рабінович, П.М. (2011). Виявлення соціальної сутності правових і державних явищ – головне завдання юридичної науки. *Юридична наука, 7,* 7.

[3] Матузов, Н.И., Малько, А.В. (2004). *Теория государства и права*. Москва: Юрист, 44.

[4] Ленин, В.И. (1970). Полное собрание сочинений: *Т. 39*. Москва: Изд-во полит. лит., 15.

Повертаючись до порушеного вище питання про класову природу держави, далі вбачається необхідною констатація, по-перше, обмеженості саме цих положень щодо пояснення сучасної держави, по-друге, проблемного описання цих характеристик саме через категорію «сутність».

Виявляється, що зараз майже неможливо виокремити чіткі класи саме у їх традиційному розумінні. У сучасних державах джерелом матеріального благополуччя або неблагополуччя є вже не стільки матеріальна, скільки інтелектуальна власність, виробництво починає витіснятися усе більшою мірою невиробничою сферою (надання послуг) і якраз остання повністю опосередковує першу. Ставлення до засобів виробництва як ключової ознаки диференціації класів нині абсолютно не пояснює практики державно-правового життя загалом та сучасної держави зокрема. Постіндустріалізація абсолютно по-іншому розставила акценти: володіння кваліфікацією та інформацією приносить більші статус і владу, ніж володіння предметними засобами виробництва, та й самих володарів таких засобів наразі все важче виокремити.

До класу, що сформувався, на думку цілого ряду західних дослідників (Р. Бендикс, Дж. Бернхем, Г. Гейгера, Д. Локвуда, Ч. Міллса), у нових соціально-економічних умовах розвитку суспільства XX ст., що викликали зміни у структурі зайнятості, зазвичай зараховують високооплачуваних представників професій неручної праці та малого бізнесу. Останні, у контексті міркувань К. Маркса, у кінцевому рахунку, можуть бути або власниками капіталу, або власниками однієї тільки робочої сили (як би високо вона не оплачувалася). Виходячи із цього, вищезгадані представники суспільства можуть утворювати (і становлять) різні соціальні групи, що розрізняються за величиною доходів, статусом, доступом до владних повноважень, але не можуть перебувати над антагонізмом між капіталістами і найманими робітниками і, відповідно, не можуть сприяти подоланню класових протиріч між останніми[1].

Крім цього, вбачається, що розтиражована ідея так званого середнього класу зараз жодним чином не стосується класів, як мінімум у тому розумінні, в якому їм надавалося вище аутентичне тлумачення як таких. Трактувань цьому явищу (середньому класу) чимало, але превалююча більшість із них позначає цим поняттям певний рівень споживчих здатностей та матеріального достатку і, скоріше, являє собою більший інтерес для економічної, а не юридичної теорії.

Якщо ж відходити від розуміння класів у марксизмі та інтерпретувати їх із суто категоріальних позицій, то йтиметься про певну групу явищ, об'єднаних на основі спільності певних ознак та властивостей. Звичайно, у суспільстві завжди буде мати місце диференціація інтересів у різних індивідів та їх різноманітних груп. Регулювання цих інтересів і є сферою юридичного, держава при цьому як політико-правова організація усього суспільства також буде завжди брати участь у цьому процесі. Але сучасні форми їх прояву якісно відрізняються відсутністю антагонізму, який був однією з основ відокремлення класів у марксизмі. Конфліктність нині переноситься більше у сферу приватноправових відносин, що зумовлено індивідуалізацією правового життя.

Варто зазначити, що класове пояснення сутності держави до певного моменту, дійсно, досить логічно та практично пояснювало державно-правову дійсність, але, що головне тут, – минулого, а не сучасності. Евристичність такого підходу було зумовлено, дійсно, великою роллю саме економічних параметрів, співставленням та явно нерівномірним співвідношенням класових і загальносоціальних інтересів.

Однак наукове товариство тепер погоджується з тим, що класовий підхід до сутності держави нині все одно має місце, але у більшості випадків мова йде про необхідність дуалістичного розуміння сутності держави, в якій мають бути враховані як класові, так і загальносоціальні моменти. Але така констатація повністю обмежується рамками теорії держави і не робляться ніякі спроби її співвідношення із загальнофілософськими, базовими установками. У кращому разі порушується питання розкриття або розгортання сутності держави від класових її основ до загальносоціальних.

Подібні твердження щодо констатації зміни сутності держави саме і відштовхуються від емпіричних показників її зовнішнього перетворення, що дає можливість робити такі висновки. Але у такому разі необхідно констатувати динамічність категорії сутності як внутрішньої характеристики явища, де даний процес представлений шляхом «розгортання» сутності, що, як правило, пов'язують із процесом пізнання, який заглиблюється у свій об'єкт. Спробуємо зрозуміти,

[1] Денисенко, И.Д. (2006). Неомарксизм и теория социального конфликта. *Гуманітарний часопис, 3*, 42.

як саме описують цей процес науковці, які дотримуються таких позицій, і в подальшому далі надати оцінку та власне бачення цієї проблеми.

Аргументом у таких випадках, як правило, є кантівський поділ на «річ у собі» (ноумен), яка вона є сама по собі, так би мовити, відповідає своїй сутності, та «річ для нас» (феномен), якою вона постає перед нами, при цьому не завжди може відповідати реальній сутності. Сутність держави розвивається у міру того, як розгортається опосередкована нею суперечність і виявляє себе зовнішньо як висхідний рух від державності до держави, при цьому, розвиваючись, держава проходить стадію становлення, а потім послідовно стає явищем «у собі», «для себе», «для інших»[1].

Жодним чином не принижуючи високоевристичності подібного бачення якісної еволюції держави від досучасних до сучасних форм її прояву, варто зробити деякі методологічні уточнення. Виявляється, що у хрестоматійній трактовці сутності є ряд спірних моментів, які, ймовірно, обумовлені декілька поверховим, неточним осмисленням цієї філософської категорії, нерозумінням того, що «немає і не може бути галузевої специфіки, що відміняє або змінює загальнофілософські закони»[2].

Справа в тому, що сутність покликана характеризувати саме стійке, інваріантне, на відміну від мінливого та варіативного. Сутність – це внутрішня характеристика предмета, що має вираження у стійкій єдності усіх багатоманітних та суперечливих форм його буття, явище – те чи інше виявлення предмета, зовнішніх форм його існування. У мисленні ці дві категорії виражають перехід від багатоманітності мінливих форм предмета до його єдності[3].

Саме сутність і повинна бути основою для описання будь-якого явища у поняттях. Головна ідея тут полягає у тому, що сутність може змінитися, але тоді і явище перестає бути тотожним самому собі, і від того з'являється якісно інше, яке вже не може бути охоплено попереднім поняттям. У цьому аспекті досить влучно підібране тлумачення сутності у широко використовуваному підручнику для студентів, що вивчають загальнотеоретичну юриспруденцію: «сутність як філософська категорія, що характеризує те головне в явищі, що визначає його природу, що робить явище самим собою: при зміні сутності об'єкт перестає бути тим, чим він є і стає іншим явищем»[4]. Але у подальшому автори не відходять від класичного, суто юридизованого змішання сутності держави з її змістом, говорячи не про класовий і загальносоціальний зміст держави, а про класовий і загальносоціальний зміст сутності.

Сутність і зміст виражають різну площину розгляду всезагальних властивостей та сторін явища, вони стосуються сфери внутрішнього, явище та форма – сфери зовнішнього, але сутність – це більш загальна та разом із тим більш глибока характеристика. Зміст є більш конкретним, і в силу того він є багатшим за сутність, він є менш абстрактним і відображає об'єктивний бік даного предмета у певній історичній обстановці. Сутність – це стійке, те, що залишається і являє собою загальне в речі, зміст же плинний, нестійкий, постійно мінливий, такий, що весь час обновлюється. Зміст – це завжди індивідуальне, містить у собі як загальне, так і одиничне; сутність є необхідною в речі, зміст – єдність необхідного та випадкового[5].

Виникає закономірне запитання: як так могло статися, що таке двояке використання філософської категорії некритично було перенесено в юридичну сферу? Відповідь тут досить проста: панування довгий час марксизму та його певною мірою чітку і логічно упорядковану картину світу потім було зруйновано, збереженню ж підлягали дуже часто лише вирвані із контексту положення, у цьому разі і про сутність держави.

Із цього приводу Л.С. Мамут зазначає, що Марксове вчення про державу, безумовно, є внутрішньо логічним і впорядкованим та таким, що володіє здатністю комплексного знання, але абсолютно інше питання, як дійсний зміст, структура, зовнішні форми та інші ознаки цього вчення використовуються[6].

---

[1] Ильин, И.А. (2003). *Теория государства и права*. Москва: Зерцало, 237.

[2] Давыдова, Л.А., Шанин, А.А. (2008). Категории «сущность», «содержание» и «форма» государства как научная основа построения учебного курса общей теории государства. *Право и образование, 7,* 256.

[3] Степин, В.С., Гусейнов, А.А. (2000). Новая философская энциклопедия. *Т. 3.* Москва: Мысль, 682.

[4] Оборотов, Ю.Н., Крестовская, Н.Н., Крыжановский, А.Ф., Матвеева, Л.Г. (2013). *Теория государства и права. Государственный экзамен.* Харьков: Одиссей, 34.

[5] Петров, В.С. (1971). *Сущность, содержание и форма государства*. Ленинград: Наука, 64.

[6] Мамут, Л.С. (1991). Учение Маркса о государстве требует переосмысления. *Общественные науки и современность, 5,* 100.

Розвиваючи думку, відмітимо аналогічне наукове бачення поділу сутності та змісту уже саме держави як явища, їх впорядковане та чітке розмежування, хоч і в рамках марксового вчення (задача тут показати саму логіку розвитку цих двох категорій): «якщо сутність держави глибше, повніше виражає природу і характер держави, то її зміст є багатшим, багатоманітнішим та рухливішим, він більш широко і гнучко відображає мінливу розстановку класових сил на певних етапах розвитку суспільства»[1].

Такий підхід обумовлено тим, що радянська юридична наука оперувала поняттями «сутність» та «зміст» держави для окреслення історичного типу держави, позначення періодів «розвитку диктатури класу в межах однієї сутності, органічно пов'язаної з характером даної соціально-економічної формації»[2]. У межах загальної сутності держави – диктатури панівного класу, визначався більш конкретний зміст – влада рабовласників, феодалів, буржуазії тощо; і далі, – шляхом від загального до конкретного, – у межах менш загальної сутності буржуазної держави виокремлюється ще більш конкретний зміст – влада домонополістичного або монополістичного капіталу тощо[3].

У марксизмі все було якраз-таки логічним, сутність держави – класовий антагонізм, зміст – конкретно-історичний його прояв. При цьому, якщо повністю зникають антагоністичні класи, то і змінюється сутність, яка веде до виникнення якісно іншого, нового явища, яке не може називатися державою, чого, власне, і прагнули досягти. Звичайно, це виявилося утопією, і марксисти не надавали чіткої відповіді на запитання, чим буде така організація і яким поняттям вона буде позначатися.

Тут йдеться не про якесь апологування даним ідеологічним установкам, ми намагаємося співвіднести сутність та зміст держави, правильність їх визначення. Звичайно, навіть останній етап розвитку суспільства згідно з марксизмом не міг не бути оформлений у державу, але іншу за змістом і проблема полягала тут уже дещо в іншому. На відміну від сучасного змішання сутності та змісту держави, проблема полягала у тому, що класовий антагонізм був важливою характеристикою держави, але не сутнісною, адже соціалістична держава все одно залишалася державою.

Дуалістичність сутності на теперішній час виявилася не стільки розв'язанням конкретної наукової проблеми, скільки компромісом між різними концепціями її пояснення, спільним знаменником між минулим і сучасністю, який мав би звести воєдино різні прояви держави. При цьому варто говорити не про відмову від такої дуальності і дослідження класових, а, краще сказати, групових інтересів та загальносоціальних сторін держави. Належність влади, яка є динамічною якістю, вбачається краще розглядати як змістовну характеристику, а не як сутнісну. Саме так вчиняє А.Ф. Черданцев, називаючи відповідний розділ підручника – «Класові та загальносоціальні елементи у змісті держави»[4].

Екстраполюючи такий хід думок на нашу проблематику, варто в такому разі прибічникам позиції щодо історично варіативної сутності держави пояснювати нове поняття про нове явище, яке вже не може бути позначене як держава. На практиці ж виявляється, що, по суті, мова йде про державу, але наповнену новим змістом, так використовуються такі поняття: «постіндустріальна», «інформаційна», «торгова», «регіональна», в решті-решт «сучасна», але все одно «держава». Ось тут уже і спільність промаху як марксизму, так і багатьох сучасних наукових розробок цієї проблематики.

Враховуючи, що у цьому дослідженні обрано загальнофілософську позицію щодо статичності сутності та динамічності змісту держави, беззаперечно, необхідним є акцент на тому сутнісному ядрі такого явища як держава, що зберігся і до теперішнього часу, незважаючи на зміну її змісту (класового та/або загальносоціального). У такій ситуації варто надати відповідь на, з одного боку, банальне, а, з іншого – складне запитання: яка характеристика робить державу державою, тобто яка є її сутнісною, незмінною характеристикою, як у минулому, так і нині? При цьому потрібно зазначити і той факт, що задекларована статика сутності явища не повинна розглядатися як така, що

[1] Лашин, А.Г. (1965). *Возникновение и развитие форм социалистического государства*. Москва: Изд-во МГУ, 345.
[2] Кузьмин, Э.Л. (1986). *Демократия: некоторые вопросы теории, методологии и практики*. Москва: Юрид. лит., 13.
[3] Шипілов, Л.М. (2009). До питання про сутність, зміст та форму демократичної держави. *Форум права, 1,* 586.
[4] Черданцев, А.Ф. (2002). *Теория государства и права*: учеб. для вузов. Москва: Юрайт-М., 90.

заперечує ще одну важливу філософську категорію – «розвиток». Йдеться про те, що саме сутність підкреслює концептуальну характеристику явища, та при цьому таке явище у різних умовах може проявляти себе по-різному.

Переважна більшість трактувань держави як поняття зводиться до складання її основних ознак. Ніхто не зможе посперечатися з тим, що держава: 1) політична організація – об'єднання людей, організоване на владних началах; 2) немислима без території, тобто частини Землі у певних кордонах, на які поширюється державна юрисдикція. Тому вже достатньо давно склався доктринальний консенсус про обов'язкові елементи держави: 1) населенні; 2) відособленої території; 3) публічної влади, якій підпорядковується це населення, та яка поширюється на цю територію, власне, це – державна влада, простіше кажучи, держава є сукупністю населення, території і публічної влади[1]. Дискусійним, але найбільш часто використовуваним є саме такий підхід. І, до речі, він є єдино нормативно закріпленим і закладеним в основу Конвенції Монтевідео 1933 р.

Але питання стоїть значно глибше: чи дійсно це суть держави, чи це саме ті частини її сутнісного ядра, що роблять державу самою собою? На перший погляд, заданий вектор на пошук того незмінного, постійного та статичного приводить до вищеперелічених характеристик, але це не так, швидше можна говорити, що вищеописані параметри є суттєвими для визначення та емпіризації конкретної держави, але навряд сутнісними.

Т.О. Бутирська стверджує, що поняття «ознаки держави» є ситуативним, тобто ці ознаки не викликані необхідністю, стосовно держави вони є привхідними. Звідси ознаки держави жодним чином не належать до її сутнісної природи. Дійсно, народи, як відомо з історичних джерел, що збереглися до теперішнього часу (у тому числі зі Старого заповіту), існували задовго до появи держави, мали територію і владу, проте наявність цих ознак не була визначальною при появі держави. Авторка додає, що навіть навпаки, держава Александра Македонського не мала ніяких географічних або етнічних меж. У неї не було апріорі столиці, не було фіксованого владного ядра, покликаного панувати за традиційною схемою «центр – периферія». Це нове утворення не визначалося ні територією (у нього не було наперед заданих меж), ні владою (не було відносин на зразок володаря та підпорядкованого), ні народом (не мало жорстко заданої етнічної опори), і все ж воно було державою у значенні її універсальності. У чому ж полягала її універсальність? Вона полягала не в тому, що ця держава була вираженням одного якогось народу, а в тому, що була вираженням філософського підходу, згідно з яким люди могли стати громадянами однієї держави як такі, що мають одну й ту ж (універсальну та єдину) сутність. Таким чином, на думку Т. О. Бутирської універсальна держава – це держава, що бере універсальність людської сутності за основу свого існування[2].

Усе вищевикладене сприяло формуванню різних, нерідко абсолютно протилежних поглядів на сутнісну природу держави. У більш пізні часи, аж до сучасності, ця відмінність поглядів не тільки зберігається, але й усе більше посилюється. Тому необхідно визнати, що існуючі уявлення про державу не містять повного її визначення, це пов'язано з тим, що як суще держава не розглядалася, а розглядалася тільки в загальній сукупності суджень. Усвідомлення цього факту вимагає, перш за все, найретельнішого розгляду поняття «держава» і причин її появи[3].

Досить поширеною у вітчизняному науковому середовищі є позиція представників Львівської школи права щодо визначення сутності як можливості задоволення потреб право-державними явищами. Так, Ю.П. Лобода у своєму дисертаційному дослідженні зазначає, що соціальна сутність держави – це її специфічна властивість, яка полягає у здатності держави забезпечувати у процесі свого функціонування та розвиткові задоволення основних потреб усього суспільства, а також створювати умови для можливого, за наявних конкретно-історичних умов, задоволення потреб та інтересів окремих індивідів та їх спільнот (національних, соціально-економічних, демографічних, релігійних тощо)[4].

---

[1] Иванов, В.К. (2008). *К критике современной теории государства*. Москва: Территория будущего, 4.

[2] Бутирська, Т.О. (2007). *Державне будівництво: стан, суперечності, перспективи розвитку в Україні*. Київ: Вид-во НАДУ, 14.

[3] Бутирська, Т.О. (2007). *Державне будівництво: стан, суперечності, перспективи розвитку в Україні*. Київ: Вид-во НАДУ, 16.

[4] Лобода, Ю.П. (2001). *Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження).* Львів, 130.

Але варто зазначити, що, на наше переконання, потребовий підхід може пояснити необхідність виникнення держави, частково навіть проаналізувати її цінність (та лише в інструментальному її аспекті), але все одно не дає відповіді на питання, так що ж є сутністю держави, тим вихідним началом, що є основою її буття. Адже окуляри також інструмент задоволення потреб, але саме ж задоволення потреби не є їх сутністю. Тут варто заглибитись далі, сутністю окулярів є необхідність в задоволенні якоїсь конкретної потреби – корекції зору. Так от, щоб визначити сутність держави як явища ми повинні ставити питання про конкретні потреби, які опосередковують виникнення держави і є завжди незмінними. Тут можна припустити, що держава виникає як реакція на потребу колективності людей у організаційній інституціоналізації певного порядку, закріпленого та колективно визнаного за посередництвом норм права (спочатку звичаєвого, потім більш складними його формами). Коли цей порядок матеріалізується, тоді і з'являється держава, уже не просто як частина сутності людини чи ідея, а як конкретне їх втілення – з населенням, територією, владою та іншими суттєвими ознаками.

Отже, категорію сутності держави варто розглядати як її статичну характеристику, що проявляється в інституціоналізації складеного нормативного порядку, визначає державу як явище та характерна для всіх періодів її існування. Категорію змісту держави, в свою чергу, необхідно розглядати як динамічний параметр, що покликаний описувати мінливі складові держави різних епох: приналежність влади, забезпечення інтересів різного рівня узагальнення, функціональне навантаження держави тощо. Сутність дає більш глибоке та повне уявлення про природу та характер держави, зміст ширше та більш різноманітно відображає соціальну структуру влади, яка склалася історично.

Важливого значення тематика дослідження сутності та змісту держави має для аксіологічних розвідок у державознавстві, де дані категорії прямо опосередковують такий ціннісний дискурс: сутність – абсолютну сторону цінності держави, зміст – відносний (інстремунтальний) бік такої цінності[1].

References:

1. Butyrska, T. O. (2007). *Derzhavne budivnycztvo: stan, superechnosti, perspektyvy rozvytku v Ukrayini* [State building: conditions, contradictions, prospects of development in Ukraine]. Kyiv: Vyd-vo NADU. [in Ukrainian].
2. Cherdancev, A. F. (2002). *Teory`ya gosudarstva y` prava: ucheb. dlya vuzov* [Theory of state and law: textbook]. Moscow: Yurajt-M. [in Russian].
3. Davydova, L. A., Shanyin, A. A. (2008). Kategoryii «sushhnost'», «soderzhanye» i «forma» gosudarstva kak nauchnaya osnova postroeniya uchebnogo kursa obshhej teoryi gosudarstva [Categories «essence», «content» and «form» of the state as a scientific basis for constructing a training course on the general theory of the state]. *Pravo i obrazovanye, 7, 56–65.* [in Russian].
4. Denyisenko, I. D. (2006). Neomarksizm i teoriya social`nogo konflikta [Neo-Marxism and the theory of social conflict]. *Gumanitarniy chasopy`s, 3, 41–47.* [in Russian].
5. Ilyn, I. A. (2003). *Teoriya gosudarstva i prava* [Theory of state and law]. Moscow: Zerczalo. [in Russian].
6. Ivanov, V. K. (2008). *K kritike sovremennoj teoryii gosudarstva* [To the critique of the modern theory of the state]. Moscow: Terryitoriya budushhego. [in Russian].
7. Kuz`min, E. L. (1986). *Demokrati`ya: nekotorie voprosi teoryii, metodologiyi prakty`ky`* [Democracy: some issues of theory, methodology and practice]. Moscow: Yury`d. ly`t. [in Russian].
8. Lashy`n, A. G. (1965). *Vozny`knoveny`e y` razvy`ty`e form socy`aly`sty`cheskogo gosudarstva* [The emergence and development of forms of the socialist state]. Moscow: Y`zd-vo MGU. [in Russian].
9. Leny`n, V. I. (1970). *Polnoe sobrany`e sochy`neny`j: T. 39* [A complete collection of works: Volume 39]. Moscow: Y`zd-vo poly`t. ly`t. [in Russian].
10. Loboda, Yu. P. (2001). *Cinnist` derzhavy` yak yiyi social`na sutnist` (teorety`ko-metodologichni aspekty` doslidzhennya)* [The value of the state as its social essence (theoretical and methodological aspects of the study]. Lviv. [in Ukrainian].
11. Mamut, L. S. (1991). Ucheny`e Marksa o gosudarstve trebuet pereosmisleny`ya [Marx's doctrine of the state needs to be rethought]. *Obshhestvennie nauky` y` sovremennost`, 5, 100–108.* [in Russian].
12. Marks, K. (1970) *Y`zbrannie proy`zvedeny`ya: T. 2* [Selected Works: Volume 2]. Moscow: Poly`ty`zdat. [in Russian].
13. Matuzov, N. Y`., Mal`ko, A. V. (2004). *Teory`ya gosudarstva y` prava* [Theory of state and law]. Moscow: Yury`st. [in Russian].

[1] Серебро, М.В. (2017). *Сучасна держава як цінність: загальнотеоретичне дослідження*. Одеса.

14. Oborotov, Yu. N., Krestovskaya, N. N., Krizhanovsky`j, A. F., Matveeva, L. G. (2013). *Teory`ya gosudarstva y` prava. Gosudarstvenniy ekzamen* [Theory of state and law. State Exam]. Kharkiv: Ody`ssej. [in Russian].
15. Petrov, V. S. (1971). *Sushhnost`, soderzhany`e y` forma gosudarstva* [The essence, content and form of the state]. Leny`ngrad: Nauka. [in Russian].
16. Rabinovy`ch, P. M. (2011). Vy`yavlennya social`noyi sutnosti pravovy`h i derzhavny`x yavy`shh – golovne zavdannya yury`dy`chnoyi nauky` [Identification of the social nature of legal and state phenomenons – the main task of legal science]. *Yury`dy`chna nauka, 7, 7–13.* [in Ukrainian].
17. Serebro, M. V. (2017). *Suchasna derzhava yak cinnist`: zagal`noteorety`chne doslidzhennya* [Modern state as a value: general theoretical study]. Odesa. [in Ukrainian].
18. Shy`pilov, L. M. (2009). Do py`tannya pro sutnist`, zmist ta formu demokraty`chnoyi derzhavy` [To the question of the essence, content and form of the democratic state]. *Forum prava, 1, 585–591.* [in Ukrainian].
19. Stepy`n, V. S., Gusejnov, A. A. (2000). *Novaya fy`losofskaya ency`klopedy`ya: T. 3* [New Philosophical encyclopedia: Volume3]. Moscow: Misl`. [in Russian].

Olena Kostiuchenko, PhD in Law
University of State Fiscal Service of Ukraine

INSTRUMENTAL APPROACH TO DEFINING LEGAL OPPORTUNITIES IN LABOUR LAW

The article considers the mechanism of legal regulation and investigates fundamental ideas of S. S. Alexeyev about the instrumental theory in law. It analyses the proposed division of legal means (instruments), determines the practical value of the instrumental approach in labour law. Separately, it is emphasized that such combined legal means as encouragement and incentives are charged with social and economic results of labour activity both for the participants of labour relations and for the state. The analysis of law regulation on the basis of «idea of legal means» enriches methodologically a new approach to solving the urgent problems in the world of work. It is described the practical value of legal means, we indicate the need for further development of instrumental theory in labor law. This theory fulfills a functional purpose reflecting the peculiarities of legal instruments, revealing the legal possibilities in the legal matter, which eventually should ensure the implementation of labour law.
Keywords: legal means, legal instruments, legal structures, mechanisms of legal regulation, sectoral legal means.

The evolution of social life, the development of market economy, the emergence of new types of relations inevitably affected their legal regulation. The priorities of legal regulation and a circle of social relations that require legal influence have changed. This requires the search for a modern legal science and the justification of new ways of ensuring the effectiveness of law and means of legal influence on the participants in the legal relationship. In this direction, in our opinion, the instrumental theory of S.S. Alexeyev, whose work was initiated in 1987, deserves attention[1]. Determining the methodological foundations for the formation and the use of legal means has a great practical importance for the effectiveness of legislation, which reflects the level of protection of the rights and freedoms of citizens in the state.

With the purpose to ensure the completeness of the analysis of instrumental theory in the law, it should be noted that the problem of legal means has long been studied in the science of law. The following researchers such as D.A. Andreev[2], M.V. Volkova[3], V.T. Komziuk[4], O.A. Kutsiy[5], O. V. Malko[6], M.I. Matuzov[7], E.B. Olkhovskiy[8], O.V. Onufrienko[9], V.A. Sapun[10], K.V. Shundikov [11] and

[1] Алексеев, С.С. (1987). Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация. *Сов. государство и право,* 12-19.
[2] Андреєв, Д.О. (2008). *Адміністративно-правові засоби захисту прав власників цінних паперів:* дис... канд. юрид. наук. Київ.
[3] Волкова, М.В. (2010). *Правовые средства обеспечения прав и свобод человека: теоретико-правовой анализ.* дис... канд. юрид. наук. Краснодар.
[4] Комзюк, В.Т. (2003). *Адміністративно-правові засоби здійснення митної справи:* дис... канд. юрид. наук. Харків.
[5] Куций, О.А. (2004). *Адміністративно-правові засоби забезпечення прав фізичних осіб у податкових правовідносинах*: дис... канд. юрид. наук. Одеса.
[6] Малько, А.В., Игнатенкова, К.Е., Комкова, Г.Н. (2009). *Большой юридический словарь*. Москва: Проспект.
[7] Малько, А.В., Матузов, Н.И. (2001). *Теория государства и права:* курс лекций Москва: Юристъ.
[8] Ольховський, Є.Б., (2003). *Адміністративно-правові засоби забезпечення громадської безпеки*: дис... канд. юрид. наук. Харків.
[9] Онуфрієнко, О.В. (2004). *Правові засоби у контексті інструментальної теорії права*: дис... канд. юрид. наук. Харків.
[10] Сапун, В.А. (2002). *Теория правовых средств и механизм реализации права*. дис... д-ра юрид. наук. Н. Новгород.
[11] Шундиков, К.В. (1999). *Цели и средства в праве (общетеоретический аспект).* дис... канд. юрид. наук. Саратов.

others. We also join in the scientific debate on legal means in law. However, in this article we aim to analyse the methodological approaches of S.S. Alekseev to the definition, modification and use of legal means (instruments). The source of the research is based on the various works of Russian scientist S.S. Alexeyev.

The investigation of legal means is inextricably linked to the mechanism of legal regulation; this statement is based on the proven belief that the generalized concept of a mechanism of legal regulation is defined as a united system of legal means. Through them it is ensured a productive legal influence on social relations[1]. The purpose of this approach to the research of legal means is a definition of such means and their characteristics.

The rule of law. Speaking about the rule of law, it is necessary to clearly distinguish the legal norm as a common rule of behaviour, which is built on the typical structure in the unity of its elements – a hypothesis, a disposition, a sanction, which S.S. Alexeyev called "a logical norm"[2] and the norms that are in the articles of legal acts. Investigating the normative basis as an element of the mechanism of legal regulation, S.S. Alexeyev wrote that the initial source of the mechanism of legal regulation created the legal norms... They have a number of features that allows them to be used as a "regulator" of social relations... with the help of legal norms it is achieved the unity of state regulation... The regulatory regulation of social relations is the determining link in the mechanism of legal regulation. All other links (excepted the legal consciousness and legal culture...) are not only conditioned by the system of legal norms, creating the law, but are its concrete expression. The author emphasizes that the law is a regulator of social relations in the unity, in the system of their norms[3]. It gives a reason to believe that the norm of law is a legal mean (instrument) for regulation of social relations, which regulates the socially meaningful relations.

Having investigated the legal acts as a link of mechanism of legal regulation that serves its normative basis, S. S. Alexeyev notes that such "service's" role is inherent to legal acts, to which, in addition to normative one the individual acts also belong[4]. The author writes that the condition of effective influence of legal acts on social relations is the perfection of their expression, which is achieved through the legal technique[5]. Cannot be ignored the emphasis of S. S. Alexeyev on legal technique, as a way of development, processing and systematization of legal acts[6]. But in the articles of legal acts the norm of law is reflected as a norm-statement that is formulated in the form of an external form of law. Misunderstanding of the meaning of the logical norm of law and its incomplete reflection in legal acts, as a result of human activity, sometimes reduces the goal of legal regulation. Such problem arises when at least one element of the rule of law is absent, which unfortunately often happens in domestic legislation. The problem of the presentation of normative material in the legislation of Ukraine, despite the progressiveness of legislation, which regulates the labor relations and relations, is closely related to the labor ones. The ways and methods of presentation of normative material do not prove to be effective regulation. The problem of the effectiveness of legal regulation and the use of legal techniques in a certain part begins with the work on bills. We are aware of the fact that the bills are not the norms of law, but we think it is necessary to focus on them, because broadly considering the essence of "legal means", we can refer the bills to legal instruments. Undoubtedly, the number of bills exceeds the number of passed laws, but exactly in these documents there is fixed the prospects of the occurrence or development, changes and termination of certain legal relationships. The role of bills in determining the directions of legal regulation with the possibilities of public discussion of their content makes it possible to orientate not only in issues that require the attention of scientists, but also in the variability of the solution of certain problems in the regulation of social relations. At the same time, at the stage of registering the bill, the executive authorities start to implement the statutory competence. These are the powers of the Ministry of Justice of Ukraine, which for each draft

[1] Алексеев, С.С. (2008). *Общая теория права*. Москва: ТК Велби, Издательство Проспект, 267.
[2] Алексеев, С.С. (2008). *Общая теория права*. Москва: ТК Велби, Издательство Проспект, 305.
[3] Алексеев, С.С. (1966). *Механизм правового регулирования в социалистическом государстве*. Москва: Юридическая литература, 106, 108, 110, 113, 115.
[4] Алексеев, С.С. (1966). *Механизм правового регулирования в социалистическом государстве*. Москва: Юридическая литература, 119.
[5] Алексеев, С.С. (1966). *Механизм правового регулирования в социалистическом государстве*. Москва: Юридическая литература, 125.
[6] Алексеев, С.С. (1966). *Механизм правового регулирования в социалистическом государстве*. Москва: Юридическая литература, 125.

law makes a conclusion on its compliance with the current legislation; existing conflicts with acting normative acts; incorrect, false or contradictory interpretation of legal phenomena; coherence of articles of the document etc. Such work of the Ministry of Justice is inextricably linked with the development of legal opinion. And therefore, from the standpoint of scientific expediency, we define the draft laws as a legal means of ensuring the implementation of social relations. The draft laws are not only the results of the subjects' activities with the right of legislative initiative, but they also are scientifically substantiated results of scientific research that are aimed at solving practical problems concerning the implementation and protection of the rights and freedoms of citizens in Ukraine. Thus, summing up the above, we note that the draft of law as a normative act is a legal means fulfilling its "official" role providing the perfection of its form and content.

The relationship, according to S.S. Alexeyev, is the main means by which the legal norms are enforced. Relationship is a means of "transition" of general rules of the legal norm into the plane of subjective legal rights and obligations[1]. Investigating the legal relationship, the scientist substantiated three types of legal relationships: 1) general regulatory ones, which are aimed at consolidating the circle of subjects of law and their general legal status; 2) specifically regulatory ones, they are aimed at consolidating the concrete behaviour of subjects; 3) guard relationships, they are aimed at implementing measures of state-compulsory influence[2]. Agreeing with the author, we note that classification of legal relationships into groups gives the opportunity to direct the scientific search for tools into directions. Namely: 1) instruments that establish the legal status of the subjects of law; 2) legal means of regulating the behaviour of participants in legal relationships; 3) legal instruments of protection and protection of rights.

Individual acts, according to S.S. Alexeyev, are essential in the mechanism of legal regulation. They perform various functions: (a) individual acts-regulators, along with normative acts, ensure the completeness and comprehensive regulation of social relations[3]; (b) law enforcement acts are acts of competent authorities issued primarily on the basis of procedural law. Their main function is the implementation of regulatory legal acts[4]; (c) acts of compliance and use (performance). Use is the process of legal regulation, which ends with the actual realization by the participant of legal relationship of subjective rights and legal obligations. According to the author, the action of the mechanism of legal regulation ends with their implementation. Compliance acts have an independent value, mainly in the implementation of legal relationships active type[5]. Methodologically important is to separate the individual acts. Such delimitation makes it possible not only to comprehensively cover the regulation of social relations, but also to track the implementation of legal relationships from their occurrence to termination. From the standpoint of the instrumental approach, each stage of the implementation of legal relationships (emergence, change and termination) should have the specific legal means for the implementation of compliance, execution (use) of the legislative requirements.

Legal awareness and legal culture are important elements of the legal regulation mechanism. Legal awareness, above all, is essential for the basis of legal regulation – legal norms[6]. Legal culture, as well as legal consciousness, acts as a means of ensuring the right to act on the stage of realization of subjective rights and obligations[7]. In general, it can be argued that legal culture, as well as legal awareness, is the basic parameter (indicator) of activities of people in public life regarding the observance, use (implementation) of mandatory rules of conduct. These elements of mechanism of legal regulation are close connected with

[1] Алексеев, С.С. (1966). *Механизм правового регулирования в социалистическом государстве*. Москва: Юридическая литература, 130-131.
[2] Алексеев, С.С. (1966). *Механизм правового регулирования в социалистическом государстве*. Москва: Юридическая литература, 140.
[3] Алексеев, С.С. (1966). *Механизм правового регулирования в социалистическом государстве*. Москва: Юридическая литература, 155-156.
[4] Алексеев, С.С. (1966). *Механизм правового регулирования в социалистическом государстве*. Москва: Юридическая литература, 165, 167.
[5] Алексеев, С.С. (1966). *Механизм правового регулирования в социалистическом государстве*. Москва: Юридическая литература, 171-172.
[6] Алексеев, С.С. (1966). *Механизм правового регулирования в социалистическом государстве*. Москва: Юридическая литература, 174.
[7] Алексеев, С.С. (1966). *Механизм правового регулирования в социалистическом государстве*. Москва: Юридическая литература, 177.

the law and provide voluntary actions of participants of public relations. From the point of view of providing the proper realization of the rights and obligations of participants of legal relations, legal consciousness and legal culture encourage the subjects to the conscious use of the norms of law in their activities. However, in our opinion, these elements can not be provided with legal instruments. The process of formation of legal consciousness and legal culture does not stand as an object of legal regulation.

Developing own scientific achievements in the research of the mechanism of legal regulation and taking into account the stages of legal regulation, S.S. Alexeyev sorted out four main elements of the mechanism of legal regulation: legal norms, individual requirements for the use of law (optional element), legal relationships, acts of realization of rights and obligations[1]. However, the research of the scientist is not limited to the definition of mechanism's elements of legal regulation and its characteristics. He had consistently scientifically substantiated the various approaches to it, in particular, instrumental and special legal, psychological aspects[2]. Taking as a basis position of S.S. Alexeyev about the mechanism of legal regulation and its various aspects, we consider the instrumental approach as very important, that can cover all means and legal instruments in the process of proper legal regulation of legal relations. It should be noted that such approach is useful, taking into account that a significant part of the relations, in particular, in the labor regulation, is transformed or arisen in Ukraine (for example, social partnership relations are being renewed, outstaffing agreements are being developed, and atypical forms of employment are arising). In order to ensure an adequate regulation of such relationships, it is necessary to determine which legal means can be used to achieve the main practical purpose of regulation – the realization and protection of the rights and freedoms of citizens, business entities and the state.

S. S. Alexeyev's instrumental approach to the mechanism of legal regulation is based on the fact that: (a) legal means is the most general, universal category[3]; (b) in general, the legal means in the field of legal regulation can be presented as a kind of "triple" with primary importance: prohibition, positive commitment, permission. All other legal means, as the author emphasized, are a modification or combination of means of legal regulation[4]; (c) the development of society is complicated by the composition and content of legal means... The most significant of these processes are two. Firstly, it is a typification of legal means, with its help the legal constructions and system structural units began to emerge. Secondly, the legal means (both at the primary, and at the level of legal structures, structural units) acquire a normative nature[5].

S.S. Alexeyev pointed out that the issue of legal means is not the issue of assigning to a special unit of certain fragments of legal reality, but the issue of their particular vision in a strictly defined perspective – their functional purpose, their role as instruments of optimal solution of social problems. The author stressed that in all cases, there are fragments of legal reality before us, which can be considered due to their functions and the role as tools of legal influence[6]. In our opinion, this indicates that the legal means ensure the functioning of the mechanism of legal regulation, where the regulation of social relations is a manifestation of the State's will. The decision of the state of social tasks should be reflected not only in the norms of prescriptions, but also to be ensured by the specific legal constructions of the implementation of state will. The objectification of such realization "lives" in the process of emergence, change and termination of legal relations.

---

[1] Алексеев, С.С. (2008). *Общая теория права*. Москва: ТК Велби, Издательство Проспект, 282. Алексеев, С.С. (1982). Общая теория права. В двух томах. *Т. II.* Москва: Юридическая литература, 27.

[2] Алексеев, С.С. (2008). *Общая теория права*. Москва: ТК Велби, Издательство Проспект, 267-279. Алексеев, С.С. (1982). Общая теория права. В двух томах. *Т. II.* Москва: Юридическая литература, 9-24.

[3] Алексеев, С.С. (2000). *Право на пороге нового тысячелетия: Некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи*. Москва: Статут, 31. Алексеев, С.С. (2010). Собрание сочинений. В 10 т. + Справочный том. *Том 5. Линия права. Отдельные проблемы концепции*. Москва: Статут, 323.

[4] Алексеев, С.С. (2000). *Право на пороге нового тысячелетия: Некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи*. Москва: Статут, 32. Алексеев, С.С. (2010). Собрание сочинений. В 10 т. + Справочный том. *Том 5. Линия права. Отдельные проблемы концепции*. Москва: Статут, 324.

[5] Алексеев, С.С. (2000). *Право на пороге нового тысячелетия: Некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи*. Москва: Статут, 33, 35. Алексеев, С.С. (2010). Собрание сочинений. В 10 т. + Справочный том. *Том 5. Линия права. Отдельные проблемы концепции*. Москва: Статут, 326-327.

[6] Алексеев, С.С. (1995). *Теория права.* Москва: Издательство БЭК, 218, 223.

Investigating the "whole" matter of law, S.S. Alexeyev came to the conclusion that the "triple" (i.e. prohibition, positive commitment and permission) show themselves as the delimitation of branches of law... The legal specificity of branches which is characterized with their mode and regulatory methods caused by that whether they have an obligatory, prohibitive or permissive direction[1]. It is important, in our opinion, that the author of the instrumental theory will emphasize in his works the starting points from which the formation of legal instruments begins. Besides the legal means of primary importance, the scientist directs our efforts to search for legal instruments and for "the main thing, "the structure" (construction, organization) of legal regulation"[2]. Recognizing the sectoral peculiarity of legal means, S.S. Alexeyev focuses our attention not on the formalized statement of the list of legal means, but motivates us to a new point of view of the right, that means its matter. Determining the mechanism of legal regulation, as the unity of the system of legal means, the author examined this system by enriching it with specific legal means without restricting scientific searches to only universal means or an exhaustive list of legal instruments.

The practical value of S.S. Alexeyev's theory consist in the fact that in the research of legal means, the theory of law serves as the basis for further practical and applied researches. At the same time, from the standpoint of the sectoral use of legal means that are developed in the theory of law, their peculiarity consists in the universality of tools that ensure the implementation of certain legal relations. This relates (according to the classification of S.S. Alexeyev) both as to legal means of primary importance, as well as modified or combined legal regulation. However, the modification and combination of legal means for regulation of specific legal relationships should be based on the theory of law and reflect the sectoral peculiarity of legal influence on the participants of legal relations, where the sectoral originality is a key criterion that determinately influences the set and content of legal means. They are inherent in one or another branch of law.

For the research of our opinion, we give the conclusion of S. S. Alexeyev about the content of the sciences, which affect the economic and social spheres of life. The author wrote that the point of focusing of worked constructive tools for solving economic and social problems is not economic disciplines (as it commonly believed), but legal ones – i.e. jurisprudence[3]. We assume that this problem statement about the concentration of tools contradicts the realities of today. The practice proves that the solution of economic and social problems cannot be based on the priority of one particular science. The interdisciplinary approach, in our opinion, is more acceptable. For example, combination of economic and legal instruments of providing the workers' labor rights should create a positive synergistic effect for achievement the general socially important goal, that means for providing and maintaining the rule of law in the labour sphere.

As S. S. Alexeyev rightly pointed out, the formation of legal structures in one or another national legal system occurs in many cases spontaneously, during complicated practical relations and it represents rather a long process, which... has... formalized, by the way, quite often, complicated formalized character, which largely reveals the technology of formation of legal constructions[4]. This proves the necessity of working out a number of legal constructions as legal models of regulation of different legal relations. But such work requires time, scientific approach and approbation of these models in practice with the further implementation into law enforcement activities.

As the author of the instrumental theory S. S. Alexeyev noted the development of legal constructions is mainly the merit of legal dogma, analytical jurisprudence, and mainly in the branch of legal disciplines... An analysis of group of legal norms, principles and legal relationships that belong to this category of legal cases, as a rule, represents identification and processing of peculiar legal structure... This is, in essence, the statement, insulation and the formal and logical characteristic of peculiar legal construction – i.e. the type relations of rights, obligations, responsibilities, legal facts[5]. Methodologically important is the emphasis on analytical jurisprudence. This testifies that legal tools cannot be formed only on the background

[1] Алексеев, С.С. (2010). Собрание сочинений. В 10 т. + Справочный том. *Том 4: Линия права. Концепция: Сочинения 1990-х – 2009 годов*. Москва: Статут, 215. Алексеев, С.С. (2009). *Тайна и сила права. Наука права: подходы и идеи. Право в жизни и судьбе людей*. Москва: Норма, 36.

[2] Алексеев, С.С. (2010). Собрание сочинений. В 10 т. + Справочный том. *Том 4: Линия права. Концепция: Сочинения 1990-х – 2009 годов*. Москва: Статут, 216. Алексеев, С.С. (2009). *Тайна и сила права. Наука права: подходы и идеи. Право в жизни и судьбе людей*. Москва: Норма, 38.

[3] Алексеев, С.С. (2006). *Линия права*. Москва: Статут, 220-221.

[4] Алексеев, С.С. (2006). *Линия права*. Москва: Статут, 212.

[5] Алексеев, С.С. (2006). *Линия права*. Москва: Статут, 216.

of the practice of using the current legislation. It is a scientific analysis of current problems that requires legal regulation and research of the practice of applying legal acts and it is this material from which it is necessary to isolate and combine the legal structure that will provide the functioning of legal norms and implementation of legal relationships.

Regarding the labor law, it should be emphasized that the legal possibilities of labour law are manifested, for example, through such legal means as encouragement and promotion. Their goal is to develop labor relations, to encourage workers and employers to work actively, to stimulate a competitive environment in the labor market, which should result in a high level of protection of interests of the participants in labour relations, and as a consequence, a socio-economic development in the state. The legal influence on the participants in labour relations, which is implemented through promotion and stimulation, should generate the activity in the world of work, and the legal conditions for the realization the rights to work should stimulate in general socio-economic development. Incentives should be considered as the potential of labour law for the sustainable development of labour relations. Government bodies, by issuing the regulations, should clearly track the legal possibilities that are laid down in the regulatory acts for stimulating the labor activity of population, rather than the incentive to expand the shadow labour market in Ukraine.

Thus, as a result, it should be noted that the instrumental theory, which is used to solve the problem of consolidating, implementing, guaranteeing, securing and protecting labor rights, freedoms and legitimate interests of citizens and their groups, makes it possible to approve the scientific results of theoretical and industry research with a goal to distinguish the legal means in the labor law of Ukraine. This approach to solving legal problems in labor law is a new legal knowledge that hastens the right to practical application in the issue of controlled management of processes in the labor sphere, in particular, regarding the providing of adequate and safe conditions of work, stability of labor relations, stimulation of conscientious and productive labor, etc. It is important that the use of such combined means as an encouragement and incentives for influencing all relations in the area of work is charged with the social and economic results of working life, both for the participants in the labor relations and for the state.

The investigated theory of S. S. Alexeyev is the basis for the science of labor law in the search for new ones and a combination of existing legal means. Also, the allocation of updated legal means of influence on the participants in labor relations should provide the protection of employees' rights as an economically weak side of work agreement. The analysis of law regulation on the basis of «idea of legal means» enriches methodologically a new approach to solving the current problems in the world of work. It is characterized the practical value of legal means that specifies the necessity for further development of instrumental theory in labor law. This theory fulfills a functional purpose reflecting the peculiarities of legal instruments, revealing the legal possibilities in the legal matter, which eventually should ensure the implementation of social function of labour law.

References:

1. Alekseev, S.S. (1966). *Mehanizm pravovogo regulirovanija v socialisticheskom gosudarstve* [The Mechanism of legal regulation in a socialist state]. Moscow, Juridicheskaja literatura, 187 [in Russian].
2. Alekseev, S.S. (1982). *Obshhaja teorija prava. V dvuh tomah. T. II.* [The general theory of law. Two volumes]. Moscow, Juridicheskaja literatura, 360 [in Russian].
3. Alekseev, S.S. (1995). *Teorija prava* [The theory of law]. Moscow, Izdatel'stvo BJeK, 420 [in Russian].
4. Alekseev, S.S. (2000). *Pravo na poroge novogo tysjacheletija: Nekotorye tendencii mirovogo pravovogo razvitija – nadezhda i drama sovremennoj jepohi* [The law on the threshold of the new millennium: Some trends in developments in the world of law – the hope and drama of the modern era]. Moscow, Statut, 256 [in Russian].
5. Alekseev, S.S. (2006). *Linija prava.* [The Line of Law]. Moscow, Statut, 461 [in Russian].
6. Alekseev, S.S. (2008). *Obshhaja teorija prava* [The general theory of law]. Moscow, TK Velbi, Izdatel'stvo Prospekt, 576 [in Russian].
7. Alekseev, S.S. (2009). *Tajna i sila prava. Nauka prava: podhody i idei. Pravo v zhizni i sud'be ljudej* [The mystery and power of law. The science of law: approaches and ideas. The right in life and destiny of people]. Moscow, Norma, 176 [in Russian].
8. Alekseev, S.S. (2010). *Sobranie sochinenij. V 10 t. + Spravochnyj tom. Tom 4: Linija prava. Koncepcija: Sochinenija 1990-h – 2009 godov* [Complete works. 10 Volumes. + References. Volume 4: The Line of Law. The concept: Books of the 1990s and 2009]. Moscow, Statut, 544 [in Russian].
9. Alekseev, S.S. (2010). Sobranie sochinenij. V 10 t. + Spravochnyj tom. *Tom 5. Linija prava. Otdel'nye problemy koncepcii* [Complete works. 10 Volumes. + References. Volume 5: The Line of Law. Separate problems of the concept]. Moscow, Statut. [in Russian].

Людмила Остафійчук, к. ю. н.
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна

ГЛАСНІСТЬ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ ТА ЙОГО ПОВНА ФІКСАЦІЯ ТЕХНІЧНИМИ ЗАСОБАМИ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД

Liudmyla Ostafiichuk, PhD in Law
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine

PUBLICITY OF A TRIAL AND ITS COMPLETE FIXATION BY TECHNICAL MEANS: AN INTERDISCIPLINARY APPROACH

The article uses an interdisciplinary approach to investigate publicity of a trial and its fixation by technical means according to Ukrainian legislation. In a broad sense, interdisciplinarity can be considered a synergy of a variety of legal sciences, which provide for the development of integration processes. For example, the unification of the legislator definition of transparency, openness and a full record of the trial in new editions of the procedural codes of Ukraine demonstrates the interpenetration standards. However, through a multidisciplinary approach we are able to see what might be available within a single study law with its specific, narrowly focused subject, object methods. It is the lack of a fundamental constitutional provision about technical means of fixation of a trial on administrative offenses.
Keywords: publicity, transparency, openness, complete fixation, litigation, interdisciplinary approach.

Постановка проблеми. Кардинальні реформаційні процеси у державі та праві не оминули судову владу. У зв'язку із цим відбувається докорінна зміна підходів до формування суддівського корпусу, трансформація системи правосуддя та судочинства. Непорушними залишаються фундаментальні засади судочинства, що забезпечують сталість та стабільність у сфері правосуддя, де поряд з принципом верховенства права, законності, виступає принцип гласності та відкритості правосуддя, складовою яких є гласність судового процесу та його повна фіксація технічними засобами.

Забезпечення та реалізація гласності судового процесу є одним із важливих механізмів відновлення довіри суспільства до судової влади, основою для громадського контролю за діяльністю судів та гарантією захисту прав, свобод та інтересів громадян. Основне призначення гласності судового засідання – задовольнити суспільство в отриманні інформації про правосуддя. Його дотримання забезпечує вільний доступ до інформації, що перебуває у розпорядженні суду, дає змогу знайомитися в установленому законом порядку із судовими рішеннями у будь-якій розглянутій у відкритому судовому засіданні справі та створює передумови для вільної участі громадськості у розгляді справ, що мають суспільний інтерес та резонанс. Разом з тим, невід'ємною складовою права людини на доступ до інформації є інститут обмеження цього права, яким в даному випадку виступає закритий судовий розгляд справи у передбачених законом випадках і певному порядку.

Гласність судового процесу це правова вимога, що характеризує демократичність правосуддя шляхом надання громадськості права на інформацію стосовно судових справ. За своїм змістом це право є більш широким ніж просте отримання інформації про судовий процес. У зв'язку із тим, що слідчі та судові органи наділені надзвичайно широкими повноваженнями, що дозволяють втручатися практично в усі сфери життя індивідуума і суспільства, – держава таким чином надає можливість суспільству контролювати діяльність цих структур.

Мета статті – на підставі аналізу наявних доктринальних та нормативних джерел окреслити актуальні питання забезпечення гласності судового процесу на сучасному етапі, виявити специфіку

закріплення та реалізації засади гласності судового процесу та повноти його фіксування в законодавстві України за допомогою міждисциплінарного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика гласності судового процесу була предметом досліджень у кримінальному та цивільному судочинстві (В.В. Король, В.А. Кройтор, В.О. Роботинська та ін.); з конституційного права (В.О. Серьогін та ін.); судоустрою (О.О. Овсяннікова та ін.); у адміністративному судочинстві (В.В. Городовенко, О.М. Пасенюк, О.О. Гаврилюк, О.А. Мілієнко та ін.). В аспекті ширших за змістом питань, частково досліджувалася гласність судового процесу в конституційному та господарському судочинстві. Гласність судового провадження у справах про адміністративні правопорушення не була предметом розгляду в юридичній літературі. Комплексних міждисциплінарних наукових досліджень гласності судового процесу на даний час не має.

Виклад основного матеріалу. Основне призначення засади гласності судового засідання – задовольнити суспільство в отриманні інформації про правосуддя. Останнє десятиліття характеризується усесторонньою інформатизацією, що знайшло відображення і в судовій системі України. Прикладами цього є сформовані інформаційні бази (в т. ч. – державні реєстри), висвітлення роботи судів в мережі Інтернет, он-лайн трансляція судових засідань, тощо. Але, поряд із цим засада гласності не втрачає свого класичного значення.

Базовим для розкриття засади гласності судового процесу в Україні є положення ч. 2 ст. 129 Конституції України, згідно якої визначено засади судочинства в цілому, однією з яких є гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами[1].

За своєю юридичною сутністю основні засади судочинства – це його конституційні, міжгалузеві принципи, які мають фундаментальний характер для різних видів судочинства: цивільного, кримінального, адміністративного, у господарських судах, а також при розгляді справ про адміністративні правопорушення.

У режимі судочинства конституційні засади не допускають ніяких винятків, і їм притаманна найвища стабільність. Невиконання приписів процесуальних норм, що містяться у процесуальному законодавстві та ґрунтуються на конституційних засадах судочинства, визнається безумовною підставою скасування судових рішень і пов'язується з суттєвими порушеннями судових процедур, які в більшості випадків не сумісні з правом на судовий захист (ст. 55 Конституції) та унеможливлюють належну його реалізацію[2].

Подальшу деталізацію засади гласності судового процесу, на нашу думку, визначено у ст. 11 розділу І «Засади організації судової влади» Закону України «Про судоустрій і статус суддів»[3]. Особливістю цієї норми є те, що засада гласності судового процесу вживається поряд із відкритістю судового процесу, хоча у Конституції України йдеться лише про гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами.

Разом з тим, у міжнародних актах із захисту прав людини (ст. 10, ч. 1. ст. 11 та ст. 19 Загальної декларації прав людини 1948 р.; ст. ст. 14, 19 Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права 1966 р.; ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р.; п. 5.16, 10.2, 12 Документу Копенгагенської наради Конференції з людського виміру 1990 р.; п. 19 Зауваження загального характеру №32, CCPR / C / GC / 32, 23 серпня 2007 р.; Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи від 10 липня 2003 р. «Про порядок надання інформації через засоби масової інформації стосовно кримінального судочинства»), що стали частиною національного законодавства, визначається саме засада відкритості судового процесу.

Стаття 6 Закону України «Про Конституційний Суд України»[4] також встановлює здійснення відкритого розгляду справ на пленарних засіданнях Великої палати Конституційного Суду (далі – Велика палата), Сенату Конституційного Суду (далі – Сенат). Виняток складає лише закрита

[1] *Конституція України 1996* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/paran4761#n4761> (2018, лютий, 06).
[2] Авер'янов, В.Б., Батанов, О.В., Баулін, Ю.В. та ін. (2003). *Конституція України*: науково-практичний коментар. Харків: Видавництво «Право»; Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 638.
[3] *Закон про судоустрій і статус суддів 2016* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (2018, лютий, 06).
[4] *Закон про Конституційний Суд України 2017* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon5.rada.gov.ua/rada/show/2136-19/paran187#n187> (2018, лютий, 06).

частина цих засідань, коли ухвалюється рішення, надається висновок, постановляється ухвала Суду. Також, цим Законом допускається закрите пленарне засідання, якщо розгляд справи на відкритому пленарному засіданні може призвести до розголошення державної таємниці та (або) іншої інформації, що охороняється законом.

Осіб, які виявили бажання бути присутніми на відкритій частині пленарного засідання Великої палати, Сенату, допускають до приміщення Суду та до Зали засідань Суду в порядку, встановленому Регламентом.

Представники засобів масової інформації, акредитовані в Суді, можуть здійснювати відео- та фотофіксацію, вести аудіозапис відкритої частини пленарного засідання Великої палати, Сенату в порядку, встановленому Регламентом[1]. Стаття 42 Закону України «Про Конституційний Суд України» регламентує й інші питання, які пов'язані із гласністю та відкритістю судового процесу.

Зважаючи на викладене, постає питання щодо співвідношення понять «гласності» та «відкритості» судового процесу.

Так, В.В. Городовенко[2] зауважує, що засади гласності й відкритості судового процесу нерідко ототожнюються, однак у сучасному законодавстві та доктрині вони розрізняються. Гласність – це забезпечення судом особам, чиїх інтересів стосується справа, право знати про дату, час і місце судового засідання у ній, право бути вислуханим у суді, а також право знати про всі ухвалені рішення у справі. Відкритість судового процесу зумовлює надання особам, які не причетні до судової справи, право бути присутніми у судових засіданнях. Процесуальне законодавство, підкреслює вчений, обмежує таке право тільки в разі проведення закритих судових засідань у визначених законом випадках. Проте, як відмічає В.В. Городовенко, на даний час зміст принципу гласності має тенденцію до розширення. Причиною цього є прийняття Закону України від 22.12.2005 р. № 3262-IV «Про доступ до судових рішень», згідно якого судові рішення судів загальної юрисдикції відкриті та доступні у Єдиному державному реєстрі судових рішень, а обмеження права вільного користування офіційним веб-порталом судової влади України допускається настільки, наскільки це необхідно для захисту інформації, яка за рішенням суду щодо розгляду справи у закритому судовому засіданні підлягає захисту від розголошення[3]. Відповідно і зміст принципу гласності судочинства розширюється через забезпечення доступу громадян до процесуальної інформації в електронному форматі через мережу Інтернет, з урахуванням необхідності, у передбачених законом випадках, обмеження доступу до інформації.

На думку С.А. Бондарчук, за своєю суттю відкритість судового процесу означає чіткий та прозорий процес розгляду судової справи, що є зрозумілим для громадськості, а також право громадян бути присутніми під час розгляду судових справ. Гласність судового процесу забезпечує активну участь сторонам та іншим особам, які заінтересовані у результатах вирішення справи: право на доступ до матеріалів справи, право знати про час і місце судового засідання, право бути вислуханими в суді, а також право знати про всі рішення, ухвалені у справі. З огляду на викладене, робить висновок вчена, слід розглядати принципи гласності та відкритості у нерозривному зв'язку, які тісно взаємопов'язані між собою, доповнюють один одного, але не є тотожними[4].

Аналогічної точки зору дотримується і вчена О.А. Мілієнко, яка у своєму дисертаційному дослідженні звертає увагу, що законодавець навмисно запропонував як єдиний принцип «гласність та відкритість» судового процесу з огляду на загальновизнану в історичному аспекті тенденцію до розуміння відкритості як єдиного складника гласності[5].

Особливості закріплення та доктринального тлумачення гласності у процесуальних кодексах України як принципу судочинства довгий час було дискусійним у науковій літературі, причинами

[1] *Закон про Конституційний Суд України 2017* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon5.rada.gov.ua/rada/show/2136-19/paran187#n187> (2018, лютий, 06).

[2] Городовенко, В.В. (2011). Принцип гласності та відкритості у вітчизняному судочинстві: проблеми реалізації. *Вісник Верховного Суду України, 9 (133),* 40-41.

[3] *Закон про доступ до судових рішень 2005* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3262-15> (2018, лютий, 06).

[4] Бондарчук, С.А. (2010). Гласність та відкритість судового процесу як гарантії доступу до правосуддя. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ, 4(2),* 6-11.

[5] Мілієнко, О.А. (2016). *Принцип гласності і відкритості в адміністративному судочинстві України: теорія, досвід реалізації та адаптації до європейських стандартів*: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 110.

чого були тексти цих законодавчих актів. Наприклад, перший процесуальний кодифікований акт незалежної України – Господарський процесуальний кодекс України (далі – ГПК України) містив ст. 4-4 «Гласність судового розгляду»[1], проте, як зауважують вчені Л.А. Луць і Т.І. Фулей[2], Т.О. Коломоєць і П.О. Баранчик[3] та О.А. Мілієнко[4] гласність не позначалася в ньому ані як «принцип», ані як «засада», тому що цей Кодекс не мав окремої статті, в якій би перераховувалися засади (принципи) господарського судочинства.

Гласність господарського судочинства було розкрито у ст. 4-4 ГПК України, якою Кодекс був доповнений у 2001 році згідно із Законом України від 21.06.2001 р. № 2539-III «Про внесення змін до Арбітражного процесуального кодексу України»[5].

У Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України), який був прийнятий у 2004 р., «гласності та відкритості судового розгляду» справ було присвячено ст. 6[6], у якій законодавець поєднав гласність та відкритість судового розгляду, проте, з тих же причин як і у ГПК України, – не позначив їх як «принципи» чи «засади» цивільного судочинства.

Наступним кодифікованим процесуальним законом, в якому було визначено гласність та відкритість судового процесу як принцип адміністративного судочинства, став Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України), прийнятий у 2005 р. Так, згідно п. 5 ч. 1 ст. 7 КАС України, гласність і відкритість адміністративного процесу – є одним із принципів здійснення правосуддя в адміністративних судах[7].

Поняття гласності та відкритості адміністративного судочинства розкрито у ст. 12 КАС України[8], яка, на нашу думку, врахувала зауваження вчених, які досліджували дану проблематику. О.А. Мілієнко пояснює окреслення у КАС України «гласності та відкритості» саме як принципів судового процесу тим, що цей Кодекс був прийнятий дещо пізніше ніж ГПК України та ЦПК України[9]. З таким твердженням не можна погодитися принаймні з двох причин. По-перше, різниця в один рік між прийняттям ЦПК України та КАС України – це не той період часу, який міг би суттєво вплинути на зміст цих нормативних актів. По-друге, ГПК України і ЦПК України мали радянську спадщину, а КАС України – ні, тому й виявився прогресивним процесуальним законом.

Зважаючи на неоднозначне сприйняття науковою думкою понять «засада» та «принцип», необхідно віднайти тлумачення цих термінів.

У тлумачних словниках термін «принцип» має значення: «а) основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напряму і т. ін.; б) особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось; в) переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці»[10], а термін «засада» має значення: «а) основа чогось; головне, на що спирається, на чому грунтується базується що-небудь; б) вихідне, головне положення, принцип; основа світогляду, правило поведінки; в) спосіб, метод здійснення чого-небудь»[11]. Отже дані терміни є синонімічними. У цьому значенні законодавець і

[1] *Господарський процесуальний кодекс України 1991* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (2018, лютий, 06).
[2] Луць, Л.А. (2003). Деякі аспекти впровадження загальнолюдських принципів права в юридичну практику України. *Держава і право. Юридичні і політичні науки, 20,* 12.
[3] Коломоєць, Т.О. (2012). *Принципи адміністративного права:* монографія. Запоріжжя: поліграфічний центр «Copy Art», 22.
[4] Мілієнко, О.А. (2016). *Принцип гласності і відкритості в адміністративному судочинстві України: теорія, досвід реалізації та адаптації до європейських стандартів*: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 117.
[5] *Господарський процесуальний кодекс України 1991* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/ed20010705> (2018, лютий, 06).
[6] *Цивільний процесуальний кодекс України 2004* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20040318> (2018, лютий, 06).
[7] *Кодекс адміністративного судочинства України 2005* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20050706> (2018, лютий, 06).
[8] *Кодекс адміністративного судочинства України 2005* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20050706> (2018, лютий, 06).
[9] Мілієнко, О.А. (2016). *Принцип гласності і відкритості в адміністративному судочинстві України: теорія, досвід реалізації та адаптації до європейських стандартів*: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 118.
[10] Білодід, І.К. (1972). Словник української мови. *Т. 3.* Київ: Наукова думка, 693.
[11] Білодід, І.К. (1976). Словник української мови. *Т. 7.* Київ: Наукова думка, 300.

використовував зазначені поняття у Конституції України і Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України).

Прийнятий у 2012 році КПК України у п. 20 ч. 1 ст. 7 встановлює що, зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, відносяться гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами. Зміст цієї засади кримінального судочинства розкривається у ст. 27 КПК України «Гласність і відкритість судового провадження та повне фіксування технічними засобами судового засідання і процесуальних дій»[1].

Вже з назви статті, ми бачимо, що КПК України, окрім поєднання понять «гласності» і «відкритості» кримінального провадження, єдиний із процесуальних кодексів України враховує засадничу конституційну норму судового розгляду як його повне фіксування технічними засобами. До того ж у даній статті більш детально аніж у інших процесуальних кодексах визначено випадки, в яких кримінальне провадження здійснюється у закритому режимі.

При дослідженні такого питання як регулювання засади гласності судочинства в Україні не можна обходити увагою і розгляд справ про адміністративні правопорушення у порядку Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП). Серед чималої кількості наукових праць та дисертаційних і монографічних досліджень науковців, присвячених засаді гласності судочинства, ми не знайшли висвітлення цього питання при провадженнях у справах про адміністративні правопорушення.

Так, відповідно до ст. ст. 221 та 221-1 КУпАП, справи про адміністративні правопорушення розглядають районні, районні у місті, міські чи міськрайонні суди (судді), місцеві господарські та адміністративні суди, апеляційні суди та Верховний Суд[2].

Проте, у КУпАП жодної статті не присвячено засадам судочинства у справах про адміністративні правопорушення. Не визначено у КУпАП і гласності судового розгляду. Однак, до основних положень провадження в справах про адміністративні правопорушення КУпАП віднесено відкритий розгляд справи, зміст якого розкривається у ст. 249[3].

У зв'язку із цим не можна не помітити, що процесуальне законодавство незалежної України в основному розвивалося шляхом прийняття власних процесуальних кодексів, як за формою, так і за змістом. Винятком є існування радянського КУпАП 1984 року. У ньому дотепер, особливо у главі першій, збереглися норми, які тією чи іншою мірою мають значення для науки і практики. Натомість Особлива частина Кодексу неймовірно збільшилась у розмірі. Істотно ускладнено розділ IV «Провадження у справах про адміністративні правопорушення» через наділення адміністративною юрисдикцією новостворених (реорганізованих) органів. Постійно поглиблюються суперечності між окремими положеннями КУпАП. Все це створює додаткові труднощі для наукового аналізу і практичного застосування положень цього нормативного акту[4], ще у 2005 р. зауважував О.В. Когут. Слід висловити і зауваження, що хаотичний характер змін і доповнень до законодавчих актів, насправді завдає істотної шкоди практиці удосконалення законодавства.

Прикладом конструктивного вирішення досліджуваного питання є прийняття Верховною Радою України Закону України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів»[5].

Відповідно до цього закону, уніфіковано визначення гласності судового процесу у ГПК

[1] *Кримінальний процесуальний кодекс України 2012* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (2018, лютий, 06).

[2] *Кодекс України про адміністративні правопорушення 1984* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> (2018, лютий, 06).

[3] *Кодекс України про адміністративні правопорушення 1984* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80732-10/print1501912540406609> (2018, лютий, 06).

[4] Когут, О.В. (2005). Окремі питання удосконалення загальної частини проекту Кодексу України про адміністративні проступки. *Університетські наукові записки, 3 (15),* 293-298.

[5] *Закон про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів 2017* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2147-19> (2018, лютий,6).

України (ст. 8), ЦПК України (ст. 7) та КАС України (ст. 10). Виняток складає лише одне положення, яке міститься лише у п.п. 7, 8 ст. 7 нового ЦПК України[1], в силу специфіки справ, що розглядаються у порядку цивільного судочинства (таємниця усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші сторони життя учасників справи або відомостей, що принижують їх честь і гідність).

У розумінні міжнародних стандартів позитивним є включення до ГПК України (ст. 9), ЦПК України (ст. 8) та КАС України (ст. 11) самостійних статей, присвячених відкритості судового процесу під загальною назвою «Відкритість інформації щодо справи»[2].

Також заслуговує уваги уніфікація у ГПК України, ЦПК України та КАС України визначення основних засад (принципів) господарського, цивільного, адміністративного судочинства, де у пунктах 3 частин 3 статей 2 всіх кодексів значиться «гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами»[3]. При цьому, зауважуємо, що загальні норми про повне фіксування судового процесу технічними засобами включені до складу статей «Гласність судового процесу» цих процесуальних законів, а також про дубльовані у статтях глав під назвою «Фіксування судового процесу».

З'ясуванню ціннісного та змістовного наповнення поняття «повнота фіксування судового засідання», яке випливає з основних конституційно-правових та процесуальних вимог, що ставляться до фіксування, присвячено дослідження П. Коляденко. Зокрема, «під повнотою на енциклопедичному рівні розуміється «вичерпна достатність, повний склад, необхідна кількість чого-небудь; вищий ступінь чого-небудь». Оскільки йдеться про фіксування технічними засобами певної інформації, повнота такого фіксування має характеризуватися інформаційною насиченістю, під якою розуміється загальна кількість інформації, що зафіксована і міститься у відповідних засобах. Крім того, інформація, яка є оголошеною, виголошеною характеризується як когнітивна (інформація яка виявляє пізнання) та як емоційна (яка виявляє емоції)»[4].

Таке поєднання дозволяє безпосередньо сприймати те, що відбувається у судовому засіданні не лише з інформативної точки зору, але й емоційної, яка демонструє особливості проходження судового процесу. Фіксування судового процесу технічними засобами забезпечує об'єктивне, повне, всебічне та достовірне відображення дій учасників процесу не лише пов'язаних з його ходом, але й вчасним поданням документів, доказів, клопотань, заяв, заперечень тощо. Важливим є точне та повне фіксування показань свідків, які надають їх в усному порядку. Також, сторони та інші учасники процесу можуть висловлювати усні пояснення, міркування щодо своїх позицій, відповідати на запитання головуючого тощо. Не слід відкидати відображення результатів судового засідання, які можуть закінчуватися не лише проголошенням судового рішення або його вступної та резолютивної частин, але й оголошенням усних ухвал суду про перерву, зупинення, відкладення судового засідання.

Отже, як правильно зауважує О. Лемешко, фіксування судового процесу технічними засобами фактично забезпечує: 1) дисциплінованість і відповідальність як учасників судового процесу у справі так і суддів; 2) можливість запобігати порушенням порядку вчинення процесуальних дій; 3) додержання законності та інших засад судочинства в судових засіданнях; 4) неупереджене ставлення суддів до учасників судового процесу[5].

---

[1] *Закон про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів 2017* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2147-19> (2018, лютий, 06).

[2] *Закон про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів 2017* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2147-19> (2018, лютий, 06).

[3] *Закон про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів 2017* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2147-19> (2018, лютий, 06).

[4] Коляденко, П. (2015). Співвідношення повноти фіксування судового засідання технічними засобами з іншими засадами здійснення судочинства. *Юридична Україна, 2,* 57.

[5] Лемешко, О. (2002). Фіксація судового процесу у господарському судочинстві України. *Юридичний журнал, 4,* 36.

Перелік технічних засобів фіксування судового засідання, які ефективно використовуються в розвинених країнах наводить М.М. Сербін. Це: 1) стенографічна техніка з подальшою розшифровкою, оформленням змісту стенограми у протоколі; 2) спеціальна стенографічна та комп'ютерна техніка, що забезпечує розшифровку (переведення) змісту стенограми в режимі реального часу; 3) аудіозапис судового засідання з використанням касетного магнітофона з чотирма або вісьмома доріжками для запису або з використанням цифрового аудіозапису; 4) відеозапис судового засідання; 5) інші, в тому числі комбіновані, засоби механічного чи електронного фіксування ходу судового засідання[1].

Проте, у судових процесуальних кодексах України перелік технічних засобів фіксування судового засідання обмежено лише відео- та (або) звукозаписувальними технічними засобами (ч. 5 ст. 27, ст. 107 КПК України, ч. 1 ст. 247 ЦПК України, ч. 1 ст. 229 КАС України, ч. 1 ст. 222 ГПК України).

Єдиний порядок роботи зі звукозаписувальними технічними засобами фіксування судового засідання, зберігання, копіювання, дублювання та використання інформації, яка відображає хід судового засідання в судах загальної юрисдикції (крім Верховного Суду), визначено Інструкцією про порядок роботи з технічними засобами фіксування судового засідання, затвердженою наказом Державної судової адміністрації України від 20.09.2012 р. № 108.

Відповідно до положень цієї Інструкції судове засідання – це процесуальна форма розгляду справи судом у порядку цивільного, адміністративного, кримінального, господарського судочинства (п. 2.1.); фіксування судового засідання технічними засобами – це технічний запис розгляду справи судом за допомогою звукозаписувального технічного засобу, що включає в себе створення фонограми судового засідання (п. 2.2.); звукозаписувальний технічний засіб – сукупність програмно-апаратних засобів та приладів, що забезпечують належне фіксування, зберігання, копіювання (дублювання) і використання інформації, яка відображає хід судового засідання (п. 2.3.)[2].

Українське законодавство визначає умови здійснення аудіо- та відеозапису, нотування окремих реплік учасників провадження звичайними вільними слухачами та пресою, а також офіційне фіксування судового розгляду. В той час, коли фіксацію судового засідання портативними пристроями можна здійснювати безперешкодно, – на фіксацію стаціонарними пристроями необхідна згода осіб, які беруть участь у справі, та відповідна ухвала суду. Відкрите питання і щодо оприлюднення таких записів в мережі Інтернет.

Обов'язок фіксування судового засідання технічним засобом покладено на секретаря судового засідання або, за розпорядженням головуючого, на іншого працівника апарату суду. Повне або часткове відтворення технічного запису судового засідання здійснюється на вимогу особи, яка бере участь у справі, або за ініціативою суду. Особа, яка бере участь у справі, має право отримати копію інформації з носія, на який здійснювався технічний запис судового процесу.

На так звану «роздруківку» аудіозапису судового засідання, звертають увагу А.М. Марценюк та О.І. Антонюк: роздруківка здійснюється не автоматично технічними пристроями, а людиною (працівником суду), що унеможливлює об'єктивність такої інформації. До того ж така роздруківка не має ніякої юридичної сили і не може бути використана як доказ у суді. Методики розпізнавання мови (навіть одного диктора) є не досконалими. Як приклад, дослідники наводять досвід США, де рукописний спосіб створення протоколів судового засідання був замінений на спосіб, оснований на використанні спеціальної стенотайпної техніки, яка дозволяє при відповідних професійних навичках судового репортера практично в реальному часі в повному обсязі створювати стенограму судового засідання, яка додається до протоколу судового засідання. При цьому хід судового засідання повністю записується на спеціальні диктофони (в даний час – багатоканальні)[3].

В пострадянських країнах та в багатьох європейських державах фіксування судового процесу технічними засобами не виокремлюється у самостійну конституційну засаду судочинства.

---

[1] Сербін, М.М. (2009). Використання технічних засобів при розгляді справ у суді. *Вісник Запорізького юридичного інституту, 2,* 145.

[2] *Наказ про затвердження Інструкції про порядок роботи з технічними засобами фіксування судового засідання 2012* (Державна судова адміністрація України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/v0108750-12> (2018, лютий, 06).

[3] Марценюк, А.М. (2016). Відкритість судового розгляду як основний чинник законного та справедливого судочинства. *Вісник студентського наукового товариства, 1(8),* 48.

Проте, Конституційний Суд в Рішенні у справі про фіксування судового процесу технічними засобами від 8 грудня 2011 року № 16-рп/20112 висловив правову позицію, згідно з якою повне фіксування судового процесу технічними засобами є самостійною засадою судочинства (абзац другий пп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини)[1].

Отже, повне фіксування судового засідання технічними засобами має дві особливості: 1) є самою юною серед засад судочинства; 2) в юридичній літературі, в основному, розглядається як складова принципу гласності.

Висновки. Гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами – це конституційна засада судочинства загальноправового значення, що характеризує політичний режим, рівень свободи і захищеності прав людини і громадянина в державі; а також міжгалузевий принцип, що має фундаментальний характер для всіх видів судочинства.

Положеннями чинного законодавства передбачено фіксування технічними засобами відео- та звукової (вербальної) інформації у порядку конституційного, адміністративного, господарського, цивільного, кримінального процесу. Фіксування технічними засобами судового процесу у справах про адміністративні правопорушення КУпАП та підзаконними нормативними актами не передбачено, що є порушенням засадничої норми Конституції України. Відповідно, ст. 249 «Відкритий розгляд справи про адміністративне правопорушення» КУпАП потребує нової назви та змісту за аналогією з іншими процесуальними кодексами.

References:

1. Aver'yanov V. B., Batanov O. V., Baulin Yu. V. et al. (2003). *Konsty`tuciya Ukrayiny`: Naukovo-prakty`chny`j komentar* [The Constitution of Ukraine: scientific and practical commentary]. Kharkiv: Vy`davny`cztvo «Pravo»; Ky`yiv: Koncern «Vydavnychyj Dim «In Yure», 638 [in Ukrainian].
2. Bilodid, I. K. (Ed.). (1972). *Slovnyk ukrayinskoyi movy* [Ukrainian Dictionary]. (Vols. 3). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
3. *Bilodid, I. K. (Ed.). (1976). Slovnyk ukrayinskoyi movy.* [Ukrainian Dictionary]. (Vols. 7). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
4. Bondarchuk, S.A. (2010). Glasnist ta vidkrytist sudovogo procesu yak garantiyi dostupu do pravosuddya [Publicity and openness of the trial as a guarantee of access to justice]. *Visnyk Kharkivskogo nacionalnogo universytetu vnutrishnih sprav* [The Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs]*, 4(2),* 6-11 [in Ukrainian].
5. Cyvilnyj procesualnyj kodeks Ukrayiny [The Civil Procedural Code of Ukraine] (2018, February 6). (n.d.) *zakon.rada.gov.ua.* <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20040318> [in Ukrainian].
6. Gorodovenko, V.V. (2011). Pryncyp glasnosti ta vidkrytosti u vitchyznyanomu sudochynstvi: problemy realizaciyi [The principle of publicity and openness in the domestic proceedings: problems of implementation]. *Visnyk Verhovnogo Sudu Ukrayiny* [The Herald of the Supreme Court of Ukraine]*, 9 (133)*, 40-41 [in Ukrainian].
7. Gospodarskyj procesualnyj kodeks Ukrayiny [The Economic Procedural Code of Ukraine] (2018, February 6). (n.d.) *zakon.rada.gov.ua.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> [in Ukrainian].
8. Kodeks administratyvnogo sudochynstva Ukrayiny [The Code of Administrative Jurisdiction of Ukraine] (2018, February 6). (n.d.) *zakon.rada.gov.ua.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20050706> [in Ukrainian].
9. Kodeks Ukrayiny pro administratyvni pravoporushennya [The Code of Ukraine on Administrative Offenses] (2018, February 6). (n.d.) *zakon.rada.gov.ua.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> [in Ukrainian].
10. Kogut, O.V. (2005). Okremi pytannya udoskonalennya zagalnoyi chastyny proektu Kodeksu Ukrayiny pro administratyvni prostupky [Some issues on the improvement of the general part of the Code of Ukraine on administrative offenses]. *Universytetski naukovi zapysky* [The University scientific notes]*, 3 (15)*, 293-298 [in Ukrainian].
11. Kolomoyecz, T.O. (2012). *Pryncypy administratyvnogo prava* [The principles of administrative law]. Zaporizhzhya: poligrafichnyj centr «Copy Art» [in Ukrainian].

[1] Справа за конституційним зверненням товариства з обмеженою відповідальністю «Пріма-Сервіс» ЛТД щодо офіційного тлумачення положення пункту 7 частини третьої статті 129 Конституції України та за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини шостої статті 12, частини першої статті 41 Кодексу адміністративного судочинства України, частини другої статті 197 Цивільного процесуального кодексу України, а також частини восьмої статті 81-1 Господарського процесуального кодексу України (справа про фіксування судового процесу технічними засобами), № 16-рп/2011, КСУ 2011. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-11> (2018, лютий, 06).

12. Kolyadenko, P. (2015). Spivvidnoshennya povnoty fiksuvannya sudovogo zasidannya tehnichnymy zasobamy z inshymy zasadamy zdijsnennya sudochynstva [The correlation of the completeness of recording court sessions by technical means with other principles of legal proceedings]. *Yurydychna Ukrayina, 2*, 57-62 [in Ukrainian].
13. Konstytuciya Ukrayiny [The Constitution of Ukraine] (2018, February 6). (n.d.) *zakon.rada.gov.ua.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ 254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/paran4761#n4761> [in Ukrainian].
14. Kryminalnyj procesualnyj kodeks Ukrayiny [The Criminal Procedural Code of Ukraine] (2018, February 6). (n.d.) *zakon.rada.gov.ua.* < http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].
15. Lemeshko, O. (2002). Fiksaciya sudovogo procesu u gospodarskomu sudochynstvi Ukrayiny [Fixation of litigation in economic legal proceedings]. *Yurydychnyj zhurnal, 4*, 36 [in Ukrainian].
16. Lucz`, L.A. (2003) Deyaki aspekty vprovadzhennya zagalnolyudskyh pryncypiv prava v yurydychnu praktyku Ukrayiny [Some aspects of the implementation of universal human rights principles in the legal practice of Ukraine]. *Derzhava i pravo. Yurydychni i polityczhni nauky* [State and Law. Legal and political sciences]*, 20,* 8-14 [in Ukrainian].
17. Marcenyuk, A.M. (2016). Vidkrytist sudovogo rozglyadu yak osnovnyj chynnyk zakonnogo ta spravedlyvogo sudochynstva [The openness of the trial as a major factor lawful and fair trial]. *Visnyk studentskogo naukovogo tovarystva* [Bulletin of Student Scientific Fellowship]*1(8), 47-50* [in Ukrainian].
18. Miliyenko, O.A. (2016). Pryncyp glasnosti i vidkrytosti v administratyvnomu sudochynstvi Ukrayiny: teoriya, dosvid realizaciyi ta adaptaciyi do yevropejskyh standartiv [The principle of transparency and openness in administrative justice in Ukraine: theory, experience of implementation and adoption to European standards] *Candidate`s thesis.* Kyiv [in Ukrainian].
19. Nakaz Derzhavnoi sudovoi administracii Ukrayiny «Pro zatverdzhennya Instrukciyi pro poryadok roboty` z texnichny`my` zasobamy` fiksuvannya sudovogo zasidannya» [Order of the State Judicial Administration of Ukraine «On Approval of Instruction on the technical means of recording of court proceedings»]. (n.d.) *zakon.rada.gov.ua.* < http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/v0108750-12> [in Ukrainian].
20. Serbin, M.M. (2009). Vykorystannya tehnichnyh zasobiv pry rozglyadi sprav u sudi [The use of technical means in cases in court]. *Visnyk Zaporizkogo yurydychnogo instytutu* [Bulletin of the Zaporizhzhya Law Institute]*, 2,* 142-148 [in Ukrainian].
21. Rishennya Konstytucijnogo Sudu Ukrayiny u spravi za konstytucijnym zvernennyam tovarystva z obmezhenoyu vidpovidalnistyu «Prima-Servis» LTD shhodo oficijnogo tlumachennya polozhennya punktu 7 chastyny tretoyi statti 129 Konstytuciyi Ukrayiny ta za konstytucijnym podannyam 54 narodnyh deputativ Ukrayiny shhodo vidpovidnosti Konstytuciyi Ukrayiny (konstytucijnosti) okremyh polozhen chastyny shostoyi statti 12, chastyny pershoyi statti 41 Kodeksu administratyvnogo sudochynstva Ukrayiny, chastyny drugoyi statti 197 Cyvilnogo procesualnogo kodeksu Ukrayiny, a takozh chastyny vosmoyi statti 81-1 Gospodarskogo procesualnogo kodeksu Ukrayiny (sprava pro fiksuvannya sudovogo procesu tehnichnymy zasobamy) [The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the constitutional appeal of a company «Prima-Service» Ltd. on the official interpretation of paragraph 7 of Article 129 of the Constitution of Ukraine and the constitutional petition of 54 People's Deputies of Ukraine on the constitutionality of certain provisions of the sixth paragraph of Article 12, Article 41 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine, of Article 197 of the Civil Procedure Code of Ukraine and Article 81-1 of the Economic Procedural Code of Ukraine (case on trial recording by technical means)] (n.d.) *zakon.rada.gov.ua.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v016p710-11> [in Ukrainian].
22. Zakon Ukrainy «Pro vnesennya zmin do Gospodarskogo procesualnogo kodeksu Ukrayiny, Cyvilnogo procesualnogo kodeksu Ukrayiny, Kodeksu administratyvnogo sudochynstva Ukrayiny ta inshyh zakonodavchyh aktiv» [The Law of Ukraine «On Amendments to the Economic Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedural Code of Ukraine, the Code of Administrative Legal Proceedings of Ukraine and other legislative acts»]. (n.d.) *zakon.rada.gov.ua.* < http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2147-19> [in Ukrainian].
23. Zakon Ukrainy «Pro dostup do sudovy`x rishen» [The Law of Ukraine «On access to court decisions»]. (n.d.) *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3262-15 [in Ukrainian].
24. Zakon Ukrainy «Pro Konsty`tucijnyj Sud Ukrayiny» [The Law of Ukraine «On the Constitutional Court of Ukraine»]. (n.d.) *zakon.rada.gov.ua.* <http://zakon5.rada.gov.ua/rada/show/2136-19/paran187#n187> [in Ukrainian].
25. Zakon Ukrainy «Pro sudoustrij i status suddiv» [The Law of Ukraine «On the Judiciary and the Status of Judges»]. (n.d.) *zakon.rada.gov.ua.* < http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> [in Ukrainian].

Hennadii Shypunov, PhD in Political Science
Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

LIBERAL SOCIALISM AND SOCIAL LIBERALISM: THE PRINCIPLES OF CORRELATION

The article establishes that the convergence of the socialism and liberalism ideas has become a leading trend in the ideological evolution of social democratic parties in Western Europe of the twentieth century. Those parties rejected the Marxist interpretation of socialism and, as a result, gradually moved to the right within the left-right party ideological spectrum – closer to a position of democratic and liberal socialism, ideologically approaching social liberalism as much as it was possible. The article also defined that today's liberal socialism (right-wing socialism) and social liberalism (left-wing liberalism), approaching each other in their fundamental doctrinal principles, form, in fact, a common ideological field in the center of the left-right party ideological spectrum, ensuring by this the essential filling of the centrist ideology.
Keywords: ideology, justice, freedom, liberal socialism, social liberalism, "third way", social democratic parties.

The principal trend of ideological and institutional evolution of social democratic parties of the last quarter of the twentieth century was their shift to the right, closer to the center of the left-right party ideological spectrum. The determining factors of that shift were: firstly, the global economic crisis of the 1970s (it questioned the effectiveness of the Keynesian model of socio-economic policy); secondly, a significant transformation in the social structure of the leading industrial countries (decrease of the share and political authority of the working class in favor of new social groups with the priority of post-material values; consequently, "old" left parties lost their traditional electoral base). Here we mean that the combined effect of these factors caused a deep political and ideological crisis of the socialist and social democratic parties: they lost elections and for a long time lost power in their countries. The brightest examples are the British Labour Party (BLP) and the Social Democratic Party of Germany (SDPG).

Thus, in an effort to face those challenges social democratic parties looked for a new ideological identity and models of organizational reforming: by using the strategy of a "catch-all party", those political forces rejected traditional leftist ideological positions, recognized the benefits of a market economy and supplemented their programs with ideological theses of post-material essence, striving, thus, to completely leave behind the losing electoral image of class parties and establish themselves as parties of "all people".

However, an ideological renovation did not lead to the desired result – social democracy was still in crisis. In particular, SDPG lost elections in 1987, 1990, 1994, and BLP – in 1987 and 1992. In our opinion, those failures were mainly stipulated by the collapse of the Soviet ideological project, which (the collapse) led to a significant discredit of socialist ideas and the global crisis of the entire leftist movement. Therefore, on this background, socialist and social democratic parties in Western Europe (even though the overwhelming majority of them criticized the project and disassociated from it) faced another serious challenge in the search for a new ideological identity and effective electoral strategies. As the German researcher T. Meyer rightly emphasized, all social democratic parties faced the need to develop political projects that would correspond to the new social situation and become "an actualization of a historical impulse of social democracy, and an opening of a realistic perspective for conquering the majority in their countries..."[1].

In the late 20th – early 21st century this new, the most theoretically developed (based on the concept of British scientist A. Giddens[2]) project of the ideological renovation of European social democratic parties (and, as a consequence, the formation of a "new social democracy") was seen in the model of the "third way", based on the maximum convergence of ideological positions of socialism and liberalism. However,

[1] Майер, Т. (2000). *Трансформация социал-демократии. Партия на пути в XXI век*. Москва: Памятники исторической мысли, 76.
[2] Giddens, A. (1998). *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.

today there is no unanimity among scholars about the ideological origins of the concept of the "third way". Thus, according to the approach of British researchers S. Buckler and D. Dolowitz, the concept of the "third way" is not an eclectic combination of the ideas of other ideological traditions (social democracy and neo-liberalism); it is based on the principles of social liberalism[1]. We, in return, support a different methodological approach: the concept of the "third way" should be considered as a modified and adapted to modern challenges version of liberal socialism. That is, it refers to the redefinition of socialist discourse through the prism of ideological principles of liberalism (socialism (social democracy) that incorporated the principles of liberalism (neo-liberalism)).

Thereby, in our opinion, the initial methodological task in the context of adequate scientific comprehension of the "third way" concept as a model of ideological modernization of social democratic parties at the end of the 20th – the beginning of the 21st century and the comprehension of modern directions of their ideological and institutional development are: firstly, to clarify the specifics of the socialist and liberal ideas' synthesis within the concepts of liberal socialism and social liberalism; and, secondly, to define peculiarities of correlation between the studied doctrines.

The first attempts to conceptually synthesis the fundamental ideas of socialism and liberalism took place at the end of the nineteenth and early beginning of the twentieth centuries. Moreover, this process developed in three main directions. Particularly, in the following context: firstly, the "revision" of the basic Marxist principles within the framework of the Marxist discourse itself (the result was the formation of social reformism and the conceptualization of socialism as the "organized liberalism"); secondly, the philosophical and ideological struggle of supporters of non-Marxist socialism for overcoming Marxist monopoly on its philosophical interpretation (in particular, the activities of the "Kathedersozialismus" in Germany, the Fabian Society in Britain, the Possibilism in France); thirdly, critical rethinking (within the liberal discourse) of the fundamental principles of liberalism, which, in times of workers' struggle for political and social rights, had to reveal its own doctrinal position in order to prove its effectiveness in solving socio-economic problems of the capitalist society (the result was the formation of a social liberalism ("new liberalism")).

Thus, the genesis of the concept of liberal socialism took place back at the end of the nineteenth century, as the French researcher M. Canto-Sperber called it: at the junction of socialistic liberalism and socialism that was freed from Marxism[2]. We should note that even then liberal socialism and social liberalism began to approach each other as close as possible and form, in fact, a common ideological construction. Very interesting, in our opinion, is that one of the leading representatives of "new liberalism", British thinker L. T. Hobhouse defined his approach precisely as "liberal socialism"[3].

In this regard, we proceed from the following methodological position: the considerable ideological similarity of the concepts mentioned above gives some researchers a reason to apply "liberal socialism" and "social liberalism" as identical concepts[4]. In our opinion, this is incorrect, as far as they reflect the existence of somewhat different trends in the evolution of both liberalism and socialism: liberal socialism is the result of socialism's redefinition through the prism of liberal ideology (socialism that incorporated the principles of liberalism); and, on the contrary, social liberalism is a consequence of rethinking liberalism through the basic ideological foundations of socialism (liberalism, which incorporated the principles of socialism). That's why it is more appropriate to classify ideological and theoretical views of L. T. Hobhouse as "social liberalism", even though he himself described them as "liberal socialism".

So, the basic theoretical thesis of L. T. Hobhouse (as well as other representatives of the new course of liberalism, in particular T. H. Green, A. Marshall) was a belief that the economic development of leading European states at the end of the nineteenth century reached such a level that they were capable to provide decent existence to all its citizens by means of a centralized state policy aimed at regulating social sphere and implementing social programs to help the most indigent groups of society. Thus, in his work "Liberalism" (1911), which was published against the backdrop of disputes in British society regarding

[1] Buckler, S., Dolowitz, D. (2000). New Labour's Ideology: A Reply to Michael Freeden. *The Political Quarterly, 71,* 102-103, 107-108.

[2] Канто-Спербер, М. (2004). Философия либерального социализма. *Неприкосновенный запас, 6 (38).* <http://magazines.russ.ru/nz/2004/38/kanto1.html> (2018, March, 24).

[3] Hobhouse, L.T. (1964). *Liberalism.* London: Oxford University Press, 165, 172-174.

[4] Seaman, J.W. (1978). L. T. Hobhouse and the Theory of "Social Liberalism". *Canadian Journal of Political Science, 11 (4),* 777-778.

social and tax reforms by the Government of H. H. Asquith (1908-1916), L. T. Hobhouse insisted on the need to supplement the liberal concept of economic freedom with a socialist concept of economic justice, since, in his opinion, the system of total economic freedom was not able to completely solve the problem of poverty.

In such a situation, it is a liberal state that must take on the function of guaranteeing not only economic freedom but also economic justice – "to secure to all normal adult members the means of earning by useful work the material necessaries of a healthy and efficient life"[1]. Therefore, the main task of a state is not just to give people money as charitable organizations do, but to create conditions in which they could independently support themselves and their families. In other words, state social help, according to the approach of L. T. Hobhouse, is not philanthropy, but an act of justice. Moreover, in the context of developing steps for the practical implementation of economic justice, he directly or indirectly refers to such concepts of socialist discourse as "minimum living wage", "minimum wage", "state regulation", "state social programs", "social payments", and "progressive taxation"[2]. "But this, it will be said, is not Liberalism but Socialism…But a word like Socialism has many meanings, and it is possible that there should be a Liberal Socialism, as well as a Socialism that is illiberal", – L. T. Hobhouse remarked[3].

Thus, we can deduce that the basic ideological principle of the new course of liberalism (social liberalism) as a result of its rethinking under the new socio-economic conditions was the proclamation of the need for state intervention in economic life, which in fact meant the denial of *laissez-faire* – the fundamental principle of the "old liberalism" (liberalism of the nineteenth century). In other words, the theorists of the "new liberalism", by synthesizing ideas of economic freedom and economic justice, had formed the concept of a free individual, solidary with the society in which he\she lives, and to which a state must guarantee opportunities for a decent life. In this approach, according to M. Canto-Sperber, social rights of an individual were not distortions of a liberal state, but the result of its development[4].

In that precisely period (the first 20 years of the twentieth century), the German thinker F. Oppenheimer developed his views. According to his doctrine, which he himself defined as "liberal socialism", the advantages of socialism (communism) and capitalism must be united for the development in the "third way". The basis of this combination should be the synthesis of the principles of freedom and equality: liberal socialism combines market economy with the lack of exploitation and social inequality[5]. It is interesting that in 1964, the representative of the center-right Christian Democratic Union (CDU), the German Chancellor L. Erhard (1963-1966) admitted the enormous impact, which he, as a "social liberal", had experienced due to the concept of liberal socialism authored by his teacher F. Oppenheimer[6].

The determinative theoretical substantiation and synthesis of the fundamental ideas of socialism and liberalism took place in the 1920s after critical rethinking of the Soviet experience of socialist construction. One of the leading roles in that process belonged to the Italian thinker and politician C. Rosselli, who developed a holistic theory of liberal socialism. We should note that at that time he was greatly influenced by the ideas of J. St. Mill, E. Bernstein, and representatives of the Fabian Society (especially after his visit to Great Britain in 1923, where he met with its members[7]).

So, constructing his theory, C. Rosselli proceeded from the need for a comprehensive rethinking of "socialist methods from the standpoint of liberalism"[8]. Moreover, the fundamental principle of such redefinition of socialism was the rejection of Marxism, which he considered a passed stage in the development of the socialist movement. The expediency of that rejection C. Rosselli explained by the fact that the "economo-centrism", "determinism" and "utopianism" inherent to Marxism brought the problem

---

[1] Hobhouse, L.T. (1964). *Liberalism.* London: Oxford University Press, 192, 203-204.
[2] Hobhouse, L.T. (1964). *Liberalism.* London: Oxford University Press, 87, 156-158, 195.
[3] Hobhouse, L.T. (1964). *Liberalism.* London: Oxford University Press, 165-166.
[4] Канто-Спербер, М. (2004). Философия либерального социализма. *Неприкосновенный запас, 6 (38).* <http://magazines.russ.ru/nz/2004/38/kanto1.html> (2018, March, 24).
[5] Кроуфорд, К., Невский, С., Романова, Е. (Ред.-сост.) (2017). *Социальное рыночное хозяйство – основоположники и классики.* Москва: Весь Мир, 213, 375.
[6] Repp, K. (2000). *Reformers, Critics, and the Paths of German Modernity: Anti-Politics and the Search for Alternatives, 1890-1914.* Cambridge: Harvard University Press, 238.
[7] Pugliese, S.G. (1999). *Carlo Rosselli: Socialist Heretic and Antifascist Exile*. Cambridge: Harvard University Press, 59-60.
[8] Наумова, Е. (2001). В поисках синтеза либерализма и социализма: Карло Росселли. Комолова, Н., Дамье, В. (под ред.). *Левые в Европе XX века: люди и идеи*. Москва: ИВИ РАН, 204.

of human rights and freedoms out of the main focus of socialism, thus depriving it of moral and value foundations. "The main problem for the socialists is not Marx's denial, but liberation from him. To accept this provision is vital: to abandon openly, completely from that in Marxism, what is mistaken, utopian, accidental", – he stressed in his work "Liberal socialism" (1929)[1]. The liberal version of socialism was to become the result of such a refusal and return of socialism to its own spiritual "origins" (human, his\her freedom). "Firstly, you can be a Marxist, not being a socialist; and secondly, those socialists, who are hoping to find guidance to a particular socialist movement in Marxism, are mistaken", – C. Rosselli remarked, thus pointing to a possibility of non-Marxist socialism[2].

Thus, according to his approach, socialism liberated from Marxism acquires an absolutely different meaning: it is not socialization, not the power of the proletariat and not material equality, but the "progressive realization of the idea of freedom and justice among people"[3]. So, as we can see, in this particular context socialism is as close to liberalism as possible. And C. Rosselli insists on the necessity of such a rapprochement. In his opinion, socialism and liberalism do not deny each other, but, on the contrary, supplement: "socialism should strive to become liberal, liberalism – to become the embodiment of the proletariat's struggle". In this dimension, socialism appears as a logical development of the principle of freedom. "Socialism, taken in its most significant meaning, and defined according to the results … – is liberalism in action, is freedom that is established for poor people", – C. Rosselli remarked[4].

So, in our opinion, the problem of combining the socialist idea of socio-economic justice and the liberal idea of individual freedom is decisive in the concept of liberal socialism by C. Rosselli. Their synthesis, in accordance with his approach, is based on the primacy of the idea of justice, which implementation in society is a guarantee of individual freedom for every human being. "Freedom, if it is not accompanied by a minimum of economic independence, exemption from painful inability to provide immediate needs, does not exist for an individual, it is the purest artifice. In this case, individuals are slaves of their poverty, humiliated by dependence, and life appears to them only in one aspect and in one illusion: in materiality", – C. Rosselli noted[5].

This conceptualization of socialism makes Marxist provisions about the dictatorship of the proletariat and a violent proletarian revolution absolutely unacceptable to him. Therefore, within the concept of liberal socialism the struggle for a better society, for the "emancipation of the proletariat" is not reduced to the inter-class confrontation, violent overthrow of the bourgeois power and fundamental change of the whole system of production relations. First of all, this is a struggle for changing fundamental moral and value principles of society, that is, for changing consciousness. "I declare without hesitation that, all in all, the socialist revolution can only be regarded as such if the change of social organization is accompanied by a moral revolution, that is, the constant conquest of qualitatively better humanity, more kind, more fair, more spiritual", – stressed C. Rosselli[6].

Consequently, in practical dimension the concept of liberal socialism meant the rejection of revolutionary violence as a method of political struggle, of total annihilation as a means to change the capitalist society, and of the establishment of any dictatorship, including the dictatorship of the proletariat as a necessary condition for the construction of socialism. Instead of all this, C. Rosselli put forward the liberal method of political struggle, which implied guaranteeing the rights and freedoms of citizens, democratic means of obtaining power (elections and parliamentary activities), multi-party system, local autonomy, broad self-government, and pluralism. "It is essential for liberalism, and therefore for socialism, to observe a liberal or democratic method of a political struggle, the method which, as a result of its deep essence, is permeated with the principle of freedom. This can be formulated in one word: self-governance", – he wrote. Moreover, the liberal method, according to him, does not exclude violence, but merely transforms it into a force that has a sanction of morality and law[7].

The implementation of the liberal method politically, according to C. Rosselli's approach, meant, in particular, the need to define a certain set of rules of the game in which all competing parties would

[1] Росселли, К. (1989). *Либеральный социализм*. Рим: Mondo Operaio, 100-102.
[2] Росселли, К. (1989). *Либеральный социализм*. Рим: Mondo Operaio, 77, 106-107.
[3] Росселли, К. (1989). *Либеральный социализм*. Рим: Mondo Operaio, 108.
[4] Росселли, К. (1989). *Либеральный социализм*. Рим: Mondo Operaio, 116, 119.
[5] Росселли, К. (1989). *Либеральный социализм*. Рим: Mondo Operaio, 119, 120.
[6] Росселли, К. (1989). *Либеральный социализм*. Рим: Mondo Operaio, 110-111.
[7] Росселли, К. (1989). *Либеральный социализм*. Рим: Mondo Operaio, 130-132.

be obliged to respect the rules aimed at ensuring the peaceful coexistence of citizens, classes, and states, as well as to recognize the principle of change of power (i.e., to agree with a possibility of different parties coming to power by the election results). As for the economic life, the liberal method of self-government has to manifest itself, first of all, in the rejection of the command (authoritarian) principle of governance and in the possibility of effective coexistence of public and private property, in other words, in building a mixed economy. "There is no a single socialist, even a communist, who would seriously believe in the complete abolition of private property", – the Italian researcher highlighted[1].

Analyzing the main provisions of C. Rosselli's liberal socialism theory, we must agree with the statement of other Italian thinker N. Bobbio, that building his theory C. Rosselli relied on the analysis of the socialist movement, the "revision" of socialist theory and practice, and the idea of the "combination of socialism and freedom", which finally led him to the concept of a new, liberal socialism that can be classified as right-wing[2].

Accordingly, we can conclude that formation of liberal socialism and social liberalism theories was one of the first attempts to create an ideological alternative as to the Marxist-Leninist (communist), so to the liberal (capitalist) project. The construction of this alternative was based on the desire to eliminate the extremes of both projects. On the one hand, to overcome the dehumanization and deliberalization of socialism, typical for its Marxist version; and on the other hand, to solve the problem of socio-economic insecurity of a person (economic injustice) in the face of unlimited action of the *laissez-faire* liberal principle. The main mechanism to solve those problems was the synthesis of the socialist idea of economic justice and the liberal idea of freedom, which enabled socialism to turn the problem of a human and his\her freedom to the center of its attention (to comprehend it as a higher value); and to liberalism – to understand and justify the possibility of state intervention in the economy for ensuring social and economic justice in society as a basis for the full realization of freedom of each individual. In this perspective, the socialist movement, according to C. Rosselli's definition, is the heir of liberalism, the bearer of the dynamic idea of freedom, which is carried out in the dramatic course of history. "Liberalism is an ideal inspirational force, socialism is a practical creative force", – he emphasized[3].

Exactly this convergence of the socialism and liberalism ideas has become a leading trend in the ideological evolution of social democratic parties in Western Europe, which since the 1920s have been rejecting the Marxist interpretation of socialism and, as a result, gradually moved to the right within the left-right party ideological spectrum – closer to a position of democratic and liberal socialism, approaching social liberalism as much as it was possible. "Entire European social democracy, and not only European, is moving towards renewed liberalism, which absorbs motives of opposing movements (bourgeois enlightenment and proletarian socialism)", – C. Rosselli noted in 1929[4].

So, in our opinion, today's liberal socialism (right-wing socialism) and social liberalism (left-wing liberalism), approaching each other in their fundamental doctrinal principles, form, in fact, a common ideological field in the center of the left-right party ideological spectrum, thus ensuring the essential filling of the centrist ideology.

References:

1. Buckler, S., Dolowitz, D. (2000). New Labour's Ideology: A Reply to Michael Freeden. *The Political Quarterly, 71*, 102-109. [in English].
2. Canto-Sperber, M. (2004). Filosofija liberal'nogo socializma [The Philosophy of Liberal Socialism]. *Neprikosnovennyj zapas – Emergency ration, no. 6 (38)* <http://magazines.russ.ru/nz/2004/38/kanto1.html> (2018, March, 17). [in Russian].
3. Giddens, A. (1998). *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press. [in English].
4. Hobhouse, L. T. (1964). *Liberalism.* London: Oxford University Press. [in English].
5. Krouford, K., Nevskij, S., Romanova, E. (2017). *Socialnoe rynochnoe hozjajstvo – osnovopolozhniki i klassiki* [Social Market Economy – Founders and Classics]. Moscow: Ves' Mir. [in Russian].
6. Meyer, T. (2000). *Transformacija social-demokratii. Partija na puti v XXI vek* [Transformation of Social Democracy. The Party on the Way to the Twenty-First Century]. Moscow: Pamjatniki istoricheskoj mysli. [in Russian].

[1] Росселли, К. (1989). *Либеральный социализм*. Рим: Mondo Operaio, 108, 131.
[2] Наумова, Е. (2001). В поисках синтеза либерализма и социализма: Карло Росселли. Комолова, Н., Дамье, В. (под ред.). *Левые в Европе XX века: люди и идеи*. Москва: ИВИ РАН, 221.
[3] Росселли, К. (1989). *Либеральный социализм*. Рим: Mondo Operaio, 120-121.
[4] Росселли, К. (1989). *Либеральный социализм*. Рим: Mondo Operaio, 116.

7. Naumova, E. (2001). V poiskah sinteza liberalizma i socializma: Karlo Rosselli [In a Search of the Synthesis of Liberalism and Socialism: Carlo Rosselli]. *Levye v Evrope XX veka: ljudi i idei* [The Left in Europe of the Twentieth Century: People and Ideas]. Moscow: IVI RAN, 199-226. [in Russian].
8. Pugliese, S.G. (1999). *Carlo Rosselli: Socialist Heretic and Antifascist Exile*. Cambridge: Harvard University Press. [in English].
9. Repp, K. (2000). *Reformers, Critics, and the Paths of German Modernity: Anti-Politics and the Search for Alternatives, 1890-1914.* Cambridge: Harvard University Press. [in English].
10. Rosselli, C. (1989). *Liberal'nyj socializm* [Liberal Socialism]. Rim: Mondo Operaio. [in Russian].
11. Seaman, J.W. (1978). L. T. Hobhouse and the Theory of "Social Liberalism". *Canadian Journal of Political Science, no. 11 (4),* 777-801. [in English].

Вілена Воронова
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ ЗАЛУЧЕННЯ ЯК ПСИХОЕКОЛОГІЧНА МЕТОДОЛОГІЯ: ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Vilena Voronova
Institute of Social and Political Psychology of The National Academy of Educational Sciences of Ukraine

CIVILIZATIONAL ENGAGEMENT AS PSYCHOECOLOGICAL METHODOLOGY: POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS

The article examines political-psychological approaches to democratization and humanization of situations emerging due to the use of communicative strategies of cognitive character that improve social well-being of individuals, their positive attitude and position in the political spectrum. In the system of principles of ratiohumanism the principle of focusing on culture has been emphasized among the most important principles. Also the article emphasizes the importance of the factor of culture as one of the most fundamental principles of society's potential. In the conditions of instability and deformation of social reality, the system of values has changed; personal insecurity and disintegration has changed the fullness and structure of value orientations, which constitute an important basis for the self-development of the individual. Under these conditions, civilizational engagement as a psychoecological methodology serves as the embodiment of the postulates and principles of ratiohumanism.
Keywords: ratiohumanism, civilizational engagement, personality, psychoecology, mass media system.

Наукова проблема. Пріоретність політико-психологічних досліджень у визначенні питань соціального порядку та його цивілізованості важко переоцінити. Проте, переважає бачення цього питання конструктивістськими відгалуженнями організаційної психології, які багато в чому є віддзеркаленням теорії менеджменту і базуються скоріше на маркетологічних дослідженнях та їх результатах, ніж на власне психологічних; тому *постає питання* про вдосконалення методологічних підходів до вищезгаданої проблематики соціогуманітарної науки,а саме політичної психології та соціальної філософії.

Одним з найвпливовіших напрямів розвитку психологічної науки другої половини XX ст. можна вважати гуманістичну психологію, фундатори якої А.Маслоу, К.Роджерс, Г.Олпорт, Е.Еріксон здійснили незаперечно великий науковий внесок у подальший розвиток власне гуманістиного, соціогуманістичного та раціогуманістичного напрямів в методології і теорії психології. Вітчизняні провідники гуманістичної психології Г.О.Балл, В.А. Роменець, Г.Трач, В.Медінцев, Н.Бастун, О.Завгородня та ін. заклали підгрунтя до розвитку раціогуманістичнох методології загально цивілізаційного спрямування. Зокрема, Г.О.Балл сформулював принципи сучасного раціогуманізму та організував їх у певну систему, до якої увійшли:

Саме гуманістична психологія наштовхує дослідника- політичного психолога сфокусувати сьогодні свою увагу на тому, що наявна відсутність володіння сукупними інституціональним суб'єктом влади знаннями щодо реального вирішення проблем відновлення стабільності життя та реінтегрування тимчасово захоплених територій Донецької та Луганської областей. Комунікативні стратегії в цьому напрямку відсутні, так само відсутні й спроби розробки психологічних та політико-психологічних засад ймовірного просування в царині «цивілізаціного залучення»

до відновлювальних практик, як місцевого населення, так і тимчасово переміщених осіб. Завдяки недостатній поінформованості про зворотній зв'язок та стан психологічного сприймання територіальними спільнотами змістовної частини дискурсу урядових кіл та засобів масової комунікації, накопичуються ланцюги нерозв'язаних питань. Відсутність наукового супроводу та наукової інформації як такої є причиною накопичення ряду невирішених проблем як в ситуації з проведенням якісно-кількісних політико-психологічних досліджень в цій галузі, так і ситуацією в інформаційній політиці в Україні взагалі.

Щодо психологічних та соціопсихологічних досліджень якісно-кількісні методики, зокрема, симптоматичний опитувальник Леонарда Дерогатиса (SCL-90-R) залучався до впровадження лише тричі: у 1997 і 1999рр. Н.В.Паніною (Інститут соціології НАНУ, всеукраїнський моніторинг) та у 2014р. (Інститут економіки і прогнозування НАНУ спільно з Центром «Соціальний моніторинг» Інституту соціальних досліджень ім.О.Яременка). За даними, отриманими в останньому дослідженні, найбільш вагомі розбіжності у психічному стані виявилися такими: при «порівнянні вікових груп (до 30 років, від 30 до 55 років, старших за 55 років), можна стверджувати про посилення симптоматики за віком… Найчіткіше це виявляється у випадку соматизації, обсцесивно-компульсивного розладу, депресії і тривожності. При цьому саме респонденти віком понад 55 років суттєво відрізняються від двох інших груп»[1].

Як відзначав засновник раціогуманістичної орієнтації в українській психології Г.О.Балл, – «зрозуміло, у науковому пізнанні не обійтися простими моделями. Але їх ускладнення повинне мотивуватися не прагненням до зовнішньої солідності, наукоподібності, а *змістовно* (*курсив автора – Г.Б.*) – необхідністю обліку факторів, від яких більш прості моделі абстрагувались. Так, щоб урахувати особливості внутрішньо складних життєвих світів, Ф.Є.Василюк [2] додав до фрейдівських принципів *задоволення* і *реальності* ще два принципи – *цінності і творчості*(*курсив автора – Г.Б.*)»[3].

Дійсно, традиційні елементи оцінки ***«цивілізаційного залучення»*** через можливості розвою потенціалу суспільства (в т.ч. підвищення ефективності роботи ЗМК України на тимчасово окупованих територіях) сьогодні не відбивають реальної ситуації, адже реципієнти не знаходяться в полі дії цілої системи ЗМІ на вказаних територіях, а їхні дії зумовлюються тільки умовами і можливостями вибору аудиторії (особливо це стосується територій тимчасово окупованих і територій, де наявний невпевнений прийом трансляції національних каналів). На жаль, *актуальними оцінками, уподобаннями, інтересами, ціннісними орієнтаціями* таких територіальних спільнот дослідники цікавляться все менше.

Принципами раціогуманізму, організованими Г.О.Баллом в певну систему є:

- принципи взаємодії суб'єкта зі світом,
- принципи взаємодії суб'єкта з іншими суб'єктами,
- принципи гуманістично зорієнтованої соціальної поведінки у сучасному світі.

У подальшому тлумаченні підкреслюється, що, «конкретніше кажучи, на найвищому рівні ми маємо дві групи, а саме: «1. Принципи раціогуманістичного світогляду» і «2. Принципи раціогуманістичної методології людинознавства»; ці останні конкретизують принципи першої групи у застосуванні до царини людинознавчої науки»[4]. Розглядаючи їх у фокусуванні до проблем реінтеграції та психологічного відновлення населення тимчасово окупованих територій, можна сказати, що залучаючи принципи раціогуманізму, можна домагатися набагато більш ефективних результатів, ніж будь-якими відокремленими одна від одної психолого-реабілітаційними та психотерапевтичними методиками.

Інтерпретаційні можливості особистості звужуються та розширюються не тільки залежно від її психічного стану, але й паралельно з можливостями отримання нею інформації про світ, який нас оточує. Коли в оточуючому середовищі відбуваються непередбачувані негативні події (які іноді загрожують життю), коли в мас-медійному просторі інформація доноситься викривлено, коли

[1] Дембіцький, С., Середа, Ю. (2015). Симптоматичний опитувальник Леонарда Дерогатиса (SCL-90-R): валідізація в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 4*, 59.
[2] Василюк, Ф.Е. (2003). *Методологический анализ в психологии*. Москва: МГППУ; Смысл.
[3] Балл, Г.О. (2017). *Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства*. Київ: Вид-во ПП «СКД», 80.
[4] Балл, Г.О. (2017). *Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства*. Київ: Вид-во ПП «СКД», 24.

«негативні стереотипи можуть не тільки стосуватися використовуваних у науковій діяльності засобів, а й проявлятися в ***установках,*** насамперед ***конфронтаційних*** (*виділення автора – Г.Б.*)… Чи не слід зосереджуватися в сприйнятті позицій, відмінних від своєї, насамперед на їхньому позитивному потенціалі, на можливості їх *конструктивного розвитку* (*курсив автора – Г.Б.*) – і сприяти такому розвитку зазначених позицій (а разом з тим і своєї власної) за допомогою діалогу?» [1] Останні риторичні запитання, поставлені Г.О.Баллом як фудатором і провідником гуманістичної психології в Україні, є цілком слушними і з точки зору розгляду сучасного стану *політичного дискурсу* та загальної політико-психологічної та соціально-політичної ситуації в України.

Політико-психологічний аналіз аспектів усвідомлення аудиторією електронних медіа та мережі Інтернет актуальностей соціального буття, в т.ч. ідей незалежності України та цивілізаційного залучення до розбудови української держави, становить окремий напрямок соціопсихологічного та соціологічного вивчення проблем репрезентації цих ідей в масовій свідомості.

В умовах нестабільності та деформування соціальної реальності змінюється система цінностей; особистісна невпевненість та дезінтеграція міняють наповненість і структуру ціннісних орієнтацій, які становлять важливе підгрунтя саморозвитку особистості; з'являються нові ціннісні орієнтири (найчастіше – дуже далекі від раціогуманістичних засад), й завдяки контактам з інформаційним простором (іноді ворожим за своєю суттю і змістом), ці, як точно сформулював в свій час А.А.Бодалев, «засвоєні цінності стають елементами системи ціннісних орієнтацій особистості, важливим компонентом самосвідомості»[2]. Передбачення, висловлені у відомій книзі Ж.Бодріяра «Симулякри і симуляція»: «Уявне було алібі реального у світі, в якому панував принцип реальності. Сьогодні реальне стало алібі моделі у світі, яким керує принцип симуляції. Парадоксально, саме реальне стало нашою справжньою утопією»[3], справдилися й перетворилися у світ «реального-уявного», тої «гіперреальності», яка з політико-психологічної точки зору є надто аморфною та гливкою, щоб віддзеркалювати чіткі ціннісні орієнтири та підтримувати особистість у складних життєвих обставинах. Можливо. тільки наукова фантастика кібернетичної епохи може дозволити собі «реально» віддзеркалювати цей утворений «власноруч» світ гіперреальності. Адже, більшість фантомів цього фантастичного світу створені саме людьми індустріального етапу розвитку суспільства, й домінування традиційних навіювальних технологій або ж класичних технологій мас-медіа також притаманне саме цьому періоду.

Виглядає аксіоматичною також передбачувана розбіжність у розумінні існування так званої суспільно-політичної типології ЗМК та їх комунікативної типології. З точки зору *раціогуманістичної перспективи*, існуюча в Україні система ЗМК може бути лише **комунікативною**, але, можна переконатись, що так чи інакше, вона може використовуватись в тому числі й у політичних цілях. Вочевидь, сьогодні наявна протилежність інформаційного «вибору» та інформаційного «меню» аудиторії; як вже артикулювалось вище, особливо це стосується непередбачуваних ефектів політико-психологічного тиску на аудиторії мас-медій, які знаходяться на тимчасово окупованих територіях України.

Інформаційний вибір аудиторії ЗМК завжди був невід'ємним правом самої аудиторії, суб'єктів або «акторів» (за Ю.Габермасом) [4] комунікаційного процесу. Позбавити її цього права, як і загального права на інформацію не може ніхто – це право людини закріплене законодавством. Уявність, штучна окресленість меж інформаційного простору може стати великою вадою, бар'єром на шляху розвитку національної системи ЗМК в Україні. Не маючи практично виходу в інформаційний простір «далекого зарубіжжя» (крім спутнікового зв'язку, доступного небагатьом в період економічної кризи, короткохвильового радіомовлення та деякою мірою середньохвильового), традиційні медіа України вимушено опинилися у становищі так званого «замкненого інформаційного середовища», яке має такі характерні риси:

а) визначеність кількісних параметрів аудиторії (з тенденцією до їх зниження), яка повністю залежить від технічних умов «охоплення» території сигналом тих або інших каналів ТБ і радіо, доступом до Інтернету тощо;

[1] Балл, Г.О. (2017). *Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства*. Київ: Вид-во ПП «СКД», 80-82.
[2] Бодалев, А.А.(2008). *Психология массовой коммуникации*. Москва: Гардарики, 84.
[3] Бодрійяр, Ж. (2004). *Симулякри і симуляція*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 177.
[4] Habermas, J. (1981). Theorie des kommunikativen Handelns. *B.2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt f. M.,184.

б) обмеженість інформації регіональними рамками (інформація із дальнього та ближнього зарубіжжя поступає по окремих каналах із самого зарубіжжя);

в) низька ефективність каналів ТБ і радіо України у порівнянні з національними каналами розвинених країн Європи та Америки[1].

В наявних умовах, коли «UA:Перший» канал Українського телебачення явно поступається іншим телеканалам, зокрема «1+1», «Україні» та ін. і в обсягах аудиторії, і в якості телепередач, народжуються кабельні та он-лайнові самостійні центри та телекомпанії. Саме до цих компаній вже сьогодні спостерігається відтік найбільш творчо обдарованих журналістів і професійно грамотних телефахівців (зокрема, фахівців з ІТ-технологій); саме тому й конкурентоздатність та професійна «витривалість» цих каналів буде з часом значно вища, ніж каналів державного телебачення. У зв'язку з цими тенденціями, середній рівень професійності персоналу державних компаній буде знижуватись й надалі. Досить помітно послаблюється вироблена на попередніх етапах становлення суспільного мовлення та його існування, адже саме завдяки йому мільйони людей мають змогу ознайомитись з політиками і з їхньою діяльністю. Саме завдяки засобам масового інформування (як бачимо, щодо комунікації, яка передбачає двосторонність інформаційного обміну, то тут про це говорити зарано) була напрацьована *установка* на авторитет та довіру до державних каналів радіо і телебачення: хоч український читач, слухач та глядач ще потягом першого десятиліття XXI ст. на 25% (4% – повністю і 21% значно) довіряв ЗМІ[2], як значущій силі в суспільстві, але цю довіру легко похитнути і звести нанівець. Так, протягом наступних восьми років ця довіра суттєво впала. Тут можна провести паралель з відомим в політичній психології і соціології індексом «ефективного числа партій», формулу розрахунку якого 1979 року вперше розробили Мікку Лааксо і Рейн Таагепера, й успішно застосовує відомий український соціолог О.Вишняк, який акцентує, що «цей індекс є засобом вимірювання для різних країн та різних періодів кількості партій, які справляють вплив на політичний процес»[3].

Якщо зараз (за даними соціологічних досліджень телерадіоаудиторії) ми можемо констатувати, що потенційне покриття аудиторії в Україні здійснюється на рівні 60% – в середньому, то для державних каналів цей показник вищий на 20-30%, а значить переважно тільки на цих традиційних каналах й міститься вся так звана «політична боротьба» за місце в парламенті. У таблиці №1 дана розгорнута картина по роках електоральних кампаній в країнах Балтії за індексами ENPV та ENPS, що дозволяє визнати зроблений О.І.Вишняком висновок, що «є підстави вважати, що складна регіональна соціокультурна структура українського суспільства не сприяє формуванню в Україні багатопартійної системи із двома партіями, що домінують у цій системі, як це характерно для деяких соціокультурно однорідних країн Західної та Східної Європи із досить своєрідним в етнічному, конфесійному, мовному та інших вимірах населенням. Україна в цьому плані більше схожа на розколоті в соціокультурному (культурно-етнічному, конфесійному та мовному) плані суспільства Бельгії, Латвії, Нідерландів та деяких інших європейських країн, які не виявляють тенденції до домінування двох партій» (див. Табл.1)[4].

На жаль, переважна більшість інформації, прикладів, тощо, які використовується для відпрацювання напрямків поведінки і створення іміджів сучасних українських політиків, беруться із зарубіжного досвіду і, на жаль, не відповідають запитам української громадськості й не можуть бути відтворені адекватно в громадській думці. У суспільстві, яке перебуває на зламі історичних епох, у процесі трансформації від тоталітарного до демократичного, від централізовано-державного управління економічними процесами до їх ринкового регулювання, від ідейної одностайності і підтримки «генеральної» лінії або «генерального» лідера – до створення низки «парламентських партій» із домінування двох (як по це вище йшлося в артикуляції О.І.Вишняка), навколо б яких

[1] Сусська, О.О. (2001). Гуманізаційні завдання формування українського інформаційного простору. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, 2,* 27-38.

[2] Сусська, О.О. (2009). Інформаційна діяльність і проблеми становлення особистості. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка».Тематичний випуск «Сучасні дослідження когнітивної психології», 12*. Острог: Вид-во Національного ун-ту «Острозька Академія», 169-181.

[3] Вишняк, О. (2017). Зміни основних параметрів партійної системи України: від виборів 1998-го до виборів 2014-го. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2,*172.

[4] Вишняк, О. (2017). Зміни основних параметрів партійної системи України: від виборів 1998-го до виборів 2014-го. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2,* 171-172.

Таблиця 1

Тенденції змін «ефективного» числа політичних партій у Польщі та країнах Балтії (%)

Індекси	Польща			Латвія			Естонія		
	2005	2011	2015	2002	2011	2012	2003	2011	2015
1.«Ефективне» число електоральних партій (ENPV)	5,9	3,7	4,5	6,8	5,2	5,7	5,4	4,9	5,4
2. «Ефективне» число парламентських партій (ENPS)	4,3	3,0	2,8	5,0	4,5	5,1	4,7	3,8	4,7

гуртувалася спільнота, та створення лідерської еліти, в т.ч. політичної. В такому суспільстві завжди відбуватимуться процеси переосмислення і переоцінки багатьох раніше стереотипізованих позицій та істин, що породжують певний зсув ціннісних орієнтацій, відпрацьовуються нові соціальні установки та стереотипи, які згодом можуть набути значення соціальних норм.

Цивілізаційне залучення не передбачає зниження відповідальності ані владних структур, ані їхніх керівників за події і процеси, що відбуваються в суспільстві.Згідно зі сформульованим А.П.Назаретяном «законом техно-гуманітарного балансу», «чим вищою є міць виробничих і бойових технологій, тим досконаліші механізми стримування агресії є необхідними для збереженнясуспільства»[1]. Так для масової свідомості взагалі означає, що перестав існувати ще один інструмент реального управління нашим складним кризовим суспільством. Паралельно з цим посилилося використання системи ЗМК для різного типу маніпуляцій масовою свідомістю. Особливо яскравих рис набуває це маніпулювання масовою свідомістю та громадською думкою під час електоральних кампаній.

Підкреслимо, те суспільство, де більшість прав і свобод громадян не підкріплені економічно і організаційно суспільством (відсутні механізми реалізації правових гарантій і постулатів), де ці права лише декларовані, виконують роль «заставки», цивілізаційного «кліше», яким прикривається влада, нібито демократично обрана і легітимна, саме в такому суспільстві, зрозуміло, неодмінно важливу роль починає відігравати маніпуляція інформацією і виникає спокуса у все ширшому застосуванні таких маніпуляцій. Паралельно росте і недовіра до змісту і оцінок засобами масової інформації сутності політичного життя, економічних, суспільних відносин взагалі, яка тісно корелюється з низьким рівнем довіри до владних структур. За даними Центру «Демократичні ініціативи» ім. І.Кучеріва (опитування відбулось у грудні 2017р.) поміж політичних інститутів найгіршу оцінку щодо довіри до них отримали: Верховна Рада України (–76 %), державний апарат (–75%), політичні партії (–71%), уряд України (–65%) та Президент України (–60%). До лідерів недовіри також потрапили такі складові правоохоронної системи, як суди (–75%) та прокуратура (–74%). Дуже високим рівень недовіри виявився і до комерційних банків (–73%) та Національного банку України (–67%). Найгірший баланс довіри/недовіри мають російські ЗМІ (–77%); «негативний баланс довіри/недовіри мають й інші соціальні інституції: поліція (–46%), СБУ (–26,5%), профспілки (–25%), західні ЗМІ (–22%), патрульна поліція (–19%), Омбудсман (–17%), НАБУ (–12%), органи місцевого самоврядування (–12%), ЗМІ України (–6%)»[2].

І саме в цій ситуації, як прямий наслідок, наступає період, коли влада обирає у своїх вчинках (принаймні в інформаційній сфері) – так звану маніпулятивну стратегію розповсюдження (тобто створення і відтворення) інформації, і взагалі – формування громадської думки. Суть її полягає в тому, що відбувається цілеспрямований, іноді ворожий щодо намірів вплив на аудиторію за допомогою усякого виду кліше, стереотипів, надання конкретних ціннісних настанов і орієнтирів; за їх допомогою – включення людей в діяльність, зміст якої, мета і завдання ними раціонально

[1] Назаретян, А.П. (1999).Векторы исторической эволюции. *Обществ. науки и современность, 2,* 118.
[2] Фонд «Демократичні ініціативи» ім.І.Кучеріва (2017) Результати опитування; грудень 2017. <http://dif.org.ua/article/reytingijfojseojoej8567547> (2018, лютий, 20).

не усвідомлюються, спрямування (мобілізація) реципієнта на «виконання дій, необхідних комунікатору»[1].

В сучасному світі створена практично ідеальна система міфозабезпечення політикуму – система засобів масової комунікації, яка, особливо в умовах повної або часткової їх підпорядкованості та економічної залежності від владних (олігархічних) структур буде переважно відображати міфологеми потрібні правлячим елітам[2].

Розглядаючи поведінку мас під кутом зору ***єдності*** економіки, політики і культури, слід одразу підкреслити значимість фактора культури як одного з грунтовніших підмурків фактичного (а не уявного) потенціалу суспільства. Зі стану культури можна вияснити, чи може це суспільство швидко прогресувати, чи його очікує регрес або топтання на місці.

Культура пов'язана із суспільним буттям найбільш безпосередньо, адже вона втілюється в кожному вчинку людей, в реальних життєвих процесах, в реагуванні на ті або інші політичні події, які вона не просто «обслуговує», а забезпечує (або повинна забезпечувати) духовно, морально, філософські тощо. Евристичні можливості трактування культури і в цілому – цивілізації можуть бути втіленими в моделі, яку свого часу запропонував Д.О.Леонтьєв, використавши начерки моделей культури В.С.Біблера, деякі напрацювання М.М.Бахтіна, ін. Згідно з розумінням й цілевідповідністю будь-якої моделі виникають узагальнення, блискуче пораналізовані у працях вищезгаданих авторів, згідно з цим, вважає Г.О.Балл, моделлю вважається будь-яка система, «підставою для використання якої певною активною системою» (людиною, організацією, твариною тощо) є те, що вона має (чи принаймні, інтерпретується згаданою активною системою, як така що має) «*структурну подібність»* до іншої модельованої системи. Таким чином, в моделях реабілітаційного та реінтеграційного напрямів роботи психологів можуть також використовуватись моделі раціогуманізму, адже «в окресленій інтерпретації моделі застосоване структурно-семантичне трактування інформації»[3], яке ставить перед психологами завдання не порушуючи базових настанов та цінностей особистості вступати з нею в діалог, маючи можливість фасилітації потенційно конфліктних ситуацій як на рівні інформування, так і на поведінковому.

Сучасний арсенал засобів маніпулювання надрізноманітний, включає цілу гаму спеціальних прийомів, методів і технологій. Згадаємо: систематичне навіювання *соціальних міфів*, підтасовка фактів, *дифамація,* розповсюдження *міфологем* замість правди, деформованість оцінок замість заохочування до виокремлених індивідуальних точок зору, дискретність та фрагментарне коментування інформації з метою подати її в ущемленому чи спотвореному вигляді. Все це виводить нас до використання спеціальних методів формування так званої «ілюзорної свідомості»[4], яка є вторинним продуктом масової свідомості. Використання суто технологічних методик подання аудіовізуального матеріалу, таких, як: показ по телебаченню неповажних (з точки зору владного режиму) політиків в невигідному ракурсі, використання для компроментації супротивників різних прийомів, в т.ч. монтажу кадрів, спрямованих на викривлення реальності. На прикладі інформаційних жанрів можна прослідкувати використання загально відомих маніпулятивних комунікативних прийомів із спеціальними методами формування ілюзорної свідомості, що використовуються з метою керування, зокрема, електоральною поведінкою мас.

В системі принципів раціогуманізму [5] серед найважливіших принципів є «принцип орієнтованості на культуру», що органічно до принципу «орієнтованості на особу». Аналіз орієнтації на цілісну особу, проведений на прикладі учнівської молоді, довів (із використанням терміну «особистісна орієнтація») та дозволив сформулювати висновок, за яким зазначена орієнтація передбачає:

А) ретельне врахування ендопсихічних властивостей кожного учня;

Б) такий вплив на його екзопсихічні характеристики, який сприяє його прилученню до культури (загальнолюдської, національної, у разі потреби – також професійної у єдності її

[1] Сусська, О.О. (2007). *Психологія інформаційної діяльності в сфері масової комунікації: Основи формування критеріїв інформаційного обміну*. Монографія. Київ, 53-54.
[2] Васютинський, В.О. (2005). *Интерактивна психологія влади*. Київ.
[3] Балл, Г.О. (2017). *Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства*. Київ: Вид-во ПП «СКД», 129.
[4] Сусська, О.О. (2013). *Психоекологія людини в інформаційному суспільстві*. Тези XIII Міжнародної науково-практичної конф. Київ: «Арктур-А», 81-83.
[5] Балл, Г.О. (2011). Система принципів раціогуманізму. *Психологія і суспільство, 4,* 16-32.

нормативно-репродуктивних і діалогічно-творчих складових. Механізмом оволодіння останніми є діалоги – безпосередні (з учителями, співучнями тощо), опосередковані (з авторами й героями творів культури) і внутрішні»[1].

На відміну від маніпулятивної, гуманістичні комунікативні стратегії, реалізовані через ЗМІ (наприклад, у вигляді та з використання особливостей брендингу та ребрендингу територій), передбачають, що об'єкт формування громадської думки є соціальним суб'єктом, який активно і вибірково сприймає адресовані йому: інформацію, оцінки, міркування, коментарі тощо; інтерпретує їх зміст через призму своїх потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, набутого життєвого досвіду[2], а це, як бачимо, повністю збігається в своїх грунтівних положеннях із ідеями раціогуманізму.

У **висновку** можна зауважити, що маніпулятивність певних заходів політичної спрямованості ніколи не поліпшували легітимність влади в бік її підвищення. Саме це стає на заваді сучасному стану легитимізації влади в Україні взагалі та на тимчасово окупованих територіях Сходу. Мова йде про політико-психологічні підходи до демократизації та гуманізації ситуацій, що складаються, через застосування комунікативних стратегій когнітивного та реабілітаційного характеру, що покращують позиції особистості, її позитивну налаштованість та її позиції в політичному спектрі. Такі ж причини зумовлюють і стан довіри до так званих «урядових» засобів масової комунікації, тобто каналів і їх програм, або газет, які відбивають точки зору вищих ешелонів влади. Щодо механізмів формування масової свідомості, то й в умовах кризового суспільства вони зберігають свої політико-технологічні особливості, які були їм притаманні протягом попередніх років. Залишаються протиріччя між соціальними інтересами та можливості їх задовольнити, правом вибору та можливості цього вибору, та ін. Лише масова *комунікація* (а не інформування), заснована на принципах раціогуманізму, може встановити певний баланс й повернути хоча б частину довіри людей до цієї сфери.

References:

1. Ball, H.A. (2009). Psykholohycheskye pryntsypy sovremennoho humanyzma [Psychological principles of modern humanism]. *Voprosy psykholohyy.* [Questions of psychology], *6,* 3-12. [in Russian].
2. Ball, H.O. (2017). *Ratsiohumanistychna oriyentatsiya v metodolohiyi lyudynoznavstva.* [Ratiohumanistic orientation in the methodology of human studies]. Kyiv.: Vyd-vo PP «SKD». [in Ukrainian].
3. Ball, H.O. (2011).Systema pryntsypiv ratsiohumanizmu [The system of principals of ratiohumanism]. *Psykholohiya i suspil'stvo*. [*Psychology and Society*], *4*, 16-32. [in Ukrainian].
4. Bodalev, A.A. (2008). *Psykholohyya massovoy kommunykatsyy* [Psychology of mass communication]. Moscow: Hardaryky.[in Russian].
5. Bodriyar, Zh. (2004) *Symulyakry i symulyatsiya* [Simulacrum and simulation]. Kyiv: Vyd-vo Solomiyi Pavlychko «Osnovy». [in Ukrainian].
6. Dembits'kyy, S., Sereda Yu.(2015) Symptomatychnyy opytuval'nyk Leonarda Derohatysa (SCL-90-R): validizatsiya v Ukrayini [Symptomatic questionnaire by Leonard Deogothis (SHIL-90-R): Validation in Ukraine]. *Sotsiolohiya: teoriya, metody, marketynh* [Sociology: theory, methods, marketing.], *4*, 40-72. [in Ukrainian].
7. Fond «Demokratychni initsiatyvy» im.I.Kucheriva. *Rezul'taty opytuvannya; hruden' 2017.* [I. Kucheriv Democratic Initiatives Foundation (2017) Survey Results; December 2017.] <http://dif.org.ua/article/reytingijfojseojoej8567547> (2018, лютий,20)
8. Habermas, J. (1981)Theorie des kommunikativen Handelns. B.2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft [Theory of communicative action. B.2. To the Critique of Functionalist Reason]. Frankfurt f. M., (p.184). [in German].
9. Nazaretyan, A.P. (1999) Vektory ystorycheskoy evolyutsyy. Obshchestv. nauky y sovremennost [Vectors of historical evolution. Social Sciences and modernity]. *2*, 112-126. [in Russian].
10. Suss'ka, O. O. (2001) Humanizatsiyni zavdannya formuvannya ukrayins'koho informatsiynoho prostoru [Humanization tasks of formation of Ukrainian informational space]. *Visnyk Derzhavnoyi akademiyi kerivnykh kadriv kul'tury i mystetstv* [The Bulletin of the State Academy of the leading personnel of culture and arts]. *2*, 27-38. [in Ukrainian].
11. Suss'ka. O.O. (2009) Informatsiyna diyal'nist' i problemy stanovlennya osobystosti [Information activity and problems of personality formation]. *Naukovi zapysky. Seriya «Psykholohiya i pedahohika». Tematychnyy vypusk «Suchasni doslidzhennya kohnityvnoyi psykholohiyi»* [The scientific notes. Series «Psychology and Pedagogy». Thematic edition «Modern Studies of Cognitive Psychology»].Ostrog: Vyd-vo Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka Akademiya», Vyp.12, 169 -181. [in Ukrainian].

[1] Балл, Г.О. (2011). Система принципів раціогуманізму. *Психологія і суспільство, 4,* 31.

[2] Сусська, О.О. (2001). Гуманізаційні завдання формування українського інформаційного простору. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, 2,* 27-38.

12. Suss'ka, O. O. (2007) *Psykholohiya informatsiynoyi diyal'nosti v sferi masovoyi komunikatsiyi: Osnovy formuvannya kryteriyiv informatsiynoho obminu*. Monohrafiya [Psychology of information activity in the field of mass communication: Basics of formation of criteria for information exchange. Monograph]. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Suss'ka, O.O. (2013) Psykhoekolohiya lyudyny v informatsiynomu suspil'stvi. Tezy XIII Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konf.(Kyyiv. 23-24 travnya 2013 r.) [Psychoecology of a person in the information society. Theses of the XIII International Scientific and Practical Conference (Kyiv, May 23-24, 2013)]. Kyiv,«Arktur-A», (p.81-83). [in Ukrainian].
14. Vasylyuk, F. E.(2003) *Metodolohycheskyy analyz v psykholohyy* [Methodological analysis in psychology]. Moscow: MHPPU; Smysl. [in Russian].
15. Vasyutyns'kyy, V.O.(2005) *Ynteraktyvna psykholohiya vlady* [Interactive psychology of power]. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Vyshnyak, O. (2017) Zminy osnovnykh parametriv partiynoyi systemy Ukrayiny: vid vyboriv 1998-ho do vyboriv 2014-ho. *Sotsiolohiya: teoriya, metody, marketynh*. [Changes in the main parameters of the party system of Ukraine: from the 1998 elections to the 2014 elections. Sociology: theory, methods, marketing.], *2,*167-175. [in Ukrainian].

Тетяна Краснопольська, к. політ. н.
Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

НЕФОРМАЛЬНІ ДЕСТРУКТИВНІ ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ ТА КОРУПЦІЯ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Tetyana Krasnopolska, PhD in Political Science
National University "Odesa Law Academy", Ukraine

INFORMAL DESTRUCTIVE POLITICAL PRACTICES AND CORRUPTION: RATIO OF THE CONCEPTS

The article analyzes the concept and essence of informal political practices and considers the main approaches to their definition. Criteria for the typology of such practices were found out, their constructive and destructive forms were defined. It is established that informal political practices, separated depending on distinction/similarity of results of formal and informal institutes and efficiency of formal practices, include the next types: additional, adaptive, replacing, and competing.
The division of informal destructive political practices on corruption ("rigid" corruption) and other forms ("soft" corruption) was substantiated.
The clientelism, patronage, favouritism, nepotism, cronyism, lobbying, clanism, regionalism, political tribalism and others are the forms of "soft" corruption. The analysis of the main forms of informal destructive political practices is carried out and their ratio with a concept of corruption is determined.
Keywords: "rigid" corruption, "soft" corruption, clientelism, favouritism, nepotism, cronyism, political tribalism, clanism.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Актуальність дослідження обраної теми обумовлюється тим, що за оцінками фахівців, щорічний обсяг хабарів в світі оцінюється в один трильйон доларів. Світова економіка втрачає ще 2,6 трильйона доларів в зв'язку з корупційною діяльністю. Ці кошти складають більше п'яти відсотків глобального ВВП. За даними Програми розвитку ООН (ПРООН), в країнах, що розвиваються втрати, пов'язані з корупцією, перевищують обсяги офіційної допомоги на цілі розвитку в 10 разів. Слід зазначити, що жодна з країн, жоден регіон, жодне суспільство не володіють імунітетом від корупції[1].

Слід відзначити, що в Індексі сприйняття корупції від Transparency International за минулий рік Україна посіла 130 місце з 180 країн. Це місце з показником в 30 балів разом з нами розділили Гамбія, Іран, М'янма та Сьєрра-Леоне[2]. Отже, значення для України аналізу означеної проблематики є беззаперечним в контексті формування ефективних механізмів протидії неформальним деструктивним політичним практикам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню сутності корупційних відносин і процесів присвятили свої праці такі зарубіжні автори, як А. Аслунд, Д. Брінкенхофф, А. Вілсон, Д. Мюллер, Дж. Най, Дж. Поуп, К. Фрідріх, Е. Фрішман, А. Хайденхаймер, Б. Хіндес, С. Хантінгтон та ін., а також вітчизняні дослідники: Л. Андрущенко, М. Білинська, Т. Безверхнюк, Є. Вдовиченко,

[1] *В Украине отмечается Международный день борьбы с коррупцией*. Новости общества Украины. *Новости Телеграф*. < https://telegraf.com.ua/ukraina/obshhestvo/3785283-v-ukraine-otmechaetsya-mezhdunarodnyiy-den-borbyi-s-korruptsiey.html>
[2] Corruption Perceptions Index 2017. *Transparency International* <https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017#table>

Д. Дзвінчук, Н. Липовська, В. Литвиненко, М. Месюк, А. Міхненко, О. Мусієнко, О. Настечко, С. Серьогін, Н. Сорокіна, І. Хожило та ін.

Дослідженям сутності політичних практик займались П. Бурдьє, Е. Гідденс, А. Даугавет, А. Макарин, А. Матвєєв, Р. Мертон, Г. О'Доннелл, П. Панов, М. Подхомутнікова, Г. Утенков, їх конкретні прояви і класифікацію розглядали М. Афанасьєв, С. Барсукова, К. Вільямсон, А. Круасан, С. Левитського, Дж. Мейер, В. Меркель, С. Парамонова, Б. Роуен, Дж. Скотт, Я. Старцев, Г. Хелмке та інші.

Аналізом оцінювання і вимірювання різноманітних проявів неформальних політичних практик займалися М. Джонстон, С. Коткін, В. Мілер, С. Роуз-Екерман, А. Хайденхаймер, А. Шайо та ін. Виправданню непотизму в управлінському секторі держави та фінансово-економічній галузі присвятив свою працю А. Беллоу та М. Люнге, який намагається довести, що сильні сімейні зв'язки сприяють розбудові суспільства.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Вказані дослідники розглядають широке коло питань щодо сутності корупції, характерних рис політичної корупції, її проявів, а також механізмів та засобів попередження і протидії їй. Проте автори найчастіше аналізують явні форми корупції, не приділяючи уваги таким неформальним деструктивним політичним інститутам як політичний фаворитизм, непотизм, клієнтелізм, трайбалізм тощо, що є формами політичних практик близьких за своєю суттю до класичної корупційної діяльності.

Метою статті є встановлення сутності неформальних деструктивних політичних практик та співвідношення їх поняття з поняттям «корупції», а також з'ясування їх форм.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний політичний процес являє собою багатоманітне явище, в якому переплітається діяльність значного кола суб'єктів, що застосовують значний арсенал політичних практик та інститутів для досягнення своїх цілей.

Політичні практики являють собою сукупність правил, традицій і норм поведінки, прийнятих в тому чи іншому суспільстві. На думку Д. Будко, політичні практики можна визначити, як відтворення законів, стереотипів, правил, які обумовлюють наявність політичного інституту, так і його взаємодію з іншими інститутами[1].

Вся багатоманітність політичних практик може бути представлена їх розподілом на формальні і неформальні. Якщо в якості формальних практик виступають закріплені на державному рівні правила і норми, то визначення неформальних практик не є таким однозначним. Це пояснюється складністю інтерпретації самого поняття «неформальне», а також його взаємозв'язку з формальними елементами політичного інституту. Останнє дозволяє зарахувати до неформальних політичних практик традиції, моральні норми і т.д.

Під неформальними політичними практиками розуміють постійно відтворювані стереотипні правила взаємодії суб'єктів політики, встановлені і підтримувані за допомогою соціокультурних регуляторів: цінностей, політичних орієнтацій, установок діяльності, а не формально-правових норм[2]. Їх метою є отримання публічної влади та/або збільшення ресурсів влади суб'єкта політики. Вони компенсують неефективність формальних інститутів і практик суспільства, інтегрують узгоджений комунікативний простір.

Неформальні практики найбільш характерні для суспільств незахідного типу. Вони стають затребуваним політичним інструментом на стадії інституційної трансформації, під час кризи і руйнування колишніх інститутів[3]. Наявність в суспільстві неформальних політичних практик свідчить про наявність певних протиріч, при цьому суб'єкти політичного процесу не можуть через об'єктивні причини або не бажають йти демократичним шляхом.

---

[1] Будко, Д. А. (2014). *Политические практики взаимодействия органов региональной власти в современной России*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Специальность 23.00.02 – Политические институты и процессы. Санкт-Петербург, 9. <https://disser.spbu.ru/disser2/disser/Dissertazija_BudkoDA.pdf>

[2] Подхомутникова, М. В. (2010). *Неформальные политические практики в современной России: субъекты институционализации*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук. Специальность 23.00.02 – Политические институты и процессы. Краснодар, 12. <http://cheloveknauka.com/v/335868/a?#?page=27>

[3] Мамчуева, Ф. Ю. (2013). Формальные и неформальные политические практики современного политического процесса. *Историческая и социально-образовательная мисль*, № 5 (21), 153.

Неформальні політичні практики та інститути можуть мати як конструктивний, так і деструктивний характер. Проте більш інформативною видається класифікація запропонована Г. Хелмке та С. Левітскі, що передбачає виділення чотирьох видів неформальних інститутів на основі двох критеріїв: ступеня відмінності результатів діяльності певних взаємопов'язаних формальних та неформальних інститутів (конвергентні – сутнісно однакові, або дивергентні – протилежні результати) та ефективності відповідних формальних інститутів (ступінь дотримання зафіксованих на папері правил та процедур)[1].

Дослідники виділяють наступні види неформальних інститутів та відповідні їм політичні практики:

– додаткові – співіснують та кооперуються з формальними інститутами для досягнення більшої ефективності результатів політики; це низка норм, рутин і процедур, які полегшують процеси прийняття рішень та координації бюрократичної діяльності, підтримують юридичні норми (так, дослідники пов'язують ефективність Конституції США з низкою неформальних правил, спільних сподівань та очікувань, поширених серед громадян);

– адаптивні – за своєю суттю суперечать духу, але не «букві» писаного закону («блат» в Радянському Союзі, неформальні консультації щодо узгодження законодавчих дій, групові домовленості тощо);

– заміщуючі – існують в слабко інституціоналізованому середовищі слабкої державної влади, однак сприяють досягненню результатів політики, досягнути які формальні інститути виявилися неспроможними («джентельментські угоди», громадські дружини самооборони, неформальні суди тощо);

– конкуруючі – виникають в умовах систематичного недотримання неефективних норм формальних інститутів та структурують поведінку політичних акторів таким чином, щоб вони були змушені дотримуватися встановлених неформальних правил, фактично опинившись перед загрозою покарання за чітке слідування законам (корупція, клієнтелізм, патрімоніалізм, кланова політика)[2].

Російський дослідник Я. Старцев на основі розробки Г. Хелмке та С. Левітскі запропонував типологію особистісно-орієнтованих взаємодій (див. табл. 1), таким чином, з одного боку, конкретизувавши сферу проблематики неформального, а з іншого, скоротивши можливості прояву цієї сфери до аспектів взаємодії індивідів, залучених в політичний процес. Однак для дослідження політичного процесу на рівні взаємин індивідів, суб'єктів влади, подібний підхід може бути дуже продуктивним з урахуванням згаданих вище можливостей взаємодії формального і неформального.

Таблиця 1

Типологія особистісно-орієнтованих взаємодій

Структуруючий мотив / Співвідношення статусів та ресурсів	Раціональний інтерес	Соціально-біографічні детерміновані зв'язки	Емоційна привабливість
«Вертикальні» відносини (нерівність, підпорядкування)	Клієнтелізм	Непотизм	Фаворитизм
«Горизонтальні» відносини (рівність, договір)	Рівноцінний обмін, «блат»	Дозвільні компанії	Приятелювання

Неформальні інститути присутні в різних сферах суспільного життя – від побутової (обмін рукостисканнями, правила спілкування), до економічної (чорні ринки). Г. Хелмке та С. Левітскі пишуть: «термін «неформальний інститут» зустрічається в застосуванні до неймовірно широкого

[1] Helmke, G., Levitsky, S. (2004). Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*, Vol. 2, Issue 04, 728.

[2] Helmke, G., Levitsky, S. (2004). Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*, Vol. 2, Issue 04, 728–730.

кола явищ, включаючи особисті зв'язки, клієнтелізм, корупцію, клани і мафії, громадянське суспільство, традиційну культуру і різноманітні законодавчі, судові та бюрократичні норми» [1].

Цей перелік можна доповнити запропонованими Х.-Й. Лаутом формами: кумівство, непотизм, кліентєлісткі партії, автократичні кліки. До особливих різновидів неформальних інститутів він відносить використання загрози путчу чи військової сили, практики громадянської непокори тощо[2].

Найбільш відомою та поширеною формою неформальних деструктивних політичних практик є корупція.

Слід зазначити, що феномен корупції існує з найдавніших часів, про що свідчить етимологія слова «корупція». Популярною у вітчизняній науці є версія, згідно з якою «корупція» походить від латинського «corruptio», що означало «псування, підкуп» [3].

Але існує й інша точка зору, яка надається російським дослідником Г. Мішиним: «латинський термін corruptio походить від двох кореневих слів «cor» (серце, душа, дух, розум) і «ruptum» (псувати, руйнувати, розбещувати). Тому суть корупції не в підкупі, продажності публічних та інших службовців, а в порушенні єдності (дезінтеграції, розпаді) того чи іншого об'єкта, в тому числі органів державної влади[4].

Перший підхід передбачає лише явні форми корупційних дій, пов'язані з підкупом посадових осіб.

Другий – дає можливість більш широко трактувати це поняття та дозволяє виділити дві форми корупції: «жорстку» (явну) та «м'яку».

Таким чином, поряд з такими традиційними формами корупції як зловживання службовими повноваженнями і отримання хабарів, додатково можна виділити такі її прояви, які є не карани у кримінальному порядку: участь посадових осіб і державних службовців в комерційній діяльності, для отримання особистого або корпоративного прибутку; використання службового становища з метою так званого «перекачування» державних коштів для подальшого переведення в готівку і викрадення їх в банках; надання пільг «своїм людям» з використанням державних ресурсів; використання службового становища для впливу на ЗМІ, з метою отримання особистої та групової вигоди; використання державними службовцями підставних осіб і родичів в комерційних структурах з метою особистого збагачення; використання службового становища для спотворення, ненадання або затягування термінів видачі інформації, лобіювання рішень про прийняття нормативних актів у вузькогрупових інтересах; надання державних фінансових і матеріальних ресурсів у виборчі фонди певних претендентів[5].

Всі зазначені вище прояви корупції, так чи інакше пов'язані з підкупом посадових осіб. У зв'язку з цим вони відносяться до так званої «жорсткої» або явної корупції. Однак в політичній практиці досить широко поширені не тільки явні прояви корупції, а й такі, які, на думку деяких авторів відносяться до «м'якої» корупції. До останньої ми віднесемо клановість та трайболізм, фаворитизм та непотизм, клєнтелізм та патронаж, лобізм, місництво та інші.

Проаналізуємо означені вище форми неформальних деструктивних політичних практик.

Згідно з визначенням В. Римського, корупція являє собою отримання вигоди зі свого становища в системі державної влади або з пов'язаного з ним власного соціального статусу в корисливих цілях, що здійснюється будь-якими способами і при будь-яких умовах, до неї так само відносяться «будь-які дії, що сприяють розкладанню державної влади і системи державного управління, руйнуванню механізмів, що забезпечують функціонування владних структур в громадських інтересах при формуванні і зміцненні механізмів їх функціонування

[1]Helmke, G., Levitsky, S. (2004). Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*, Vol. 2, Issue 04, 727.

[2] Lauth, H.-J. (2000). Informal Institutions and Democracy. *Democratization*, Vol. 7, № 4, 27-43.

[3] Суханов, В. А. (2013). Коррупция в органах государственной власти как глобальная проблема. *Вестник МГИМО*, №4 (31), 213.

[4] Мишин, Г. К. (2001). О теоретической разработке проблемы коррупции. *Коррупция: политические, экономические, организационные и правовые проблемы.* Под ред. В. В. Лунеева. М., 264.

[5]Хутов, К. М. (2003). Лоббирование, коррупция, монополизм: исследование криминогенного взаимовлияния. *Преступность и коррупция: современные российские реалии*. Сборник научных трудов под ред. д.ю.н., проф. Н. А. Лопашенко. Саратов, Саратовский Центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции: Сателлит.

виключно в особистих або корпоративних інтересах, а також в інтересах дуже вузьких соціальних груп»[1].

Стосовно до політики говорять про політичну корупцію. На думку Ю. Нісневіч, «політична корупція визначається як використання особою, яка займає державну посаду, довірених йому владних повноважень і прав, службового становища та статусу в системі публічної влади, статусу органу публічної влади, який він представляє, з метою протиправного отримання особистої та/або групової, в тому числі і на користь третіх осіб, політичної вигоди (політичного збагачення)» [2]. Вона може приймати форми «жорсткої» та «м'якої» корупції.

Аналіз дав змогу також виділити основні ознаки політичної корупції, а саме: суб'єктами політичної корупції виступають посадові особи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, представники політичних та громадських організацій (партії, парламентські фракції, блоки, громадські організації та ін.); суб'єкти політичної корупції ставлять передусім політичні цілі, тобто йдеться про збереження, отримання, поділ, зміцнення державної влади як вищої форми політичної влади; суб'єкти політичної корупції використовують методи та заходи (зловживання посадовим становищем, перевищення посадових повноважень, підкуп, давання хабара тощо), за які передбачено покарання в чинному кримінальному законодавстві[3].

Однією з найбільш поширених неформальних політичних практик та формою «м'якої» корупції є «клієнтелізм» (патрон-клієнтські відносини). Як зауважує Дж. Скотт, хоча фактичне використання термінів «патрон» і «клієнт» в основному обмежується середземноморськими і латиноамериканськими районами, схожі відносини можуть бути знайдені в більшості культур і найбільш яскраво присутні в доіндустріальних націях. Патрон-клієнтські відносини можуть бути визначені як окремий випадок діадичного зв'язку (тобто за участю двох осіб) з використанням інструментальної дружби, в якій людина вищого соціально-економічного статусу (покровитель) використовує свої власні вплив та ресурси для забезпечення захисту або вигоди для людини нижчого статусу (клієнта), який, в свою чергу, відповідає взаємністю, пропонуючи загальну підтримку і допомогу, в тому числі особисті послуги, покровителю»[4].

В. Римський дає наступне визначення клієнтелізму – «соціальне явище, що характеризується формуванням відносин домінування, панування і підпорядкування, залежності і незалежності за принципом патрон-клієнтських. У цих відносинах одна зі сторін – патрон – є покровителем, а друга – клієнт – перебуває під заступництвом. Статус сторін цих відносин дуже ситуативний і мінливий: патрони і клієнти взаємозалежні, і в деяких випадках, наприклад, клієнти мають можливість змусити патрона діяти в їхніх інтересах, обмежуючи його власні» [5].

В системі патрон-клієнтських відносин більш впливова сторона (патрон), яка може займати високу посаду в системі влади, надає «послуги» для менш статусного «клієнта» в обмін на, наприклад, нематеріальні блага. Патронаж – це розподіл ресурсів, що здійснюється групою, що перебуває при владі, для залучення голосів на виборах чи іншої політичної підтримки. Участь в патрон-клієнтських відносинах тільки частково носить добровільний характер і часто нав'язується з боку патрона стаючи «пропозицією, від якої неможливо відмовитися». На думку С. Барсукової, відносини патрона і клієнта «недобровільні в результаті їх ієрархічної диспозиції, що відміряє ступінь залежності суб'єктів та діапазон придатних до обміну благ» [6]. Патрон-клієнтські відносини будуються на своєрідній формі довіри, яка, однак, не носить універсалістський характер.

---

[1] Римский, В. Л. (2014). Бюрократия, клиентелизм и коррупция в России. *Общественные науки и современность,* № 6, 71.

[2] Нисневич, Ю. А. (2014). *Электоральная коррупция в России: политико-правовой анализ федеральных избирательных кампаний в 2003–2012 годах*. М.: Фонд «Либеральная миссия», 4.

[3] Тіньков, А. Л. *Запобігання і протидія політичній корупції в системі державного управління України.* Авторефат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управлінняю Спеціальність 25.00.02 – Механізми державного управління. Київ, 9.

[4] Scott, J. C. (1972). Patron-client Politics and Political Change in Southeast Asia. *The American Political Science Review*, №1, Vol. 66, 92.

[5] Римский, В. Л. (2014). Бюрократия, клиентелизм и коррупция в России. *Общественные науки и современность,* № 6, 74.

[6] Барсукова, С. Ю. (2004). Реципрокные взаимодействия. Сущность, функции, специфика. *Социологические исследования*, № 9, 27.

Інститути патронажу спрямовані в першу чергу на досягнення приватних (рідше групових), а не загальних для суспільства цілей і завдань. Л. Ронігер зазначає «підривну» роль клієнтелізму щодо формальних суспільних інститутів: «патрони і клієнти не зацікавлені в рівних відносинах або формальних правилах, їх інтерес стосується конкретних осіб. Вони не зацікавлені у встановленні загальних правил для всіх громадян, а скоріше в використанні конкретних ситуацій для власної вигоди. Таким чином, патрон-клієнтські мережі використовуються для зловживання суспільними ресурсами»[1].

Патрон-клієнтські відносини можуть отримувати поширення на чотирьох рівнях: міжособистісному персональному; груповому (найчастіше всередині родових общин і кланів – явище характерне для традиційних суспільств); на рівні держави в цілому (коли практики патронажу починають відігравати значну роль в системі розподілу ресурсів, ротації еліт і механізмів заміщення державних посад); наднаціональному (міжнародних організацій і міждержавних об'єднань)[2].

На думку М. Афанасьєва, такі відносини є свого роду «подушкою безпеки» в умовах, коли відбуваються політичні, фінансові або будь-які інші соціальні потрясіння, оскільки їх незмінність, виражається в особливостях функціонування. Зберігаючись в умовах ліберальної демократії, патрон-клієнтські відносини виступають індикатором не тільки ефективності діяльності інститутів влади, а й в деякій мірі соціальної зрілості і благополуччя суспільства[3]. Політичні зв'язку та «довірчі розписки» утворюють іншу сукупність зв'язків між членами групи, формуючи групи інтересів та групи тиску, походження яких ніяк не може бути пояснено функціональними обов'язками офіціалів.

Клієнтелізм може мати різні форми. Р. Кауфман вказує на основні характеристики патрон-клієнтських відносин: а) такі відносини виникають між акторами з нерівними владою і статусом; б) ці відносини базуються на принципах реципрокності; в) такі відносини носять приватний характер і в незначній мірі керуються публічним правом або суспільними нормами[4]. Л. Ломнітц вважає, що патрон-клієнтські відносини – це «форма реципрокності, при якій клієнти отримують вигоду в обмін на лояльність і підпорядкування вищим патронам» [5]. Російська дослідниця С. Барсукова, однак, пропонує відрізняти реципрокність (як особливий тип соціальної інтеграції – «взаємообмін дарами між членами соціальної горизонтальної мережі») від клієнтелізму по ряду параметрів, таких як специфіка примусу до даного типу відносин, тривалість у часі, ступінь автономності від формальних інститутів[6].

Особливість феномену реципрокності полягає в тому, що обмін відбувається по горизонталі та є проявом приятелювання і в деякій мірі рівноцінного обміну. Учасники цього процесу пов'язані між собою формальними зв'язками, проте сам дар за своєю суттю, його значимість і цінність варіюються в залежності від контексту.

Деякі автори в якості окремої форми неформальних деструктивних політичних практик виділяють патронаж. В той час як клієнтелізм являє собою більшою мірою міжперсональні відносини двох індивідів з різним статусом, патронаж, в свою чергу, найчастіше відносять до перерозподілу ресурсів по відношенню до різних груп особою яка займає позицію має відношенню до держапарату. За Л. Ронігером, «клієнтелістські угоди побудовані на асиметричних, але взаємовигідних і необмежених у часі транзакціях в основі яких лежить доступ учасників до різних ресурсів в умовах стратифікованого суспільства» [7].

---

[1] Roniger, L. (1994). Civil Society, Patronage and Democracy. *International journal of comparative sociology*, Vol. 35, № 3-4, 213.

[2] Torsello, D. (2012). Clientelism and Social Trust in Comparative Perspective: Particularism versus Universalism. *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 2, № 23, 73-77.

[3] Афанасьев, М. Н. (1997). Клиентелизм: историко-социологический очерк (II). *Политические исследования (Полис),* № 1, 162.

[4] Kaufman, R. R. (1974). The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 16, № 3, 295.

[5] Lomnitz, L. A. (1988). Informal Exchange Networks in Formal Systems: A Theoretical Model. *American Anthropologist,* Vol. 90, № 1, 45.

[6] Барсукова, С. Ю. (2004). Реципрокные взаимодействия. Сущность, функции, специфика. *Социологические исследования*, № 9, 20.

[7] Roniger, L. (1994). Civil Society, Patronage and Democracy. *International journal of comparative sociology*, Vol. 35, № 3-4, 211-212.

В контексті варіацій на тему відносин патрона і клієнтів значущою і поширеною практикою є «фаворитизм» (від лат. favor – милість) – призначення послуг або надання ресурсів родичам, знайомим, відповідно з приналежністю до певної партії, роду, релігії, секти та інших кращих угруповань, що негативно впливає на якість державної діяльності та сприяє неефективному і несправедливому розподілу суспільних ресурсів серед тих, хто має особливі претензії до державної посади.

Як зауважує С. Парамонова: «Феномен фаворита визначає ролі, які інтуїтивно виконують соціальні актори (індивіди, групи і спільності), які характеризуються «зчепленням» неформальних зв'язків і створенням єдиного санкціонованого поля дії оточуючих індивідів»[1]. Фаворитизм являє собою можливість кар'єрного ліфта, а також безпосереднього впливу на політичну ситуацію. Якщо більшість неформальних практик оповиті завісою таємниці, то дане явище має певну публічність: як правило, ім'я фаворита у всіх на вустах, а його роль в політичному процесі загальновідома.

Фаворитизм викликає, як правило, таку ланцюгову реакцію: якщо керівник вважає за краще ставити на високі посади своїх фаворитів, то і вони роблять те ж саме, беруть собі в заступники вже своїх довірених осіб – своїх фаворитів. Виникає кругова порука.

Особливою формою фаворитизму є непотизм (від лат. nepos, nepotis – внук, племінник), коли керівник вважає за краще висувати на посади своїх родичів і близьким. Тобто, непотизм (або кумівство) – це система влади, побудована на спорідненості.

Близькою до непотизму формою неформальних політичних практик є кронізм – система влади, яка спирається на відносини між друзями.

Кронізм має дві форми поширення – інструментальну та реляційну. Інструментальний кронізм спрямований на виконання завдань утилітарного характеру та задоволення власного інтересу. Реляційна форма кронізму заснована на партнерських, дружніх стосунках, лояльному та відданому ставленні підлеглого до керівника, що в подальшому переростає у надання неправомірних вигод, переваг та пільг, а також виявляється у прийнятті необґрунтованих рішень[2].

Кронізм та непотизм призводять до таких фактів, як великі поступки при укладанні угод, призначення родичів на ключові пости, пільгові покупки особистої власності, доступ до твердої валюти та інше. Контроль над цими сферами бізнесу створює передумови для використання їх в цілях корупції. Розподіл подібних благ здійснюється серед невеликої групи еліти і членів їх сімей, від яких очікують віддачі у вигляді хабарів та інших «подяк». Корупція в сімейному колі не має такого розмаху, як торгові хабарі та патронажні системи.

Непотизм та кронізм найбільше проявляється у таких формах під час:

– надання субсидій – державних коштів, які надаються компанії або галузі, з огляду на необхідність корегування ринку, який уряд вважає «провальним», що дає змогу певній компанії або галузі, отримати більший, аніж за «звичайних» умов, прибуток або збільшити власну рентабельність;

– рефінансування, коли уряд витрачає гроші, щоб підтримати бізнес, що має проблеми, намагаючись запобігти наслідкам, які можуть викликати ці проблеми;

– надання державних позик чи платежів, що пропонуються урядом на пільгових умовах конкретним компаніям або галузям;

– встановлення урядом тарифів (податок на імпорт або експорт, ціни, що визначаються державою, створення ринкових бар'єрів), які захищають певні галузі промисловості чи підриємства;

– забезпечення особливих інтересів через зловживання законодавством для схвалення і збереження ділових інтересів;

– у феномені «дверей, що крутяться», тобто відносин між законодавцями або регуляторами та галузями, які вони регулюють, що передбачають перехід осіб, які були зайняті у регулюючих органах, на роботу в підприємства, які вони колись регулювали, і навпаки;

– ліцензування професійної діяльності – надання дозволу від керівного органу, який необхідний для певного виду діяльності[3].

---

[1] Парамонова, С. П. (2009). Антикризисные меры: «за» и «против» института фаворитизма. *Вестн. Перм. национального исследовательского политехнического ун-та. Социально-экономические науки,* № 4, 148.

[2] Діденко, І. (2017). Неопотизм, фаворитизм та кронізм як причини виникнення конфлікту інтересів. *Підприємництво, господарство і право,* № 8, 104. <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/8/22.pdf>

[3] Cronyism in America. *Freedom Partners*. <https://www.freedompartners.org/issues/cronyism-in-america/>

Таким чином, можна говорити про взаємозалежний статус фаворитизму, непотизму (кумівства), кронізму як відношення цілого і частини. Усі ці привілейовані стани безпосередньо пов'язані з явною («жорсткою») корупцією, проте їх не можна ототожнювати.

Поширення практики непотизму в Україні призводить до становлення кланових відносин. Однак, слід відзначити, що така тенденція притаманна більшості пострадянських країн.

Наступна форма неформальних політичних практик – клан (рід або споріднена група, пов'язана господарськими та громадськими зв'язками)– найміцніша форма солідарності кровнородинної та патронатно-клієнтельної інтеграції-ідентифікації індивідів, що панувала тисячоліттями та виросла з традиційного первісного суспільства. Одночасно, це найбільш небезпечна і згубна для нерозвинених демократичних суспільств форма групування і рекрутування еліт, оскільки тут об'єднуючою основою людей виступають не особистісні властивості і чесноти, а випадкові біологічні і природні відносини спорідненості, кумівства, земляцтва і т. д. В результаті, нація слабшає, поділяється на безліч конкуруючих родів, племен, жузів, виникає їх сегрегація, нерівність і несправедливість, що призводять етнос до самознищення.

Ще однією з форм «м'якої» корупції є місництво або регіоналізм – діяльність, спрямована на забезпечення цілком або переважно місцевих, локальних інтересів на шкоду більш широким регіональним, міжрегіональним, загальнодержавним, загальногромадянський і іншим суспільним інтересам[1].

Слід зауважити, що термін «місництво» може бути використаний як характеристика не тільки економічної, але і політичної корупції, яка продукує сепаратизм (Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я, Чечня).

Однією із форм неформальних деструктивних практик є трайбалізм (від англ. tribe – плем'я). Він має багато проявів: покровительство представникам свого племені в державному апараті, низький рівень етнічних процесів, родоплемінна ворожнеча, прагнення мати справи тільки з представниками свого племені[2]. Раніше термін вживався стосовно Африки та Океанії, а в наш час його часто відносять і до практики суспільних відносин в пострадянській Середній Азії.

Політичний трайбалізм передбачає проникнення певних етнічних угрупувань, пов'язаних родоплемінними принципами, в органи державної влади та їх вплив на рішення на національному та місцевому рівнях[3]. Слід зазначити, що такий вплив здійснюється в інтересах цих угрупувань.

Перехід від клановості, трайбалізму і місництва до партикуляризму (регіоналізму) і сепаратизму відбувається цілком природним чином по мірі визрівання необхідних умов і (свідомого чи несвідомого) ослаблення легітимних форм громадських комунікацій. Боротися з цим можна і в інших країнах практикується законодавче введення поняття нормативного (обов'язкового) етнічного (національного) пропорційного представництва в органах влади (як місцевих, так і державних)[4].

Таким чином, за результатами проведеного дослідження доходимо до **висновку**, що поняття «неформальні політичні практики» є більш широким за поняття «корупції». Проте при використанні широких трактувань останнього, більшість неформальних деструктивних політичних практик можна об'єднати поняттям «м'яка» корупція.

До основних форм «м'якої» корупції слід віднести клієнтелізм, патронаж, фаворитизм, непотизм, кронізм, клановість, місництво та трайбалізм.

Як показав аналіз, неформальні відносини, що є відхиленням від норми та можуть наносити значну шкоду політичній системі та суспільству в цілому, одночасно виявляються формою або

---

[1] Сулакшин, С. С., Максимов, С. В., Ахметзянова, И. Р. и др. (2008). *Государственная политика противодействия коррупции и теневой экономике в России.* Монография в 2-х томах. Т. 1. М.: Научный эксперт, 437. <http://rusrand.ru/files/books/Protivod_Korrupcii_T1.pdf>

[2] Дадабаева, З. (2008). Партийно-политическая система в Узбекистане, Таджикистане и Туркменистане. *Россия и мусульманский мир*, № 12 (198), 78.

[3] Кыдыралиева, М. Р. (2015). Трайбализм как социальное явление (на материалах Кыргызстана). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. Специальность 09.00.11 – Социальная философия. Бишкек, 9. <http://cslnaskr.jet.kg/collections/uploads/Автореферат_Кыдыралиева %20Миргул%20Рысбаевна.pdf>

[4] Сулакшин, С. С., Максимов, С. В., Ахметзянова, И. Р. и др. (2008). *Государственная политика противодействия коррупции и теневой экономике в России.* Монография в 2-х томах. Т. 1. М.: Научный эксперт, 72-80. <http://rusrand.ru/files/books/Protivod_Korrupcii_T1.pdf>

способом «згладжування» конфліктів між нормами самого різного виду і раціональним правом. Вони принаймні тимчасово виправляють істотні недоліки соціально-політичних інститутів, дозволяючи ряду з них відносно адекватно з функціонального боку працювати.

Засобом подолання неформальних деструктивних політичних практик є ефективна антикорупційна політика, одним із завдань якої має бути обмеження поширення проявів таких практик. Вона ґрунтується на двох базових умовах, ігнорування яких робить реалізацію будь-яких ініціатив абсолютно безглуздими: прояв найсильнішої політичної волі і однозначне та беззаперечне верховенство закону для всіх і кожного.

Негативні наслідки розглянутих феноменів потребують не лише напрацювання засобів боротьби з корупцією, але і змін у політичній свідомості суспільства з тим, щоб запобігти ефекту контагіозності (швидкого поширення) як «жорсткої», так і «м'якої» корупції, зруйнувати усталені практики лобіювання індивідуальних та групових інтересів, прийняття рішень на користь осіб, наділених владою або їх оточення. В нашій державі такі зміни призведуть до зменшення проявів гібридизації політики та пришвидшенню трансформаційних процесів на шляху до демократизації.

References:

1. Afanas'ev, M. N. (1997). Klientelizm: istoriko-sociologicheskij ocherk (II) [Clientelism: a historical and sociological essay (II)]. *Politicheskie issledovanija (Polis)* [Political Studies (Polis)], № 1, 157-162. [in Russian].
2. Barsukova, S. Ju. (2004). Reciproknye vzaimodejstvija. Sushhnost', funkcii, specifika [Reciprocal interactions. Essence, functions, specificity]. *Sociologicheskie issledovanija* [Sociological research], № 9, 20-30. [in Russian].
3. Budko, D. A. (2014). *Politicheskie praktiki vzaimodejstvija organov regional'noj vlasti v sovremennoj Rossii* [Political practices of interaction of regional authorities in modern Russia]. Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata politicheskih nauk. Special'nost' 23.00.02 – Politicheskie instituty i process [Thesis for PhD degree. Specialty 23.00.02 – Political institutes and processes]. St. Petersburg. <https://disser.spbu.ru/disser2/disser/Dissertazija_BudkoDA.pdf> [in Russian].
4. Corruption Perceptions Index 2017. *Transparency International* <https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017#table> [in English].
5. Cronyism in America. *Freedom Partners*. <https://www.freedompartners.org/issues/cronyism-in-america/> [in English].
6. Dadabaeva, Z. (2008). Partijno-politicheskaja sistema v Uzbekistane, Tadzhikistane i Turkmenistane [Party and political system in Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan]. *Rossija i musul'manskij mir* [Russia and the Muslim World], № 12 (198), 78–102. [in Russian].
7. Didenko, I. (2017). Nepotyzm, favorytyzm ta kronizm yak prychyny vynyknennia konfliktu interesiv [Nepotism, favouritism and cronyism as the causes of a conflict of interest]. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo* [Entrepreneurship, Economy and Law], № 8, 103–106. [in Ukrainian].
8. Helmke, G., Levitsky, S. (2004). Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*, Vol. 2, Issue 04, 725-740. [in English].
9. Hutov, K. M. (2003). Lobbirovanie, korrupcija, monopolizm: issledovanie kriminogennogo vzaimovlijanija [Lobbying, corruption, monopolism: investigation of crime-related interference]. *Prestupnost' i korrupcija: sovremennye rossijskie realii.* Sbornik nauchnyh trudov pod red. d.ju.n., prof. H. A. Lopashenko [Crime and corruption: modern Russian realities. Collection of scientific works ed. Doctor of Law, prof. H. A. Lopashenko]. Saratov, Saratovskij Centr po issledovaniju problem organizovannoj prestupnosti i korrupcii: Satellit. [in Russian].
10. Kaufman, R. R. (1974). The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems. *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 16, № 3, 290-320. [in English].
11. Kydyralieva, M. R. (2015). *Trajbalizm kak social'noe javlenie (na materialah Kyrgyzstana)* [Tribalism as a social phenomenon (on the materials of Kyrgyzstan)]. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filosofskih nauk. Special'nost' 09.00.11 – Cocial'naja filosofija [The dissertation author's abstract for PhD degree in philosophy. Specialty 09.00.11 – Social philosophy]. Bishkek. <http://cslnaskr.jet.kg/collections/uploads/Avtoreferat_Kydyralieva%20Mirgul%20Rysbaevna.pdf> [in Russian].
12. Lauth, H.-.J. (2000). Informal Institutions and Democracy. *Democratization*, Vol. 7, № 4, 27-43. [in English].
13. Lomnitz, L. A. (1988). Informal Exchange Networks in Formal Systems: A Theoretical Model. *American Anthropologist,* Vol. 90, № 1, 42-55. [in English].
14. Mamchueva, F. Ju. (2013). Formal'nye i neformal'nye politicheskie praktiki sovremennogo politicheskogo processa [Formal and informal political practices of the modern political process]. *Istoricheskaja i social'no-obrazovatel'naja misl'* [Historical and social-educational thought], № 5 (21), 150 – 153. [in Russian].
15. Mishin, G. K. (2001). O teoreticheskoj razrabotke problemy korrupcii [On the theoretical development of the problem of corruption]. *Korrupcija: politicheskie, jekonomicheskie, organizacionnye i pravovye problem* [Corruption: political, economic, organizational and legal problems]. Pod red. V. V. Luneeva.. Moscow. [in Russian].

16. Nisnevich, Ju. A. (2014). *Jelektoral'naja korrupcija v Rossii: politiko-pravovoj analiz federal'nyh izbiratel'nyh kampanij v 2003–2012 godah* [Electoral corruption in Russia: political and legal analysis of federal election campaigns in 2003-2012]. Moscow, Fond «Liberal'naja missija». [in Russian].
17. Paramonova, S. P. (2009). Antikrizisnye mery: «za» i «protiv» instituta favoritizma [Anti-crisis measures: "for" and "against" the favoritism institute]. *Vestn. Perm. nacional'nogo issledovatel'skogo politehnicheskogo un-ta. Social'no-jekonomicheskie nauki* [Vestn. Perm. National Research Polytechnic University. Socio-economic sciences], № 4, 146-172. [in Russian].
18. Podhomutnikova, M. V. (2010). *Neformal'nye politicheskie praktiki v sovremennoj Rossii: subekty institucionalizacii* [Informal political practices in modern Russia: subjects of institutionalization]. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata politicheskih nauk. Special'nost' 23.00.02 – Politicheskie instituty i process [The dissertation's abstract for PhD degree in political science. Specialty 23.00.02 – Political institutes and processes]. Krasnodar. <http://cheloveknauka.com/v/335868/a?#?page=27> [in Russian].
19. Rimskij, V. L. (2014). Bjurokratija, klientelizm i korrupcija v Rossii [Bureaucracy, clientelism and corruption in Russia]. *Obshhestvennye nauki i sovremennost'* [Social Sciences and the Present], № 6, 65-84. [in Russian].
20. Roniger, L. (1994). Civil Society, Patronage and Democracy. *International journal of comparative sociology*, Vol. 35, № 3-4, 207-220. [in English].
21. Scott, J. C. (1972). Patron-client Politics and Political Change in Southeast Asia. *The American Political Science Review*, №1, Vol. 66, 91-113. [in English].
22. Suhanov, V. A. (2013). Korrupcija v organah gosudarstvennoj vlasti kak global'naja problema [Corruption in public authorities as a global problem]. *Vestnik MGIMO* [Bulletin of the Moscow State Institute of International Relations], №4 (31), 212-218. [in Russian].
23. Sulakshin, S. S., Maksimov, S. V., Ahmetzjanova, I. R. i dr. (2008). *Gosudarstvennaja politika protivodejstvija korrupcii i tenevoj jekonomike v Rossii* [State policy of counteracting corruption and shadow economy in Russia]. Monografija v 2-h tomah. T. 1 [Monograph in 2 volumes. T. 1]. Moscow, Nauchnyj jekspert. <http://rusrand.ru/files/books/Protivod_Korrupcii_T1.pdf> [in Russian].
24. Tinkov, A. L. *Zapobihannia i protydiia politychnii koruptsii v systemi derzhavnoho upravlinnia Ukrainy* [Prevention and counteraction of political corruption in the system of public administration of Ukraine]. Avtorefat dysertatsii na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata nauk z derzhavnoho upravlinniaiu Spetsialnist 25.00.02 – Mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia [The dissertation's abstract for PhD degree in public administration. Specialty 25.00.02 – The mechanisms of public administration]. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Torsello, D. (2012). Clientelism and Social Trust in Comparative Perspective: Particularism versus Universalism. *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 2, № 23, 73-77. [in English].
26. *V Ukraine otmechaetsja Mezhdunarodnyj den' bor'by s korrupciej* [The International Day against Corruption is celebrated in Ukraine]. Novosti obshhestva Ukrainy. *Novosti Telegraf* [News of the Ukrainian society. News Telegraph]. <https://telegraf.com.ua/ukraina/obshhestvo/3785283-v-ukraine-otmechaetsya-mezhdunarodnyiy-den-borbyi-s-korruptsiey.html> [in Russian].

Володимир Кузьменко
Київський національний університет культури та мистецтв, Україна

ПРОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Volodymyr Kuzmenko
Kyiv National University of Culture and Arts, Ukraine

PROCLAMATION OF UKRAINIAN SOVIET STATEHOOD: HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS

The article is devoted to the study of the historical and legal aspects of the proclamation of the Ukrainian Soviet statehood. The causes, peculiarities and consequences of the formation of the Ukrainian Soviet statehood have been clarified. The decisions of the First All-Ukrainian Congress of Soviets were analyzed. The place and role of the Central Executive Committee of the Councils of Ukraine and the People's Secretariat in the formation of the Ukrainian Soviet statehood were established. It was concluded that the formation of a Soviet center in Ukraine allowed Soviet Russia to formally stay away from events in Ukraine, introducing them as an internal conflict between the "workers' and peasants" authorities in Kharkiv and "bourgeois-nationalist" in Kyiv. By this, Russian troops, who fought against the UPR, could act on behalf and under the guise of Ukrainian Soviet power.
Keywords: Ukrainian Soviet statehood, First All-Ukrainian Congress of Soviets, the Central Executive Committee, the People's Secretariat.

Постановка проблеми. Нині Україна відзначає 100-річчя Української революції 1917-1921 років – одного із найважливіших і найскладніших періодів в історії українського народу, що відіграв роль своєрідного каталізатора у процесі відродження української нації, заклавши підвалини подальшої національно-визвольної боротьби. З метою належного відзначення цього ювілею на найвищому державному рівні було розроблено та впроваджено масштабний план заходів, яким передбачено організацію тематичних, навчально-виховних заходів, спрямованих на донесення інформації про ті події, виховання патріотизму та підвищення інтересу до історії Української держави[1]. Природньо, що все це актуалізувало також наукове осмислення проблем Української революції, у тому числі й історико-правові дослідження.

Слід наголосити, що незважаючи на поразку Української революції 1917-1921 років, сам процес творення Української держави з цього часу вже став незворотнім. І, як зазначав Президент України П.О. Порошенко, «навіть більшовики мусили рахуватися з розмахом і силою українського національного руху. Замість сукупності малоросійських республік та губерній з'явилася Україна, – хай ще і не відокремлена, але вже виокремлена. І з юридично оформленим правом відділитися. Звичайно, в конституції Радянського Союзу ту норму твердо вважали мертвою, але ми, українці, її оживили, щойно склалися належні для того обставини»[2]. Зважаючи на це дослідження історико-правових аспектів проголошення у грудні 1917 року української радянської державності набуває особливої актуальності.

[1] *Указ про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років 2016* (Президент України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/17/2016>; *Розпорядження про затвердження плану заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років та вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 року 2016* (Кабінет Міністрів України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/777-2016-р>.
[2] Звернення Президента до Українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років (17 березня 2017 року). <http://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-do-ukrayinskogo-narodu-z-nagodi-vidzna-40434>.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історико-правовим аспектам Української революції 1917-1921 років присвятили свої праці О.А. Гавриленко, В.Д. Гончаренко, В.А. Греченко, В.М. Єрмолаєв, Н.В. Єфремова, О.Л. Копиленко, В.С. Кульчицький, І.С. Лісна, О.М. Мироненко, В.О. Румянцев, О.В. Тимощук, Б.Й. Тищик, І.Б. Усенко, Є.П. Юрійчук, О.Н. Ярмиш та ін. Разом з тим більшість науковців зосередила свою увагу переважно навколо проблем національного державотворення революційної доби, зокрема, проблем створення та діяльності Української Центральної Ради, Української Народної Республіки, Української Держави, Директорії та Західно-Української Народної Республіки. Водночас питання становлення української радянської державності з'ясовувалися дослідниками зазвичай побіжно. Як справедливо зазначає Є.П. Юрійчук, історія українського державотворення і надалі залишається з невисвітленими «білими плямами», тільки тепер вони пов'язані з періодом встановлення радянської влади[1]. Отже, вищезазначене зумовлює необхідність дослідження проблем становлення української радянської державності.

Метою статті є наукове осмислення історико-правових проблем проголошення української радянської державності.

Виклад основного матеріалу. Українська радянська державність була проголошена рішеннями І Всеукраїнського з'їзду рад. Цей з'їзд відбувся у Харкові 11-12 грудня 1917 р. У дослідженнях радянських істориків традиційно наголошувалося, що в роботі з'їзду взяли участь представники 82 рад України: 46 рад Донецько-Криворізького басейну, 32 рад Південно-Західного краю та 4-х рад Півдня України, включаючи Одесу. Крім того, були делегати від 7 солдатських комітетів і армійських ВРК. Разом понад 200 делегатів з правом ухвального голосу та 6 – з дорадчим[2]. Іноді побіжно згадувалося також про відсутність на з'їзді представників селян. Проте навіть наведений радянськими істориками склад учасників з'їзду вказує на відсутність підстав для визнання його легітимності.

Разом з тим, аналізуючи роботу з'їзду, не можливо не звернути увагу на те, що у голосуванні, зокрема, по резолюції "Про владу на Україні" брало участь всього 110 більшовиків, а 13 меншовиків та есерів відмовилися голосувати[3]. Отже, очевидно, що у роботі з'їзду безпосередньо брало участь всього 123 учасника, 110 з яких більшовики. Вірогідно, цифру понад 200 делегатів, радянські історики отримали сумуючи чисельність усіх делегатів, що покинули з'їзд рад у Києві та усіх делегатів, що взяли участь у ІІІ Обласному з'їзді рад Донецько-Криворізького регіону. Зрозуміло, що такий представницький склад з'їзду рад України не давав підстав вважати його правомочним. Кваліфікуючи цей з'їзд О. Бойко справедливо наголошує: "Фактично це був партійний з'їзд, якому більшовики без законних підстав надали функції з'їзду рад. Партія, яку на виборах до Всеросійських Установчих зборах підтримало лише 10 % населення, привласнила собі право вирішувати долю України"[4].

Але як би ми не оцінювали правомочність з'їзду, беззаперечно, що його проведення стало поворотним пунктом в історії українського народу. Саме рішеннями цього з'їзду було проголошено встановлення радянської форми української державності, ґенеза якої і стала предметом нашого дослідження. Зважаючи на це, зупинимося на прийнятих І Всеукраїнським з'їздом рішеннях детальніше.

У порядку денному з'їзду стояло п'ять питань: 1) Про поточний момент; 2) Про самовизначення України; 3) Про самовизначення Донецького і Криворізького басейнів; 4) Про організацію влади в Україні; 5) Вибори ЦВК Рад України.

З'їзд розпочав роботу з виступу представника київської делегації С. Бакинського, який щойно повернувся з Петрограду та, очевидно, отримав інструкції ЦК РСДРП(б) для подальшої діяльності більшовиків в Україні. У своїй промові С. Бакинський привітав від імені Раднаркому учасників з'їзду та проінформував їх про основні заходи, які здійснює радянський уряд.

З доповіддю про поточний момент виступив лідер більшовиків Донецько-Криворізької області тов. Артем. Резолюція, прийнята на його пропозицію була достатньо плутаною, але в цілому вона вітала "Жовтневу пролетарсько-селянську революцію"; визнавала "владу Радянську, що єдино

[1] Юрійчук, Є.П. (1998). *Становлення і характер радянської влади в Україні: історико-правові аспекти (1917–1921 рр.)*. Київ: ІЗМН, 3-4.
[2] Курас, І.Ф. (відп. ред.) (1987). *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник*. Київ: Голов. ред. УРЕ, 417.
[3] Первый Всеукраинский съезд Советов. Материалы (1928). *Летопись революции, 1,* 289-290.
[4] Підкови, І., Шуста, Р. (2002). *Довідник з історії України (А-Я)*. Київ, 565-566.

забезпечує дійсне волевиявлення широких народних мас"; закликала боротися із обдурюванням мас контрреволюцією, передусім, із ілюзією широких мас, яка пов'язана з Установчими зборами, а також з експлуатацією "популярного лозунгу на самовизначення національностей, з метою поділу робітників і селян"; висловлювала упевненість, що російська революція, яка розпочалася приведе народи усього світу до "відновлення міжнародного братерства й організації його в III Інтернаціонал"[1].

Інші питання порядку денного з'їзду обговорювались наступного дня. У прийнятій з'їздом резолюції "Про самовизначення України", зокрема, зазначалося, що "В умовах сучасного буржуазно-капіталістичного суспільства... принцип права націй на самовизначення набуває суперечливого характеру, залежно від того, хто здійснює цей принцип: буржуазія чи пролетаріат....

І Всеукраїнський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську республіку, як федеративну частину Російської республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної Ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер.

З'їзд боротиметься за самовизначення України в інтересах робітників і селян, за їх панування, за усунення всяких національних обмежень, всякої національної ворожнечі і ненависті, за Українську робітничо-селянську республіку, засновану на тісній солідарності трудящих мас України, незалежно від їх національної належності, з трудящими масами всієї Росії"[2].

Важливою також є резолюція "Про владу в Україні". В ній, зокрема, проголошувалося: "Всеукраїнський з'їзд рад постановляє: Влада на території Української республіки віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів; на місцях – повітовим, міським, губернським та обласним радам, а в центрі – Всеукраїнському з'їздові рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, його Центральному Виконавчому Комітетові і тим органам, які він утворить.

Україна проголошується Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Тимчасовому Центральному Виконавчому Комітетові України доручається негайно поширити на територію Української республіки всі декрети і розпорядження робітничо-селянського уряду федерації, які мають загальне для всієї федерації значення – про землю, про робітничий контроль над виробництвом, про повну демократизацію армії; оголосити недійсними всі розпорядження Ради...

Встановити між робітничо-селянським урядом Російської Федерації... і робітничо-селянським урядом України повну погодженість у цілях і діях...

Найближчим часом скликати другий Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів для дальшого розширення і зміцнення робітничо-селянської влади на Україні"[3].

Певною мірою випадає із загального контексту схвалена з'їздом резолюція "Про Донецько-Криворізький басейн". В ній, зокрема, висловлювався протест проти намагань Центральної Ради і Каледіна (у тексті: "козацької і української буржуазних республік") поділити між собою Донецький регіон, та стверджувався намір "добиватися єдності Донецького басейну в кордонах Радянської Республіки"[4]. Причому йшлося саме про Російську радянську республіку. Очевидно, що проект цієї резолюції готувався до III Обласного з'їзду рад Донецько-Криворізької області і був лише відповідно до нових умов відредагований. Це значною мірою пояснює ігнорування радами Донецько-Криворізького басейну Всеукраїнського з'їзду рад у Києві. Вірогідно більшовики, які контролювали більшість рад регіону, мали завчасно погоджений з ЦК РСДРП(б) намір проголосити на III Обласному з'їзді рад самовизначення Донецько-Криворізької республіки. Однак, зрив плану Раднаркому повалення влади Центральної Ради в Києві на початку грудня 1917 р. змусив більшовицьке керівництво корегувати свої наміри.

---

[1] Чайковський, А.С. (кер.) (2003). *Хрестоматія з історії держави і права України:* навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 346-347.

[2] Чайковський, А.С. (кер.) (2003). *Хрестоматія з історії держави і права України:* навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 348-349.

[3] Чайковський, А.С. (кер.) (2003). *Хрестоматія з історії держави і права України:* навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 349-350.

[4] Демкин, И.В., Мищенко, А.З., Розин, С.О. и др. (1957). Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов. В 3-х т. Киев: Госполитиздат УССР, *Т.2,* 576.

Того ж дня з'їзд обрав ЦВК рад України в складі 41 особи: 35 більшовиків, 4 лівих есера, 1 лівий український соціал-демократ, і 1 меншовик-інтернаціоналіст. Ще 20 членів ЦВК мав обрати Всеукраїнський з'їзд рад селянських депутатів. Зазначимо, що цей з'їзд був скликаний у Харкові 20-22 січня 1918 р., але через неповне представництво (73 учасника) отримав назву Всеукраїнської селянської конференції. Конференція підтримала усі резолюції І Всеукраїнського з'їзду рад і обрала 20 нових членів ЦВК рад України[1].

Обраний на з'їзді ЦВК рад України провів своє перше засідання вже наступного дня. На ньому було обрано президію та створено ряд комісій. Головою ЦВК обрали Ю. Медведєва – лівого українського соціал-демократа. Тоді ж ЦВК рад України направив уряду В. Леніна офіційну телеграму, у якій прозвітував про перебирання на себе всієї повноти влади в Україні та наголосив, що тепер "якщо проллється на Україні братня кров, то вона проллється не в боротьбі українців з великоросами, а в класовій боротьбі українських трудящих мас з Радою"[2]. Очевидно, що в цих словах і полягала квінтесенція масштабної театральної вистави під назвою "І Всеукраїнський з'їзд рад". Зазначимо, що згодом ці "українські трудящі маси", які за наказами Раднаркому вже почали прибувати до Харкова з півночі, у короткий час здійснять "тріумфальну ходу радянської влади" територією України.

Символічно, що свою діяльність ЦВК рад України, який був утворений нечисельним зібранням представників деяких рад України, у зв'язку з чим ця подія не набула широкого розголосу в українському суспільстві, розпочав свою діяльність не з прийняття відозви до українського народу, а з телеграми до Раднаркому, неначе пересвідчуючись: "Чи все правильно ми виконали ?" І лише після того, як надійшла схвальна відповідь Раднаркому, з обіцянкою надати "новому уряду братньої республіки повну і всебічну підтримку"[3], ЦВК рад України активно розпочав свою публічну діяльність.

У вечері 14 грудня ЦВК рад України у радіограмі звернувся з Маніфестом до всіх робітників, селян і солдатів України, у якому сповіщав про проголошення І Всеукраїнським з'їздом рад радянської влади на Україні. Того ж дня також було підготовлено перший Циркуляр ЦВК до рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України. В циркулярі, зокрема, сповіщалося про перехід влади в Україні до рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, як єдиних правомочних організацій. В ньому також інформувалося про обрання на І Всеукраїнському з'їзді рад Центрального Виконавчого Комітету та про видання ним декретів про землю, про демократизацію армії, про робітничий контроль над виробництвом, про розширення прав міських самоврядувань та ін., наголошувалось, що з моменту опублікування усі розпорядження ЦВК рад України набувають права і сили закону на всій території України. Водночас у документі вказувалося на скасування усіх постанов Генерального секретаріату, у тому числі й заборони на вивезення хліба за межі України. Усі ради закликалися до встановлення тісного зв'язку з ЦВК рад України та інформувалися про наміри ЦВК найближчим часом скликати ІІ Всеукраїнський з'їзд рад[4].

17 грудня 1917 р. постановою ЦВК рад України було затверджено склад першого українського радянського уряду, який за аналогією з існуючим урядом Центральної Ради, отримав назву Народний секретаріат. Він створювався як виконавчий орган цілковито підзвітний Всеукраїнському з'їзду рад та ЦВК рад України. Однак, компетенцію Народного секретаріату законодавчо не було визначено. Не були прописані також його взаємини із Раднаркомом Радянської Росії. Повноваження українського радянського уряду формулювалися в досить розпливчатих приписах: "Народний секретаріат вирішує питання, які не потребують санкції всього ЦВК чи є невідкладними"; "у наступному Народний секретаріат виконує рішення з різного роду питань державного значення після санкції ЦВК" та ін.[5].

---

[1] Курас, І.Ф. (відп. ред.) (1987). *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник.* Київ: Голов. ред. УРЕ, 121, 417-418.

[2] Чайковський, А.С. (кер.) (2003). *Хрестоматія з історії держави і права України:* навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 350-351.

[3] Обичкин, Г.Д. и др. (редкол.) (1957). Декреты Советской власти. Москва, *т.1*, 245-246.

[4] Чайковський, А.С. (кер.) (2003). *Хрестоматія з історії держави і права України:* навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 353-355.

[5] Юридична енциклопедія …, *Т.4,* 61.

До складу Народного секретаріату увійшли народні секретарі: торгівельних і промислових справ – Федір Сергєєв (Артем), фінансових справ – Володимир Ауссем, внутрішніх справ – Євгенія Бош, міжнаціональних справ – Сергій Бакинський, освіти – Володимир Затонський, продовольчих справ – Еммануїл Лугановський, судових справ Володимир Люксембург, праці – Микола Скрипник, земельних справ – Євген Терлецький, військових справ – Василь Шахрай. Управління справами Секретаріату очолив Георгій Лапчинський. Посади народних секретарів пошти і телеграфу та шляхів сполучення тимчасово залишалися не заміщеними. Склад окремих секретарств був колегіальним[1].

Таким чином, структура українського радянського уряду була побудована за зразком Раднаркому Радянської Росії[2]. Єдиним виключенням, зважаючи на проголошення федеративних зв'язків з Радянською Росією, була відсутність секретарства з іноземних справ. Частково його функції виконувало народне секретарство з міжнаціональних справ, що вирішувало певною мірою питання консульського характеру[3]. Загалом народне секретарство з міжнаціональних справ було покликано реалізовувати національну політику радянської влади як в Україні, так і за її межами[4].

Загалом про фактичне місце і роль Народного секретаріату у творенні Української радянської державності яскраво свідчить у своїх спогадах В. Затонський: "Називали себе урядом та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й насправді: який же з нас уряд без армії, фактично без території, бо навіть Харківська рада нас не визнавала. Апарату жодного..."[5]. Досить відверто також про статус українського радянського уряду говорив народний секретар військових справ В. Шахрай у розмові з керуючим справами уряду Г. Лапчинським: "Що це за уряд український, що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови ? Що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть й не чуло раніше їхніх прізвищ ? Що я за "військовий міністр", коли всі українізовані частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо не хочуть іти за мною на оборону радянської влади ? За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов і що на все українське дивиться, як на вороже, контрреволюційне ?"[6].

Разом з тим 19 грудня 1917 р. для контролю за діяльністю українських радянських органів влади Раднарком Радянської Росії призначив "надзвичайним комісаром району України" Серго Орджонікідзе. Його офіційним завданням було "об'єднання дій функціонуючих там радянських організацій у всіх галузях їх роботи (військовій, продовольчій, економічній, банковій та ін.)"[7]. Його розпорядження були обов'язковими для українського радянського уряду та всіх більшовиків на території України.

Згодом більшовицьке керівництво потурбувалося про визначення державно-правового статусу харківського українського центру та формалізації його зв'язку з Радянською Росією. III Всеросійський з'їзд рад, щоб протиставити "крайнім децентралістичним устремлінням" народів і областей, проголосив федеративний устрій Росії. Й. Сталін, що готував питання про федерацію, відверто зізнавався, що цей крок, був зроблений з метою нейтралізації федералістської пропаганди лідерів Центральної Ради і разом з тим був спрямований на "укріплення радянських елементів" на Україні[8].

Висновки. Отже, обраний на I Всеукраїнському з'їзді рад Центральний Виконавчий Комітет Рад України та утворений ним радянський уряд – Народний секретаріат по суті були маріонетковими органами, що не володіли реальною владою в Україні та не були безпосередньо пов'язані з радами, від імені яких виступали. Утворення в Україні радянського центру давало Радянській Росії змогу формально залишатися осторонь подій в Україні, представивши їх як

[1] Хронологічне зібрання законів …, *Т.1*, 6, 20.
[2] Обичкин, Г.Д. и др. (редкол.) (1957). Декреты Советской власти. Москва, *т.1*, 20-21.
[3] Ткачова, Н.О. (1973). З історії створення та діяльності органів радянської зовнішньої політики (1917-1922). *Український історичний журнал, 10,* 95.
[4] Тацій, В.Я., Рогожин, А.Й. (ред.) (2000). Історія держави і права України: Академічний курс. У 2-х т. *Т.2.* Київ: Ін Юре, 145.
[5] Затонський, В. (1991). Із спогадів про українську революцію. *Архіви України, 1,* 61-62.
[6] Лапчинський, Г. (1928). Перший період Радянської влади на Україні. *Літопис революції, 1,* 165.
[7] Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ). *Ф.19, оп.1, спр.30,* арк.29.
[8] РДАСПІ. *Ф.558, оп.1, спр.4542*, арк.2-3.

внутрішній конфлікт "робітничо-селянської" влади у Харкові та "буржуазно-націоналістичної" у Києві. Від імені, і під прикриттям української радянської влади тепер могли діяти російські війська, які вели боротьбу з УНР.

Разом з тим рішеннями І Всеукраїнського з'їзду рад проголошувалася радянська Українська республіка, як федеративна частина Російської республіки. У якості федерального уряду беззастережно визнавався Раднарком Радянської Росії, а на територію України негайно поширювалися усі його декрети та розпорядження. Водночас усі постанови і розпорядження Центральної Ради та Генерального секретаріату, "як такі, що спрямовані проти інтересів робітників і найбідніших селян", скасовувалися. Незважаючи на проголошення Радянської Української Народної Республіки як федеративної частини Російської республіки, спроби укладення федеративного договору навіть не ставилися на порядок денний. Формально федерацію було проголошено лише у січні 1918 р. на ІІІ Всеросійському з'їзді рад. Фактично Радянська Україна перебувала у статусі адміністративно-територіальної одиниці Російської республіки, а її органи беззастережно виконували розпорядження Раднаркому Росії і, передусім, директиви ЦК РСДРП(б).

Водночас в Українській республіці встановлювалося повновладдя рад. На місцях влада закріплювалася за повітовими, міськими, губернськими та обласними радами, а центрі покладалася на Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, обраний ним ЦВК й ті вищі органи виконавчої влади, які мав утворити ЦВК рад України. Однак зазначимо, що проголосивши повноту влади рад, з'їзд не визначив їх компетенцію, структуру, порядок взаємодії з центральними органами, термін повноважень, порядок обрання тощо. Наголосимо також, що у роботі з'їзду брали участь делегати від рад Донецько-Криворізького басейну, тим самим територія Донбасу фактично увійшла під юрисдикцію вищого органу влади Радянської України.

References:

1. *Ukaz pro zakhody z vidznachennia 100-richchia podii Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921 rokiv 2016* [The Decree 2016 № 17/2016 "On Measures to Celebrate the 100th Anniversary of the Events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921"] (The President of Ukraine). <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/17/2016> [in Ukrainian].
2. *Rozporiadzhennia pro zatverdzhennia planu zakhodiv z vidznachennia 100-richchia podii Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv ta vshanuvannia pamiati yii uchasnykiv na period do 2021 roku» 2016* [The Resolution "On Approval of the Plan of Measures to Celebrate the 100th Anniversary of the Events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 and to commemorate its participants until 2021"] (The Cabinet of Ministers of Ukraine). <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/777-2016-p> [in Ukrainian].
3. Zvernennia Prezydenta do Ukrainskoho narodu z nahody vidznachennia 100-richchia podii Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921 rokiv(2017) [The Address by the President to the Ukrainian people on the occasion of the 100th anniversary of the events of the Ukrainian Revolution of 1917 – 1921 (2017)]. <http://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-do-ukrayinskogo-narodu-z-nagodi-vidzna-40434> [in Ukrainian].
4. Yuriichuk, Ye.P. (1998). *Stanovlennia i kharakter radianskoi vlady v Ukraini: istoryko-pravovi aspekty (1917–1921 rr.)* [Formation and nature of Soviet power in Ukraine: historical and legal aspects (1917-1921). Kyiv: IZMN. [in Ukrainian].
5. *Velykyi Zhovten i hromadianska viina na Ukraini. Entsyklopedychnyi dovidnyk* (1987). [The Great October and civil war in Ukraine. Encyclopedic Directory]. Kyiv: Holov. red. URE. [in Ukrainian].
6. *Pervyj Vseukrainskij sjezd Sovetov* (1928). Materialy [The First All-Ukrainian Congress of Soviets. Materials]. Letopis' revoljucii [Chronicle of the Revolution], *no 1.* [in Russian].
7. *Dovidnyk z istorii Ukrainy (A-Ya): Posibn. dlia sered. zahaln. osvitn. navch. zakladiv* (2002) [Handbook of Ukrainian History (A-Z): Manual for the middle general educational establishments]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
8. *Khrestomatiia z istorii derzhavy i prava Ukrainy:* Navch. posib. (2003) [The Chrestomathy on the History of State and Law of Ukraine: manual]. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
9. Velikaja Oktjabr'skaja socialisticheskaja revoljucija na Ukraine. Sbornik dokumentov i materialov. V 3-h t. (1957) [The Great October Socialist Revolution in Ukraine. Collection of documents and materials. In 3 volumes]. Kyiv: Gospolitizdat USSR, *Vol.2.* [in Russian].
10. Dekrety Sovetskoj vlasti [The Decrees of the Soviet Government]. Moscow, *vol.1.* [in Russian].
11. Yurydychna entsyklopediia [The Legal Encyclopedia] NAN Ukrainy; Instytut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho (1998). [National Academy of Sciences of Ukraine; V.M. Koretsky Institute of State and Law]. Kyiv: Vydavnytstvo "Ukrainska entsyklopediia" im. M.P. Bazhana,.*Vol.4: N-P.* [in Ukrainian].
12. Khronolohichne zibrannia zakoniv, ukaziv Prezydii Verkhovnoi Rady, postanov i rozporiadzhen uriadu Ukrainskoi RSR. U 7-my t. (1963). [Chronological collection of laws, decrees of the Presidium of the Verkhovna Rada,

resolutions and orders of the Government of the Ukrainian SSR. In 7 volumes], *vol.1. 1917-1941*. Kyiv: Derzhpolitvydav URSR. [in Ukrainian].
13. Tkachova, N.O. (1973). Z istorii stvorennia ta diialnosti orhaniv radianskoi zovnishnoi polityky (1917-1922) [From the history of the creation and activities of Soviet foreign policy bodies (1917-1922)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], *no. 10,* 94-99. [in Ukrainian].
14. Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: Akademichnyi kurs. U 2-kh t. (2000) [History of the State and Law of Ukraine: Academic course. In 2 volumes], *Vol.2.* Kyiv: Vydavnychyi Dim "In Yure". [in Ukrainian].
15. Lapchynskyi, H., (1928). Pershyi period Radianskoi vlady na Ukraini [The First Period of Soviet Power in Ukraine]. *Litopys revoliutsii* [The Chronicle of the Revolution], *no. 1,* 159-175. [in Ukrainian].
16. *Rosiiskyi derzhavnyi arkhiv sotsialno-politychnoi istorii* [The Russian state archive of socio-political history] F.19: Protokoly Rady narodnykh komisariv, Komisii pry RNK RSFRR, Rady robitnycho-selianskoi oborony RSFRR [Protocols of the Council of People's Commissars, Commission under the RNC RSFSR, Workers 'and Peasants' Defense Council of the RSFSR]. Des.1, case.30. [in Ukrainian].
17. *Rosiiskyi derzhavnyi arkhiv sotsialno-politychnoi istorii* [The Russian state archive of socio-political history] F.558: Stalin Y.V. Des.1, case 4542. [in Ukrainian].

POLITICAL INSTITUTIONS AND SOCIO-POLITICAL PROCESSES

Борис Філатов, к. ю. н.
заслужений журналіст України, член Опікунської ради Європейської асоціації українців, м. Дніпро, Україна

ПОЛІТИКО-КОМУНІКАЦІЙНІ ТА ПОЛІТИКО-ТЕХНОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ПАТРІОТИЗМУ ПІД ЧАС ПЕРЕХОДУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

Boris Filatov, PhD in Law
honored journalist of Ukraine, member of the Board of Trustees of the European Association of Ukrainians, Dnipro, Ukraine.

POLITICAL-COMMUNICATION AND POLITICAL-TECHNOLOGICAL FACTORS OF PATRIOTISM INSTITUTIONALIZATION AT THE TIME OF TRANSITION TO DEMOCRACY

The article examines the political-communication structures and political and technological preconditions for the success of institutionalization of political patriotism in Ukraine, reveals the interpretation of the patriotic nature of political messages and political-communication interactions, and determines the impact of public support for democratic reforms on the success of democratic transition. The level of functioning of the modern political-communication structure in Ukraine in the context of the needs of institutionalization of political patriotism is assessed. The level and peculiarities of political patriotism in the development of the modern EU countries are revealed. Proposals on the deployment of political and communication strategies aimed at the further institutionalization of patriotism in Ukraine are provided.
Keywords: political communications, political technologies, political patriotism, political institutions, political media space.

Постановка проблеми

Сфера політичних комунікацій дедалі більше привертає увагу сучасних науковців. Процеси передавання політичної інформації тлумачаться як ключові елементи політичної діяльності. Вони впливають не лише на політичну поведінку громадян, але й на конфігурацію політичних відносин, розстановку політичних сил та результати політичних взаємодій у цілому. Водночас уточнення класичної схеми політико-комунікаційної діяльності потребує нових зусиль і виведення осмислення проблеми на новий рівень. Мотивацією участі громадян у процесах політичної комунікації та політичного управління пов'язано не лише з чинниками політичної культури, але також із способами й особливостями політичного медіа-простору, особливостями діяльності суб'єктів цих відносин у кожній країні. В умовах демократичного транзиту політичний політико-комунікаційні зв'язки визначаються особливим динамізмом, мінливістю та непередбачуваністю. Кожна перехідна країна, яка має на меті побудову цивілізованого демократичного суспільства, потребує власної стратегії стійкості у політико-комунікаційних процесах. Запобігання деструктивним практикам політичної маніпуляції та спотворення політичної свідомості громадян України в умовах зовнішньої агресії, потребує цілеспрямованих зусиль щодо стабілізації громадської думки, орієнтації населення

у політико-інформаційному полі, формування заходів запобігання упередженій та відверто деструктивній пропаганді. У цих умовах процеси інституалізації політичного патріотизму набувають нового значення, оскільки можуть стати основою для формування у суспільстві тих механізмів, які дозволять забезпечувати умови для раціонально-критичного мислення та сприйняття інформації. Ця проблема потребує осмислення як у контексті змісту інформації, що транслюється в існуючій політико-комунікаційній системі, так і в контексті конкретних заходів, які можуть сприяти формуванню інституційної мережі патріотичного політичного світосприйняття та політичної діяльності.

Аналіз публікацій. У сучасному науковому дискурсі проблему політичних комунікацій та їх ідейного наповнення висували такі вчені, як В. Бебик, А. Сіленко, В. Лола[1], О. Заруба[2], І. Казимирова[3], Ю. Калиновський[4], І. Колісниченко[5], Ю. Краснокутська[6], Т. Пашніна[7], М. Волтон[8], Ф. Віндек[9]. Ними були розглянуті політичні комунікації та реклама, соціокультурні комунікації в системі політичного лідерства, комунікаційна політика та комунікативна політика як категорії політичного аналізу, комунікативно-дискурсивна парадигма у сучасних політичних дослідженнях, позитивна комунікація як умова політичної патернізації, символічний та інституціональний виміри у конструюванні політичного поля, мовні аспекти політичної комунікації під час військових конфліктів, політична комунікація та трансформаційне громадянство, політична комунікація у країнах, що розвиваються. Попри широке тематичне різноманіття, комунікаційні засади політичної інституалізації патріотизму вимагають подальшого дослідження у контексті політико-технологічної парадигми.

Метою статі є встановлення значення політико-комунікаційних і політико-технологічних аспектів у процесах формування інституцій політичного патріотизму у перехідному суспільстві. Завданням статті є виявлення механізмів агрегування патріотичного змісту у повідомленнях політико-комунікаційної системи в умовах демократичного транзиту.

Основний зміст статті

Процеси політичної комунікації у перехідному суспільстві є досить різноманітними та мають специфіку, яка пов'язана із нестійкістю каналів передавання політичної інформації, аудиторії та суб'єктів. На відміну від суспільств сталої демократії, політична комунікація в умовах трансформації є владо-центрованою. Це означає, що передусім посадовці державної влади виступають основними мовниками, організаторами, дійовими особами політичної комунікації. Процес перетворення політичної комунікації на диверсифіковану та багатоскладову займає багато часу, оскільки нові громадські мовники мають набути певної кваліфікації й сформувати якісний смисловий контент. Інституалізація політичного патріотизму набуває сприятливих комунікаційних умов, які визначаються потребами у поширенні політичної інформації певного спрямування. Переконування у доцільності просування патріотичних цінностей та збільшення кількості інституцій, які транслюють повідомлення, які мають патріотичний контент, підтверджується

[1] Бебик, В., Сіленко, А., Лола, В. (2007). Медіамаркетинг-2007: політичні комунікації та реклама. *Актуальні питання масової комунікації, вип. 8,* 71 – 75.

[2] Заруба, О.Г. (2010). Соціокультурні комунікації в системі політичного лідерства. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони, 1,* 97.

[3] Казимирова, І.А. (2011). Комунікаційна політика – комунікативна політика. *Термінологічний вісник, вип. 1.* <http://nbuv.gov.ua/UJRN/terv_2011_1_26>.

[4] Калиновський, Ю.Ю. (2012). Комунікативно-дискурсивна парадигма у сучасних політичних дослідженнях. *Сучасне суспільство, вип. 2,* 12 – 18.

[5] Колісниченко, І.В. (2013). Позитивна комунікація як умова політичної патернізації. *Актуальні проблеми політики, вип. 50,* 46 – 52.

[6] Краснокутська, Ю.С. (2012). Засоби масової комунікації у конструюванні політичного поля: символічний та інституціональний виміри. *Сучасне суспільство, вип. 2,* 19-24.

[7] Пашніна, Т.М. (2013). Мовні аспекти політичної комунікації під час військових конфліктів (на основі аналізу промов Президента США Джорджа Буша). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки, 14(1),* 277 – 282.

[8] Walton, M.J. Political Communication and Transformative Citizenship in Myanmar. <https://teacircleoxford.com/2017/09/07/political-communication-and-transformative-citizenship-in-myanmar-part-ii/>.

[9] Windeck, F. Political communication in Sub-Saharan Africa and the role of new media. <http://www.kas.de/wf/doc/kas_19703-544-2-30.pdf?100526130209>.

досвідом багатьох країн Центральної та Східної Європи, де неформальна політична комунікація забезпечила повалення комуністичного режиму та встановлення демократичних прав і свобод. Згідно з думкою Т. Гранчак, «політична комунікація є проявом політико-владних відносин. Водночас видається певним обмеженням поширювати це поняття на діяльність виключно політичних партій та органів влади. Адже при визначальному впливі на зміст і характер політичної комунікації політичних структур різного рівня не можна виключати з цього процесу і соціальн і структури, громадські, культурно-просвітницькі організації, і навіть окремих індивідів»[1]. Це вказує на можливість участі у політико-комунікаційних процесах різноманітних суб'єктів, які стають самодостатніми акторами політико-комунікаційних процесів.

Інституалізація політичного патріотизму в кожній конкретній країні має відбуватися на різних рівнях суспільної структури. Політичні еліти, які мають доступ до управлінських рішень, перебувають у виключному становищі стосовно решти суспільних акторів політичної комунікації трансформаційного суспільства. Вказане дає змогу зрозуміти, що політико-адміністративна еліта має широкі можливості для впровадження патріотичних цінностей, не лише через трансляцію певних меседжів, але й через ухвалення певних рішень. Як вважає Т. Гранчак, «на рівні влада – суспільство комунікація має переважно опосередкований характер і здійснюється або через ЗМІ (в першу чергу офіційні), або через політичні та суспільні організації(через участь їх представників у владних структурах), рідше – через неформальні канали»[2]. Інституалізація політичного патріотизму політико-комунікаційними засобами може здійснюватися як рух від влади до суспільства, так і у зворотному напрямку.

Стабілізація демократичного політичного розвитку у період політичної трансформації можлива за умови спільної політики та розбудови структур відкритого доступу до інформації. У такий спосіб громадяни зможуть забезпечувати поширення патріотичних цінностей і позицій не лише на основі заздалегідь спланованих стратегій, але також у межах самоорганізованої громадської активності у важливих процесах освіти і наукових досліджень. Про це, зокрема, свідчить досвід післявоєнної Японії. Як стверджує Т. Гранчак, «після поразки Японії у Другій світовій війні до окупованої Японії прибула комісія від Бібліотеки Конгресу США та Асоціації бібліотек США, які зайнялися створенням парламентської бібліотеки за американським зразком. Передбачалося, що нова Національна парламентська бібліотека Японії стане бібліотекою для нелише японських депута тів, а й простих громадян. Вона мусила збирати, опрацьовувати й зберігати всі наявні в Японії книги й періодичні видання, а її директор прирівнювався за статусом до державного міністра»[3]. Таким чином, політико-комунікаційна стратегія держави у контексті інституалізації політичного патріотизму має включати комплексні заходи, спрямовані на охоплення всього суспільства.

Інформаційно-комунікаційна революція у світі дає можливості безпрецедентного поширення політичних комунікацій та забезпечення різноманіття їх форм. Соціальні мережі та соціальні медіа полегшують доступ до інформації та дають змогу включати у політичні обговорення тих громадян, які раніше формально не були у них задіяні. Отже, основним вектором інституалізації політичного патріотизму стає принцип формування добровільних інформаційно-комунікаційних мереж. Як зауважує Л. Іващук, «соціальні мережі – інтерактивні багатокористувацькі веб-сайти, контент яких наповнюється самими учасниками мережі»[4]. Привабливість мережних структур пов'язана з високою продуктивністю інформаційного наповнення, пов'язана із ініціативністю громадян, яка не вимагає за діяння додаткових ресурсів.

Слід усвідомлювати, що поширення патріотичного політичного контенту має здійснюватися на основі значної експертної підтримки. Участь транзитивної держави у реалізації політико-комунікаційних стратегій залежить великою мірою від адекватності розуміння державними

[1] Гранчак, Т. (2010). Місце і роль інформаційно-аналітичних структур у системі політичної комунікації. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, вип. 26,* 29.
[2] Гранчак, Т. (2010). Місце і роль інформаційно-аналітичних структур у системі політичної комунікації. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, вип. 26,* 31.
[3] Гранчак, Т. (2010). Місце і роль інформаційно-аналітичних структур у системі політичної комунікації. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, вип. 26,* 44.
[4] Іващук, Л. (2011). Соціальні мережі Інтернету в сучасній політичній комунікації. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, вип. 32.* <http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2011_32_6>.

посадовцями ключових завдань державного будівництва та специфіки розвитку на кожному етапі. Саме за умови якісного планування інституалізація політичного патріотизму як підґрунтя демократичних реформ та захисту національних інтересів може здійснюватися більш успішно. Як відзначають вітчизняні науковці, зокрема В. Степанов, «держава є центром тяжіння і перетину різних політичних комунікацій. При цьому інформаційні трансформації політичного простору змінили і значну кількість сутнісних ознак самої держави, її засоби й методи організації політичної влади, управління й контролю»[1]. Саме тому поширення патріотичних цінностей і мотивацій політичної поведінки у найбільш дієвий спосіб здійснюється державно-владними інституціями. Однак, досвід перехідних держав свідчить, що в умовах транзиту значні перешкоди встановленню демократичної політичної ситуації створюють загальний кризовий стан та наслідки трансформації у соціальній та економічній сферах.

Політична система надає імпульси тим інститутам, які не мають відповідного рівня функціональності. На прикладі сучасної України, очевидно, що дисфункційність партійної системи, а також системи групового представництва негативно впливає на темпи політичної модернізації. Зазначене вказує на багаторівневість викликів системі викликів політичної комунікації.

Розвиток самодостатності та функційності політико-комунікаційної структури визначає необхідність формування всіх її складових. Крім суто організаційних аспектів формування (зокрема, суб'єктів, об'єктів та каналів комунікації) необхідним є забезпечення якісного наповнення політико-комунікаційних процесів. Вітчизняні вчені пропонують варіанти забезпечення у складових політико-комунікаційної системи на основі нормативних змін. Згідно з В. Степановим, «Україна потребує державної ідеології, що має бути закріплена в Конституції, яка б мала високий соціально-функціональний потенціал, була здатна згуртувати й мобілізувати суспільство для завершення модернізації країни»[2]. Зазначені заходи, покликані сформувати законодавче поле для убезпечення національного інформаційного простору.

Такі заходи мають бути доповнені широкою громадською підтримкою в умовах кризових політичних протистоянь. У межах переходу до демократії важливою є концентрація зусиль на провідних напрямках. Перетворення політико-комунікаційної структури на політичні технології, які здійснюють це завдання, мають бути залучення до політичної комунікації тих сфер, які раніше були від неї ізольованими. Зокрема, йдеться про силові відомства держави та оборонну сферу. Для України, в умовах конфлікту на Сході, важливим є якісне перетворення політичної комунікації з односпрямованої та вибіркової на всезагальну та децентралізовану. Саме в цьому контексті роль громадськості є вирішальною. Перетворення оборонної сфери України за стандартами НАТО може стати одним з провідних способів просування демократичних цінностей та медіа-контенту в українському суспільстві. Важко не погодитися з У. Ільницькою, яка підкреслює проблему налагодження ефективної взаємодії з громадськістю, створення позитивного іміджу армії, формування довіри до структури є надзвичайно актуальною проблемою для українських Збройних Сил, яка вимагає розв'язання на державному рівні. Крім того, результативність значною мірою залежить від професіоналізму взастосуванні сучасних PR-технологій, зокрема у використанні «перформансної комунікації» – надзвичайно дієвої PR-технології у процесі формування позитивного іміджу»[3]. Саме технології концентрації на найважливіших суспільних проблемах виступають основою для формування дієвої та функціональної системи політичної комунікації.

Крім того, в умовах демократичного транзиту потрібні досить значні зусилля для утримання свого національного інформаційного поля за межами перетворювальних та деструктивних зовнішніх впливів. Через розширення можливостей політичних комунікацій в інформаційно-кібернетичній сфері, існування окремого національного комунікаційного простору дедалі частіше ставиться під сумнів. Тому просування державотворчих меседжів та мотивацій політико-патріотичного спрямування, потребує задоволення вимог якісності контенту, оскільки в основі інтерактивного сприйняття інформації буде покладено поведінка споживача інформаційних продуктів. Як вказує

[1] Степанов, В.Ю. (2011). Держава як основний суб'єкт системи масових політичних комунікацій. *Вісник Харківської державної академії культури, вип. 32.* <http://nbuv.gov.ua/UJRN/hak_2011_32_10>.
[2] Степанов, В.Ю. (2011). Держава як основний суб'єкт системи масових політичних комунікацій. *Вісник Харківської державної академії культури, вип. 32, 94-101.* <http://nbuv.gov.ua/UJRN/hak_2011_32_10>.
[3] Ільницька, У.В. (2009). Перформансна комунікація як політична технологія та складова іміджевої PR-стратегії збройних сил. *Військово-науковий вісник, вип. 12,* 190.

О. Радченко, «у сучасному світі відбувається розширення сфери впливу комунікацій, можна говорити про те, що новітній комунікативний простір утворює зразки політичної поведінки та загальноприйняті стереотипи, поле можливих ідентифікацій, змінює наше розуміння політичної, соціальної, економічної реальності»[1]. Отже, патріотичні смисли у межах політичної комунікації мають нести зміст, здатний витримувати конкуренцію у медіа-просторі.

Забезпечення адекватного та придатного до сучасних реалій інформаційного контенту, спрямованого на захист національних інтересів і розбудови державності, в умовах політичних трансформацій має здійснюватися на основі діяльності якісних засобів масової інформації, які за своїм потенціалом наближаються до соціальних медіа і соціальних мереж. В усьому світі відбувається комбінація традиційних джерел та інноваційних засобів мовлення й поширення інформації. Це вимагає певних ініціатив з боку держави та громадських організацій щодо створення якісної та модерної медіа-структури, здатної реалізовувати політичні завдання. Зокрема, у формулюванні патріотичного контенту це визначає поведінку і світосприйняття громадян.

Можливості концентрувати увагу аудиторії на важливих питаннях суспільного розвитку змінюють баланс сил та підходи до політичної діяльності загалом. Політичні інтеракції стають медіа-центрованими, політична діяльність поза межами медіа втрачає актуальність. У зв'язку з цим, підвищення рівня патріотичного осмислення політичної дійсності в Україні має набути поширення та постійно перебувати у порядку денного суспільства. Зазначене пов'язане із розумінням технологічної роботи ЗМІ та в цілому природи медійного простору політики. Як стверджує О. Радченко, «…вплив мас-медіа пов'язаний не стільки з їхнім умінням умовляти та переконувати, скільки з їхньою здатністю залучати громадську увагу і формувати критерії, що лежать в основі оцінки та прийняття рішення. Тобто мас-медіа визначають не те, як людина думає, а те, про що вона думає»[2]. Організаційні засоби формування змісту медіа послання дають змогу варіювати зусилля та організовувати кампанії з різними векторами спрямування.

Поряд з цим, схема медіа-висвітлення подій в політиці має включати та враховувати ініціативність громадян та їх інтереси. Якщо інтереси суспільства не є врахованими у медійному порядку денному та в організаційній структурі політичної комунікації, відбуваються зміни політико-культурного підґрунтя інституційних трансформацій політичної системи. Тому політичний патріотизм має посісти належне місце у міжкультурній комунікації суспільства. Як відомо, політико-демографічна структура соціуму визначає диверсифіковане ставлення до певних культурних зразків в умовах демократичного відкритого середовища. Ці розбіжності мають нівелюватися на основі співпраці та консенсусу. Оскільки, як відзначає вітчизняний фахівець Н. Ларіна, «у результаті міжкультурної комунікації виробляється «третя культура» («третій етос»), що стає платформою порозуміння між учасни-ками комунікативного акту. На якісний рівень «третьої культури» («третього етосу») впливає міжкультурна комунікативна компетентність (здатність здійснення ефективної комунікації в міжкультурних контекстах)»[3]. Зазначені аспекти формують фундаментальні засади політичного вибору та поведінки громадян, які не перебувають на безпосередньому порядку денному політичної діяльності.

Рівень міжкультурної комунікації розкриває неформальні політико-комунікаційні зв'язки, які існують поза світом медіа. Надання міжкультурним контактам патріотичного спрямування є одним з найважливіших завдань розвитку системи політичної комунікації в Україні. В інституційній площині це завдання має вирішуватися збільшенням активності громадських політико-комунікаційних акторів та посиленням їх координації з метою перетворення позитивного контактного поля між етнічними спільнотами та основними соціальними групами. Як зауважує Н. Ларіна, «міжкультурна комунікація сьогодні акумулювала інформацію про процеси комунікації між різними культурними уявленнями, поглядами, орієнтаціями, логіками, тлумаченнями, розуміннями в цьому соціумі, зокрема в контексті сприймання іншої «чужої» культури, що в цілому зумовлює рівень загальної культури цього суспільства, від якого залежать соціальні зв'язки та

[1] Радченко, О.В. (2012). Еволюція комунікативних мереж у процесі розвитку політичної взаємодії. *Політологічні записки, 6.* <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_33>.
[2] Радченко, О.В. (2012). Еволюція комунікативних мереж у процесі розвитку політичної взаємодії. *Політологічні записки, 6.* <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_33>.
[3] Ларіна, Н.Б. (2013). Міжкультурна комунікація як феномен впливу на відносини суб'єктів владних повноважень державно-адміністративної та політичної діяльності. *Право та державне управління, 2,* 93.

відносини різних соціальних суб'єктів(окремих особистостей, малих і великих соціальних груп)»[1]. Таким чином, політико-комунікаційні та політико-технологічні чинники інституалізації патріотизму в суспільстві трансформації формують актуальність цього явища у кожній конкретній країні.

Як вже зазначалося, політичні комунікації в умовах демократичного транзиту мають неусталений характер і неповною мірою відповідають вимогам функціонального призначення і спрямування повідомлень в межах певної аудиторії. Політико-технологічні засади інституалізації політичного патріотизму тісно пов'язані із рівнем апробації тих чи інших технологій управління політико-комунікаційними процесами, а також із загальним станом політичної медіа-сфери. Успішність інституалізації політичного патріотизму залежить від злагодженої співпраці державно-владних гравців політико-комунікаційного простору та громадського середовища. При цьому технологічний компонент просування патріотичного контенту має виключати примус та пропагандистське навіювання й обирати новітні креативні форми представлення меседжів.

Висновки

Таким чином, процеси політичної комунікації в умовах переходу до демократії відзначаються зміною практик формування політичних повідомлень, зміною каналів та змісту політичних повідомлень і самих результатів комунікаційних інтеракцій. На відміну від тоталітарних і авторитарних суспільств, змінюється кількість суб'єктів політичного інформування. Сама логіка політичної комунікації переходить від монологічної до діалогічної та навіть поліфонічної. Як свідчить досвід сучасної України, просування патріотичної політичної позиції в засобах масової інформації та у неформальних практиках політичної комунікації ускладнювалося особливостями соціальної структури перехідного суспільства. Консолідація патріотичних політичних сил відбувалася переважно у період гострих політичних криз, зокрема у період проголошення Незалежності, Помаранчевої Революції та Євромайдану. У цих умовах основним політико-комунікаційним процесом була заявка на реформи і трансляція програмних вимог для всього суспільства. Однак, подальша підтримка реформ та здійснення глибинних змін у суспільстві не здійснювалися. У зв'язку з цим, інституалізація політичного патріотизму в Україні потребує диверсифікації джерел політичної інформації, розвитку каналів просування патріотичного світогляду через соціальні мережі та соціальні медіа на основі самоорганізації та ініціативи громадян. Політико-технологічними підходами до розбудови інститутів політичного патріотизму мають стати реалізація нестандартних сценаріїв політичної комунікації на основі нових, раніше не задіяних,комунікаційних каналів, формування нових інтернет- та медіа-платформ як дискусійних майданчиків. Через них має просуватися до медійного й комунікаційного порядку денного патріотичні цінності та зразки конструктивної патріотичної поведінки громадян. Комунікаційна інституалізація політичного патріотизму в Україні має носити неформальний характер та спиратися на широку мережу громадських активістів. Останні мають будуть діяти узгоджено та постійно наповнювати інформаційний простір повідомленнями, спрямованими на захист національних інтересів, демократичні реформи та захист національної державності. Перспективами подальшої розробки теми, порушеної в даній статті є вивчення динаміки еволюції інституційних форм політичного патріотизму в сучасній Україні.

References:

1. Bebyk, V., Silenko, A., Lola, V. (2007). Mediamarketynh-2007: politychni komunikatsiyi ta reklama [Media Marketing 2007: Political Communications and Advertising]. *Aktualni pytannya masovoyi komunikatsiyi* [Actual issues of mass communication], *vol. 8,* 71-75.
2. Hranchak, T. (2011). Vzayemodiya bibliotek iz vladnymy strukturamy u sferi politychnoyi komunikatsiyi [Interaction of libraries with power structures in the field of political communication]. *Naukovi pratsi Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho* [Scientific works of the National Library of Ukraine named after. V.I. Vernadsky], 32, 36-55. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2011_32>.
3. Hranchak T., (2010) Mistse i rol' informatsiyno-analitychnykh struktur u systemi politychnoyi komunikatsiyi [The place and role of information and analytical structures in the system of political communication]. *Naukovi pratsi Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho* [Scientific works of the National Library of Ukraine named after. V.I. Vernadsky], 26, 29-44, <http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2010_26_4>.

[1] Ларіна, Н.Б. (2013). Міжкультурна комунікація як феномен впливу на відносини суб'єктів владних повноважень державно-адміністративної та політичної діяльності. *Право та державне управління, 2,* 93.

4. Zaruba O. H., (2010). Sotsiokul'turni komunikatsiyi v systemi politychnoho liderstva [Socio-cultural communications in the system of political leadership]. *Suchasni informatsiyni tekhnolohiyi u sferi bezpeky ta oborony* [Modern information technologies in the field of security and defense] 1, 97.
5. Ivashchuk L., (2011). Sotsial'ni merezhi Internetu v suchasniy politychniy komunikatsiyi [Social networking of Internet in modern political communication]. *Naukovi pratsi Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho*. [Scientific works of the National Library of Ukraine named after. V.I. Vernadsky], 32, 63-70, <http://nbuv.gov.ua/UJRN/npnbuimviv_2011_32_6>.
6. Il'nyts'ka U. V., (2009). Performansna komunikatsiya yak politychna tekhnolohiya ta skladova imidzhevoyi PR-stratehiyi zbroynykh syl [The Perfomance communication as a political technology and component of the image PR-strategy of the armed forces]. *Viys'kovo-naukovyy visnyk* [Military Scientific Herald], 12, 189-200, <http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv_2009_12_16>.
7. Kazymyrova I. A., (2011). Komunikatsiyna polityka – komunikatyvna polityka [Communication politics is a communicative politics]. *Terminolohichnyy visnyk* [Terminological Bulletin], 1. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/terv_2011_1_26>.
8. Kalynovs'kyy Yu. Yu., (2012). Komunikatyvno-dyskursyvna paradyhma u suchasnykh politychnykh doslidzhennyakh [Communicative-discursive paradigm in contemporary political research]. *Suchasne suspil'stvo* [Modern society], 2, 12-18.
9. Kolisnychenko I. V., (2013). Pozytyvna komunikatsiya yak umova politychnoyi paternizatsiyi [Positive communication as a condition of political patterning]. *Aktual'ni problemy polityky* [Actual problems of politics], 50, 46-52, < http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2013_50_6>.
10. Krasnokuts'ka Yu. S., (2012). Zasoby masovoyi komunikatsiyi u konstruyuvanni politychnoho polya: symvolichnyy ta instytutsional'nyy vymiry [Mass media in the construction of a political field: symbolic and institutional dimensions]. *Suchasne suspil'stvo* [Modern society],2, 19 – 24.
11. Larina N. B., (2013). Mizhkul'turna komunikatsiya yak fenomen vplyvu na vidnosyny sub"yektiv vladnykh povnovazhen' derzhavno-administratyvnoyi ta politychnoyi diyal'nosti [Intercultural Communication as a Phenomenon of Influence on the Relations of the Subjects of the Authorities of State-Administrative and Political Activities]. *Pravo ta derzhavne upravlinnya* [Law and public administration], 2, 93 – 97, <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ptdu_2013_2_19>.
12. Pashnina T. M., (2013). Movni aspekty politychnoyi komunikatsiyi pid chas viys'kovykh konfliktiv (na osnovi analizu promov Prezydenta SShA Dzhordzha Busha) [Language Aspects of Political Communication during Armed Conflict (based on the analysis of speeches by US President George W. Bush)]. Visnyk Luhans'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Filolohichni nauky [The Herald of Taras Shevchenko National University of Lugansk. Philological Sciences], 14(1), 277-282.
13. Radchenko O. V., (2012). Evolyutsiya komunikatyvnykh merezh u protsesi rozvytku politychnoyi vzayemodiyi [Evolution of communication networks in the process of developing of political interaction]. *Politolohichni zapysky* [Political Science Notes], 6, <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_33>.
14. Stepanov V. Yu., (2011). Derzhava yak osnovnyy sub"yekt systemy masovykh politychnykh komunikatsiy [The state as the main subject of the system of mass political communications]. *Visnyk Kharkivs'koyi derzhavnoyi akademiyi kul'tury* [The Bulletin of the Kharkiv State Academy of Culture], 32, 94-101, <http://nbuv.gov.ua/UJRN/hak_2011_32_10>.
15. Walton, Matthew J Political Communication and Transformative Citizenship in Myanmar. <https://teacircleoxford.com/2017/09/07/political-communication-and-transformative-citizenship-in-myanmar-part-ii/>.
16. Windeck, Frank Political communication in Sub-Saharan Africa and the role of new media. <http://www.kas.de/wf/doc/kas_19703-544-2-30.pdf?100526130209>.

Olena Klymenko, ScD in Sociology
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine

ARMED FORCES OF UKRAINE IN DONBASS AT THE BEGINNING OF ATO

The aim of the article is to study the armed forces of Ukraine in Donbass at the beginning of ATO. At the time of the start of the military-political conflict in Donbass, one of the acutest problems for Ukraine was the combat effectiveness of its armed forces. Separately there was a question of financing and supplying the army. The purpose of the article was to analyze the formation of regular troops in Ukraine in the first year of the antiterrorist operation and the infusion of volunteer battalions into their composition. The author reveals the actual aspects of reforming the armed forces of Ukraine in the context of military operations, analyzed the features of attracting volunteers as an alternative to regular troops. The system of calculation of salaries of servicemen and financial rewards for volunteers is considered. The author paid special attention to the analysis of the economic support provided by Ukrainian political parties and their leaders to the active forces, as well as the participation of servicemen in the political life of the state.
Keywords: armed forces, volunteer battalions, army, combat units, contract army.

At the beginning of the military-political conflict, the armed forces representing the interests of Ukraine in the ATO zone were quite diverse, resulting from weak internal coordination of all their actions aimed at resolving the conflict in Donbass. In fact, Ukraine, in conditions of conducting full-scale hostilities, tried to create a combat-capable army.

One of the topical issues of returning the combat capability of the Ukrainian Army was the problem, not patriotism, and the search for sources of elementary financing of military personnel. State military structures that defended the territorial integrity of Ukraine differed both in terms of salaries received by them, as well as in the provision of military ammunition, armaments and food. The main military structures were, of course, units of the Armed Forces of Ukraine subordinated to the Ministry of Defense and, in the vast majority, consisted of military, contract staff.

Since the beginning of the military conflict, Ukraine has restored what has been drastically destroyed for two decades. The figures are the most eloquent: in 2005th the number of the Armed Forces of Ukraine amounted to 245 thousand military personnel, and by the beginning of 2014th there were only 130 thousand people. In January 2016th, officials of the Ministry of Defense of Ukraine reported an increase in the number of the army to 232 thousand, but forgot to take into account the fact that the increase in the number did not solve another strategic issue – the restoration of the quality of the armed forces and the formation of professional personnel potential of Ukrainian military[1]. For a year, a large number of military citizens can be mobilized, they can be dressed in military uniforms and given them weapons, but to create a professional army it is necessary to have trained personnel, motivated not only by high wages!

In the context of the political conflict that began in the spring of 2014th, a debate emerged in society about the need to create an alternative to the SCU – a paramilitary structure able to revive the law enforcement agencies of the country and respond promptly to the challenges of national security. It was for this purpose that the decision was taken to revive, the system of internal troops – the National Guard, subordinated to the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. So, in March 2014th, the National Guard began to actively form, but there was also a mistake – the professionals were declared enemies of the nation and applied lustration to them, and when the preference was given to «patriots» from Maidan, volunteers who did not always have a proper military experience, which in some cases was limited to street battles. This was one of the causes of defeats and illiterate actions in the first decades of the ATO, which did not allow the Ukrainian military to adequately respond to the actions of the regular forces of the country of the aggressor.

[1] 25 лет ВСУ: украинская армия в цифрах. <http://www.anews.com/p/59625837/> (2017, September, 15).

The situation began to change dramatically from the autumn of 2015th, as during this period the key principle of recruiting into the ranks of the National Guard of Ukraine was revised. The elite special units of the MIA «Omega», «Bars», and the well–known volunteer battalion «Donbass» and another volunteer battalion responsible for the defense of the city of Mariupol, a special regiment of the patrol service of the Ministry of Internal Affairs «Azov» also entered the first place. But even these units of professionals could not resist the army of Russian specialists.

In addition to personnel issues, the issue of number one for the Ukrainian Army remains to provide a decent funding of military personnel. In this aspect, the formation of recruits in the future was to become a contract and to choose a military profession. However, in the context of hostilities, the ruined industry of Donbass, a catastrophic collapse of the hryvnia, the state find it more difficult to find financial sources for a decent supply of troops without overloading the country's budget.

In 2015th, the Cabinet of Ministers significantly expanded funding for defense, providing an amount of 80 billion hryvnia. According to the Ministry of Defense figures, Ukraine witnessed a tendency to increase its defense budget. According to the data presented on the official site of the Ministry of Defense, in 2015th the financing of the Armed Forces of Ukraine amounted to 47.9 billion UAH, in 2016th – 55.9 billion UAH, in 2017th – 64.4 billion UAH. However, it should be understood that all these payments are possible only with the timely receipt and filling of the budget of the country, and in the conditions of the economic crisis, there are high risks of under-utilization to the profitable part of the state budget and, as a result, high probability of under-financing of the army[1].

It should be noted that in addition to the hopes for state funding, the mechanism of an alternative collection of money for the needs of the military is actively lobbied in the society, it is a voluntary donation of Ukrainians to the army. For example, within the framework of the campaign «Support the Ukrainian Army», 154 million 820 thousand UAH were donated to the Armed Forces of Ukraine from the Ministry of Defense of Ukraine as assistance to the Armed Forces of Ukraine, of which, in 2015th – 1 million 538.8 thousand hryvnias[2]. Within the framework of the mentioned action, one more urgent question arises: transparency of schemes of use of finances by state structures. Because, traditionally for the Ukrainian society, most of the sums disappear in «nowhere». As a result, servicemen who are in the zone of ATO do not get a lane, equipment, armament.

As regards the financial support of servicemen, it is necessary to state significant shifts towards the growth of wages. If in 2014th in the ATO zone they were negligible – ordinary staff within the structures of the Ministry of Internal Affairs, including the units of the National Guard, received a salary of UAH 989. up to 1800 UAH, and officers up to 3000 UAH. Not much better looked at salaries in the ranks of the Armed Forces subordinate to the Ministry of Defense of Ukraine: ordinary soldiers received from 1800 UAH, officers on average from 2800 UAH up to 3200 hryvnas.

From 2015th, there is a significant increase in wages for servicemen in the ATO zone. Finally, the system of equalization for the payment of military personnel who are subordinated to the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Defense of Ukraine was eliminated. Since 2015th, the amount of payments has increased: ordinary contractors received payments from 5700 UAH to UAH 8445; Sergeant's contractors – from 6780 UAH up to UAH 12477; officer warehouse – from 9360 UAH up to 16710 UAH From January 2016th all departments began gradually increasing the basic number of salaries to servicemen, and it was: for the ordinary and sergeant – 10447 UAH, senior officer – 21 925 UAH. And this is the basic number, it is already added an individual allowance for the work experience, as well as separately accrued a package of various rewards in the form of premiums for the destroyed enemy's military equipment, and so on[3]. For example, those who serve remotely from the first line of defense in safer areas receive less wages than servicemen who perform duties directly on the line of collision. For ordinary servicemen this ratio is 7000 UAH and 10300 UAH for officers, the order of numbers is higher, so the lieutenants earn 15,000 hryvnias in the active combat zone and 9500 hryvnias in the «rear».

[1] SIPRI: Расходы Украины на вооружение в 2016 году снизились на 3,8%. <http://racurs.ua/86990–sipri–rashody–ukrainy–na–voorujenie–v–2016–godu–snizilis–na–3–8> (2018, January, 15).

[2] Украинцы поддержали свою армию, перечислив 154 млн. 820 тыс. гривен. *Інвест Портал.* <http://www.portal–investor.ru/economics/14992> (2018, January, 10).

[3] Минобороны удвоило выплаты военнослужащим в зоне АТО. <https://b.marfeel.com/amp/inforesist.org/minoborony–udvoilo–vyplaty–voennosluzhashhim–v–zone–ato> (2017, December, 12).

A new system of rewards has been developed, since February 3d, 2015, a decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On the peculiarities of payment of remuneration to servicemen, persons of ordinary and commanding personnel during a special period and during anti-terrorist operations» began to operate, according to which a number of additional monetary rewards were foreseen for troops of ATO participants. Proceeding from this document, additional remuneration for personal involvement in armed clashes with an opponent in the amount of UAH 1,000, additional payment for the successful completion of the combat task paid to the unit, a separate military unit in the amount of 61 to 365 thousand UAH, for destruction a hostile vehicle provides a premium of 10 minimum wages (12 thousand UAH); tank – 40 minimum wages (48 thousand UAH); rocket launch vehicle 50 minimum wages (60 thousand UAH); combat aircraft – 100 minimum wages (121 thousand UAH)[1].

Amendments to the law of Ukraine «On the social and legal protection of servicemen and members of their families», according to which the time of military service of military service is credited to the length of their work in the specialty, as well as to the seniority of the civil service on preferential terms in the order in which one month of service on the advanced one will be enrolled as a three-year work in public authorities.

Increasing funding has become a central factor in the transition to a contract army. However, the quality and motives of citizens of Ukraine to serve in the ranks of the Armed Forces are far from purely patriotic.

The camps for the training of contractors of the Armed Forces remain in the archaic post-Soviet state. Of course, there are indications that meet all the requirements and norms, are brought in perfect order and brushed to the lice, but in reality, most of them have the appearance of tent cities, designed for the residence of 25 people, without any achievements of civilization and in the absence of domestic conditions: tight wooden beds, logs, eternal dampness, through the canvas, at best, the presence of bourgeoisie and the opportunity to take a shower, or to visit the bath once every two weeks. As a result, the small percentage of boys who really seek to serve solely on patriotic grounds lose motivation already at the stage of preparation, and most of the coming to the army is openly for wages, which by the standards of Ukraine are competitive and the main way of such fighters is to «settle» to serve in the ATO zone, but away from the line of collision.

Speaking about the moral spirit of the SCU, it is necessary to note the quality of selection and selection of contractors. According to the military personnel themselves, who were trained in camps, indeed, about 30 % are boys who already have experience in military service in Donbass and have been mobilized with the ATO, but have not found themselves in peaceful life, and decided to return to the habitual for them the profession About 10 % of them are military men who are seeking military occupation through patriotic considerations and the desire to bring the matter to victory, and 60% are, unfortunately, people who go to the army for material gain (wages and benefits provided) or to dodge from close contact with law enforcement agencies.

A separate page in the history of Ukraine's frontier advocates – volunteer battalions. Thus, on April 14th, 2014, Acting President of Ukraine Oleksandr Turchinov signed an order «On the beginning of the anti-terrorist operation (ATO) in eastern Ukraine». From that day on, the patriots are ready to support the combat capability of the Ukrainian army. However, in the absence of legal grounds for the conduct of volunteers in the conflict zone, none of the country's temporary leadership decided to take responsibility for giving orders to the army and voluntary formation. This is due to the birth of administrative chaos, one of the results of which was the emergence of military formations, called volunteer battalions.

In the spring of 2015th there was a re-subordination of volunteer battalions that were formally split by the spheres of influence between the National Guard, which is subordinated to the Ministry of Defense of Ukraine and the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. At the beginning of July 2015th, there were 30 volunteer battalions in Ukraine. The structures of the Ministry of Internal Affairs were as follows: Aidar (150 people), Shakhtarsk (250 people), Dnipro-1 (500 people), Kyiv-1 (460 people), Kyiv-2 (300 people)), «Peacemaker» (500 people), «Artemivsk» (200 people), «Luhansk-1» (340 people), «Kievan Rus» (300 people), «Sich» (250 people), «Golden Gate» 200 people).

In the subordination of the National Guards passed: Azov (470 people), Donbass (500 people), UNSO (600 people), Dnipro–2 (200 people).

[1] В Минобороны рассказали о премиях: как доказать, что ты уничтожил танк. <http://news.bigmir.net/ukraine/876020–V–Minoborony–rasskazali–o–premijah—kak–dokazat——chto–ty–unichtozhil–tank> (2017, December, 20).

In the subordination of the military–political movement «The Right Sector,» under the leadership of D. Yarosh, were: «Volunteer Ukrainian Corps» (DUK PS) consisted of 16 battalions (the most famous ones – OUN, Carpathian Sich) and a specialized medical unit «Hospitalie».

The history of volunteer battalions originates from the very first days of the military-political conflict, during this period, the first volunteer battalion – Dnipro-1 under the jurisdiction of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine – was created, followed by the operational battalion Donbass already in the structure of the National Guard of Ukraine, «Kyiv-1», and in May 2014th the list was replenished with battalions: «Azov» and «Aidar». These are the battalions, which today are rumored to be related to the activity of citizens as the image of all volunteer units. Although, in fact, they combine only one thing – the creation drive.

Frankly speaking, despite the battalion numbers, to date, most of them retain their status only on paper and are nominally. And this is largely the result of the «Iowa Boiler». In the confrontation with the terrorist groups under the town of Ilovajsk (Donetsk region), the main blow fell on the volunteer battalions that fell into the environs: Donbass, Kryvbass, Peacemaker, Ivano-Frankivsk, Volyn, Dnipro-1». As a result of being surrounded by most battalions survived a wave of desertion, as well as significant loss of personnel, which resulted in the actual cessation of part of the battalions.

Before deciding to enter all the volunteers in the regular armed and law enforcement structures of Ukraine, they existed de facto, but not de jure.

Let's consider some facts of the combat lives of these units, which can be conventionally grouped in the following groups. «Ideological», united in their circle proven Maidan and «hot» military fire of national patriots. In particular, it is the 5th and 9th separate «Right sector» battalions, despite the fact that they are operationally subordinated to the ATO headquarters, at the state level, these volunteers have been recognized as an informal military unit. Dmitry Yarosh, leader of the movement, does not hide the financial dependence of these military formations on «donations», the main part of which is the income from the diaspora of Ukrainians in the United States.

Also, ultra-right battalions include the «OUN» battalion created at the initiative of the Ukrainian Nationalistic Self-Defense Battalion. Representatives of the OUN battalion Butyl at ATO airfields (Saur-Mohyla district, Karlivka district, Sands, support of Ukrainian paratroopers at Donetsk airport). Only in March 2015th, this battalion received the official status of a separate unit within the Armed Forces. That's almost a year de jure did not exist, people with symbols, weapons were in the zone of ATO, fought, died, and under it they supposedly they were not there!

In addition to «ideological», there are other battalions, well-equipped, with official status. First, the battalions of the Dnipropetrovsk region, officially and unofficially funded by the former governor Igor Kolomoisky, speak of the first issue. The most famous among its armed volunteer groups is the Dnipro-1 battalion (500 people), created on April 14th, 2014, mainly from the residents of the Dnipropetrovsk region, in the structural hierarchy of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Before the selection of personnel in the battalion was approached carefully, there was a compulsory experience of service in the armed forces of Ukraine, the experience of military operations or work in law–enforcement agencies was covered. The most famous battalion commander was Yuri Bereza, who later became a deputy to the Verkhovna Rada of Ukraine. In September 2015th, by the order of the head of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine Arsen Avakov, the volunteer battalion of the Ministry of Internal Affairs «Dnipro-1» was reformatted into the regiment, with the method of granting it broader powers to liberate the territories. There were many other examples of the «combat» past goodwill, and the fighters of the battalion managed to fight in the ATO zone and provide armed support at the bombing of the coalition SD «Krasnolimanskaya», and to control the preservation of «democratic elections» by blocking the work of certain district election commissions in Donetsk region.

At the same time, in addition to this battalion from Dnipropetrovsk region, such voluntary associations as «Sichslav» (from the Cossacks of the Cossack Regiment «Novokadatskasotnya of Zaporizhzhia troops»), «Artemivsk», «Kryvbass», all functioned under the leadership Head of the Ministry of Internal Affairs of Dnipropetrovsk region.

Of course, the formation of volunteer battalions could not have happened without Yulia Tymoshenko. True, for obvious reasons, Yulia Volodymyrivna's finances was enough to support only two battalions and only as a PR campaign in the presidential campaign. Thus, in May 2015th in the Kirovograd region 34 Battalion (300 people) and the Resistance Movement (600 people) battalion, which position themselves as military formations of the territorial defense of the Armed Forces of Ukraine, but official

status, were created they never received it. After losing in the presidential election campaign, Y. Tymoshenko refused to financially support the mentioned formations in general.

One of the most mysterious and most «untwisted» battalions, thanks to its odious commander Semen Semenchenko, Donbass Battalion (500 people) combines two structures at once – the 24th Battalion of Territorial Defense Donbass, officially created on April 18th, 2014, a subordinate to the Ministry of Defense of Ukraine, and a Donbass battalion, which was controlled by the National Guard, already subordinate to the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Oleg Lyashko also drew attention to consolidating his positions and justifying the name of his «Radical Party», joining the financing of the most scandalous battalions: «Aidar», «Shakhtarsk», «Azov», which had a different territorial attachment.

In May 2014th, for the protection of the southern borders of Donetsk region of Mariupol, a voluntarily armed formation «Azov» (300 persons) was created under the jurisdiction of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. It should be noted that the composition of the battalion was very nationalistic, since it included activists of Avtomaydan, ultra-right movement «Patriot of Ukraine», ultras of the football team «Dynamo». The battalion commander Andriy Biletsky and his deputy Igor Moseychuk never hid their nationalistic views.

The fate of one more child O. Lyashko «Shakhtarsk» battalion was less successful. Created in June 2014th in Dnipropetrovsk region, under the authority of the Ministry of Internal Affairs of the fighters «Hundreds of Jesus Christ» and «Brotherhood» Dmitry Korchynsky, formed on the Maidan, which could not fight for a long time. Already from October 16th, 2014, on orders of the Minister of Internal Affairs of Ukraine A. Avakov, the battalion was disbanded because of the reported facts of looting in the territory of the liberated Marinsky and controlled Ukraine in the Volnovakh regions.

Finally, the well-known and no less scandalous battalion «Aidar» (500 people). The 24th Battalion of Territorial Defense «Aidar» was created in May 2014th in Luhansk region on the basis of the military unit B 0624, was under the jurisdiction of the Ministry of Defense of Ukraine.

In addition to the facts of the heroic struggle of «Aidar» fighters with the invaders in the zone ATO, about these fighters is the glory of people engaged in raider and loot. In particular, representatives of the «Aidar» battalion took part in attempts to capture the Zaporizhzhya Aluminum Combine and the Zaporizhstal[1] Iron and Steel Works in Zaporozhye region.

The international organization Amnesty International has documented dozens of cases of abuse by members of the Aidar battalion in Novoaidsk district, Starobelska, Severodonetsk, Lysychansk, Schastye in the period from July to August 2014th. The facts of torture, kidnapping of people from the purpose of extortion and theft of property[2].

With the beginning of the new Verkhovna Rada of Ukraine's membership in the battalions, there was another opportunity to «serve» the Motherland already in the legislative field. Deputies became participants of all influential battalions, with what in the composition of different political forces. For example, the People's Front party staked Mikhail Gavrilyuk, the commander of the battalion «Peacemaker» Andriy Teteruk, the commander of the Dnipro-1 Yuriy Bereza, the commander of the company of the battalion «Aidar» Igor Lapin, the hero of Maidan, the private battalion «Golden Gates». The pro-presidential party was much more modest by confining itself to the ordinary soldier of the Azov Battalion Oleg Petrenko. But many other direct combatants in Donbass entered the legislative body of Ukraine. If the inclusion of these persons in the electoral lists of political parties, of course, contributed to the increase of the electorate's votes to the leading players of the domestic political, then how to control such a contingent in the Verkhovna Rada, forcing the vote to take pro-government decisions that are in line with the interests of the «fellow» remaining in the fields battle – this question is open to today.

Thus, most of Ukraine's successes on the fronts of the ATO zone in 2014-2015th was the achievement, to a large extent, of the volunteer battalions, which, at the price of incredible efforts and courage, not only restrained the enemy, but tried to reverse the situation from the first days of the conflict.

---

[1] Айдар против Коломойского и Ахметова. За что воюют в Запорожье. *Ліга*. <http://biz.liga.net/all/industriya/stati/2885626–aydarvskolomoyskiy–i–akhmetov–za–chto–voyuyut–batalony–v–zaporozhe.htm?yakh.htm> (2017, December, 09).

[2] Украина: произвол и военные преступления добровольческого батальона «Айдар» на севере Луганской области. *Международная организация амнистия*. <https://amnesty.org.ru/sites/default/files/eur500402014ru.pdf> (2017, December, 12).

So, for today, Mariupol remains Ukrainian exclusively thanks to the efforts of the Azov battalion (subversion and assault division of the 3rd Battalion of the National Guard of Ukraine), which holds positions in the Shirokino and categorically refused to comply with the order of demilitarization of this territory, realizing that this is only an opponent's maneuver. The railway and road bridges connecting the city of Mariupol with Ukraine and allowing it to be supplied are under the protection of the battalion «Dnepr-2», whose fighters took on these functions on their own initiative. It can be given too many similar examples of courage of volunteers, aimed at real struggle against the enemy.

References:

1. *25 let VSU: ukrainskaja armija v cifrah* [25 years of the Ukrainian army: army in numbers]. <http://www.anews.com/p/59625837/> (2017, September, 15). [in Russian].
2. *Ajdar protiv Kolomojskogo i Ahmetova. Za chto vojujut v Zaporozhe* [Aidar against Kolomoisky and Ahmetov. For what militate in Zaporizhzhya]. <http://biz.liga.net/all/industriya/stati/2885626–aydarvskolomoyskiy–i–akhmetov–za–chto–voyuyut–batalony–v–zaporozhe.htm?yakh.htm> (2017, December, 09). [in Russian].
3. *V Minoborony rasskazali o premijah: kak dokazat, chto ty unichtozhil tank* [The Ministry of Defense spoke about bonuses: how to prove that you destroyed the tank]. <http://news.bigmir.net/ukraine/876020–V–Minoborony–rasskazali–o–premijah—kak–dokazat——chto–ty–unichtozhil–tank> (2017, December, 20). [in Russian].
4. *Minoborony udvoilo vyplaty voennosluzhashhim v zone ATO* [The department of defense doubled payments to the servicemen in the ATO zone]. <https://b.marfeel.com/amp/inforesist.org/minoborony–udvoilo–vyplaty–voennosluzhashhim–v–zone–ato> (2017, December, 12). [in Russian].
5. Ukraincy podderzhali svoju armiju, perechisliv 154 mln. 820 tys. griven [Ukrainians supported the army, enumerating 154 millions 820 thousand hryvnias]. *Portal «INVESTOR»* <http://www.portal–investor.ru/economics/14992> (2018, January, 10). [in Russian].
6. *Ukraina: proizvol i voennye prestuplenija dobrovol'cheskogo batal'ona «Ajdar» na severe Luganskoj oblasti* [Ukraine: tyranny and soldiery crimes of volunteer battalion of «Aydar» in the north of the Luhansk area]. *Amnesty International* <https://amnesty.org.ru/sites/default/files/eur500402014ru.pdf> (2017, December, 12). [in Russian].
7. *SIPRI: Rashody Ukrainy na vooruzhenie v 2016 godu snizilis' na 3,8%* [SIPRI:The charges of Ukraine on an armament in 2016 went down on 3,8%].<http://racurs.ua/86990–sipri–rashody–ukrainy–na–voorujenie–v–2016–godu–snizilis–na–3–8> (2018, January, 15). [in Russian].

Олександр Кабиш
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ), Україна

ПОЛІТИЧНА РЕСУРСНІСТЬ СИЛОВИХ СТРУКТУР В ДЕРЖАВАХ З АНТИДЕМОКРАТИЧНИМИ РЕЖИМАМИ

Oleksandr Kabysh
SE «Luhansk Taras Shevchenko National University» (Starobilsk), Ukraine

POLITICAL RESOURCES OF POWER STRUCTURES IN STATES WITH ANTI-DEMOCRATIC REGIMES

The article studies the problem of political resources in the system of political power of states with anti-democratic regimes. The peculiarities of the functioning of power structures were analyzed in conditions of an authoritarian, totalitarian regime and such form of government as despotism. It is proven that power structures in countries with non-democratic political regimes are more effective and decisive source of power, its organic components, instruments with which help administrative influence is carried out. Power structures in antidemocratic countries are subordinated, an object of authorities in power (pro-government parties). In different cases, power structures can acquire characteristics of an independent political force, the subject of policy and to act as an independent source of administrative resources. Power structures in a country with anti-democratic regimes are beyond the control of society and used in political goals.

Keywords: power structures, political resource, anti-democratic regime, authoritarian regime, totalitarian regime, despotism, administrative resource, electoral resource, power resource.

Постановка проблеми. Державні силові структури – це не лише актори політичного процесу, а й одна з найбільш соціально-професійних структур, яка має значний політичний потенціал. В силу своїх особливостей, силові структури можуть виступати як інструментом політики, так і бути активним суб'єктом владних відносин заперечуючи демократичні ідеали або виступати на політичну арену як самостійна політична сила. Складність процесу взаємодії силовиків і політики зумовлюється специфічними ознаками, притаманними їм як специфічному політичному інституту, що має право на застосування сили. Важливим фактором детермінації взаємодії силових структур та політичної влади є політичний режим.Розглянемо докладніше особливості функціонування армії в умовах антидемократичних політичних режимів.

Аналіз останніх публікацій. Особливості взаємовідносини силових структур із владою та суспільством становлять інтерес і є предметом досліджень багатьох науковців. Питання впливу армії (як силової структури) розглядали ще стародавні філософи, мислителі епохи Відродження, Нового часу. Окремі аспекти та типи взаємодії окремих підрозділів силових структур та політики, розглядали Б. Абрахамсон, М. Едмондс, Х. Лассуел, А. Лукхем, С. Хантінгтон. Серед сучасних вітчизняних науковців проблеми впливу армії (збройних сил) на політичні інститути чи процеси слід вказати на роботи В. Богайчука[1], М. Бучин[2], В. Смолянюка[3], І. Ільницької[4]. Питання участі

[1] Богайчук, В.(2005). Політика і армія: проблеми взаємозв'язку. *Політичний менеджмент, 5,* 31–38.
[2] Бучин, М. (2008). Силові структури як суб'єкт адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка", 612: Держава та армія,* 201–205.
[3] *Політологія:* підручник для курсантів вищих військових навчальних закладів Збройних сил України (2002) Вінниця: Нова книга.
[4] Ільницька, І. (2008). Армія і політика: моделі взаємодії в умовах різних політичних режимів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка», 612,* 205–211.

силових структур у механізмі політичної влади В. Тробюк, М. Ткаченко[1], силові структури як адміністративно-силовий ресурс у виборчому процесі стали предметом вивчення А. Чуклинова[2], О. Ямельницького[3], Б. Райковського[4].Однак, у зазначених роботах політичний режим не розглядається як фактор детермінації взаємодії силових структур та політично влади.

Метою статті є визначення політичної ресурсності силових структур у політичних режимах, зокрема недемократичних. Для досягнення поставленої мети нами поставлені наступні завдання: проаналізувати принципи функціонування силових структур в умовах авторитарного, тоталітарного режимів та в умовах деспотії; висвітлити характер взаємодії силових структур із владою та суспільством, визначити рівень їх політичної участі.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Під силовими структурами ми розуміємо сукупність державних структур (збройні сили, органи безпеки, правоохоронні органи, спецслужби тощо), які поєднує ієрархічність, певна тотожність функцій, принцип імперативності (наказ-підпорядкування), стратегічно однорідний набір цілей та легітимність наявної зброї та право на її використання. Названі інституції є невід'ємними компонентами механізму держави її ресурсом, що забезпечує її легітимність та недоторканність.

Питання функціонування політичної системи суспільства розкриває важливість такої її складової, як політичний режим – систему засобів і методів керування державою, здійснення влади. Політичний режим – це спосіб функціонування та взаємозв'язку основних елементів політичної системи суспільства[5]. В основу типології державних режимів дослідники покладають різноманітні критерії, зокрема: а) характер взаємодії гілок влади та визначення органу, що є центром прийняття рішень у державі[6]; б) домінування певної гілки влади [7]; в) характер органів, що визначають політику держави; г) відносини між державою та релігією; ґ) рівень захисту прав і свобод людини та громадянина й ступінь доступу громадян до управління державою[8]; д) «співвідношення повноважень у владному трикутнику «президент-парламент-уряд»; співвідношення державного уряду та органів місцевого самоврядування; е) спосіб формування органів влади; є)правовий статус особи; становище політичних партій та громадських організацій, зокрема опозиційних; ж) стиль прийняття політичних рішень; з)легітимність як визнання режиму та відповідність діяльності політичної влади суспільним нормам; і) порядок функціонування силових структур держави»[9]. Виходячи з наведених критеріїв розрізняють демократичні та недемократичні (антидемократичні) політичні режими з цивільною або військовою владою. Як свідчать історичні факти, участь військових у формуванні влади чи прийнятті управлінських рішень притаманна, переважним чином, державам з недемократичними режимами (тоталітарний, авторитарний).

Основними видами участі силових структур у механізмі політичної влади є: 1) «інструментальний – силові структури є «слухняним» засобом державної влади в цілому або окремих органів, не проявляючи будь-якої політичної самостійності; 2) інструментально-суб'єктний – силові структури отримують деяку самостійність, достатню для впливу на владу і політичних лідерів; 3) перетворення у самостійний суб'єкт політики – силові структури включаються у політичну боротьбу зі своїми цілями, здатні взяти у свої руки вищу політичну владу й управління державою»[10]. Характер та специфіка діяльності державних силових структур залежить від типу політичного режиму.

---

[1] Тробюк, В.І., Ткаченко, М.Д. (2014). Роль силових структур у системі політичної влади. *Честь і закон, 2(49),* 5-9.
[2] Чуклинов, А. Административный ресурс как специфическая форма политической коррупции. <http://www.sartraccc.sgap.ru/Explore /chuklinov/main.htm>.
[3] Ямельницький, О. (2013). Мобілізаційні виборчі технології: досвід авторитарної мобілізації. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, вип. 25,* 101-106.
[4] Райковський, Б. (2007). Політологічний аналіз виборчого процесу. *Політичний менеджмент, 2,* 68-76.
[5] Данилюк, Н. (2009). Основні підходи до трактування поняття «політичний режим». *Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації, 3,* 59.
[6] Оборотов, Ю.Н. (2009). *Теория государства и права (прагматический курс)*: Экзаменационный справочник. Одесса: Юридическая литература, 148.
[7] Кухта, Б. (2003). *Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни*. Львів: Кальварія, 374–375.
[8] Крестовська, Н.М. (2008). *Теорія держави і права: Елементарний курс*. Харків: Одіссей, 67-68.
[9] Ляхович, В.С. (2011). Політичні режими Росії та Білорусії. *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса], вип. 4,* 232-244.
[10] Тробюк, В.І., Ткаченко, М.Д. (2014). Роль силових структур у системі політичної влади. *Честь і закон, 2(49),* 5-9.

Так, в державах з *авторитарним режимом* (монопольна чи значна влада в руках однієї особи або групи осіб, при заниженні або виключенні ролі представницьких інститутів влади, сувора регламентація дій державних інститутів, зведення до мінімуму можливостей опозиції, імовірне застосування політичних репресій, нехтування демократичним принципом поділу влади, опора на силові структури тощо[1]), командно-адміністративні методи і методи примусу є основними у діяльності органів державної влади.

Серед авторитарних режимів виділяють: військово-диктаторський, який спирається на армію (Нігерія, Малі, Ліберія); монократичний, який характеризується наявністю декоративної конституції, постійним реальним порушенням прав людини, превалювання виконавчої влади над законодавчою, інтеграцією правлячої партії в державний механізм (Габон, Камерун, Малаві); конституційно-авторитарний, який фактично виключає легальну можливість для опозиції підірвати становище правлячої верхівки (Індонезія, Пакистан, Йорданія, Марокко); клерикальний режим, який забезпечує фактичне панування релігійноїверхівки (Іран)[2]. Головною соціальною опорою державної бюрократії в авторитарних країнах силові структури є знаряддям та інструментом насильства.

Дослідники виділяють наступні варіанти функціонування силових структур та використання їх бойового потенціалу, як самостійної політичної сили: вони виходять із підпорядкування уряду і здійснюють військовий переворот; вони використовуються окремими політичними силами для тиску на уряд; діють як механізм захисту нелегітимної влади (в цьому випадку керівництво країни за допомогою силовиків дисциплінує і тримає у покорі громадян); бойові підрозділи використовуються як інструмент придушення масових заворушень. Виходячи з зазначеного розрізняють наступні моделі взаємодії силових структур (армії) та політичної влади: 1) стратократичну (політичне керівництво військовими); 2) цивільно-авторитарну; 3) напіввійськову-авторитарну; 4) військово-авторитарну[3], за яких силові структури активно втручаються у сферу політики або виходять на політичну арену як самостійна політична сила.

В умовах *тоталітарного режиму,* коли відсутній принцип поділу державної влади а суспільству активно насаджується державна ідеологія, коли не визнається місцеве самоврядування й спостерігаються злиття державних органів і однієї партії, коли відкрито проявляється нетерпимість до політичного плюралізму, ігнорування будь-яких прав і свобод людини та громадянина[4] державна влада утримується силою каральних органів. Силові структури наділяються винятковими функціями й мають право на застосування сили, репресії, терор[5]. Розрізняють наступні моделі тоталітарних режимів. Перша модель – «комуністична» (лівий тоталітаризм) функціонувала в країнах «соціалістичного табору» (СРСР, КНДР, Куба, В'єтнам, Китай), де силові структури виступають інституцією, об'єктом партійної влади повністю підлеглим та підконтрольним цивільній партійній номенклатурі. Друга – «фашистська» модель або правий тоталітаризм (Італія за часи правління Муссоліні, Іспанія. Португалія, Чилі). Спорідненою формою фашистської моделі тоталітаризму є націонал-соціалізм (гітлерівська Німеччина). В тоталітарних державах силові структури (армія) та представники військової еліти функціонують водночас і як центральний об'єкт політичної влади – могутньої, впливової правлячої партійної еліти, і як її частковий суб'єкт, та відіграють провідну роль при здійсненні політичної влади (Г. Герінг, військовий льотчик, займав високі пости в Німеччині; маршал Г. Жуков (СРСР) обіймав посаду міністра оборони; Чорні полковники (Греція), Чілі (А. Піночет) та ін.)

За умов тоталітаризму можлива практична реалізація й інших моделей взаємодії силових структур та політичної влади, а саме: 1) партійно-тоталітарної (сталінський режим) – вони повністю підпорядковані й підконтрольний об'єкт партійної влади; 2) напіввійськово-тоталітарної(гітлерівський режим) – передбачає здійснення політичної влади правлячою елітою, яка становить або органічний компонент політичної влади, або найбільш потужну силу тиску на неї.

[1] Мадіссон, В.В. (1998). Юридична енциклопедія. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, *Т. 1: А-Г,* 30.
[2] *Конституционное право зарубежных стран*: учебник для вузов (2005). Москва, 182-185.
[3] *Політологія*: підручник для курсантів вищих військових навчальних закладів Збройних сил України (2002). Вінниця: Нова книга, 106-108.
[4] Горбатенко, В.П. (2004). Тоталітаризм. Юридична енциклопедія. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, *Т. 6: Т-Я.* <http://leksika.com.ua/13660810/legal/totalitarizm>.
[5] Кухта, Б. (2003). *Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни*. Львів: Кальварія, 442–443.

Силові структури є одночасно центральним об'єктом політичної влади та частково її суб'єктом; 3) військово-тоталітарної (стратократичної) – передбачає здійснення монопольного політичного керівництва військовими через усунення від влади правлячої партії (приклади –Бразилія, Греція, Чилі після Другої світової війни)[1]. Отже, силові структури є важливою опорою влади, гарантом встановлення порядку, інструментом забезпечення всеохоплюючого контролю над усіма сферами суспільного життя.

Коли мова йде про режим правління однієї особи або групи осіб на чолі з лідером (президент Куби Херардо Мачадо; полковник Карлос Ібаньєс (Чилі), генерала Пол Пот (Камбоджи), Ю. Пілсудський (Польща) та його «режим санацій», тощо) говорять про диктатуру. За *диктаторського режиму,* що характеризується необмеженістю влади диктатора існує потреба тримати народ у цілковитій покорі тому використовуються виключно силові принципи здійснення влади. Силові структури використовуються як каральний орган, для боротьбі з політичними опонентами, для тиску на працівників засобів масової інформації та залякування громадських активістів та населення. Незалежно від того чи є силові структури об'єктом, чи частковим суб'єктом політики, вплив на них з боку громадян у тоталітарному режимі повністю відсутній.

Як окремий державний режим виділяється деспотія. *Деспотичний режим* – режим необмеженої влади і свавілля в управлінні, де «все поза всілякими законами і правилами рухається волею та сваволею однієї особи»[2], «воля правителя, спрямована на здійснення його особистих бажань, не стримувана законами, навіть виданими самою ж владою», «крайня централізація влади, повна безправність підданих, застосування неправових методів управління»[3], «ототожнення волі деспота й закону; сакралізація особи деспота за життя; визнання за деспотом безмежного права власності; страх підвладних»[4], що породжує всеохоплюючий страх та загальну ненависть. Тому силові структури виступають силовим засобом управління й забезпечення покори.

Не можна відкидати й політичний аспект *мусульмансько – фундаментального режиму,* що є істотною рисою «ідеологічно-релігійно-політичних рухів і течій»[5] («режим аятол», режим талібів) Так, Корпус вартових ісламської революції (КВІР) – військова гілка виконавчої влади Ісламської республіки Іран який існує паралельно зі збройними силами Ірану та відповідає за захист Ісламської революції та її звершень. Померти за справу ісламської революції для них не порожній звук, а мотивація обмежується в основному матеріальними благами[6].

Отже, в країнах з недемократичними політичними режимами силові структури – це підпорядкований, підконтрольний об'єкт партійної влади (правлячої еліти), її органічний компонент, який може набувати характеристик стосовно самостійної політичної сили, суб'єкта політики.

Суб'єктність силових структур у політиці може виявлятись у значному впливі їх керівників на формування і реалізацію внутрішньої та зовнішньої політики держави[7].

Сукупність засобів і методів, застосування яких забезпечує можливість суб'єкта влади здійснювати вплив на об'єкт (особу, групу, суспільство в цілому) і досягати поставленої мети– це ресурси влади[8]. За визначенням науковців, ресурсом може стати будь-який атрибут, обставина або благо, володіння яким підвищує здатність його володаря справляти вплив на інших індивідів[9].

---

[1] *Політологія:* підручник для курсантів вищих військових навчальних закладів Збройних сил України (2002). Вінниця: Нова книга, 106; Черемiскiна, Н. (2002). Цивільний контроль над воєнною організацією держави. *Нова політика, 2,* 42–45.

[2] Монтеське, Ш.Л. (1999). *О духе законов.* Москва: Мысль, 17.

[3] Крестовська, Н.М. (2008). *Теорія держави і права: Елементарний курс*. Харків: Одіссей, 68.

[4] Кухта, Б. (2003). *Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни*. Львів: Кальварія, 124.

[5] Коцюруба, К.О. (2013). Ісламський виклик європейській системі безпеки. *Проблеми міжнародних відносин, вип. 7,* 94-107.

[6] Вадим Волохов: «Близькосхідний вузол». Іран: у КВІР відбирають економічні важелі. *Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень: Борисфен Інтел*. <http://bintel.com.ua/uk/article/02-28-iran/>.

[7] Ільницька, І. (2008). Армія і політика: моделі взаємодії в умовах різних політичних режимів. *Вісник Націонпльного. ун-ту «Львівська політехніка», 612,* 205–211.

[8] Жаровська, І.М. (2013). Авторитетний ресурс у механізмі державно-владних відносин. *Публічне право, 1,* 289-295.

[9] Петров, Д.Е. (2008). *Политическая ресурсность силовых структур: сущность и составляющие*: материалы Всероссийской политологической ассамблеи. Пермь, 90–96.

У механізмі державно-владних відносин виділяють декілька видів ресурсів влади, зокрема: право, знання, примус, насильство й авторитет[1]. Надмірна залежність громадян від влади, сліпа віра у її всемогутність та пильний контроль за суспільним життям створюють для влади можливість використовувати ресурси.

Адміністративний ресурс – це вплив посадових осіб із використанням їх владних повноважень на розвиток політичного процесу, на перебіг, результати та інші складові виборчого процесу з метою збереження влади чи досягнення особистих /групових цілей[2]. Суб'єктами адміністративного ресурсу можуть бути усі гілки органів державної влади, органи місцевого самоврядування, а також державні та приватні підприємства та установи. Однак, одним з головних суб'єктів адміністративного ресурсу є силові структури. Вони, з одного боку, можуть бути інструментом, за допомогою якого посадовці здійснюють адміністративний вплив на хід виборчої кампанії, з іншого, – виступати самостійним суб'єктом адміністративного ресурсу. Цей тиск силові структури можуть реалізувати не тільки на всіх етапах виборчого процесу, але також задовго до офіційного початку виборчої кампанії, використовується службове становище, здійснювався адміністративний тиск на чиновників, працівників бюджетної сфери, використовувалися силові структури для забезпечення перемоги чинної влади»[3].

Вплив «силовиків» на перебіг виборчого процесу може відбуватися на всіх без винятку етапах кампанії, а часто й задовго до її офіційного початку. Проявляється даний вплив як у формі безпосередніх дій чи вчинків представників силових структур (правоохоронних органів, спецслужб, органів прокуратури), так і у формі бездіяльності (пасивного невтручання) метою яких є порушення виборчих прав громадян і спотворення результатів їх волевиявлення. До типових форм втручання можна віднести: тиск на опозиційні сили, громадські організації шляхом незаконного затримування їх членів під час проведення численних акцій та мітингів, стеження за лідерами таких організацій, факти побиття членів опозиційних громадських організацій; тиск на кандидатів (залякування, безпідставне порушення кримінальних справ стосовно опозиційних кандидатів та їх близьких з метою штучного створення підстав для зняття кандидата з реєстрації або його дискредитації; постійні перевірки офісів і штабів цих кандидатів представниками правоохоронних органів та застосування методів психологічного тиску на працівників виборчих штабів); тиск на розпорядників виборчих фондів, які контролюють джерела надходжень і витрати; незаконне затримання довірених осіб кандидата, членів груп його підтримки, зокрема, агітаторів; тиск на структури (осіб), що надають ресурсну допомогу опозиційним силам (кандидатам). З метою тиску на потенційних суб'єктів фінансової, інформаційної та іншої ресурсної підтримки кандидатів право охоронні органи застосовують такі засоби, як порушення кримінальних справ, ініціювання судових розглядів, вилучення документів, арешт банківських рахунків тощо; тиск на ЗМІ як державні, так і незалежні. Для цього використовуються такі технології, як формально вмотивовані візити представників податкової, пожежної інспекції та інших служб до їх редакцій, спроби припинення трансляції програм опозиційних каналів, відмова друкарнями у випуску політичних матеріалів тощо, арешти друкованої продукції; збір і поширення матеріалів, що компрометують опозиційні сили (кандидатів) тощо; тиск з боку правоохоронних органів на громадяни, які значною мірою залежні від правоохоронних органів (затримані, підозрювані, обвинувачені, свідки, потерпілі у кримінальних справах; підприємці, чиї підприємства перевіряються правоохоронними органами та ін.); зняття з реєстрації кандидатів до органів влади всіх рівнів за неточності, допущені під час заповнення декларації про доходи, необхідної для реєстрації. Головну роль у виявленні таких «неточностей» відігравала саме податкова інспекція. Дуже часто ці «неточності» були настільки несуттєвими, що жодним чином не могли вплинути на результат виборів; перешкоджання проведенню передвиборної агітації. Для перешкоджання опонентам у веденні агітації владою використовуються такі методи, як безпідставні затримання

[1] Новаченко, Т. (2011). Авторитет як ресурс державної влади. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України, вип. 2,* 51-58.
[2] Райковський, Б. (2007). Політологічний аналіз виборчого процесу. *Політичний менеджмент, 2,* 68-76.
[3] Бучин, М. (2008). Силові структури як суб'єкт адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка", 612: Держава та армія*, 201–205; Чуклинов, А. Административный ресурс как специфическая форма политической коррупции. <http://www.sartraccc.sgap.ru/Explore /chuklinov/main.htm>.

агітаторів, вилучення агітаційних матеріалів, відмови у наданні приміщень для зустрічей опозиційних суб'єктів виборчого процесу з виборцями, у наданні ефіру чи газетних площ тощо; невмотивовані блокування приміщень, де розташовані територіальні комісії. Блокування роботи територіальних комісій; втручання у процес голосування та підрахунок голосів. Не будучи суб'єктами виборчого процесу, правоохоронці значно перевищують свої повноваження. невмотивовано втручаючись у виборчий процес: перешкоджали міжнародним спостерігачам та їх помічникам виконувати свою роботу або переслідували їх у виборчих округах, кількагодинні затримання за звинуваченням у порушенні громадського порядку на дільниці не допускалися спостерігачі, представники ЗМІ та народні депутати України, що суперечить чинному законодавству; фальшиві повідомлення про «замінування» виборчих дільниць, тощо[1].

Тоді, як бездіяльність силових структур проявляється у формі: пасивного невтручання у відверто провокаційні і хуліганські дії окремих осіб або груп людей під час виборчого процесу, що супроводжується грубими порушеннями й робить силові структури співучасниками злочинних діянь; ігнорування органами прокуратури звернень громадян щодо порушення виборчого права, мотивуючи відсутністю складу злочину і при цьому не помічаючи очевидних порушень.

Окремої розмови заслуговує голосування на так званих «закритих» дільницях – у військових частинах або в місцях позбавлення волі (а це колосальний ресурс для впливу на результати виборів). Зазвичай на таких дільницях провладні кандидати чи партії отримують майже стовідсотковий результат.

Так, виборці, що знаходяться під патронатом пенітенціарної служби, мають обмежений доступ до інформації, як правило, низький освітній рівень, відсутність досвіду участі у виборах, залежний стан виборців створює можливість для багатьох маніпуляції голосами а сам процес голосування практично позбавлений будь-якого контролю та носить примусовий характер.

У військових частинах вибори відбуваються із застосуванням політичного маніпулювання: маніпулювання свідомістю (коли на військовослужбовців здійснюється тиск із боку керівництва) та маніпулювання процесами (агітація, процес волевиявлення). Тоді як на керівництво таких закладів, з боку провладних кандидатів застосовуються технології прямого та непрямого маніпулювання (підкуп, кадрові перестановки, ротації)[2]. Службовці правоохоронних органів, спецслужб та збройних сил це своєрідний – електоральний ресурс – група виборців (їх кількість, соціально-демографічні та інші характеристики), які голосують за того чи іншого кандидата або партію за вказівкою зверху[3]. Силові структури володіють могутнім електоральним потенціалом, що дозволяє їм як одній з найчисленніших соціально-професійних груп брати участь в політичній боротьбі, відстоювати свої інтереси.

Висновки. В країнах з недемократичними політичними режимами силові структури – це підпорядкований, підконтрольний об'єкт партійної влади (правлячої еліти), її органічний компонент. Силові структури в практично непідконтрольні суспільству, використовуються провладною силою в сугубо політичних цілях, як знаряддя та інструмент насильства. Силові структури здатні втручатися у сферу політики, виходити на політичну арену як самостійна політична сила. Самостійність армії може виявлятись і у значному вплив і військових керівників на формування і реалізацію внутрішньої і зовнішньої політики держави.

Перспективними напрямами подальшого розроблення цієї проблеми є дослідження теоретичного й емпіричного матеріалу щодо функціонування силових структур в державах перехідного типу в умовах, так званих, «гібридних режимів».

---

[1] Золотухін, Е. (2005). Стрільба на ураження, або абетка виборчих технологій. *Віче, 4,* 16-18;
Кочубей, Л. (2003). Виборчі технології як механізм політичного результату. *Людина і політика, 4,* 56–62;
Ніколаєнко, Н.О. (2011). Науково-теоретичні основи аналізу проблеми використання адміністративного ресурсу у вітчизняній та зарубіжній політичній думці. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Політологія, Т. 175, Вип. 163,* 53-57.

[2] Ямельницький, О. (2013). Мобілізаційні виборчі технології: досвід авторитарної мобілізації. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, вип. 25,* 101-106.

[3] Полторак, В.А. (2010). *Політичний маркетинг: сутність, функції, проблеми використання*: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во ДУЕП імені Альфреда Нобеля.

References:

1. Bogajchuk, V. (2005). Polity`ka i armiya: problemy` vzayemozv'yazku: [Politics and army: the problem of interrelation]. *Polity`chny`j menedzhment* [Political management] 5, 31–38. [in Ukrainian].
2. Buchy`n, M. (2008). Sy`lovi struktury` yak sub'yekt administraty`vnogo resursu pid chas vy`borchy`x kampanij v Ukrayini [Power structures as subject of administrative resources during electoral campaign in Ukraine] *Visny`k Nacional`nogo universy`tetu "L`vivs`ka politexnika* [Herald of Lviv Polytechnic National University], 201–205 [in Ukrainian].
3. Volohov Vady`m: Bly`z`kosxidny`j vuzol. Iran: u KVIR vidby`rayut` ekonomichni vazheli [Iran: CGIR select economic levers] NEZALEZHNY`J ANALITY`ChNY`J CENTR GEOPOLITY`ChNY`X DOSLIDZhEN` Bory`sfen Intel [Independent analytical center of geopolitical research: Borisen Intel] <http://bintel.com.ua/uk/article/02-28-iran/>. [in Ukrainian].
4. Gorbatenko, V.P. (2004). Totalitary`zm. [Totalitarianism]. *Yury`dy`chna ency`klopediya.* [Law encyclopedia]. Kyiv: Vy`davny`cztvo «Ukrayins`ka ency`klopediya» im. M.P. Bazhana, – T. 6: T-Ya. –: <http://leksika.com.ua/13660810/legal/totalitarizm> [in Ukrainian].
5. Dany`lyuk, N.( 2009). Osnovni pidhody` do traktuvannya ponyattya polity`chny`j rezhy`m. [The main approaches to interpret a political regime]. *Osvita regionu. Politologiya, psy`hologiya, komunikaciyi.* [Education of the region. Politology, phychology, communication] 3, 55-61 [in Ukrainian]
6. Zharovs`ka, I.M. (2013). Avtory`tetny`j resurs u mexanizmi derzhavno-vladny`x vidnosy`n [Authoritative resource in the mechanism of state-power relations]. *Publichne pravo* [The public law], 1, 289-295. [in Ukrainian].
7. Zolotuxin, E. (2005). Stril`ba na urazhennya, abo abetka vy`borchy`x texnologij [The shooting for defeat, or the alphabet of an election technology]. *Viche* [Veche], 4,16-18. [in Ukrainian].
8. Il`ny`cz`ka, I.(2008). Armiya i polity`ka: modeli vzayemodiyi v umovax rizny`x polity`chny`x rezhy`miv I. [The army and politics: models of interaction in the conditions of different political regimes]. *Visny`k Nacz. un-tu L`vivs`ka politexnika.* [Herald of Lviv Polytechnic National University], 612, 205–211. [in Ukrainian].
9. Konstitucionnoe pravo zarubezhnyh stran: uchebnik dlja vuzov (2005) [The constitutional law of foreign countries. A Manual]. Moscow, 182-185. [in.Russian]
10. Kocyuruba, K. O.(2013) Islams`ky`j vy`kly`k yevropejs`kij sy`stemi bezpeky`[ Islamic challenge to the European security system]. *Problemy` mizhnarodny`x vidnosy`n.* [The problem of international relationship],7, 94-107. [in Ukrainian].
11. Kochubej, L. (2003). Vy`borchi tehnologiyi yak mexanizm polity`chnogo rezul`tatu [Electoral technologies as mechanism the political results].*Lyudy`na i polity`ka.* [Human and politics], 4, 56– 62; [in Ukrainian].
12. Krestovs`ka, N.M. (2008). Teoriya derzhavy` i prava: Elementarny`j kurs [The theory of state and law: Elementary course]. Kharkiv: Odissey, 68. [in Ukrainian].
13. Kuxta, B. (2003). *Polity`chna nauka. Slovny`k: kategoriyi, ponyattya i terminy`.* [Political science. Vocabulary: categories, concepts and terms]. Lviv: Kal`variya,374–375. [in Ukrainian].
14. Lyaxovy`ch, V.S. (2011). Polity`chni rehy`my` Rosiyi ta Bilorusi.[Political regime of Russia and Belarus] *Naukovi zapy`sky` Insty`tutu polity`chny`x i etnonacional`ny`x doslidzhen` im. I. F. Kurasa.* [Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies of the name I. F. Kuras] 4, 232-244. [in Ukrainian].
15. Madisson, V.V. (1998). Yury`dy`chna ency`klopediya [Law encyclopedia]. Kyiv: Vy`davny`cztvo «Ukrayins`ka ency`klopediya» im. M.P. Bazhana,– *Vol. 1: A-G., 30.* [in Ukrainian].
16. Montes'ke Sh.L., (1999). O duhe zakonov. [About the spirit of the laws]. Moscow: Mysl',17. [in Russian]
17. Nikolayenko, N. O., (2011). Naukovo-teorety`chni osnovy` analizu problemy` vy`kory`stannya administraty`vnogo resursu u vitchy`znyanij ta zarubizhnij polity`chnij dumci [Scientific-theoretical basis of the analysis of the problem of the use of administrative resources in national and foreign political thought]. *Naukovi praci Chornomors`kogo derzhavnogo universy`tetu imeni Petra Mogy`ly`*[Scientific work of the Chornomorsk State University of the name Peter Mogila] Ser.: Politologiya. – Vol. 175, Edition. 163, 53-57 [in Ukrainian]
18. Novachenko, T. (2011). Avtory`tet yak resurs derzhavnoyi vlady`.[An authority as resource of the state government]. *Visny`k Nacional`noyi akademiyi derzhavnogo upravlinnya pry` Prezy`dentovi Ukrayiny`* [The Herald of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine], *2*, 51-58. [in Ukrainian].
19. Oborotov Ju.N., (2009). Teorija gosudarstva i prava (pragmaticheskij kurs): Jekzamenacionnyj spravochnik. [Theory of the state and law (pragmatic course): Exam guide] – Odessa: Juridicheskaja literatura. [in Ukrainian].
20. Petrov, D.E. (2008). Politicheskaja resursnost' silovyh struktur: sushhnost' i sostavljajushhie [The political resources of power structures: essence and constituent]. *Materialy Vserossijskoj politologicheskoj assamblei.* [Materials of the All-Russian Political Science Assembly]. Perm, 90–96. [in.Russian].
21. Politologiya: Pidruchny`k dlya kursantiv vy`shhy`h vijs`kovy`h navchal`ny`h zakladiv Zbrojny`h sy`l Ukrayiny`(2002) [Political science: a manual course for cadets of higher military educational institutions of the Armed Forces of Ukraine] Vinnytsia: Nova kn.[in Ukrainian].

22. Poltorak V.A. (2010) Polity`chny`j markety`ng: sutnist`, funkciyi, problemy` vy`kory`stannya: monografiya. [Political marketing: a essence, functions, problems of use: monograph] – Donetsk:Vy`d-vo DUEP imeni Al`freda Nobelya. [in Ukrainian].
23. Rajkovs`ky`j, B.(2007). Politologichny`j analiz vy`borchogo procesu [Political Science analysis of the electoral process]. *Polity`chny`j menedzhment* [Political management],2, 68-76. [in Ukrainian].
24. Trobyuk, V.I., Tkachenko, M.D. (2014). Rol` sy`lovy`x struktur u sy`stemi polity`chnoyi vlady [Role of the force structure in the system of political government]. *Chest` i zakon* [Honor and law],2(49), 5-9 [in Ukrainian].
25. Cheremiskina, N. (2002). Cy`vil`ny`j kontrol` nad voyennoyu organizaciyeyu derzhavy` [Civil control over the military organization of a state]. *Nova polity`ka* [The New policy] 2,42–45. [in Ukrainian].
26. Chuklinov, A. Administrativnyj resurs kak specificheskaja forma politicheskoj korrupcii [Administrative resource as a specific form of political corruption] <http://www.sartraccc.sgap.ru/Explore /chuklinov/main.htm> [in.Russia].
27. Yamel`ny`cz`ky`j, O. (2013) Mobilizacijni vy`borchi tehnologiyi: dosvid avtory`tarnoyi mobilizaciyi [Mobilization electoral technologies: the experience of authoritarian mobilization]. *Ukrayins`ka nacional`na ideya: realiyi ta perspekty`vy` rozvy`tku* [Ukrainian national idea: realities and the perspective of development], 25, 101-106. [in Ukrainian].

Руслан Ключник, к. політ. н.
Університет імені Альфреда Нобеля, м. Дніпро, Україна

ЛОКАЛЬНИЙ ПРОТЕСТ ЯК ФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ У ГЛОБАЛЬНОМУ СВІТІ

Ruslan Kliuchnyk, PhD in Political Science
Alfred Nobel University, Dnipro, Ukraine

LOCAL PROTEST AS A FORM OF POLITICAL PARTICIPATION IN THE GLOBAL WORLD

The article is devoted to the problem of political protest on the local level. The role of city space in a political system of a country has been shown. A complex analysis of global urbanization has been done. An axiological aspect of local protests has been observed in the context of society polarization. A special attention to examples from Western and post-Soviet countries has been paid. Ecological, transport, economic and other reasons have been considered in the complex of factors of political protest dynamization. Using examples from Ukraine we have proved that political protests on the local level are controversial. It is underlined that political space is overwhelmed with protest movements, therefore operative crisis reaction is needed. System, structure and function, comparative and other methods have been used in the research.
Keywords: political protest, political crisis, local political space, political values.

Постановка проблеми

Політичний протест як явище багатовимірне не обмежується центральними органами влади. Органи місцевого самоврядування, що представляють інтереси територіальних громад, функціонують у схожому режимі. Ефективність їх роботи також залежить від узгодженості політичних сил, громадських організацій, ініціатив окремих впливових громадян, а також від рівня розвитку політичної системи в цілому. У сучасній політичній науці актуалізуються дослідження локально зумовлених політичних явищ, а фокус дослідницької діяльності спрямовується на міста, особливо на ті з них, які являють собою цілі регіони.

З певними застереженнями можна стверджувати, що місцеве самоврядування виникло навіть раніше, ніж держава і центральна влада, тому що перші державні утворення (єгипетські номоси, грецькі поліси) являли собою не що інше, як самоврядні міста чи поселення з невеликою прилеглою територією або ж без неї. Нині ж окремі міста посідають у світовому політичному та економічному розвитку надзвичайно важливе місце, співставне з роллю держав. У багатьох сучасних країнах на локальному рівні відбуваються процеси, аналогічні тим, що тривають у вищих ешелонах влади. Відтак, дослідження кризових явищ у масштабі територіальних громад дозволяє глибше пізнати їх сутність і на загальнонаціональному рівні. Дослідження протестів у міському просторі, безперечно, потребує теоретико-методологічного синтезу, зокрема, залучення економічної та соціологічної методології.

Аналіз наукових досліджень

Дану проблематику досліджували В. Гельман, Т. Калиновська, С. Стоун, А. Фомічов та інші вітчизняні та закордонні вчені. Зусиллями науковців на сьогодні створено як теоретико-методологічний інструментарій, так і накопичено значний емпіричний матеріал, який дозволяє досліджувати протестні рухи. Р. Мілкмен простежує кореляцію між соціально-економічним становищем молодого покоління та політичними протестами. Б. Філатов пропонує розглядати громадські (а серед них і протестні) рухи як чинник інституційної імплементації принципів політичного патріотизму. При цьому сучасна політична наука, безперечно, потребує комплексного підходу до дослідження співвідношення локального протесту та феномену глобалізації в контексті розширення участі громадян у політиці.

Метою нашої статті є дослідити особливості локального протесту як форми політичної участі громадян у глобальному світі. **Завданням** статті є виокремлення основних чинників формування протесту у міському просторі.

Виклад основного матеріалу

Актуальність дослідження протестів на локальному рівні пов'язана зі зростанням значення нинішніх потужних агломерацій та їхніх об'єднань, які перетворилися на свого роду «регіони-держави» (наприклад, Ломбардія в Італії, Баден-Вюртемберг у Німеччині, Область затоки Сан-Франциско у США, а також окремі міста світового значення: Лондон, Москва, Нью-Йорк, Париж, Сеул, Токіо тощо). На початку XXI ст. актуалізується проблематика становлення нових міських угруповань, котрі стають центрами фінансового, промислового, культурного, політичного життя розвинених держав.

На нашу думку, будь-яке місто являє собою унікальний феномен, для якого важливі його місце розташування (на березі річки, моря, у горах, серед лісів тощо), внутрішня динаміка (міграція) і соціальна структура. Сутність глобалізації стосовно міст полягає в концентрації найважливіших економічних, фінансових, політичних функцій у декількох найбільших центрах-містах. Особливе змагання йде між так званими глобальними містами, географічна дистанція між якими у кінцевому результаті на даному історичному етапі вже не має принципового значення (Москва – Лондон, Шанхай – Сінгапур, Лос-Анджелес – Токіо). Основою виняткового статусу таких міст у сучасному світі, за словами Т.Л. Нагорняк, є їх людський капітал, а саме надзвичайно високий рівень його концентрації на обмеженій території[1]. Глобальне місто представляє собою ієрархізовану економічну систему, де кожен елемент конкурує з іншими за те, щоб просуватися у напрямку її вершини. Отже, глобальні міста – це найбільші світові центри, місця концентрації найважливіших економічних, фінансових, політичних функцій, що займають стратегічні місця у світовій економіці. Вони, як правило, концентрують командні функції і сервісні фірми високого рівня, зорієнтовані на всесвітні ринки[2].

Звичайно, далеко не кожне місто здатне потрапити до числа глобальних центрів; конкуренція між світовими містами стає дедалі жорсткішою. На початку XXI ст. серйозних змін зазнають основи політики крупних міст, що спрямована на входження до числа найбільш значущих міст світу. Задачі формування сприятливого місцевого середовища відсуваються на другий план. Відтак, даються взнаки негативні тенденції у розвитку міст, що є своєрідною платою за новий статус. Це проявляється, зокрема, у стандартизації розвитку міст, їх перенаселення, зростання соціальної нерівності. Втім, головний вектор розвитку XXI ст. чітко простежується: формування транснаціональних урбаністичних систем[3]. Глобальні міста часто формують власні інтереси і ресурсні можливості їх відстоювати, відтак стають активними, функціонально значимими і впливовими акторами світової політики, іноді більш важливими, ніж деякі держави.

Втім, найдраматичніші зміни відбуваються у країнах, що розвиваються, де вибухоподібне зростання нечисленних мегаполісів, що беззастережно домінують на просторах великої протяжності, є структурно не забезпеченим і відбувається на тлі катастрофічної деградації сільської місцевості та малих міст. Надзвичайно інтенсивне зростання демонструють міста найбідніших країн, що частково пояснюється запізненням урбанізації. Абсолютна більшість міст, де населення до кінця 2000-х років перевищило 10 мільйонів, належать до цих країн: Сан-Паулу, Ріо-де-Жанейро (Бразилія), Мумбаї, Делі (Індія), Шанхай (КНР), Дакка (Бангладеш), Карачі (Пакистан), Каїр (Єгипет), Маніла (Філіппіни), Лагос (Нігерія) та ін. За даними, які наводить Н.В. Панкевич, населення найбільших центрів Анголи, Чаду, Руанди з 1950 р. зросло у 90 разів, а нігерійської столиці Абуджі – у 138 разів[4]. Більшість цих міст являють собою нетрі, якість життя мешканців яких близька до середньовічної. Нові міські еліти мають здатність до соціальної та географічної мобільності, у той час як для переважної більшості населення соціальні ліфти не працюють взагалі.

Сучасне місто, являючи собою продукт глобалізації та урбанізації, є особливо вразливим в умовах криз, протестів і загроз глобального характеру. Мегаполіс, з одного боку, виступає

[1] Нагорняк, Т.Л. (2013). Міста як бренди за умов глобалізації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія», 1,* 41.

[2] Воронін, І.М. (2009). Формування глобальних міст як результат впливу процесів глобалізації та інформатизації на систему розселення. *Наукові записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Географія», 2,* 167.

[3] Слука, Н.А. (2005). Эволюция концепции «мировых городов». *Региональные исследования, 3 (5),* 34.

[4] Панкевич, Н.В. (2013). Политическая стратегия российской урбанизации. *Полис, 1*, 78.

показником проблем усієї світової спільноти, а з іншого – є осередком скупчення проблем національної держави. Протести в окремому місті можуть проявлятися гостріше, ніж у державі в цілому, оскільки ритм міського життя цьому сприяє[1]. Ще на початку 2000-х рр. дослідники наголошували на важливості контролю над простором міста, наводячи приклади «автомобільних» та «пішохідних» протестів у Белграді[2].

Так, Москва є перенаселеним містом з високою загрозою терористичних актів. Як і інші глобальні міста, її населяють представники різних мовних та релігійних громад, великою є кількість нелегальних мігрантів, які часто формують гетто, як у Лондоні, Нью-Йорку та Парижі. Причиною такого стану справ є безвідповідальність місцевої влади, тісні зв'язки чиновників з мафією, яка контролює нелегальну міграцію, пасивність населення і його небажання звертатися до правоохоронців, що, у свою чергу, викликане недовірою до виконавчої влади і поліції. Одна з перших криз такого роду сталася у 2010 р. після вбивства футбольного уболівальника групою нелегальних мігрантів. Було організовано низку акцій протесту, під час яких москвичі висловили свою недовіру до чинної влади, як московської, так і федеральної. Втім, рішучих заходів проведено не було, і у 2013 р. вибухнув новий конфлікт, також спричинений вбивством росіянина іноземцем у московському районі Бірюльово Західне, фактично перетвореному на іммігрантське гетто. У відповідь на це громадяни Росії, передусім представники титульної нації, організували низку мітингів, пікетів та навіть погромів, скоординувавши свою діяльність через Інтернет. Було завдано шкоди інфраструктурі району, пошкоджено крамниці, автозаправки, кафе, що належали емігрантським діаспорам. Лише після цього міська влада вдалася до рішучих дій, а саме: було проведено арешти і депортацію нелегальних мігрантів, посилено охорону муніципальних об'єктів, звільнено з посад низку службовців вищого рангу, у тому числі голову адміністративного округу, де відбулися безпорядки, та місцевого шефа поліції. Криза отримала широкий розголос в Росії та за її межами, оскільки нелегальні мігранти є громадянами країн близького і далекого зарубіжжя. Парадокс ситуації полягає в тому, що за сучасної економічної моделі Москва не зможе повністю відмовитися від іноземної робочої сили, а це сприятиме збільшенню питомої частки мігрантів і, як наслідок, посиленню напруженості в місті. На нашу думку, подібна ситуація у Москві та інших російських мегаполісах сприятиме зростанню популярності правих, націоналістичних партій, які у перспективі можуть потрапити до російського парламенту.

Що ж до країн перехідного режиму, які не мали соціалістичного минулого, то ситуація в них здебільшого є схожою. Прикладом кризи у Туреччині можна назвати події у Стамбулі 2013 р. Як відомо, столицею країни є Анкара, проте основним економічним та культурним центром залишається Стамбул, який є одночасно і містом, і провінцією. Криза розпочалася через бажання міської влади знести парк Таксім Гезі та побудувати на його місці торговельний комплекс. Екологи та громадські активісти 28-29 травня 2013 р. облаштували на території парку наметове містечко і заявили про наміри захищати зелені насадження, при цьому висуваючи вимоги не до центрального уряду, а лише до міської влади. Не було враховано те, що через тісні зв'язки мерії з бізнес-колами було вирішено вдатися до розгону пікетувальників силами поліції і звільнити територію для подальшої забудови. Так, 31 травня 2013 р. проти демонстрантів було застосовано водомети і сльозогінний газ, втім кількість протестувальників дедалі збільшувалася, а протести охопили Істікляль – центральний проспект міста. Заворушення спостерігалися також у стамбульскому районі Бешикташ.

Спроба розгону демонстрантів призвела до посилення протестних настроїв не лише в Стамбулі, а й в усій Туреччині. Громадяни за допомогою соціальних мереж і форумів організували протягом червня 2013 р. акції в Анкарі, Анталії, Ізмірі та інших містах, у цей же час у Стамбулі тривали барикадні бої, під час яких загинули 10 осіб. Змінився не лише масштаб кризи, а й її характер: відтепер громадяни вимагали не лише відмови мерії від будівництва, а й відставки уряду Р. Ердогана. Враховуючи те, що Р. Ердоган уособлює праве, проісламське (антизахідне) крило турецького політикуму, протест набув ціннісного та легітимаційного характеру. Як слушно зауважує А. Мартиросян, площа Таксім є для турецької громадськості символом світської держави,

[1] Плотичкина, Н.В. (2012). Город как пространство политической повседневности. *Человек. Сообщество. Управление, 1,* 158.

[2] Jansen, S. (2001). The streets of Beograd. Urban space and protest identities in Serbia. *Political Geography, 20*, 39-40.

а протести проти забудови – просто верхівка айсберга[1]. Протестувальники вимагали не лише відставки уряду (легітимаційний аспект протесту), а й відмови від курсу на поступову ісламізацію країни, що триває протягом останніх років (ціннісний аспект). Під час протистояння між опозицією та міською владою виникло слово chapulling (калька від турецького слова «çapulcu» (грабіжники), яким охарактеризував мітингувальників Р. Ердоган). Термін chapulling у міжнародному політичному дискурсі став означати боротьбу турків за право на сприятливе довкілля[2]. Таким чином, протест у Туреччині вплинув на світовий політичний дискурс, багато в чому визначивши порядок денний. Втім, виконані були лише першочергові вимоги: будівництво було скасовано, але уряд залишився у повному складі. Істотно знизилася довіра до Р. Ердогана й серед політичної та військової верхівки, що стало передумовою путчу 2016 р.

Найчастіше причинами протесту в окремо взятому місті є: 1) відсутність у муніципалітетів фінансових засобів для ефективної реалізації своїх повноважень; 2) непідготовлені до самоврядування виборні голови і депутатський корпус; 3) патерналістське налаштування населення, що не сприймає свою «малу батьківщину» як об'єкт самоуправління і не бажає наявними засобами брати участь у вирішенні проблем локального характеру[3].

Російський політолог В. Гельман окреслив чотири сценарії виходу з невизначеності в умовах суспільної трансформації: війна усіх проти всіх, боротьба за правилами, співтовариство еліт, «переможець отримує все». Їх можна розглядати як сценарії взаємодії елітних акторів[4]. Власне, описаний ним сценарій «війни усіх проти всіх», коли політичні сили та громадські організації протягом тривалого часу не здатні виробити консенсусу, фактично є синонімом політичної кризи локального характеру.

В умовах перехідного політичного режиму органи влади на місцях перебувають у процесі пошуку оптимальних сценаріїв взаємодії. Важливою проблемою є забезпечення легітимності прийнятих нормативно-правових актів місцевих рад, що означає їх визнання та сприйняття місцевою громадськістю[5]. Основний акцент діяльності політичних сил на локальному рівні часто зміщується з суто політичної в економічну і соціальну площини. Крім того, локальні протести у країнах з нестабільною демократією часто набувають рис міжетнічних чи міжконфесійних сутичок. А якщо протестний рух сформувався у столиці держави або у мегаполісі, то події отримують загальнонаціональний і навіть міжнародний резонанс.

Серед найбільш показових для політичної науки локальних протестів, що викликали міжнародний резонанс на пострадянському просторі, можна назвати ситуацію у м. Жанаозен (Казахстан). Починаючи з травня 2011 р., працівники промислових підприємств (переважно, задіяні у нафтопереробній галузі) регулярно проводили страйки з вимогою підвищення зарплат та поліпшення умов охорони праці. У грудні того ж року, після кількох невдалих спроб домовитися з роботодавцями, у центрі Жанаозена відбулися масштабні акції протесту, що переросли у зіткнення з поліцією. Через вищеозначені обставини кілька людей загинули. У Жанаозені було порушено розклад руху залізничного та іншого транспорту; закрито всі установи та підприємства[6]. За кордоном пікетували посольства та консульства Казахстану, а профспілки інших держав світу висловили солідарність з казахськими нафтовиками.

Слід розглянути кейс Естонії – пострадянської країни, яка сьогодні посідає 7 місце за рівнем економічної свободи. Незважаючи на помітні успіхи у конституюванні демократичної системи, у країнах Балтії існують і проблеми. Слід окремо відзначити те, що мешканці Естонії є носіями різних політико-ціннісних орієнтацій: титульна нація (естонці) у переважній більшості орієнтується на ліберально-демократичні цінності, у той час як російськомовна меншина (частина з них є

[1] Мартиросян, А. (2013). Интенсификация политического протеста в процессе глобализации и развития сетевых коммуникаций. *21-й век, 4,* 68.
[2] Kılıç, M. (2013). Chapulling Turkish Spring: Strike of an Unpredictable Synchronization. *Turkish Journal of Politics, 1,* 132.
[3] Плешаков, С.А. (2009). *Сообщества и Альянсы на муниципальном уровне. Сборник лучших практик взаимодействия населения и власти в решении местных проблем*. Новосибирск: АСДГ, 158.
[4] Гельман, В. (1998). Как выйти из неопределенности? *Pro et Contra, 3,* 33.
[5] Калиновська, Т. (2010). Вимоги легітимності нормативно-правових актів місцевих рад. *Право України, 12,* 291.
[6] Ключник, Р.М. (2012). Просторово-часовий вимір політичних криз. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія. Соціологія. Політологія», 22,* 177.

негромадянами чи громадянами Росії) частково поділяє імперські та навіть радянські цінності. Відтак, навіть локальні протести в Естонії набувають ціннісного забарвлення. Прикладом є масштабний локальний протест у 2007 р., коли естонська мерія перенесла пам'ятник радянським військовослужбовцям з центральної площі міста на військовий цвинтар. Адже на думку більшості естонців, перебування країни у складі СРСР було окупацією.

Проросійська громада Таллінна створила групу «Нічний дозор», яка проводила пропагандистську роботу, влаштовувала мітинги та пікети. Під час безпорядків одна людина загинула. Протягом кількох годин усі організатори безпорядків були затримані, а осередки заворушень локалізовані і ліквідовані силами поліції та добровільних формувань «Кайтселійт». Мерія заборонила будь-які масові акції на території столиці до 11 травня з метою недопущення нових зіткнень[1]. Таким чином, кризу було вирішено за допомогою силовиків, втім, це забезпечило тривалу стабільність: протягом останніх десяти років протести такого роду в Естонії не траплялися.

Наміри міської влади Сантьяго (столиці Чилі) реорганізувати систему міського транспорту «Трансантьяго» також призвели до протестів. Заради забезпечення ефективності, мерія запропонувала скоротити кількість автобусів удвічі, передавши маршрути від малих незалежних операторів декільком великим компаніям. Збільшення кількості пересадок збільшило кількість часу, який потрібно було витратити на дорогу. Значну кількість протестувальників становили корінні мешканці – мапуче – які не мали власного автотранспорту[2].

Ситуація у Горлебені (ФРН) має екологічне підґрунтя: у 1977 р. там було створено сховище відходів ядерної енергетики. Втім, після протестів 1979 р. уряд Німеччини оголосив мораторій на захоронення відходів після масових акцій протесту. Коли у 2010 р. мораторій було знято, акції протесту відновилися, що призводило до сутичок громадян з поліцією. Незважаючи на те, що за геологічними умовами для створення сховища більше підходять баварські та баден-вюртемберзькі землі, сховище продовжує функціонувати у Нижній Саксонії. Втім, партія ХДС-ХСС чітко уявляє, що розташування таких обєктів на території південних земель знизить підтримку цієї партії на виборах у цих регіонах, де вона набирає більшість голосів.

Втім, саме у західних демократіях (передусім у США) було сформовано специфічний механізм взаємодії локальних еліт, які можуть як сприяти подоланню протестів у міському середовищі, так і поглиблювати їх – growth coalitions (коаліції зростання). Одна з перших коаліцій такого роду виникла в Атланті (штат Джорджія, США). Після приходу до влади мера М. Джексона було встановлено так звану «біполярну кооперацію» бізнесу і міської влади[3]. Ця коаліція стала свого роду прикладом для аналогічних об'єднань в Америці та Європі. Продовжуючи тему США, слід звернутися до тези Р. Мілкмен, яка наводить у якості фактору зростання протестних настроїв ринок праці та ситуацію з освітою у США. При загальному зростанні рівня освіченості, покоління «мілленіалів» платить за освіту більше, ніж попередники, а дві третини американських студентів брали кредит на навчання станом на 2011 р. (мається на увазі бакалаврський рівень освіти)[4].

Якщо взяти за основу економічні фактори виникнення кризових явищ на локальному рівні, то у даній ситуації, як стверджує А.Л. Фомічов, існують вагомі підстави для протесту в українському суспільстві: інфляція і підвищення цін на товари і послуги, невиплата зарплат[5]. Втім, наявність лише готовності до протестів недостатньо для соціального вибуху: необхідне значне погіршення ситуації у найкоротший термін, а також наявність громадських лідерів, здатних організувати громадян і координувати їх дії. Крім того, необхідні також надійні канали комунікації, що забезпечують злагодженість і кооперацію між учасниками руху.

Традиційні протестні рухи в Україні функціонують переважно на локальному рівні, обмежуючись територією одного міста, району чи області. Час від часу поблизу населених пунктів, де зберігаються отруйні речовини чи боєприпаси, виникають стихійні мітинги, які іноді досягають

[1] Полещук, В. (2008). Война памятников в Эстонии: этнический аспект. *Этнографическое обозрение, 3,* 55.
[2] Hughes, S., Mellado, C. (2016). Protest and Accountability without the Press: The Press, Politicians, and Civil Society in Chile. *The International Journal of Press/Politics, 21(1),* 55.
[3] Stone, C.N. (1989). *Regime Politics: Governing Atlanta, 1946-1988*. Lawrence, KS: University Press of Kansas, 163.
[4] Milkman, R. (2017). A New Political Generation: Millennials and the Post-2008 Wave of Protest. *American Sociological Review, 82(1),* 9.
[5] Фомічов, А.Л. (2011). Стан та умови реалізації протестного потенціалу в Україні на сучасному етапі. *Гілея: науковий вісник, 54,* 528.

своєї мети. Так, у 2009 р. акції протесту у Тернопільській та Львівській областях змусили владу ліквідувати сміттєзвалища біля населених пунктів. Варто погодитися з Б. Філатовим у тому, що у протестних рухах на українських теренах втілилися як недосконалість вітчизняної соціальної структури, так і волюнтаристські тенденції у діях влади[1]. Отже, перспективи мінімізації негативних наслідків протесту вбачаємо перш за все у зростанні політичної відповідальності представників еліт, передусім локальних.

Висновки

Отже, політичний протест має не лише національну, а й локальну складову. Проблеми міського життя дуже часто спонукають людей до протестної участі для захисту своїх прав. Фактори таких рухів можуть бути різними: від власне політичних до екологічних та транспортних. Протестний рух як інституційна форма втілення принципів демократії властивий як сталим демократіям, так і транзитивним суспільствам. З огляду на широку соціальну базу, такий рух часто об'єднує представників різних демографічних груп та прибічників різних політичних доктрин. Протестний рух часто опановує політичний ринок певного міста в умовах, коли традиційні політичні партії перебувають у занепаді. Реалізація мобілізаційного потенціалу протестних рухів може сприяти оновленню міського політичного простору. Втім, часто протест переходить за межі міста і стає загальнонаціональним, дестабілізуючи політичну систему. Відтак, політологам та політикам слід усвідомити, що перенасиченість політичного простору протестними рухами свідчить про необхідність вживати заходів щодо оперативного кризового реагування.

References:

1. Nahorniak, T.L. (2013). Mista yak brendy za umov hlobalizatsii [Cities as brands under globalization]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriia «Filosofiia. Politolohiia»* [The Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy. Political Science], *no. 1,* 40-44 [in Ukrainian].
2. Voronin, I.M. (2009). Formuvannia hlobalnykh mist yak rezultat vplyvu protsesiv hlobalizatsii ta informatyzatsii na systemu rozselennia [Forming of global cities as a result of globalization and informatisation process on settlement system]. *Naukovi zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V.I. Vernadskoho. Seriia «Heohrafiia»* [Scientific Notes of V. Vernadsky Tavria National University. Geography], *no. 2,* 167-172 [in Ukrainian].
3. Sluka, N.A. (2005). Evoliutciia kontceptcii «mirovykh gorodov» [The evolution of "world cities" concept]. *Regionalnye issledovaniia* [Regional Studies], *no. 3(5),* 19-37 [in Russian].
4. Pankevich, N.V. (2013). Politicheskaia strategiia rossiiskoi urbanizatcii [Political strategy of Russian Urbanization]. *Polis* [Political Studies], *no. 1,* 72-85 [in Russian].
5. Plotichkina, N.V. (2012). Gorod kak prostranstvo politicheskoj povsednevnosti [A city as a space for everyday political life]. *Chelovek. Soobshhestvo. Upravlenie* [Human. Community. Governance], *no. 1*, 154-159 [in Russian].
6. Jansen, S. (2001). The streets of Beograd. Urban space and protest identities in Serbia. *Political Geography*, *20*, 35–55 [in English].
7. Martirosjan, A. (2013). Intensifikacija politicheskogo protesta v processe globalizacii i razvitija setevyh kommunikacij [Intensification of poilitical protest under globalization and network communication development]. *21-j vek* [21st century], *no. 4*, 60-72 [in Russian].
8. Kılıç, M. (2013). Chapulling Turkish Spring: Strike of an Unpredictable Synchronization. *Turkish Journal of Politics*, *no. 1*, 131-144 [in English].
9. Pleshakov, S.A. (2009). *Soobshhestva i al'jansy na municipal'nom urovne. Sbornik luchshih praktik vzaimodejstvija naselenija i vlasti v reshenii mestnyh problem* [Communities and alliances on municipal level. Collection of the best practices of population and government interaction for resolving local problems]. Novosibirsk: ASDG, 158-168 [in Russian].
10. Gel'man, V. (1998). Kak vyjti iz neopredelennosti? [How to quit uncertainty?]. *Pro et Contra, no. 3,* 22-39 [in Russian].
11. Kalynovska, T. (2010). Vymohy lehitymnosti normatyvno-pravovykh aktiv mistsevykh rad [Legitimacy demands of legislation acts of local councils]. *Pravo Ukrainy* [Law of Ukraine], *no. 12,* 283-292 [in Ukrainian].
12. Kliuchnyk, R.M. (2012). Prostorovo-chasovyi vymir politychnykh kryz [Space and time dimensions of political crises]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriia «Filosofiia. Sotsiolohiia. Politolohiia»* [Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series. Philosophy. Sociology. Political Science], *no. 22,* 176-180 [in Ukrainian].

[1] Філатов, Б.А. (2017). Громадські рухи як чинник інституційної імплементації принципів політичного патріотизму. *Evropský politický a právní diskurz, Vol. 4, Iss. 6,* 111.

13. Poleshhuk, V. (2008). Vojna pamjatnikov v Jestonii: jetnicheskij aspekt [Monument war in Estonia: ethnical aspect]. *Jetnograficheskoe obozrenie* [Ethnographical review], *no. 3*, 103-118 [in Russian].
14. Hughes, S., Mellado, C. (2016). Protest and Accountability without the Press: The Press, Politicians, and Civil Society in Chile. *The International Journal of Press/Politics, 21(1),* 48–67 [in English].
15. Stone, C.N. (1989). *Regime Politics: Governing Atlanta, 1946-1988*. Lawrence, KS: University Press of Kansas, 305 + xii pp [in English].
16. Milkman, R. (2017). A New Political Generation: Millennials and the Post-2008 Wave of Protest. *American Sociological Review, 82(1),* 1-31.
17. Fomichov, A.L. (2011). Stan ta umovy realizatsii protestnoho potentsialu v Ukraini na suchasnomu etapi [State and conditions of protest potential realization in modern Ukraine]. *Hileia: naukovyi visnyk* [Hileya: scientific bulletin], *no. 54,* 526-530 [in Ukrainian].
18. Filatov, B.A. (2017). Hromadski rukhy yak chynnyk instytutsiinoi implementatsii pryntsypiv politychnoho patriotyzmu [Civil movements as a factor of the institutional implementation of the principle of political patriotism]. *Evropský politický a právní diskurz* [European Political and Law Discourse], *4, 6,* 107-113 [in Ukrainian].

Vasyl Kozma
National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine

ELITIST PERSONALITY IN POLITICS

The features of the Ukrainian political elite formation, its efficiency and effectiveness and its influence on the economic and political transformations are researched in this article. It is stressed that the conciliation in the activities of Ukrainian elites, which existed during the first stage of transformation in Ukrainian society, has come to an end as soon as achieving the independence was not perceived with euphoria anymore and Ukraine entered the next stage of development that we can call the period of a "wild capitalism". The new social stratification of Ukrainian society develops in 1990s and at this time the main part of political and economic elite emerges. The author believes, that Ukrainian elite of the transitional period must be called quasi-elite, because its features presented to the European audience absolutely don't correspond to Ukrainian realities. Special attention is paid to the problems of correlation between the tendency to conformism and the status of a politician. The author justifies the necessity of conducting special empirical research aiming at assessing the conformism level among the high-rank public servants. In addition the phenomenon of an elitist personality and its role in Ukrainian history is overviewed.
Keywords: elite, political elite, transformation, quasi-elite, conformism, elitist personality.

Introduction

During the periods of social and political changes and modernisation transformations the so called "subjective factor" becomes very popular and wide-spread in political science. The development of the whole country and its civilisation future depend at such time mostly on the choices made by elites and politicians. Increased role of subjected factor remains one of the most important parts of historical and political process. These problems remain crucial and for the modern Ukrainian state, because the political leadership even now, after twenty five years of independence, still can't offer a definition and put an end to the discussions on the topics: "who are we" and "what are we trying to build?". One of this uncertainty's reasons is the problem of human resources; more precisely it is lack of unordinary and bright personalities with high intellectual, professional and moral qualities in political establishment who are also capable of effective administration and have a sense of responsibility and moral duty.

As a well-known English thinker Francis Bacon once noted, it is not a secret that most of politicians are not educated in the spirit of duties and respect to common good; instead they measure everything through their personal interests and consider themselves to be the centre of the world as if all lines must lead to them and their destinies, they absolutely don't care about the "ship" of state even if it is in the middle of disaster and want just to escape themselves on the "boat" of their own prosperity benefit"[1].

Nowadays, Ukraine is undergoing the difficult social transformations process, our values, priorities and ideals of social and political sphere are being redefined and reassessed and that causes many different problems in mass consciousness which vary from apathy, apoliticality, confusion to emerging of extremists movements and disappointment in "everything new"[2]. Disappointment and despondency were those factors that led Ukrainians to the squares and streets in the 2013-2014-s years. Democratic changes in all spheres of life in our country are the consequences of the past revolutionary movements. The events of 2013 opened the new ways of citizen's mass participation in politics. Real preconditions for political competition have emerged offering the new opportunities for political self-realisation. Now as never before, there is a need for a personality in politics, a leader, who is able to generate and implement innovative ideas, which would positively impact the life of Ukrainian society. It might seem strange but the Euromaidan of the 2013-2014 years and the following events didn't lead to appearing of the new bright and outstanding personalities

[1] Бэкон, Ф. (1977). Сочинения в двух томах. *Том 1*. Москва: Издательство «Мысль».
[2] Березанська, О. (2011). Соціалізація особистості як основа формування і втілення системи політичних цінностей на національній основі. *Політологічні студії, вип. 2,* 205−215.

in Ukrainian politics. Those people who managed to get involved into politics after the Euromaidan didn't create one integrated team and were not able to create new political parties and social movements. Apparently Ukrainians now don't trust politicians and other people related to politics because of ongoing skeptical attitude towards politics in our society. The revolution heroes adored on the barricades easily lose people's support at polling stations. The power of the crowd is often used by politicians to achieve their own goals. In such situation the political, intellectual, business and cultural elite must have taken responsibility for democratic transformations, but it became clear that even the elitist level of political conscience of Ukrainians is too low to contribute to successful modernisation reforms.

Society transformation and the emergence of quasi-elite

The transformations in the Eastern Europe of the end of 1980-s and the beginning of 1990-s modified the social structures, inherited from socialism. At the same time, the new structures, caused by free-market transformations, have emerged. This all happened in the atmosphere of recusal of the egalitarian slogans and collectivists strategies of social development. The ideology of personal success began to dominate in social discourse. Alongside democratisation, the new channels of different social groups' interests' articulation have emerged, namely – political parties. For example, political leadership in Czechoslovakia has fully changed in contrast to former soviet republics, where nothing of this kind happened after 1991. But in Czechoslovakia the transformations were fostered by the victory of the Citizen forum at the 1990 elections, which united the majority of anticommunist powers. During the first years of Ukrainian independence, all projects of market and democratic reforms were based on simplified ideas of elite groups about liberal values, according to which the reforms of post totalitarian society are aimed just to achieve formal features of political democracy and economic prosperity. With the idea that the substance of free-market economy lies in dominance of private property, Ukrainian reformers considered fast privatization to be their main goal. As a result the way the institutional transformation in property system was held, appeared to be unnatural to the system of transitional society. All public policy reform projects have left aside the tasks of formation of social structures (non-economic) that could provide social efficiency of free-market economy. This "neoliberalism" indicates the unsatisfactory level of elite group's strategic culture. The abovementioned factors lead to destruction of the state's ability to formulate and implement decisions in the best interests of the entire society, instead of the interests of administrative and business groups. Destruction of state's ability contributed to establishing of oligarch capitalism with certain features of formal democracy and free-market, corruption spread as a form of sub-legal regulation of business and political elites' activities, poverty among population and on-going social tensions[1].

At the beginning of transformation of Ukrainian society, the main role was played by coordination in elite activities. But this coordination came to an end as soon as achieving the independence was not perceived with euphoria anymore and Ukraine entered the next stage of development that we can call the period of a "wild capitalism". The new social stratification of Ukrainian society developed in the stormy 1990s and at this time the main part of Ukrainian political and economic elite emerged. Let's note again that the process of social stratification and elite establishment still continues and it is far from finishing. In our opinion, the Ukrainian elite of transitional period should be called quasi-elite, because its features, presented for the European audience, absolutely don't correspond to Ukrainian realities. Ukrainian elite still didn't manage to carry out complex and qualitative socio-economic transformations, to pass a test on moral and professional maturity etc. And even more, we can say that inside Ukrainian quasi-elite a new contra-elite has emerged, aimed at achieving and holding power. The fact that quasi-elite is closed is due to unwillingness to share authorities, privileges and sources of enrichment etc. The ways of vertical mobility and the channels to enter high-rank elite groups remain closed to people from other groups of society.

The administrative-political quasi-elite dominates now modern Ukrainian society, it is vertically structured (regional and local level) and tries to use administrative resources to control and influence other elites and sub-elitist groups (business elites, and also information, intellectual, scientific and cultural elites etc.). A characteristic feature for replenishing the first elite layer is the rotational scheme: "administrative-political elite – business elite" and it is to stress: these two elites are mostly united.

The monopolization of power by a small group of people and the existence of a formal and unformal decision-making centres appear to be the specifics of Ukrainian power division. The next step is to include

[1] Валевський, О. (2007). *Держава і реформи в Україні: аналіз державної політики в умовах трансформації суспільства:* монографія. Київ: Національна академія державного управління, 217.

people from the closest circle (like assistants, advisors, consultants, relatives etc.) to the highest elite level. There are a lot of half-elitist, non-elitist and non-professional persons in the groups of influence in Ukrainian politics. This feature of the Ukrainian high political elite formation is played back in vertical shift – in the highest levels of regional power and in horizontal shift – in other power centres (government, parliament, central administrative stuff of political parties and social movements).

The analysis of elite's establishment mechanisms is a very important part of their description. The new Ukrainian elite have already passed the period of "initial stabilisation" and it is already mostly balanced, but this process is not over yet. Ukrainian elite is becoming again closed and isolated from the society. The trend of "aristocracy" discovered by Gaetano Mosca is coming into action. In G. Mosca' so pinion, it's this ruling class who carries out all political functions, possesses power and takes advantages of it.[1] It is possible that this elite may undergo some changes, but they are not connected with welcoming new people; the situation is rather opposite, the changes are connected with young elite generation coming to power and replacing older generations. This stage is characterized by institutionalization of the Ukrainian elite, making it more similar to the western elites. But on the other hand, frame rotation remains as it was before. Now the rotation can be described by the following pattern: "political elite – administrative elite – business elite". The above-mentioned trends of establishing of Ukrainian elite and its social context show clearly the public-private cooperation specifics in modern Ukraine. These trends indicate the presence of authoritarianism at all levels of Ukrainian elite. In this context, we can use the notion "elitocracy", which means that elite groups concentrate great potential and resources of influence on society but aspire to be separated from people. The representatives of elite groups are now concentrating not just political power but also the right to dispose of the wealth and resources of society as well as people's freedom and lives, but citizens have not delegate this right to anyone. In our opinion, it is absolutely justified that the notion "elite" is perceived mostly negative in Ukrainian society.

Two key elements of transition were not achieved in Ukraine, namely: the transformation of the old structures into new political institutions, acting in accordance with democratic procedures and political consensus. The formation of multi-partial system, reflecting the social structure of society, still didn't take place in the past 25 years of Ukrainian independence. The process of reforms has become an object of manipulations by political leaders due to the lack of democratic traditions. Many factors, such as manipulating of media by public authorities, lack of separation of powers, have led to emerging of political regime balancing between democracy and authoritarianism.

Ukrainian elites (political, economic, intellectual etc.) are still in the process of development, but in each society there is a group of people that defines during certain period of time the character of society, tries to move social progress forward due to its activeness and energy, becomes the main representative of ideas and spirit of society, defines political and geopolitical goals. This group may be very small, with social and religious differences, but it exists almost always. The need for such group, known earlier as aristocracy, is obvious and now we call such group "national elite". Its function is to keep the state stable and prevent its destruction[2].

At the present stage of socio-political development in Ukraine, the political elite has a lot of influence on society, but the challenges that our country is facing, making the problem of elite's quality very crucial. In our opinion, one of the most important reasons affecting the elite's quality is conformism of Ukrainian politicians.

Conformism as a way of Ukrainian political elite existence

The detailed analysis of conformism level among Ukrainian politicians is a very important scientific and practical problem; finding solution to this problem is related to the increasing of intellectual, creative and professional potential of Ukrainian politicians and their ability to make independent and responsible decisions. In addition, the importance of such studies is caused by the fact, that the need for a *Personality* in politics is very strong in Ukrainian society.

The phenomenon of conformism is usually viewed in two dimensions: socio-psychological and socio-philosophical. Many scientists have shown interest in this phenomenon, in particular: A. Schopenhauer, A. Tocqueville, J. Mill, K. Marx, F. Engels, G. Tarde, E. Durkheim, S. Ash, M. Sherif, R. Merton and others. Despite numerous theoretical researches, there is no consensus among scientists about nature and essence

[1] Mosca, G. (1939). *The Ruling Class*. New York, 50.

[2] Сенченко, М. (2006). Хто буде при владі: еліта національна чи псевдо еліта. *За Українську Україну, 13,* 4-10.

of conformism. There are many ways of defining the notion "conformism", but it was not our goal to present them in the article. Let's concentrate on socio-political aspect of this phenomenon and base on the definition from encyclopaedic dictionary of political science. So, conformism (from late Latin *conformism* – similar, relevant, consent) – passive and adaptive admission of existing standards in one's behaviour, full recognition of existing orders, norms and rules under pressure of external circumstances, contrary to the own beliefs. Conformity to social norms may be obvious (coercion) or latent (influence of traditions and the opinion of the majority). Conformism is a social and psychological point of a person, which reveals in attempts to avoid independent decisions and to adopt the existing behavioural standards and evaluations etc. Conformism is usually wide-spread in totalitarian society, regardless of its socio-economic base. Promotion of conformism with the measures of ideological influence leads to "melting" of an individual in social organisations, stereotypical thinking and losing an independent opinion[1].

This definition contains an emotional element and tells a reader that conformism is a negative phenomenon. But it is almost impossible to give an unambiguous estimate of conformism from scientific point of view. Sometimes people understand conformism as solidarity, patience, obedience, social passiveness etc., but it's necessary to distinguish between these concepts. Each phenomenon has its own negative and positive sides. Let's give some examples. The most positive aspect of conformism might be integrity promotion in society, especially during the "hard times" of its history. And even more, we can claim that due to conformism, Ukrainian people have survived during all the centuries before gaining independence in 1991. This phenomenon has also a negative side, in particular: conformism limits the ability of people to think independently and to make decisions; under the pressure of state authoritarianism, conformists' conscience is being formed, which can evolve in a certain mentality type, characterized by unconditional obedience to authority etc.

Even without conducting special researches, we can claim that the majority of people are conformists. The main reason of conformal behaviour is in human psychics, because most of us are concerned or even scared of dramatic changes in our lives. This type of behaviour can be seen among Ukrainian politicians. They change their mind frequently, resort to manipulations and lies, transfer from one political party to another, so they, just like other people, accommodate and survive (*according to Darwin).* But in our opinion, it is wrong to explain everything to mentality and psychological characteristics of human personality. As we are not analysing all people in this article, except of one group of society, very privileged and empowered, it is necessary to research the phenomenon of conformism in some more detailed manner. The political leadership is responsible for establishing social norms of behaviour, morality and other rules. And even more, conformism among politicians can lead to the crisis of the political system, and we had this example in Ukraine in 2013. It was fear of being kicked out of the group and going against the will of the leader, that prevented all empowered politicians from resisting unlogic and unjustified acts of president Yanukovych. By the way, the desire to subordinate to a strong leader is inherent to many people and the Ukrainians are no exception. Our fellow citizens have answered the question: "Do you agree or not that several strong leaders can do for our country more than all laws and discussions?" the following way (see the table below)[2].

	1992	1994	1996	1998	2000	2006	2008	2010	2012	2014	2015
yes	**52.3**	40.5	**42.0**	**49.3**	**58.7**	**65.7**	**62.4**	**63.5**	**61.2**	20.7	**58.5**
no	30.3	17.0	17.2	14.5	21.4	18.7	20.8	19.6	20.6	16.0	23.1
not sure	16.9	41.7	40.8	36.1	19.8	15.6	16.7	16.8	17.8	63.0	15.3
didn't answer	0.6	0.8	0.0	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1	0.4	0.3	3.1

[1] Шемшученко, Ю.С., Бабкін, В.Д., Горбатенко, В.П. (ред.) (2004). *Політологічний енциклопедичний словник.* Київ: Генеза.

[2] *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (2015). Збірник наукових праць. Київ: Інститут соціології НАН України. Вип. 2(16), 538.

The data from the table can give us a reason to state, that the nature of conformism in Ukraine is related to our society's system of norms and values. This system was shaped under the influence of our soviet past, and it reveals in mass consciousness through such qualities as political passiveness, unwillingness to be proactive, orientation to a strong leader etc. And here we have to figure out some issues. There is an idea that in politically restrictive societies, risk of non-conformists' movements rises dramatically and it leads to increased level of political participation of citizens, emerging of opposition and new political leaders etc. But this approach, at first sight, contradicts our conclusions about the nature of Ukrainian conformism. The solution for this problem is to be searched in understanding the political regime in the Soviet Union. The soviet authorities managed to suppress all attempts to show discontent among citizens due to totalitarian mechanisms of control, and finally it helped to raise fear of the ruling system in mass-conscience. Sigmund Freud, the well-known psychoanalyst, considered intimidation and violence to be very important and dominant factors in promotion of social conformism. That's why we can suggest that Ukrainian conformism emerged as a result of genetically inherited fear. Only as time goes by, the new generations of Ukrainians will be able to get rid of fear and phobias, so the conformism level will be absolutely different.

The nation that was living under foreign oppression and the culture which was undergoing total ruination, usually begin to achieve new mental features. So the people of such nation usually develop an ability to abide to the rulings of strangers (mimicry), they formally admit alien ideals and norms and become conservative to keep their own ethnical characteristics, acquire a complex of inferiority. Ukrainian experience shows that political culture of enslaved nation is increasingly characterised by conformism, neglect of its own traditions and symbols, domination of alien values and norms in social consciousness and social relations, increasing amorality and psychology of slaves. The mentality undergoes deformations: it actually has two controversial sectors; at the low level there are own features but they are "covered" with new mental characteristics. The political culture undergoes the same transformation. And it's no wonder that there is a stable component of pro-Russian subculture in modern Ukrainian political culture, which can successfully compete with the actual Ukrainian political values[1].

But in order to avoid subjective estimations of the above presented sociological survey, it is necessary to find out the correlation between the notions "strong leader" and "paternalism"; for instance in 2005 the Ukrainians' attitude toward Viktor Yushchenko looked like a belief in Messiah who must be absolutely honest. And after those presidential elections, the Ukrainians began to wait patiently for qualitative changes, forgetting that the republic (Latin – Republic) means, first of all, the common issue that requires solidarity and work from all of citizens. "In the states where people don't participate in public administration, they tend to be fond of theatre actors the same way they would have been passionate about the state affairs if they had right to participate in politics. If people don't have ambitious aspirations, it's a great disaster for republic. It happens when people are corrupted by bribes; people become indifferent, greedy for money but they are not interested in public affairs, don't think about government and its' intentions and stays in dumb tranquility"[2].

Formation of the political elite is a complicated and long process. During the years after achieving independence, a new regulatory framework was developed in Ukraine providing all the conditions for its effective activities. This effectiveness, by the way, can be measured by very simple criteria – people's quality of life. And we must clarify that we mean all population of the country but not any separate group of people. And the question of effectiveness remains open, because the establishment and existence of our national political elite is still an unsolved problem. But we are interested in studying the problem of a little bit different kind, namely: if there is a connection between politician's conformism and his/her political status; in our opinion the level of conformity is directly related to possibility to make independent decisions, which represents abilities of a politician to take responsibility and carry out political leadership. Apparently, this connection must exist. It is logical to assume, that high-profiled politicians are less conforming and vice-versa, but in order to confirm or refute this hypothesis, it is necessary to conduct special empirical researches using different methods.

[1] Козлова, О. (2014). Вплив ментальності на формування політичної культури українства. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 22, 59,* 327-332.

[2] Монтескье, Шарль Луи (1955). *Избранные произведения*. Москва: Государственное издательство политической литературы.

Right now, we can just state the obvious facts that directly or indirectly influence the level of conformity of Ukrainian politicians:

1. The political culture of Ukrainian politicians is characterized by authoritarian and patriarchal political values;
2. The spread of corruption takes place because of low levels of moral and ethical norms;
3. Incompetence and lack of professional knowledge is wide-spread among Ukrainian politicians, which leads to inability and unwillingness to take responsibility and to make decisions;
4. The Ukrainian politicians are usually involved in so-called client relations and this prevents social lifts from relevant functioning and makes politics, as professional activities, closed for different groups of population etc.

To sum it up, it is possible to come to preliminary conclusion about the nature of Ukrainian politicians' conformism, and first of all it concerns the administrators of different levels. Except the abovementioned factors, it's necessary to find out which external conditions and circumstances impact their conformity level. These circumstances, in our opinion, consist in working conditions in governmental organisations, which are functioning according to the principle of strict hierarchy. It's absolutely natural, that under such circumstances the conformity level of officials is very high. Any independent initiative may harm one's career because it's much saver to stay loyal to the senior officials and not to take responsibility.

The conformism's level of the leaders of the country is absolutely different issue because they are not that much under pressure. But there was no break-through, and we still don't' have a leader, that we can be proud of. Why? Let's try to answer this simple and at the same time difficult question. Usually, all responses are focused on finding people with a certain set of outstanding qualities and abilities; as the result we imagine an ideal portrait of a leader, worth living in Olympus among Gods. Plenty of scientific works are dedicated to research of "great state men"; we know almost everything about "our great ancestors", but this knowledge is mostly useless for us (except for the fact that it makes us well-rounded). There is no key to raising or cloning great personalities. And this is right concerning arts, literature, cinema, science and, of course, politics. The great personalities whether exist or they don't. The nature of "creation" of leaders is a "mystery" and the thinkers of all times and nations tried to understand it. Some of these thinkers suggest looking for the solution in "creative instinct", "will to power" (F. Nietzsche), the others claim that a leader is "leader of masses" (G. Le Bon), stressing on social sources of the phenomenon (G. Tarde) etc. Understanding the phenomenon of elitist leadership, human mind power, ability to show own creative potential, produce new ideas, mobilise millions of people to fulfil the goals, remain the most urgent problems of political science.

References:

1. BACON, Fransis (1977). *Sochineniya v dvuhtomah*.T.1. Moscow, "Mysl"
2. BEREZENSKA, Olena (2011). Sotsializatsiya osobystosti yak osnova formuvannya I vtilennya systemy politychnyh tsinnostey na natsionalniy osnovi. *Politilogichni studiyi.* Kamianets-Podilskiy: Kamyanets-Podil. Natsionalny Universitet imeni Ivana Ogiyenka.Vyp. 2, 205-215.
3. VALEVSKIY, Oleksiy (2007). Derzhava I reformy v Ukraini: analiz derzhavnoyi polityky v umovah transformatsiyi suspilstva: monpgrafiya. Kyiv:Natsionalna Akademiya Derzhavnogo Upravlinnya, 217.
4. MOSCA G. (1939). The Ruling Class.New York. P.50.
5. SENCHENKO, Mykola (2006). Hto bude pry vladi: elita natsionalna chy psevdoelita[Who will be in power: national elite or pseudo-elite]. *Za Ukrainsku Ukrainu.* Kyiv: Vol. 13, 4-10.
6. Politologichny Entsyklopedychny Slovnyk (2004) [Political Science Encyclopediac Dictionary]. Za red. U.S. Shemshuchenka, V.D. Babkina, V.P. Gorbatenka. Kyiv: Geneza
7. Ukrainske suspilstvo: monitoring sotsialnyh zmin (2015) [Ukrainian society: monitoring of social changes]. *Zbirnyk naukovyh prats. Kyiv: Institut Sotsiologiyi NAN Ukrainy. Vyp.2(16), 652 p.*
8. KOZLOVA, Oksana (2014). Vplyv mentalnosti na formuvanny apolitychnoyi kultury ukrainstva [Influence of mentality on the formation of apolitical culture of Ukrainians]. *Naukoviy chasopys NPU imeni M.P. Dragomanova.*[The Scientific journal of NPU named after M.P. Drahomanov], Series 22, Vol. 59, 327-332.
9. MONTESQUIEU Charles Luis (1955). *Izbrannyey proizvedeniye* [Selected works]. Moscow: Gosudarstvennoye izdatelstvo politicheskoy literatury.

Мар'яна Орлів, к. е. н.
Національна академія державного управління при Президентові України
Сергій Побігун, к. е. н.
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, Україна

ПРОБЛЕМИ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ КЕРІВНИХ КАДРІВ ОРГАНІВ ВЛАДИ І ПРІОРИТЕТИ ЙОГО ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Mariana Orliv, PhD in Economics
National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

Serhii Pobihun, PhD in Economics
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ukraine

PROBLEMS OF IN-SERVICE TRAINING FOR SENIOR EXECUTIVES OF PUBLIC AUTHORITIES AND THE PRIORITIES OF ITS GOVERNMENT REGULATION

The article analyzes the results of experts' questionnaire on the issues of in-service training for senior executives of public authorities, which was conducted in January – February 2018. The analysis is carried out in the following aspects: effectiveness and efficiency of in-service training, return on investment of its providing; measures that contributed to the development of in-service training system; level of problem of its main components; the expediency of establishing the centers of assessing the professional competence of civil servants; efficiency level of different types of education; priorities in improving the mechanisms for government regulation of in-service training for senior executives of public authorities. The study used statistical methods, which allowed to evaluate its results based on indicators of scattering, variation and consistency of expert opinions.
Keywords: in-service training, senior executives, public authorities, mechanism of government regulation, expert estimation.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Концепцією реформування системи професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад[1] (далі – Концепція реформування системи професійного навчання), передбачено комплекс важливих механізмів щодо створення належних умов для забезпечення професійного розвитку зазначених категорій, забезпечення безперервності і обов'язковості їх професійного навчання, розвитку ринку освітніх послуг у сфері підвищення кваліфікації та забезпечення ефективності співпраці всіх суб'єктів системи професійного навчання. Проте, підвищення кваліфікації керівних кадрів органів влади у цьому стратегічному документі не виділено в окремий об'єкт державного регулювання, не зважаючи на те, що Законом України «Про державну службу»[2] створено вищий корпус державної

[1] *Розпорядження про схвалення Концепції реформування системи професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад 2017* (Кабінет Міністрів України). *Офіційний сайт Кабінету Міністрів України.* <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-koncepciy> (2018, лютий, 21).
[2] *Закон про державну службу 2015* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (2018, лютий, 21)

служби та передбачено спеціальні умови його функціонування. Тому назріла необхідність у теоретичному осмисленні та емпіричному дослідженні сучасних проблем підвищення кваліфікації керівних кадрів органів влади в Україні та аналізі шляхів їх вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми забезпечення ефективності підвищення кваліфікації керівних кадрів органів влади з урахуванням зарубіжного досвіду досліджували М. Білинська, К. Ващенко, О. Воронько, Л. Гогіна, Н. Гончарук, В. Гошовська, Л. Даниленко, В. Загорський, А. Ліпінцев, С. Калашнікова, Ю. Ковбасюк, В. Луговий, В. Понеділко, Л. Пашко, І. Розпутенко, О. Руденко, С. Серьогін, І. Сурай, В. Толкованов, А. Чемерис та інші вітчизняні науковці. Вони зробили значний внесок в обґрунтування теоретичних засад, організаційне, правове, інституційне і методичне забезпечення підвищення професійної компетентності державно-управлінських кадрів. Їх розробки впроваджено у навчальний процес закладів системи підвищення кваліфікації та використано при підготовці проектів нормативно-правових актів, порядків, вимог і методичних рекомендацій з питань запровадження стандарту освітньої діяльності з підвищення кваліфікації, конкурсного відбору претендентів на заміщення керівних посад в органах влади, формування програм підвищення кваліфікації, організації формального і неформального навчання та ін. Однак, нині система підвищення кваліфікації керівних кадрів продовжує розвиватись фрагментарно, без запровадження комплексних підходів до її управління.

Мета статті – визначити основні проблеми функціонування системи підвищення кваліфікації керівних кадрів органів влади та пріоритети державного регулювання її розвитку на підставі результатів аналізу експертних оцінок.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою обґрунтування проблем державного регулювання розвитку системи підвищення кваліфікації керівних кадрів органів влади та шляхів їх вирішення у січні-лютому 2018 року проведено анкетування керівників закладів підвищення кваліфікації, експертів і науковців, які впродовж 2012-2017 років взяли активну участь у розробці методичних матеріалів з питань підвищення керівних кадрів органів влади і органів місцевого самоврядування, а також проектів Стандарту освітньої діяльності з підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування та Концепції реформування системи професійного навчання. Оскільки достовірність результатів дослідження залежить від рівня професійної компетентності і особистісних якостей експертів, основними принципами формування складу експертної групи у нашому дослідженні є:

1) поєднання висококваліфікованих фахівців у сферах державного управління, професійної педагогіки, розвитку лідерства на державній службі із «універсальними» фахівцями;

2) відсутність ротації експертів на основі проміжних результатів дослідження з метою врахування всіх думок, у тому числі відмінних від думки більшості;

3) надання пріоритету політично незаангажованим експертам з високим рівнем мотивації до реформування системи підвищення кваліфікації.

Визначення кількості експертів ґрунтувалось на принципі досягнення балансу між повнотою і трудомісткістю аналізу та точністю результатів дослідження. На основі цих підходів до дослідження було залучено 23 експерти, 70% з яких мають стаж роботи на керівних посадах в органах влади та 95,6% – на керівних посадах у системі підвищення кваліфікації, у тому числі: 7 осіб – більше 15 років, 13 осіб – 5-15 років, 2 особи – менше 5 років. Експертам було запропоновано оцінити функціонування та розвиток системи підвищення кваліфікації за такими аспектами:

1) результативність і ефективність підвищення кваліфікації керівних кадрів, окупність інвестицій на його проведення;

2) заходи, які впродовж останніх 5-ти років у найбільшій мірі сприяли розвитку системи підвищення кваліфікації;

3) рівень проблемності основних компонентів існуючої системи підвищення кваліфікації;

4) доцільність створення центрів оцінювання професійної компетентності державних службовців як окремих суб’єктів системи підвищення кваліфікації;

5) рівень ефективності різних видів формальної, неформальної та інформальної освіти у системі підвищенні кваліфікації;

6) пріоритети в удосконаленні механізмів державного регулювання підвищення кваліфікації керівних кадрів для досягнення завдань Стратегії реформування державного управління України на 2016-2020 роки.

За результатами анкетування виявлено, що, на думку 65% експертів (15 осіб), в умовах існуючої практики підвищення кваліфікації керівних кадрів органів влади інвестиції у його

здійснення окупляються. Проте 83% респондентів (19 осіб) ступінь досягнення запланованих результатів його здійснення оцінюють нижче, ніж на 75% (табл.1).

Таблиця 1

Розподіл голосів експертів щодо оцінки результативності і ефективності підвищення кваліфікації керівних кадрів

Діапазон / Показники	0-0,25	0,25-0,5	0,5-0,75	0,75-1	Більше 1
Результативність	3	0	16	4	X
Ефективність	3	0	9	8	3

Дані таблиці свідчать, що на думку ряду експертів, рівень ефективності використання ресурсів у процесі підвищення кваліфікації є вищим за 75% і 100%, навіть, якщо воно не забезпечує досягнення його цілей. Очевидно, що такі оцінки не можливо обґрунтувати вартісними показниками. Проте, їх можна сприйняти, якщо оперувати інформацією про результативні показники виконання бюджетної програми Національного агентства України з питань державної служби за 2016 рік щодо середньої вартості витрат на підвищення кваліфікації одного керівника[1], зокрема:

підвищення кваліфікації керівних кадрів, посади яких віднесено до 1-5 груп оплати праці, – 679,5 грн. на одну особу у Національній академії;

тренінги для вищого корпусу державної служби – 969 грн. на одну особу;

підвищення кваліфікації у третьому етапі щорічного Всеукраїнського конкурсу «Кращий державний службовець» – 754,7 грн. на одну особу.

Порівняно із зарубіжною практикою, такі показники є надзвичайно низькими. Тому новий механізм фінансування підвищення кваліфікації, передбачений Концепцією реформування системи професійного навчання, є важливим кроком до запровадження реальних змін у сфері підвищення кваліфікації керівних кадрів органів влади.

Оцінювання думок експертів за аспектами № 2, 3, 5, 6 будемо проводити за такими статистичними показниками:

а) середнє значення оцінок, яке характеризує узагальнену думку експертів (Y_c)

$$Y_c = \frac{1}{n}\sum Y_i$$

де n – кількість експертів, які дали відповідь щодо запропонованого компонента (фактора);

Yi – оцінка i-тим експертом відповідного компонента (фактора);

б) дисперсія оцінок, яка характеризує «розсіювання» думок експертів відносно середнього значення (Y_c)

$$D(y) = \frac{1}{n-1}\sum (Y_c - Y_i)^2$$

в) середнє квадратичне відхилення, яке виражається в тих самих одиницях, що й середнє значення оцінок (σ)

$$\sigma = \sqrt{D(y)}$$

г) коефіцієнт варіації, який дозволяє оцінити у відсотковому відношенні «розсіювання» думок експертів (V)

$$V = \frac{y}{Y_c}$$

[1] Інформації про бюджет 2016 рік (Національне агентство України з питань державної служби). *Офіційний сайт Національного агентства України з питань державної служби.* <http://www.guds.gov.ua/page/zvit-pro-vykorystannya-byudzhetnyh-koshtiv> (2018, лютий, 21).

Результати оцінювання думок експертів за цими показниками наведені у таблицях 2, 3, 4, 5.

Таблиця 2

Результати оцінювання заходів, які впродовж останніх 5-ти років у найбільшій мірі сприяли розвитку системи підвищення кваліфікації

Заходи	Середнє значення оцінок Y_c	Дис-персія $D(y)$	Середньо-квадратичне відхилення σ	Коефі-цієнт варіації V	Ранг
Удосконалення нормативно-правового забезпечення її функціонування	40,91	1020,6	31,95	78,09	3
Реалізація державних і регіональних програм	45,14	826,6	28,75	63,69	4
Реалізація міжнародних проектів	45,46	871,21	29,52	64,94	6
Використання результатів науково-дослідних робіт	35,23	808,28	28,43	80,71	1
Координація діяльності закладів системи підвищення кваліфікації	43,64	805,19	28,38	65,03	5
Покращення інформаційного забезпечення підвищення кваліфікації	48,64	690,91	26,29	54,04	7
Розвиток матеріально-технічної бази підвищення кваліфікації	42,5	916,07	30,27	71,22	2
Постійна актуалізація змісту навчальних програм	77,64	452,43	21,27	27,4	8

Показники таблиці 2 свідчать, що, на думку експертів, розвитку системи підвищення кваліфікації найбільше сприяли: постійна актуалізація змісту навчання (77,64%), покращення його інформаційного забезпечення (48,64%) та реалізація міжнародних проектів (45,46%). При цьому показники середньоквадратичного відхилення і коефіцієнту варіації оцінок за першим фактором вказують на високий рівень узгодження думок респондентів.

Найнижчий рівень значимості і найбільше розходження думок – в оцінюванні використання результатів науково-дослідних робіт» (коефіцієнт варіації – 80,71%). На нашу думку, проблема полягає у тому, що до прийняття Концепції реформування системи професійного навчання на загальнодержавному рівні не визначались пріоритети тематичних науково-прикладних досліджень у цій сфері, виконання яких забезпечується формуванням відповідного державного замовлення.

Для виявлення компонентів системи підвищення кваліфікації, які нині є найбільш проблемними, експертам було запропоновано оцінити: визначення потреб, мотивацію, планування підвищення кваліфікації, його реалізацію і контроль (табл. 3).

Таблиця 3

Результати оцінювання рівня проблемності основних компонентів системи підвищення кваліфікації

Компоненти системи підвищення кваліфікації	Середнє значення оцінок Y_c	Дис-персія $D(y)$	Середньо-квадратичне відхилення σ	Коефі-цієнт варіації V	Ранг
Визначення навчальних потреб	64,32	905,47	30,09	46,78	4
Планування підвищення кваліфікації	47,73	894,59	29,91	62,67	2
Мотивація фахівців до розвитку професійної компетентності	75,68	545,94	23,37	30,87	5
Реалізація навчальних заходів	35,23	774,95	27,84	79,02	1
Контроль підвищення кваліфікації	47,05	618,24	24,86	52,85	3

На думку переважної більшості експертів, найбільше проблем виникає з приводу мотивації фахівців до професійного розвитку (середній рівень оцінки – 75,68%, коефіцієнт варіації – найнижчий і становить 30,87%). На другому місці – визначення навчальних потреб з середнім рівнем оцінки 64,32%, але тут варіація думок є вищою – 46,78%. У цьому контексті важливо, що нові підходи до конкурсного відбору керівників та обов'язковість індивідуального планування підвищення рівня професійної компетентності актуалізують проблеми методичного та інституційного забезпечення їх оцінювання, результати якого використовуються при визначенні і узагальненні навчальних потреб. З одного боку, можна погодитись із науковцями, які вважають за необхідне створити центри оцінювання державних службовців, проте, з іншого, – такі заклади можуть стати елементом розбалансованої системи підвищення кваліфікації, в якій суб'єкти дублюють функції один одного, відсутня ефективна взаємодія між її навчальними закладами та службами управління персоналом органів влади. Тому думки експертів з цього приводу розділились наступним чином:

1) такі центри мають бути створені як окремі суб'єкти системи підвищення кваліфікації – 26,1%;

2) оцінювання рівня професійної компетентності державних службовців є функцією існуючих центрів перепідготовки та підвищення кваліфікації, або нові центри оцінювання мають бути створені на їх базі – 43,5%;

3) створення таких центрів є недоцільним – 30,4%.

Вирішуючи це питання в умовах відсутності компетентнісних моделей, професійних і освітніх стандартів, необхідно забезпечити раціональність вибору між досягненням інституційної згуртованості вже існуючих суб'єктів або створенням нових самостійних інституцій при умові попереднього аналізу економічної доцільності таких змін.

Впродовж останніх років на щорічних Рішельєвських академічних читаннях науковці і практики неодноразово піднімали питання низької ефективності навчання за професійними програмами, яке на сьогодні є єдиним формальним видом підвищення кваліфікації. Результати нашого анкетування також це підтверджують (табл. 4).

Таблиця 4

Результати оцінювання рівня ефективності різних видів формального, неформального та інформального навчання (освіти)

Види навчання	Середнє значення оцінок Y_c	Дисперсія $D(y)$	Середньо-квадратичне відхилення σ	Коефіцієнт варіації V	Ранг
Підвищення кваліфікації за професійними програмами	59,05	879,05	29,65	50,21	3
Підвищення кваліфікації за програмами семінарів, тренінгів, курсів	86,19	152,26	12,34	14,32	7
Наставництво	43,57	722,86	26,87	61,71	1
Коучинг	47,38	784,05	28,0	59,09	2
Стажування	58,81	659,76	25,69	43,68	5
Самоосвіта	65,71	1030,71	32,1	48,86	6
Діяльнісне навчання (у т.ч. на робочому місці)	58,81	1039,76	32,25	54,83	4

Зокрема, найбільш ефективним (середня оцінка – 86,19%), на думку експертів, є підвищення кваліфікації за програмами короткострокових тематичних і постійно діючих семінарів, тренінгів, спеціалізованих навчальних курсів – розходження думок з цього приводу є найнижчим з усіх виставлених оцінок у нашому дослідженні. Найменш ефективні – наставництво (43,57%), коучинг (47,38%) та професійні програми (59,05%).

На нашу думку, проблема неефективності професійних програм підвищення кваліфікації керівних кадрів органів влади має вирішуватись шляхом їх диференціації за рівнями управління

(вищий, середній, нижчий), яким відповідають різні вимоги до професійної компетентності керівних кадрів, а також запровадження спеціальних практикоорієнтованих програм. Щодо наставництва і коучингу, то ефективність їх застосування залежить від правильно обраної моделі, методу та способу реалізації. В умовах відсутності необхідних для цього методичних рекомендацій керівники можуть інтуїтивно здійснювати наставництво за універсальною моделлю, але вони не володіють інформацією про особливості застосування його дидактичних та евристичних методів, основних принципів надання зворотного зв'язку підопічному, підходи до реалізації коучингу і досягнення його мети залежно від типу референції особи, шляхи мінімізації ризиків та ін. Тому, не зважаючи на відносно невисоке значення показників середньоквадратичного відхилення оцінок для наставництва і коучингу, коефіцієнт варіації для них є найвищим (61,71% і 59,09% відповідно). Це пов'язано з тим, що серед експертів є науковці у галузі професійної педагогіки, які, на відміну від більшості керівників закладів підвищення кваліфікації, максимально високо оцінюють рівень ефективності цих форм навчання дорослих. Ми також поділяємо цю думку, тому у рамках реалізації проекту Програми TEMPUS «Освіта для лідерства, інтелігентності та розвитку таланту» (ELITE – Education for Leadership, Intelligence and Talent Encouraging) підготували навчальний посібник «Розвиток лідерського потенціалу керівника сфери державного управління»[1], у якому наставництво і коучинг розглядаються як ефективні технології розвитку керівника і навчання підлеглих.

Результати оцінювання пріоритетності в удосконаленні механізмів державного регулювання підвищення кваліфікації керівних кадрів (табл. 5) узгоджуються із показниками таблиць 2, 3, 4, в яких було визначено низький рівень його нормативно-правового забезпечення, мотивації фахівців до розвитку професійної компетентності, критичну потребу в оновленні матеріально-технічної бази, а також доцільність збереження існуючої структури системи без запровадження кардинальних інституційних змін. Відповідно у найбільшій мірі удосконалення потребують фінансовий та правовий механізми, а найменше – інституційний, за яким показники середньоквадратичного відхилення та коефіцієнту варіації є найвищими, оскільки 26,1% респондентів все ж таки вважають за доцільне створити незалежні центри оцінювання професійної компетентності державних службовців.

Таблиця 5

Результати оцінювання важливості удосконалення механізмів державного регулювання підвищення кваліфікації керівних кадрів

Механізми	Середнє значення оцінок Y_c	Дисперсія $D(y)$	Середньо-квадратичне відхилення σ	Коефі-цієнт варіації V	Ранг
Правовий	87,381	494,05	22,227	25,437	5
Організаційний	67,095	1009,7	31,776	47,359	2
Фінансовий	92,143	146,43	12,101	13,133	6
Інформаційний	74,524	657,26	25,637	34,401	3
Кадровий	76,905	648,69	25,469	33,118	4
Інституційний	66,905	1103,7	33,222	49,67	1

Ступінь узгодженості думок усіх експертів оцінюємо за допомогою коефіцієнта конкордації (табл. 6), який є загальним коефіцієнтом рангової кореляції для групи експертів *(W)*:

$$W = \frac{12 * S}{m^2\left(n^3 - n\right) - m\sum_{j=1}\sum_{t_j}\left(t^3{}_j - t_j\right)}$$

де S – сума квадратів різниць відхилень;

n – число ознак (параметрів);

m – число експертів;

t_j – кількість однакових рангів, які присвоєю різним параметрам j-тий експерт.

[1] Орлів, М.С. (2017). *Розвиток лідерського потенціалу керівника сфери державного управління*. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети».

Таблиця 6

Результати оцінювання узгодженості думок експертів

Аспекти оцінювання	Коефіцієнт конкордації *W*
Вплив заходів на розвиток системи підвищення кваліфікації	0,2297
Рівень проблемності складових системи підвищення кваліфікації	0,3647
Рівень ефективності різних видів формального, неформального та інформального навчання (освіти)	0,1972
Пріоритетність удосконалення різних видів механізмів державного регулювання підвищення кваліфікації керівних кадрів	0,1945

Оскільки коефіцієнт конкордації за всіма позиціями менший 1, можна стверджувати, що серед експертів відсутня абсолютна узгодженість думок за всіма групами оцінюваних ними факторів (компонентів). Його рівень є найвищим в оцінюванні проблемності компонентів системи підвищення кваліфікації (0,36) і найнижчим – у пріоритетності удосконалення різних видів механізмів державного регулювання (0,19). Інтерпретуючи результати одержаних розрахунків, слід виходити з того, що намагання забезпечити максимальну узгодженість думок експертів може спричинити, як це не дивно, необ'єктивність експертизи[1]. У нашому випадку відсутність одностайності серед експертів є прогнозованим, оскільки вони мають не тільки різну освіту і професійний досвід, а також представляють різні регіони України. Тому у них різні можливості участі у реалізації державних і регіональних програмах, міжнародних проектів, а також впровадження результатів науково-дослідних робіт при розробці документів загальнодержавного рівня.

Оскільки коефіцієнт конкордації орієнтований виключно на перевірку одностайності суджень і свідчить про наявність розбіжностей оцінок експертів, але не дозволяє охарактеризувати суть цих розбіжностей[2], для виявлення причин неузгодженості здійснимо вибіркову перевірку на несуперечність думок експертів з різним стажем і досвідом роботи. Аналіз проведемо для чотирьох експертів:

Е1 – експерт зі стажем роботи на керівних посадах у системі підвищення кваліфікації понад 20 років, керівник закладу підвищення кваліфікації;

Е2 – доктор наук, професор зі стажем роботи на керівних посадах в органах влади – 5 років та на керівних посадах в системі підвищення кваліфікації – 15 років;

Е8 – експерт зі стажем роботи на керівних посадах у системі підвищення кваліфікації понад 10 років та на керівних посадах в органах влади – понад 25 років;

Е18 – експерт зі стажем роботи на керівних посадах у системі підвищення кваліфікації менше 7 років.

Протирічною вважають думку експерта *Y*, якщо виконується нерівність:

$$Y_k - Y_c > \beta\sqrt{D(y)}$$

де β – бета-коефіцієнт, який залежить від величини вибірки експертів і ймовірності перевірки судження протиріччя.

Результати перевірки нерівності за компонентами (факторами) таблиць 2, 3, 4, 5 свідчать, що серед всіх оцінок експертів Е1, Е2, Е8, Е18 тільки 3 оцінки суперечать відповідним усередненим показникам (середньому значенню Y_c):

оцінки експерта Е1 стосовно складності реалізації навчальних заходів у системі підвищення кваліфікації (90);

оцінок експерта Е2 стосовно визначального впливу реалізації міжнародних проектів на розвиток системи підвищення кваліфікації впродовж останніх 5-ти років (100) та високої ефективності наставництва як виду неформальної освіти (100).

[1] Новосад, В.П., Селіверстов, Р.Г. (2008). *Методологія експертного оцінювання*. Київ: НАДУ, 8.
[2] Новосад, В.П., Селіверстов, Р.Г. (2008). *Методологія експертного оцінювання*. Київ: НАДУ, 20.

Узгодженість думок двох пар експертів Е1 і Е2, Е8 і Е18 оцінюємо за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Кендала, який є коефіцієнтом згоди за парного порівняння *(τ)*:

$$\tau = \frac{\sum_{i=1}^{n}\sum_{j=1}^{m} P_{ij} * N_{ij}}{\frac{1}{2} * n(n-1)}$$

де *n* – число параметрів (компонентів, факторів),

Pij – число переваг (+),

Nij – число зменшень (–) рангів для кожного параметра (компонента, фактора) послідовно.

Для розрахунку коефіцієнта рангової кореляції впорядковуємо ряд параметрів на підставі оцінок одного із експертів та вираховуємо переваги для параметрів ряду іншого експерта. Результати розрахунків коефіцієнта рангової кореляції Кендала подано у табл. 7.

Таблиця 7

Результати розрахунків коефіцієнта рангової кореляції Кендала

Аспекти оцінювання	Коефіцієнт Кендала *τ*	
	Е1-Е2	Е8-Е18
Вплив заходів на розвиток системи підвищення кваліфікації	0,25	0,32
Рівень проблемності складових системи підвищення кваліфікації	0,4	0,6
Рівень ефективності різних видів формального, неформального та інформального навчання	0,52	0,19
Пріоритетність удосконалення різних видів механізмів державного регулювання підвищення кваліфікації керівних кадрів	0,6	0,87

Отже, думки експертів Е1 і Е2 в цілому співпадають щодо ефективності різних видів навчання та пріоритетів в удосконаленні механізмів державного регулювання підвищення кваліфікації. У парі експертів Е8 і Е18 думки співпадають також стосовно механізмів і рівня проблемності складових системи підвищення кваліфікації.

Результати нашого дослідження корелюють із результатами анкетування керівних кадрів органів влади, проведених у І кварталі 2017 року[1]. Зокрема, було виявлено, що їм бракує інформації про найбільш ефективні методи навчання, доступні навчальні програми та їх навчальні потреби. Для визначення останніх використовуються методи, які є ефективними на думку 62,6% респондентів, переважно це – самооцінювання та оцінювання безпосереднім керівником з рівнем використання 77,4% та 42,5% відповідно, що не забезпечує реалізацію вимог ст. 44, 49 Закону України «Про державну службу»[2]. Через надмірне завантаження на роботі керівні кадри здійснюють підвищення кваліфікації переважно шляхом самоосвіти та участі у тематичних короткострокових семінарах і тренінгах. Основними недоліками існуючої практики їх застосування є відсутність контролю використання результатів навчання у професійній діяльності та аналізу зміни моделі поведінки, що унеможливлює оцінку доцільності фінансування заходів із підвищення кваліфікації як інвестицій у розвиток людського капіталу та підвищення ефективності функціонування відповідного органу влади.

Висновки і перспективи подальших досліджень. На підставі результатів аналізу експертних оцінок можна зробити такі висновки:

1. Серед керівників закладів підвищення кваліфікації, науковців та інших експертів, які залучені до розробки методичних і нормативних документів з питань розвитку системи підвищення кваліфікації, відсутня узгодженість думок в оцінюванні різних його аспектів.

[1] Орлів, М.С. (2017). Аналіз результатів анкетування керівних кадрів органів влади з питань підвищення кваліфікації. *Ефективність державного управління, 2 (51),* 175-185.

[2] *Закон про державну службу 2015* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (2018, лютий, 21).

2. Впродовж останніх 5-ти років розвитку системи підвищення кваліфікації у найбільшій мірі сприяла постійна актуалізація змісту навчальних програм, проте вона не забезпечила якісного оновлення моделі підвищення кваліфікації керівних кадрів через низький рівень використання результатів науково-дослідних робіт, старіння матеріально-технічної бази та невідповідність нормативно-правового забезпечення її функціонування потребам сучасного державного управління.

3. Найбільш гострими проблемами розвитку професійної компетентності керівних кадрів органів влади є їх мотивація до підвищення кваліфікації і невизначеність реальних навчальних потреб.

4. Найбільш ефективними видами підвищення кваліфікації є навчання за програмами короткострокових тематичних і постійно діючих семінарів, тренінгів, спеціалізованих навчальних курсів. При цьому через відсутність інформаційно-методичного забезпечення використання наставництва і коучингу в органах влади нині є найменш ефективними.

5. При формуванні плану реалізації Концепції реформування системи професійного навчання з метою розвитку підвищенням кваліфікації керівних кадрів органів влади у першу чергу необхідно передбачити удосконалення фінансового і правового механізмів його державного регулювання. При цьому інституційні зміни є менш важливими за зміни у кадровому, інформаційному та організаційному забезпеченні.

Перспективою подальших досліджень є удосконалення правового механізму державного регулювання підвищення кваліфікації керівних кадрів органів влади на підставі формально-логічного аналізу його нормативно-правової бази.

References:

1. *Rozporyadzhennya pro skhvalennya Kontseptsiyi reformuvannya systemy profesiynoho navchannya derzhavnykh sluzhbovtsiv, holiv mistsevykh derzhavnykh administratsiy, yikh pershykh zastupnykiv ta zastupnykiv, posadovykh osib mistsevoho samovryaduvannya ta deputativ mistsevykh rad 2017* [Approval Order on Reforming the Professional Training System of Civil Servants, Heads of Local State Administrations, their First Deputies and Deputies, Local Self-Government Officials and Local Councillors] (The Cabinet of Ministers of Ukraine). *Ofitsiynyy sayt Kabinetu Ministriv Ukrayiny* [The official site of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-koncepciy> (2018, lyutyy, 21) [in Ukrainian].
2. *Zakon pro derzhavnu sluzhbu 2015* [Law on Civil Service] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine)]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (2018, lyutyy, 21) [in Ukrainian].
3. *Informatsiyi pro byudzhet 2016 rik* [Budget Information for 2016]. (The National Agency of Ukraine for Civil Service). *Ofitsiynyy sayt Natsionalnoho ahent·stva Ukrayiny z pytan derzhavnoyi sluzhby* [The official site of the National Agency of Ukraine for Civil Service]. <http://www.guds.gov.ua/page/zvit-pro-vykorystannya-byudzhetnyh-koshtiv> (2018, lyutyy, 21) [in Ukrainian].
4. Orliv, M.S. (2017). *Rozvytok liderskoho potentsialu kerivnyka sfery derzhavnoho upravlinnya* [The Development of Leadership Potential of Senior Executive in Public Administration]. Kyiv: DP «NVTs «Priorytety» [in Ukrainian].
5. Novosad, V.P., Seliverstov, R.H. (2008). *Metodolohiya ekspertnoho otsinyuvannya* [Methodology of expert evaluation]. Kyiv: NADU [in Ukrainian].
6. Orliv, M.S. (2017). Analiz rezultativ anketuvannya kerivnykh kadriv orhaniv vlady z pytan pidvyshchennya kvalifikatsiyi [Analysis of the Survey Results of Public Authorities' Senior Executives on In-Service Training Issues]. *Efektyvnist' derzhavnoho upravlinnya* [Effectiveness of public administration], *no. 2 (51),* 175-185. [in Ukrainian].

Олена Вагіна, к. і. н.
Запорізький національний університет, Україна

КОДИФІКАЦІЯ НОРМ ДЕПУТАТСЬКОЇ ЕТИКИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Olena Vahina, PhD in History
Zaporizhzhia National University, Ukraine

CODIFICATION OF THE DEPUTY ETHICS IN THE CONTEXT OF EUROINTEGRATION OF UKRAINE

In the absence of steady traditions of parliamentarism in Ukraine, deputy ethics is at the stage of formation that necessitates the codification of the scattered ethical rules. The European integration vector of Ukraine's development and the establishment of the parliamentary culture require implementation of the European experience in the introduction of parliamentary codes of behaviour. But the development of native standards of parliamentary ethics should proceed from its own national and ethical situation, taking into account the constitutional structure and political culture of a country. The rules of deputy ethics should be obligatory, have expanded interpretation, regulating the behavior of deputies both at the service and out of work. In the context of the transformation of the socio-cultural space of Ukraine, the code of deputy ethics should fill up the existing gaps in current legislation and facilitate the improvement of the work of the Parliament.

Keywords: deputy ethics, deputies' code of behaviour, moral standards, responsibility of deputies, codification, eurointegration.

Підвищення ролі представницьких органів у житті сучасного суспільства, з одного боку, та гуманізація суспільного життя й розуміння актуальності морально відповідальної політики, з іншого, обумовлюють необхідність обов'язкового дотримання етичних норм народними обранцями під час виконання покладених на них повноважень. Вітчизняні політичні реалії демонструють, що парламентський процес в Україні не відзначається достатньою етичністю та доброчесністю: сесійні засідання часто супроводжуються блокуванням роботи Верховної Ради та різноманітними порушеннями етичного характеру, парламент і політичні партії традиційно належать до інституцій, які вважаються найбільш корумпованими, а депутати нерідко демонструють готовність поступатися моральними принципами і власною репутацією задля отримання певних фінансових чи політичних переваг[1]. З огляду на процеси євроінтеграції України одним із способів подолання впливу чинників, несумісних з європейськими стандартами парламентаризму, є оформлення норм поведінки та етики парламентарів у вигляді спеціальних кодексів поводження.

Проблеми впровадження подібних кодексів давно стали предметом уваги в країнах із розвиненою представницькою демократією. В умовах відсутності сталих традицій парламентаризму в Україні депутатська етика перебуває поки що на стадії становлення, що обумовлює нагальну потребу у кодифікації етичного законодавства, яке б сприяло посиленню ефективності роботи народних обранців та підвищенню легітимності державних інститутів.

Питання необхідності прийняття та змісту етичних кодексів для депутатів та взагалі державних службовців в останні роки досить жваво обговорюються дослідниками. У даному контексті доречно згадати прізвища вітчизняних фахівців Т. Василевської[2],

[1] *Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України про Кодекс доброчесної поведінки народних депутатів України 2009* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=35847&pf35401=147141> (2018, березень, 22).
[2] Василевська, Т.Е. (2013). Кодекси поведінки депутатів як інструменти підтримки депутатської етики. *Державне управління: теорія та практика, 2,* 5-13.

Н. Грушанської[1], О. Климович[2], А. Когута[3], І. Кучеренко[4], А. Погорєлової[5], їхніх російських колег Н. Аверьянової, В. Бакштановського, А. Денисова, А. Любимова, Ю. Согомонова та ін. Однак, питання кодифікації норм парламентської етики потребують подальшого аналізу як з боку політологів, так і з боку правознавців, для вироблення практичних рекомендацій щодо розробки й впровадження відповідного кодексу в Україні. Метою статті є узагальнення існуючого європейського досвіду кодифікації норм парламентської етики задля його ефективного впровадження в соціокультурний простір України.

Депутатська етика являє собою різновид професійної (корпоративної) етики, який охоплює широке коло етичних проблем, пов'язаних із діяльністю депутатів як центральних, так і місцевих представницьких органів влади та самоуправління. Аналогічно клятві Гіппократа, яка з давніх часів зобов'язує лікарів етично виконувати свої професійні функції, кодекси депутатської поведінки встановлюють етичні стандарти для парламентарів і тим самим повинні сприяти розвитку у них почуття професіоналізму.

Усвідомлення того, що спеціальним етичним нормам (крім політико-правових й організаційних) повинна відповідати й депутатська діяльність, формувалося поступово. Як і представники інших професій, парламентарі повинні брати на себе обов'язок діяти професійно, ефективно й етично. Організаційний бік діяльності сучасних парламентів багатьох країн світу здебільшого регулюється регламентами законодавчих органів, де, серед іншого, окреслено й правила депутатської етики: так, відповідні дисциплінарні норми містять парламентські регламенти Латвії, Німеччини, Франції тощо.

Не є виключенням й український парламент, функціонування якого забезпечують правові, адміністративні та технічно-організаційні норми, що містяться в Конституції України, законі «Про статус народного депутата України», законі «Про запобігання корупції», Регламенті Верховної Ради України. Зокрема, ст. 8 закону «Про статус народного депутата України», що має назву «Депутатська етика», у восьми рядках окреслює основні морально-етичні обов'язки народного депутата, частина 7 ст. 24 того ж закону зобов'язує депутата «додержуватись вимог трудової дисципліни та норм депутатської етики»[6], положення статей 51-53 глави 9 Регламенту Верховної Ради України регулюють питання дотримання дисципліни та норм етики на пленарних засіданнях Верховної Ради України[7]. В законі «Про запобігання корупції» визначено ключові поняття: «корупція», «подарунок», «приватний інтерес» та ін., прописано порядок декларування майна й отримання подарунків та зазначено, що саме цей закон «є правовою основою для кодексів чи стандартів професійної етики»[8]. Чинне українське законодавство, на жаль, містить багато невирішених питань у сфері регулювання поведінки народних депутатів: практично відсутній механізм забезпечення дотримання правил депутатської етики, наявні в законодавстві міри відповідальності є занадто м'якими й неефективними. Як наслідок, значно зменшилась легітимність українського парламенту: за результатами опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в грудні 2016 р., Верховній Раді України довіряють 5,3% українців, не довіряють 82,1%[9].

---

[1] Грушанська, Н.І. (1999). *Правові засади депутатської етики (на досвіді парламенту України):* автореф. дис.... канд. юр. наук. Київ, 16.

[2] Климович, О. (2011). Етика парламентарів, або що робити, щоб законослухняність не втратила сенс. *Парламент, 3,* 74–82.

[3] Когут, А., Савчук, О. (2015). Етичне та правове регулювання поведінки парламентарів: міжнародний досвід та пропозиції для України (Policy Paper). *Програма Рада. USAID*. <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28800.pdf> (2018, березень, 25).

[4] Кучеренко, І. (2007). Професійна етика та етизація української політики. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї, 10,* 337-343.

[5] Погорєлова, А.І. (2012). *Розвиток культури парламентаризму в Україні*. Київ: Парламентське видавництво, 248.

[6] *Закон про статус народного депутата України*, ст. 8. *1992* (Верховна Рада України). *Голос України, 23 грудня.*

[7] *Закон про Регламент Верховної Ради України*, ст. 51-53, гл. 9. 2010 (Верховна Рада України). *Голос України,* 28, 17 лютого.

[8] *Закон про запобігання корупції 2014* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (2018, березень, 27).

[9] Верховна Рада очолила рейтинг інституцій за недовірою українців. *Дзеркало тижня*. <https://dt.ua/UKRAINE/verhovna-rada-ocholila-reyting-instituciy-za-nedoviroyu-ukrayinciv-231904_.html> (2018, березень, 22).

Саме тому в багатьох країнах, крім застосування регламентних норм, існує практика прийняття додаткових документів – спеціальних кодексів доброчесної поведінки членів парламенту. Метою створення кодексів депутатської етики є зміна ставлення до політики, і, зокрема, до інституту депутатства, як одного з видів політичної діяльності, сприяння залученню до політики порядних людей, підкреслення її сутнісного призначення, яке полягає у захисті спільних, а не приватних інтересів. Зміст кодексів повинен відповідати загальноприйнятим у суспільстві нормам моральності, а також уявленням про етичну парламентську та позапарламентську поведінку народних обранців.

За станом на 2012 р. кодекси етики та поведінки вже прийняли 13 парламентів регіону ОБСЄ (Велика Британія, Ірландія, Польща, Литва, Грузія та ін.), які представляють 607,5 млн. осіб, тобто близько 50% населення регіону[1]. Призначення подібних документів полягає, насамперед, у регламентуванні тієї частини діяльності депутатів, яка не піддається нормативному регулюванню на основі адміністративно-правової відповідальності. Законодавчо прийняті в багатьох зарубіжних країнах кодекси доброчесної поведінки членів парламенту містять основні морально-етичні принципи, яких депутат повинен дотримуватися у своїй діяльності, та конкретні інструкції стосовно поведінки парламентарів. Зокрема, детальному регламентуванню піддані можливі доходи конгресменів, сенаторів, державних службовців тощо[2]. Кодекси депутатської етики передбачають також відповідальність, яку повинні нести парламентарі у разі порушення правил етичної поведінки.

Існують різні підходи до закріплення норм депутатської етики. В залежності від ступеню довіри до депутатів, оцінки їх бажаного морального рівня, в етичному кодексі можуть переважати виключно норми-заборони та норми-зобов'язання (це характерно для держав із несформованими традиціями парламентаризму), або вони доповнюються нормами-дозволами (в країнах з розвиненими традиціями представницької демократії). Історичними традиціями, менталітетом, структурою законодавства країни обумовлюється і характер обов'язковості кодексів поведінки парламентарів: від рекомендаційного до зобов'язуючого. На думку багатьох дослідників, правила депутатської етики повинні носити обов'язковий характер, мати розширене тлумачення, регламентуючи поведінку депутатів як на службі, так і поза службовою діяльністю[3]. Але, незалежно від ступеню обов'язковості, корисність етичних кодексів як інструмента регулювання обумовлена тим, що вони зводять воєдино всі правила і дають критерії для оцінки поведінки, а також визначають загальні цінності і принципи.

Попри очевидну доцільність, ідея кодифікації етичних норм для депутатів має свої контраргументи, а тому піддається час від часу критиці. Противники створення кодексів виходять з того, що мораль виникла свого часу як специфічний засіб регуляції суспільних відносин у всіх сферах життєдіяльності, її вимоги є універсальними, не спеціалізованими по видах діяльності. Отже, мораль підноситься над нескінченним різноманіттям конкретних обставин, зокрема, над обставинами корпоративно-фахової діяльності. Як наслідок, різні кодекси, «клятви», «хартії» тощо, називаючись етичними, часто de facto є документами адміністративно-правового регулювання, мають форму чітких практичних приписів з поведінки в стандартних ситуаціях, що виникають під час виконання депутатами своїх повноважень. Отже, занадто практичний характер фахових депутатських кодексів межує із втратою сутнісної специфіки моралі. У свою чергу, прихильники створення фахових кодексів наголошують на тому, що подібні документи сприяють розвитку універсальної моралі, збагачують її за рахунок конкретизації моральних вимог і оцінок.

Істина, як відомо, знаходиться десь посередині: ті, хто переймаються правильним розумінням сутності моралі, легко забувають про існування її професійних різновидів, а ті, хто говорять про необхідність розробки професійно-етичних кодексів, зазвичай слабко акцентують увагу на їх власне етичній природі. Для відповідності змісту кодексу природі моралі важливо, разом із закріпленням в кодексі обов'язків депутата, створити моральні підстави, які б не лише спонукали депутата

[1] Background Study: Professional and Ethical Standards for Parliamentarians. *The official website of the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE).* <https://www.osce.org/odihr/98924> (2018, March, 24).

[2] Парламентская этика: сравнительный анализ. Муниципальная служба. <http://emsu.ru/ms/default.asp?c=1571&p=2> (2018, березень, 22).

[3] Аверьянова, Н.Н., Локтионова, Е.О. (2015). Морально-этический облик депутата парламента как предмет правового регулирования. *Известия Саратовского университета. Серия: Экономика. Управление. Право, 15,* 102.

дотримуватися в своїй діяльності обмежуючих моральних вимог, а й стимулювали його до вчинення доброчесних дій.

Кодекс депутатської етики, з одного боку, є документом саморегулювання, а з іншого, вимагає застосування елементів зовнішнього регулювання, тому розробникам його слід уникати крайнощів: кодекс етичної поведінки народних обранців, з одного боку, не повинен мати вигляд ні до чого не зобов'язуючої декларації, написаної суворою етичною мовою, а з іншого, не повинен зводитись за змістом і формою до адміністративно-правових документів для здійснення контроля й накладання санкцій. Процес кодифікування депутатської етики об'єднує два формати: моральне й адміністративне регулювання, але наділення кодексу адміністративними санкціями не повинно приводити до ототожнення його з регламентом.

Кодифіковані етичні документи, значний досвід застосування яких накопичено в парламентах світу, було створено на власному національно-етичному підґрунті відповідних країн. Особливістю цього підґрунтя є порівняно давно сформована й прийнята політичною й професійною культурою доктрина моральної філософії. Як слушно зазначає Н. Грушанська, зразки моральної поведінки парламентарів, політична культура та правопорядок кожної країни певною мірою відрізняються від відповідних норм інших суспільств, тому кожен парламент має знайти свій власний шлях щодо врегулювання депутатської етики задля сприяння найкращому виконанню парламентарями своїх задач та функцій[1].

Розробляючи вітчизняний парламентський кодекс, навряд чи варто намагатися механічно пристосувати закордонні подібні документи до сучасних українських реалій, бо неможливо виробити єдине, універсальне для всіх рішення для поліпшення стандартів парламентської етики. Те, що припустимо в одній країні, може бути неприпустимим в іншій, а поведінка, прийнятна двадцять років тому, сьогодні може піддаватися осуду. Найбільш ефективними є стратегії, які беруть до уваги міжнародні стандарти, конституційний контекст і чинне законодавство, а також враховують специфіку інституційно-політичних умов[2]. Отже, хоча системи регулювання стандартів використовують міжнародні зобов'язання і досвід інших держав, розробка вітчизняних етичних стандартів для депутатського корпусу повинна виходити із власної національно-етичної ситуації, із врахуванням конституційного устрою і політичної культури країни.

Вдосконалення роботи парламенту України, забезпечення його дієздатності повинно бути здійснено через кодифікацію розпорошених етично-регламентних норм з урахуванням досвіду демократичних країн світу у напрямі унеможливлення перешкоджання роботі парламенту, запобігання виникненню конфлікту інтересів, використанню державних коштів в особистих цілях, отриманню подарунків від лобістів і виборців тощо[3].

За останні роки питання розробки й прийняття кодексу неодноразово обговорювалося в стінах парламенту. Так, у липні 2009 р. групою народних депутатів було запропоновано проект Кодексу доброчесної поведінки народних депутатів України, який так і не набув чинності[4]. Проектом передбачалося, між іншим, створити службу парламентського пристава для контролю за дисципліною в залі засідань Верховної Ради, а також впровадити практику відрахувань із заробітної плати народних депутатів у разі прогулу ними робочих днів. У травні 2012 р. парламент України ухвалив закон «Про правила етичної поведінки», який визначав основні принципи, яким має відповідати поведінка держслужбовців (в тому числі й парламентарів) та містив деякі інструкції щодо того, як слід тлумачити і застосовувати ці принципи[5]. Багато аспектів

[1] Грушанська, Н.І. (1999). *Правові засади депутатської етики (на досвіді парламенту України):* автореф. дис.... канд. юр. наук. Київ, 11.

[2] Ухвалення Кодексу поведінки для народних депутатів України. Дорожня карта. *Лабораторія законодавчих ініціатив.* <http://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/Recommendations-Ukraine-ParlEthics-Final_UKR_FINAL_formated.pdf>. (2018, березень, 25).

[3] Павленко, І.А. Проблема забезпечення правопорядку у парламенті та дисципліни представників депутатського корпусу: вітчизняна та зарубіжна практика. *Національний інститут стратегічних досліджень*. <http://old.niss.gov.ua/monitor/september09/16.htm> (2018, березень, 22).

[4] *Проект Закону про кодекс доброчесної поведінки народних депутатів України 2009* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=35847&pf35401=147142> (2018, березень, 22).

[5] *Закон про правила етичної поведінки 2012* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4722-17> (2018, березень, 25).

регулювання етичної поведінки не знайшли відображення в законі, до того ж він втратив чинність у 2015 р. Наприкінці 2015 р. спікер Верховної Ради України В. Гройсман пообіцяв, що кодекс поведінки народних депутатів буде готовий на січень 2016 р.: «...ми працюємо над цим. Я думаю, що найближчим часом, це відбудеться не пізніше ніж в січні, ми внесемо комплексні пропозиції з цього приводу». У лютому 2017 р. група народних депутатів різних фракцій презентувала меморандум про наміри ухвалити «Етичний кодекс парламентаря».

Попри нерезультативність спроб кодифікації норм парламентської етики, прагнення України інтегруватися у європейське співтовариство, яке набуло документального оформлення в 2014 р., не дозволяє зняти з порядку денного питання розробки етичного парламентського кодексу. Серед безлічі вимог євроінтеграції є й необхідність вдосконалення законодавства у частині, що регулює етичну поведінку народних депутатів України: воно повинно визначати певні вимоги доброчесності й передбачати санкції за їх невиконання. Починаючи з 2012 р., експертну підтримку парламентам держав-учасниць ОБСЄ з питань парламентської етики та доброчесності у публічній діяльності надає Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ (ОБСЄ/БДІПЛ), діяльність якого спрямована на вироблення практичних заходів для заохочення етичної парламентської поведінки[1]. У результаті тісної співпраці з БДІПЛ було розроблено Дорожню карту щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України. Серед низки рекомендацій із впровадження професійних і етичних стандартів було підкреслено пріоритетність розробки кодексу поведінки парламентарів відповідно до найкращих міжнародних стандартів (52-а рекомендація Дорожньої карти) та визначено часові рамки (а саме – 2016 р.) прийняття Верховною Радою етичного кодексу[2]. Але й до сьогодні в Україні не існує подібного документу, перш за все, через незацікавленість більшості депутатського корпусу в посиленні дисциплінарних заходів.

У вересні 2017 р. Лабораторія законодавчих ініціатив, у партнерстві з ОБСЄ БДІПЛ, Нідерландським інститутом багатопартійної демократії та за сприяння Програми USAID «Рада», презентувала аналітичний звіт «Етичний кодекс парламентаря: структура, зміст, тематика. Реалії та пропозиції для України», де було запропоновано аналіз наявного законодавства у сферах, що входять до предмету регулювання кодексу. У звіті визначено, що українське законодавство вже містить багато норм, які мають пряме відношення до депутатської етики, водночас зовсім невирішеною залишається проблема лобізму та недостатньою мірою врегульовано депутатську поведінку поза парламентом[3]. Тому етичний кодекс, який ще чекає і на розробку, і на ухвалення, має заповнити відчутні прогалини в чинному законодавстві.

Отже, недостатній рівень етичності та доброчесності вітчизняного парламентського середовища, демонстрація низького рівня політичної культури і просто браку виховання, підміна депутатами суспільних інтересів особистими зумовлюють необхідність кодифікації норм доброчесної поведінки народних депутатів України. Євроінтеграційний вектор розвитку, утвердження культури парламентаризму в Україні вимагають засвоєння існуючих традицій, культури поведінки депутатів, обумовлюють необхідність імплементації європейського досвіду розробки кодексів депутатської етики. Але одне лише прийняття кодексу, не підкріплене формуванням національної доктрини моральної філософії, відповідним рівнем політичної й професійної культури, не спричинить оздоровлення моральної атмосфери в депутатському середовищі.

Етику парламентаризму не можна засвоїти одномоментно, у вигляді запозичення привабливого й якісно розробленого серійного продукту духовного імпорту. Світовий досвід парламентаризму, зокрема у царині створення парламентських етичних кодексів, можна і потрібно використовувати, але досвід цей слід застосовувати на ретельно підготовленому підґрунті. В умовах трансформації соціокультурного простору України кодекс депутатської етики повинен стати інноваційним продуктом вітчизняного політикуму, створеним у контексті розвитку не світової, а саме вітчизняної демократії.

---

[1] Background Study: Professional and Ethical Standards for Parliamentarians. *The official website of the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE).* <https://www.osce.org/odihr/98924> (2018, березень, 24).

[2] Report and roadmap on internal reform and capacity-building for the Verkhovna Rada of Ukraine. *The official website of the European Parliament.* <http://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20160229RES16408/20160229RES16408.pdf> (2018, березень, 24).

[3] Етичний кодекс парламентаря: структура, зміст, тематика. Реалії та пропозиції для України. *Лабораторія законодавчих ініціатив.* <http://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/Code-of-Conduct_Analytical-report.pdf> (2018, березень, 27).

References:

1. Aver'janova, N.N., Loktionova, E.O. (2015). Moral'no-jeticheskij oblik deputata parlamenta kak predmet pravovogo regulirovanija [Moral and ethical image of a deputy of parliament as a subject of legal regulation]. *Izvestija Saratovskogo universiteta. Serija: Jekonomika. Upravlenie. Pravo* [News of the Saratov university. Series: Economy. Management. Right], *no. 15,* 100-104. [in Russian].
2. Vasylevska, T.E. (2013). Kodeksy povedinky deputativ yak instrumenty pidtrymky deputatskoi etyky [Codes of conduct of deputies as instruments of support for parliamentary ethics]. *Derzhavne upravlinnia: teoriia ta praktyka* [Public Administration: Theory and Practice], *no. 2,* 5-13. [in Ukrainian].
3. Verkhovna Rada ocholyla reitynh instytutsii za nedoviroiu ukraintsiv [The Verkhovna Rada has headed the rating of institutions for distrust of Ukrainians]. *Dzerkalo tyzhnia* [Mirror of the week]. <https://dt.ua/UKRAINE/ verhovna-rada-ocholila-reyting-instituciy-za-nedoviroyu-ukrayinciv-231904_.html> [in Ukrainian]. (2018, March, 22).
4. Hrushanska, N.I. (1999). *Pravovi zasady deputatskoi etyky (na dosvidi parlamentu Ukrainy)* [Legal basis of deputy ethics (on experience of the Parliament of Ukraine)]: thesis for PhD in Law. Kyiv, 16. [in Ukrainian].
5. Etychnyi kodeks parlamentaria: struktura, zmist, tematyka. Realii ta propozytsii dlia Ukrainy [Ethical Code of Parliamentarians: structure, content, topics. Realities and proposals for Ukraine]. *Laboratoriia zakonodavchykh initsiatyv* [Laboratory of Legislative Initiatives]. <http://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/Code-of-Conduct_Analytical-report.pdf> [in Ukrainian]. (2018, March, 27).
6. *Zakon pro zapobihannia koruptsii 2014* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law on the Prevention of Corruption 2014 (The Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine].<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> [in Ukrainian]. (2018, March, 27).
7. *Zakon pro pravyla etychnoi povedinky 2012* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law on the rules of ethical conduct 2012 (The Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4722-17> [in Ukrainian]. (2018, March, 25).
8. *Zakon pro rehlament Verkhovnoi Rady Ukrainy 2010* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law on the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine 2010 (The Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Holos Ukrainy* [Voice of Ukraine], *28,* February 17. [in Ukrainian].
9. *Zakon pro status narodnoho deputata Ukrainy 1992* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law on the Status of People's Deputy of Ukraine 1992 (The Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Holos Ukrainy* [Voice of Ukraine], December 23. [in Ukrainian].
10. Klymovych, O. (2011). Etyka parlamentariv, abo shcho robyty, shchob zakonoslukhnianist ne vtratyla sens [Parliamentary ethics, or what to do to make law-abidingness meaningless]. *Parlament* [Parliament], *no. 3,* 74–82. [in Ukrainian].
11. Kohut, A., Savchuk, O. (2015). Etychne ta pravove rehuliuvannia povedinky parlamentariv: mizhnarodnyi dosvid ta propozytsii dlia Ukrainy (Policy Paper) [Ethical and legal regulation of behavior of parliamentarians: international experience and proposals for Ukraine (Policy Paper)]. *Prohrama Rada. USAID* [The Rada Program. USAID]. <http:// euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28800.pdf> (2018, March, 25). [in Ukrainian].
12. Kucherenko, I. (2007). Profesiina etyka ta etyzatsiia ukrainskoi polityky [Professional ethics and ethics of Ukrainian politics]. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei* [Modern Ukrainian politics. Politicians and political scientists about it], *no. 10,* 337-343. [in Ukrainian].
13. Pavlenko, I.A. Problema zabezpechennia pravoporiadku u parlamenti ta dystsypliny predstavnykiv deputatskoho korpusu: vitchyzniana ta zarubizhna praktyka [The problem of ensuring law and order in the parliament and the discipline of representatives of the deputy corps: domestic and foreign practice]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen* [National Institute for Strategic Studies]. <http://old.niss.gov.ua/monitor/september09/16.htm> (2018, March, 22). [in Ukrainian].
14. Parlamentskaja jetika: sravnitel'nyj analiz. [Parliamentary ethics: comparative analysis]. *Municipal'naja sluzhba.* [Municipal service]. <http://emsu.ru/ms/default.asp?c=1571&p=2> (2018, March, 22). [in Russian].
15. Pohorielova, A.I. (2012). *Rozvytok kultury parlamentaryzmu v Ukraini* [Development of the culture of parliamentarism in Ukraine]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. [in Ukrainian].
16. *Poiasniuvalna zapyska do proektu Postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy pro Kodeks dobrochesnoi povedinky narodnykh deputativ Ukrainy 2009* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Explanatory note to the draft Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine on the Code of Ethics of People's Deputies of Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=35847&pf35401=147141> (2018, March, 22). [in Ukrainian].
17. *Proekt Zakonu pro kodeks dobrochesnoi povedinky narodnykh deputativ Ukrainy 2009* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Draft Law on the Code of Good Conduct of People's Deputies of Ukraine 2009 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine].

<http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=35847&pf35401=147142> (2018, March, 22). [in Ukrainian].

18. Ukhvalennia Kodeksu povedinky dlia narodnykh deputativ Ukrainy. Dorozhnia karta [Adoption of the Code of Conduct for People's Deputies of Ukraine. Road map]. *Laboratoriia zakonodavchykh initsiatyv* [Laboratory of Legislative Initiatives]. <http://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/Recommendations-Ukraine-ParlEthics-Final_UKR_FINAL_formated.pdf>. (2018, March, 25). [in Ukrainian].
19. Background Study: Professional and Ethical Standards for Parliamentarians. *The official website of the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE).* <https://www.osce.org/odihr/98924>. (2018, March, 24). [in English].
20. Report and roadmap on internal reform and capacity-building for the Verkhovna Rada of Ukraine. *The official website of the European Parliament.* <http://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20160229RES16408/ 20160229RES16408.pdf>. (2018, March, 24). [in English].

Любов Савчук
Національна академія державного управління при Президентові України

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЛІ МОЛОДІЖНОГО ПАРЛАМЕНТУ ЯК АГЕНТА ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ

Liubov Savchuk
National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE ROLE OF YOUTH PARLIAMENT AS AN AGENT OF POLITICAL SOCIALIZATION OF YOUTH

The article examines the main theoretical and methodological aspects of the political socialization of youth at the present stage of state-building by means of its innovative institutions. In particular, the article highlights the peculiarities of the political socialization process under conditions of modern society democratization. On the grounds of the analyses of foreign and home approaches to the problem of the political socialization, it is clearly shown that this process is depended on the development of all the system of existing of social-political relations and institutions. Attention is paid to the analysis of both traditional institutions of political socialization: family, education system and media, and such that have significantly increased their role lately: social organizations, such as youth parliamentarism. In particular, the author made an attempt to conceptualize the phenomenon of the youth parliamentarism as an innovative agent of political socialization of younger generation.
Keywords: democratization, state-building, public administration, youth, youth parliamentarism, youth parliament, institutions of socialization, political socialization, political culture, political consciousness, political activity, transformation society.

Політичні зміни, що відбуваються в світі й в Україні, пов'язуються з однією із тенденцій сучасного розвитку – демократизацією суспільного життя. Вирішальну роль в процесі демократизації відіграє політична модернізація як процес трансформації суспільства, який супроводжується формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією та поширенням політичної участі, а також розповсюдженням демократичних цінностей і норм. Мета процесу демократизації – постійне функціонування демократичних принципів та інститутів[1]. Єдина можливість уникнути «зворотної хвилі» демократичного процесу – це зорієнтувати діяльність його інституцій на захист прав і свобод неподільного політичного та соціального «атома» – індивіда[2].

Включення індивідів у діяльність структур громадянського суспільства створює базис для розгортання політичного процесу на стадії становлення демократії та дає можливість формування демократичної політичної культури на рівні всього суспільства, що спонукає до трансформації політичної свідомості мас. Становлення демократичних інститутів є однією з закономірностей процесу переходу до демократичного політичного режиму.

Надання індивіду певних прав і свобод призводить до того, що починає підвищуватися інтерес до політики широких мас населення. Громадянське суспільство стає суб'єктом реалізації завдань включення індивіда в політичне життя суспільства, а його політичні інститути виступають

[1] Лопушинський, І.П., Солових, В.П. (2013). Особливості політичної соціалізації в управлінських процесах демократичної трансформації суспільства. *Публічне управління: теорія та практика, 3,* 73–80. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pubupr_2013_3_13>.
[2] Наумкіна, С. (2004). "Третя хвиля" демократизації: підсумки і перспективи. *Політичний менеджмент, 2,* 162–170. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11766/15-Naymkina.pdf?sequence=1>.

потужними каналами, агентами політичної соціалізації. Саме через ці інститути індивіди, їх різноманітні об'єднання, соціальні спільності включаються у взаємодію з державою, відтворюють та реалізують політичні відносини у своїй політичній діяльності, засвоюють соціально-політичні норми, процедури, принципи цієї взаємодії. Громадянин активно входить у суспільне життя та політику через встановлення соціально-політичних зв'язків зі спільнотою, в якості групового суб'єкта[1].

Як теоретично, так і на практиці доведено, що на стадії лібералізації та демократичних перетворень відбувається суттєве підвищення соціалізуючого потенціалу громадянського суспільства в наслідок пожвавлення його інститутів, які починають виступати потужними каналами, агентами політичної соціалізації. Зокрема, молодіжний парламентаризм, як інститут громадянського суспільства, формує замовлення державі від молоді з питань реалізації державної молодіжної політики та є прикладом залучення громадянського суспільства до діалогу з державою, виступаючи провідником демократії та культури парламентаризму в молодіжному середовищі.

Також варто зазначити, що зважаючи на процеси трансформації, які переживає сучасна Українська держава та її суспільство, розвиток молодіжних спільнот в нинішніх умовах характеризується нестабільністю та швидкими темпами змін. Вони увійшли в новий етап свого становлення та розвиваються на якісно іншому рівні: поступово інституціоналізуються та складаються в єдину структуру зі специфічними правилами та механізмами функціонування. Їм доводиться вибудовувати свою діяльність в суспільстві, опираючись на нові орієнтири, шукати інші, більш ефективні форми взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування, засобами масової інформації, комерційними організаціями, а також один з одним та молоддю.

Соціалізуючий потенціал інститутів громадянського суспільства заключається в тому, що формується усвідомлення необхідності спільної участі громадян у політичному процесі. У країнах, де спостерігається пожвавлення громадянського суспільства, включенність в політичну сферу громадян має ціннісно-орієнтивний характер, оскільки цінності виступають спрямовуючим фактором, які виробляються, насамперед, соціальними групами в процесі усвідомлення своїх потреб та інтересів. Незалежна від інститутів влади політична активність – особливість громадянського суспільства. Його розвиток генерує демократизацію політичної системи та розширює права та свободи громадян відповідно до рівня політичних відносин та правосвідомості громадян[2].

З огляду на вищевикладене, вивчення світоглядних цінностей молоді, мотивацій її суспільно-політичної поведінки та особливостей і форм участі в суспільно-політичному житті видається особливо актуальними в сучасних умовах глобалізації та модернізації, оскільки важливо саме за допомогою засобів науки відстежувати та формулювати нові положення, що визначать участь молоді та майбутні орієнтири модернізації суспільно-політичної та державно-управлінської діяльності держави.

Феномен політичної соціалізації як важливого суспільного явища викликає значний інтерес серед науковців та має міждисциплінарний характер, залучаючи напрацювання з політології, психології, соціології, філософії, педагогіки, культурології, аксіології та інших наук. Дослідження феномену відбуваються у різних контекстах та науково-методологічних підходах: у колі інтересів соціально-політичного підходу – питання становлення особистості громадянина та розвиток політичних якостей індивіда під впливом різних соціальних інституцій (Т.Парсонс, М.Девіс, В.Льюїс, Н.Гедікова, Ф.Рудич); особливості політичних орієнтацій у період перехідного суспільства (А.Мітіна, В.Петренко); проблема політичного виховання підростаючих поколінь в умовах суспільних змін (М.Боришевський, Н.Гаврилів, І.Жадан, О.Кожем'якіна, Л.Лєпіхова, С.Максименко, О.Пенькова); особистість як об'єкт зовнішніх соціалізуючих впливів політичного оточення (А.Бандура, Д.Істон, Дж.Денніс, Р.Уолтерс, Б.Скіннер).

Політична соціалізація молоді в громадянському демократичному суспільстві відбувається під впливом виховання, освіти, навчання, залучення до культурної спадщини. Кожна з цих сфер є

[1] Лопушинський, І.П., Солових, В.П. (2013). Особливості політичної соціалізації в управлінських процесах демократичної трансформації суспільства. *Публічне управління: теорія та практика, 3,* 73–80. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pubupr_2013_3_13>.

[2] Лопушинський, І.П., Солових, В.П. (2013). Особливості політичної соціалізації в управлінських процесах демократичної трансформації суспільства. *Публічне управління: теорія та практика, 3,* 73–80. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pubupr_2013_3_13>.

інституціональною системою з різноманітними загальними і специфічними рисами. Саме тому у політичній науці заклади освіти розглядаються як агенти політичної соціалізації підростаючих поколінь (Д.Істон, Дж.Денніс, В.Сапіро).

З позиції педагогіки проблеми соціалізації розглядав І.Курліщук.

Велике значення для вивчення проблеми політичної соціалізації в рамках соціології мають праці дослідників Н.Головіна та Н.Меншикової.

У психологічній науці дослідження означеної проблеми сфокусовано довкола особистості з її власним потенціалом щодо активного освоєння наявних у суспільстві політичних цінностей, традицій, настанов (Т.Адорно, А.Маслоу, Дж.Адельсон, К.Роджерс, Л.Кольберг, Ж.Піаже).

Окрема увага в дослідженнях приділяється агентам політичної соціалізації, їх ролі та значенню в процесі її проходження. Зокрема, український психолог В.Москаленко пише про агентів політичної соціалізації як про засіб безпосередньої передачі політичних ідей, поглядів, цінностей[1]. Такий «персоніфікований» підхід до агентів як до носіїв суспільного впливу також підтримують О.Шестопал, М.Сазонов, А.Колодій, а Г.Дилігенський пропонує розглядати всі прошарки населення як соціальних агентів, щоденні практики котрих створюють різноманітні форми суспільного життя[2].

Існує й другий метод дослідження агентів політичної соціалізації – інституціональний. Його прихильники стверджують, що агентом політичної соціалізації може виступати не лише політичний суб'єкт, об'єкт, явище чи процес, а і суспільні інститути, що не пов'язані з політикою.

Теоретичні дослідження процесу соціалізації в політичну систему нерозривно пов'язані з практичною діяльністю політичних інституцій громадянського суспільства та політичної системи країни.

Молодіжний парламентаризм є одним із інноваційних інститутів громадянського суспільства та вторинним агентом політичної соціалізації молоді. При цьому не слід забувати, що на практиці, політична соціалізація є багатофакторним політичним процесом. В політології зазначена когнітивна складність пояснюється методологічно необґрунтованим відривом молоді (як політичного об'єкта, який вивчається) від функціонування політичної системи країни в цілому[3]. Відповідно й політичну соціалізацію, в якій беруть участь інститути молодіжного парламентаризму, необхідно розглядати в широкому дослідницькому полі.

Метою статті є хоча б у першому наближенні здійснення концептуалізації феномену молодіжного парламенту як інноваційного агента політичної соціалізації молодого покоління. Досягнення поставленої мети потребує послідовного розв'язання дослідницького завдання, а саме: вивчення сутності процесу політичної соціалізації особистості в умовах суспільної трансформації у дискурсі сучасних наукових досліджень.

В Українській державі на сучасному етапі її розвитку, політична система все ще залишається не повністю відповідною цінностям, які притаманні процвітаючим суспільствам і ця детермінанта є об'єктивно існуючим обмежувачем ролі інститутів молодіжного парламентаризму в політичній соціалізації молодого покоління. Тому в молодіжному середовищі сформувалося відчуття певного відчуження від влади, відсторонення від активного політичного життя. Сформувався особливий тип пасивної «політичної культури спостерігача»[4].

Загалом, дослідники виокремлюють сформовані три групи громадськості[5]:

1) пасивна громадськість, яка залишилася поза участю в політичному житті, з причини відсутності мотивації або інтересів чи внаслідок перешкод, які чинять різні протиборчі сторони;

---

[1] Москаленко, В.В. (2008). *Соціальна психологія*. Київ: Центр учбової літератури, 268.

[2] Береза, В.О. (2017). *Політична соціалізація особистості в умовах політико-культурної трансформації українського суспільства: сутність, проблеми, тенденції*. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 65.

[3] Лактионов, Г.А. (2010). Современное молодежное парламентское движение и процессы политической социализации молодежи. Государственное и муниципальное управление. *Ученые записки СКАГС, 144*. <https://cyberleninka.ru/article/v/sovremennoe-molodezhnoe-parlamentskoe-dvizhenie-i-protsessy-politicheskoy-sotsializatsii-molodezhi>.

[4] Лактионов, Г.А. (2010). Современное молодежное парламентское движение и процессы политической социализации молодежи. Государственное и муниципальное управление. *Ученые записки СКАГС, 145*. <https://cyberleninka.ru/article/v/sovremennoe-molodezhnoe-parlamentskoe-dvizhenie-i-protsessy-politicheskoy-sotsializatsii-molodezhi>.

[5] Береза, В.О. (2017). *Політична соціалізація особистості в умовах політико-культурної трансформації українського суспільства: сутність, проблеми, тенденції*. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 62.

2) пасивна громадськість, яка бере специфічну участь в політичному процесі, ініціатива якої, однак, не виходить за рамки одиничного акту участі у виборах;

3) активна громадськість, яка регулярно й усвідомлено бере участь в політичному процесі та діяльності громадських організацій.

Діяльність інститутів молодіжного парламентаризму орієнтована на всі три вищевказані групи. При цьому акцент робиться на підтримку заходів державної молодіжної політики, в ході яких здійснюється політична соціалізація молодого покоління громадян.

Як відомо, термін «політична соціалізація» був вперше введений в науковий обіг у 1959 році[1]. Основні напрямки, за якими розвивається теорія політичної соціалізації[2]:

– аналіз процесу політичної соціалізації;
– вивчення «агентів», які впливають на процес соціалізації;
– дослідження продукту, який отримуємо на «виході» процесу політичної соціалізації, тобто, політична свідомість, політичні уявлення, орієнтації, установки, – те, що, на думку Л.Пая та С.Верби, становить, по суті, політичну культуру[3].

В межах громадянського суспільства, частиною якого є інститут молодіжного парламентаризму, кожен індивід виступає автономним суб'єктом з властивими йому індивідуальними цілями та цінностями. Однак, як зазначав Гегель, без співвідношення з іншими він не може досягти своїх цілей у повному їх обсязі[4]. Відповідно, виникає необхідність соціалізації, де молодіжні парламентські структури виступають одним із її інноваційних агентів.

«Кожне наступне покоління, – зазначав П.Сорокін, – сковане нерозривним ланцюгом з попереднім, воно може загинути, але розбити цей ланцюг безсиле"[5]. В країнах, де демократія стабільно розвивається, дію цього механізму в основному зосереджено, за словами К.Маннагайма, «на передаванні традицій» молодому поколінню, усталених базових соціальних і політичних цінностей, відтворенні соціально-політичної системи. У «динамічних суспільствах» прагнуть «до нових стартових можливостей». Дія цього механізму посилює вплив на «оживляючого посередника» між літнім і дорослим поколінням – на молодь, як на резерв, який «правлячі кола можуть або подавити, або мобілізувати й інтегрувати» його задля рішення стратегічних завдань розвитку суспільства[6].

Загальна та політична соціалізація є механізмами адаптації й інтеграції молоді в суспільство. Під час політичної соціалізації відбувається процес відтворення системи політичних цінностей і цілей системи (збереження наступності поколінь в політиці). У цьому процесі вимоги політичної системи переводяться в структури особистості – формується її політична свідомість, мотивації політичної поведінки, відбувається процес становлення громадянина, а в нашому випадку молодої людини, з її орієнтацією на певний тип сформованої політичної культури. Цей процес виводить рішення проблем в сферу державної молодіжної політики. Важливо відзначити, що на практиці політична соціалізація виступає багатофакторним політичним процесом.

Варто також зазначити, що процес політичної соціалізації розглядається в політичній науці як стадіальний, зокрема, в ньому виділяється *латентна стадія* (тобто процес неполітичного научання, яке в подальшому впливає на політичну поведінку індивіда) та *стадія прямої політичної соціалізації* (процес ретрансляції власне політичних цінностей та інформації)[7].

В цьому відношенні важливий методологічний інструмент, запропонований 1986 року Річардом Мерелманом в формі принципово нової моделі механізму засвоєння та ретрансляції політичних цінностей й установок. Згідно з його ідеєю «горизонтальної» *(lateral)* політичної соціалізації, цей процес є безперервним вибором з широкого числа можливих і конкуруючих між

---

[1] Hyman, H. (1959). *Political Socialization: a study in the psychology of political behavior*. Glecoe, Free Presse, 168.
[2] Береза, В.О. (2017). *Політична соціалізація особистості в умовах політико-культурної трансформації українського суспільства: сутність, проблеми, тенденції*. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 50.
[3] Pye, L., Verba, S. (1965). *Political Culture and Political Development*. Princeton: Princeton University Press. <https://books.google.com.ua/books?id=hBDWCgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>.
[4] Гегель, Г.В.Ф. (1820). *Философия права*. Москва: Мысль. <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000360/>.
[5] Сорокин, П. (1994). *Общедоступный учебник социологии*. Москва: Наука, 175.
[6] Манхейм, К. (1994). *Диагноз нашего времени*. Москва: Юрист, 442–446. <http://krotov.info/libr_min/13_m/an/heim3.html>.
[7] Стельмах, В. (2012). Неполітичні агенти політичної соціалізації. *Віче*. <http://veche.kiev.ua/journal/3168/>.

собою образів світу та моделей поведінки, кількість яких постійно збільшується внаслідок взаємин між «рівними» учасниками процесу соціалізації на «горизонтальному» рівні. За «горизонтальної» соціалізації відносини між об'єктом й агентами соціалізації добровільні, рівні та тимчасові. Особистість об'єкта, який соціалізується, стає центром моделі, на відміну від моделі «вертикальної» соціалізації, де особистість виявлялася своєрідним «кінцем» ланцюга впливів[1].

У фокусі дослідження, на думку Мерелмана, – питання про те, яким чином в процесі соціалізації формуються ті «правила», які дозволяють індивіду орієнтуватися й обирати між безліччю конкуруючих образів соціальної та політичної реальності. В свою чергу, Філіп Васбурн вважає, що ці моделі політичної соціалізації слід розглядати як взаємодоповнюючі підходи, а не як окремі та суперечливі один одному концепції.

Ф.Васбурн пропонує таку *модель процесу політичної соціалізації*: стадії життєвого циклу, на якій знаходиться індивід (дитинство, підлітковий вік, юнацтво, зрілість і старість), і агенти соціалізації (сім'я, в якій виховувався індивід; школа; церква; ЗМІ; власна сім'я індивіда; робота індивіда та його політичний досвід) представляють собою інтерактивні системи. Між агентами соціалізації існують комплексні взаємини на всіх стадіях життєвого циклу, при цьому відносна значимість кожного з агентів соціалізації може варіюватися від одного періоду життєвого циклу до іншого. Що стосується аналізованої у цьому дослідженні проблематики, то тут варто зазначити, що значимість молодіжних парламентських структур, як агентів соціалізації, різниться в період дорослішання молодих людей[2].

Загалом, на початковому етапі розвитку теорії політичної соціалізації найбільшу увагу дослідники приділяли двом її агентам – сім'ї та групі однолітків. Багато вчених, які в 60–70 рр. XX ст. займалися проблемою політичної соціалізації, дотримувалися тези, що «родина індивіда є головним соціалізуючим агентом на етапі латентної політичної соціалізації». Найважливішими чинниками, що впливали на цей процес, вчені називали ціннісні орієнтації батьків (М.Л. Кон), структуру влади в сім'ї (Т.Парсонс, Б.Сезар), виховні стратегії, що складаються в сім'ї (Т.Адорно, С.Томкінс, Д.Баумрінд, Е.Міллер). Під впливом найближчого оточення – сім'ї – формуються найперші уявлення про владу та систему управління, а також про державу, національність і політичну участь. Родина в житті індивіда є *первинним агентом соціалізації* загалом і політичної зокрема. Ш.Монтеск'є в «Дусі законів» зазначав, що «закони виховання – це перші закони, з якими зіштовхується людина у своєму житті. Оскільки ці закони готують нас до того, щоб стати громадянином, кожна родина має керуватися зразком Великої родини (тобто держави)»[3].

Проте Г.Алмонд разом з Дж.Пауеллом та Р.Далтоном у своїх дослідженнях указують на те, що в суспільстві індивіди зазнають впливу й інших агентів політичної соціалізації – інститутів та організацій, котрі впливають на політичні установки громадян. Серед цих інститутів і організацій виокремлюють такі, що є прямими джерелами політичної освіти, тобто є спеціально підготовленими та призначеними для формування певної політичної культури й досягнення політичних цілей, наприклад, уроки суспільствознавства у школі, діяльність політичних організацій і партій. Інші агенти – найближче оточення, трудовий колектив – зазвичай діють опосередковано.

Отже, до *неполітичних агентів* політичної соціалізації зазвичай відносять сім'ю, систему освіти, церкву, найближче оточення, трудові колективи, ЗМІ та мережеві системи; до цієї групи агентів віднедавна почали зараховувати також соціальні класи, групи інтересів і навіть стать (Г.Алмонд, Дж.Пауелл, М.Конуей) та безпосередній контакт із урядовими структурами. *Політичними агентами* політичної соціалізації традиційно називають політичні інститути (державу, систему управління, громадсько-політичні організації та рухи, окремі політичні події).

Варто підкреслити, що деякі дослідники й науковці ототожнюють поняття «агент» (з лат. *agens, agentis* – діючий) та «інститут» (з лат. *institutum* – усталення, встановлення, звичай, установа), хоча друге поняття частіше використовується у значенні форми організації соціальної практики й широко вживається в різних галузях суспільних наук. Виходячи з цього, агентом також можна вважати своєрідну форму людської діяльності[4].

---

[1] Merelman, R.M. (1986). Revitalizing Political Socialization. In M. G. Hermann (Ed.), *Political Psychology: Contemporary problems and issues*. San-Francisco: Jossey-Bass, 279–319.
[2] Washburn, P. (1994). A Life Course Model of Political Socialization. *Politics and the Individual, Vol. 4, No. 2,* 1–26.
[3] Стельмах, В. (2012). Неполітичні агенти політичної соціалізації. *Віче.* <http://veche.kiev.ua/journal/3168/>.
[4] Стельмах, В. (2012). Неполітичні агенти політичної соціалізації. *Віче.* <http://veche.kiev.ua/journal/3168/>.

В останні роки політологи почали використовувати концепцію політичної соціалізації, пов'язану з так званою «теорією соціальної дії»[1] відомих американських соціальних психологів Б.Скіннера, А.Бандури, В.Уолтерса та розвинену згодом видатними американськими політичними біхевіористами Г.Алмондом і Д.Істоном[2]. Йдеться про так зване «введення індивіда в політичну культуру», яку американський політолог і культуролог Г.Алмонд розглядав як політичні орієнтації індивідів «щодо політичної системи та різних її частин, і позиціях щодо власної ролі в цій системі»[3]. Однак, як вже зазначалося, в транзитивних суспільствах, в т.ч. і в Україні, роль індивіда в політичній системі не така вже й велика, в порівнянні з країнами розвиненої демократії. Це пов'язано передусім з тим, що готовність до конструктивної співпраці з владними структурами виявляє лише незначна частина нашого суспільства. Між тим, суспільство, яке змінюється – трансформаційне суспільство − потребує відкритого й ефективного діалогу держави і громадянського сектору. Це, власне, й визначило актуальність і практичну спрямованість проведеного автором статті дослідження.

Отже, мета процесу демократизації – постійне функціонування демократичних принципів та інститутів. Функціонування основних демократичних механізмів обумовлює політичну соціалізацію. При цьому сама політична соціалізаціє сприяє консолідації демократії, виконуючи стабілізуючу функцію: коли особистість і суспільство стають взаємопов'язаним і взаємообумовленим інтегративним цілим. Існуюча нині система інститутів соціального розвитку молоді не задовольняє потреби власне самого молодого покоління. Велика кількість формально існуючих організацій, об'єднань чи рухів не в змозі залучити молодь до активної діяльності. А відтак, виникає необхідність дослідження громадських інститутів, які відповідають сучасним потребам молоді та гіпотетично можуть стати своєрідним «інкубатором» соціально активного покоління. Одним із таких інноваційних агентів політичної соціалізації молодого покоління є інститути молодіжного парламентаризму. Однак роль молодіжного парламентаризму у процесі політичної соціалізації молоді все ще потребує подальших більш глибоких наукових розвідок та всеохоплюючої концептуалізації досліджуваного феномену, при цьому необхідно враховувати, що науковцями все ще не створено цілісної концепції молодіжного парламентаризму як інституту громадянського суспільства, що також є дослідницькою лакуною.

References:

1. Almond, G., Verba, S. (1989). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. London: Sage. <https://books.google.pt/books?id=J93o05MH3v8C> (2018, march, 14) [in English].
2. Bandura, A., Walters, R. H. (1963). *Social learning and personality development*. New York: Holt, Rinehart & Winston [in English].
3. Bereza, V.O. (2017). *Politychna sotsializatsiia osobystosti v umovakh polityko-kulturnoi transformatsii ukrainskoho suspilstva: sutnist, problemy, tendentsii* [Political socialization of a personality in the context of political and cultural transformation of the Ukrainian society: the essence, problems and development trends]. Kyiv: Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova, 248 [in Ukrainian].
4. Hegel, G.W.F. (1820). *Filosofija prava* [The Philosophy of Law]. Moscow: Mysl'. <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000360/> (2018, март, 14) [in Russian].
5. Hyman, H. (1959). *Political Socialization: a study in the psychology of political behavior.* Glecoe, Free Presse. [in English].
6. Laktionov, G.A. (2010). Sovremennoe molodezhnoe parlamentskoe dvizhenie i processy politicheskoj socializacii molodezhi [Modern youth parliament movement and processes of political socialization of youth]. *Gosudarstvennoe i municipal'noe upravlenie. Uchenye zapiski SKAGS* [The State and municipal management. Scientific notes of SKAGS], 145–150 [in Russian].

[1] Bandura, A., Walters, R.H. (1963). *Social learning and personality development*. New York: Holt, Rinehart & Winston. <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=6&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwiO6bC169HWAhWFdpoKHa07B0wQFghKMAU&url=https%3A%2F%2Fcnx.org%2Fexports%2Fa227afe8-7713-42f3-8db9-4bf65f8c3dd9%401.pdf%2Fsocial-learning-theory-and-personality-development-1.pdf&usg=AOvVaw2UYAo8IhAr74QK8uIr3Ebv>.

[2] Наумкіна, С. (2004). "Третя хвиля" демократизації: підсумки і перспективи. *Політичний менеджмент, 2,* 162–170. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11766/15-Naymkina.pdf?sequence=1>.

[3] Almond, G., Verba, S. (1989). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. London: Sage, 594. <https://books.google.pt/books?id=J93o05MH3v8C>.

7. Lopushynskyi, I.P., Solovykh, V.P. (2013). Osoblyvosti politychnoi sotsializatsii v upravlinskykh protsesakh demokratychnoi transformatsii suspilstva [Special aspects of political socialization in the management processes of democratic transformation of society]. *Publichne upravlinnia: teoriia ta praktyka* [Public Administration: Theory and Practice], *no. 3,* 73–80. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pubupr_2013_3_13> (2018, March, 14) [in Ukrainian].
8. Mannheim, K. (1994). *Diagnoz nashego vremeni* [Diagnosis of our time]. Moscow: Jurist, 442–446 <http://krotov.info/libr_min/13_m/an/heim3.html> [in Russian].
9. Merelman, R.M. (1986). Revitalizing Political Socialization. In M. G. Hermann (Ed.). *Political Psychology: Contemporary problems and issues*. San-Francisco: Jossey-Bass, 279–319 [in English].
10. Moskalenko, V.V. (2008). *Sotsialna psykholohiia* [Social psychology]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. [in Ukrainian].
11. Naumkina, S. (2004). "Tretia khvylia" demokratyzatsii: pidsumky i perspektyvy [The third wave of democratization: conclusions and perspectives]. *Politychnyi menedzhment* [Political management], *no. 2,* 162–170. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11766/15-Naymkina.pdf?sequence=1> (2018, March, 14) [in Ukrainian].
12. Pye, L., Verba, S. (1965). *Political Culture and Political Development.* Princeton: Princeton University Press. <https://books.google.com.ua/books?id=hBDWCgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (2018, march, 14) [in English].
13. Sorokin, P. (1994). *Obshhedostupnyj uchebnik sociologii* [Public sociology textbook]. Moscow: Nauka. [in Russian].
14. Stelmakh, V. (2012). Nepolitychni ahenty politychnoi sotsializatsii [Non-political agents of political socialization]. *Viche* [Veche]. <http://veche.kiev.ua/journal/3168/> (2018, March, 14) [in Ukrainian].
15. Washburn, P. (1994). "A Life Course Model of Political Socialization". *Politics and the Individual*, *Vol. 4, No. 2.* [in English].

Леся Угрин, к. політ. н.
Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

ПОЛІТИЧНІ ВИМІРИ КОЛЕКТИВНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Lesya Uhryn, PhD in Political Science
Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

POLITICAL DIMENSIONS OF COLLECTIVE IDENTITY

It is revealed that political identities are a special type of social identities and the result of relational identification, aimed at determining the position of a subject in the system of socio-political relations. They ontologically lean on collective identities of categorical or role types and their resources, rather than function separately. Therefore, political is predominantly a measure, not a generic feature of collective identities, and is formed by the result of politicization of categorical identities, the politicization and institutionalization of group differences, and identification with political institutions. Political dimensions of collective identities are interpreted in a narrow (party, ideological, class identity) and broad sense – an attribute of the socio-political system of society (state, civic, national identity).
Keywords: political identities, particular identities, identities of party, politicization, institutionalization.

Ідентичність є важливим маркером і означенням суб'єкта у політичному просторі через прийняття (або заперечення) ним певної політичної позиції й визнання її іншими учасниками політичних відносин. У такому сенсі вона – базова умова політичної діяльності суб'єкта. Це проблематизує вивчення політичного виміру процесів ідентифікації, їх вплив на функціонування політичної системи й зумовлює необхідність з'ясувати сутність і особливості політичної ідентичності.

Поняття «політична ідентичність» в науковому дискурсі вирізнилося з ширшого типу ідентичностей – соціальної – у контексті розвитку політичного плюралізму в пізномодерний період, збільшення кількості політичних акторів у межах ліберальних демократичних систем. Це дає підставу дослідникам розглядати політичну ідентичність особливим видом соціальної ідентичності, спрямованої на самовизначення індивіда, груп, спільнот у політичній реальності. З такого погляду для політичної ідентичності характерна групова природа, що виявляється у процесі співвіднесення індивіда з певною групою, що характеризується спільністю політичних поглядів і інтересів.

Концептуалізація поняття «політична ідентичність» була започаткована на поч. XX ст. у дослідженнях електоральної й партійної поведінки американськими ученими А. Зігфридом, П. Лазерсфельдом, Б. Берельсоном, Г. Годе, Е. Кемпбеллом, П. Конвертом, В. Міллером, Д. Стоуксом, продовжена Е. Даунсом, М. Фіоріною, Ф. Грінстайном, Г. Хайманом, П. Хейзом, П. Абрамсоном, К. Дженнінгсом, Н. Ніємі, П. Аллербеком, У. Розенмейром, О. Кірхгаймером та ін. У межах їхніх досліджень політична ідентичність ототожнювалось з партійною та ідеологічною. Партійна ідентифікація розглядалася основою політичної ідентичності та політичних орієнтацій індивіда, й артикулювалася ним у категоріях «консерватор», «ліберал», «соціаліст» і т.п. Така інтерпретація підкреслює взаємозв'язок соціальної, партійної й ідеологічної ідентичностей, а відтак, значимість соціальної групи для формування політичної ідентичності.

Отже, у вузькому розумінні політична ідентичність розглядається результатом ідентифікації з ідеологічними програмами і політичними позиціями партій. Її носіями є члени партії або її прибічники, світогляд та основний набір спільних цінностей яких визначає лояльність певній партії.

Ширша концептуалізація політичної ідентичності як чинника функціонування соціально-політичних систем розроблялася у межах теорій модернізації (Л. Біндер, Л. Пай, Ч. Тіллі), транзитології (Д. Растоу, Т. Карл, Ф. Шміттер). Комплексні дослідження політичної ідентичності

здійснили Л. Беннет, Ф. Глісон, Н. Крістенсен, В. Маккензі, С. Паркер, М. Сомерс, Л. Хадді та ін. Проблеми концептуалізації політичної ідентичності розглядаються у працях українських науковців А. Гарбадина, В. Горбатенка, О. Зорич, М. Кармазіної, В. Лісовського, В. Малініна, О. Онопко, М. Остапенко, І. Паська, Н. Пашиної, Н. Ротар, В. Стельмах й ін., але все ще потребують подальших комплексних досліджень.

Інтерпретації політичної ідентичності характерний також класовий дискурс, в межах якого політична ідентичність ототожнювалась чи «прив'язувалась» до класової приналежності. М. Манн у теорії чотирьох стадій класової свідомості першою визначив класову ідентичність – вона відображає сприйняття членами класу їх власної позиції в класовій структурі суспільства, репрезентує здатність робітників ідентифікувати себе класом, усвідомлювати свої інтереси класовими, структурованими особливими ролями у процесі виробництва. Друга стадія – класова опозиція – здатність визначати класових опонентів (Інших) через протилежність класових інтересів. Ці дві стадії діалектично взаємодіють і посилюють одна одну. Третя стадія – класова тотальність, на якій формуються уявлення про універсальне і для класу, і для суспільства у ситуації протилежності інтересів й ідентичностей. Іншими словами: робітники сприймають власну соціально-економічну ситуацію і державний устрій з класового погляду. Четверта – стадія соціальної альтернативи – передбачає формування уявлення про бажаний суспільний устрій, при якому долається «пригнобленість» класу, і визначаються способи його досягнення. В контексті своїх досліджень М. Манн розглядає «марксизм теорією ескалації свідомості від першого рівня до четвертого. Свідомість зростає у міру того, як робітник співвідносить свій конкретний досвід з аналізом ширших, а пізніше – альтернативних структур»[1].

У кінці XX ст. партійно-ідеологічні та класові маркери групової політичної ідентичності виявились неспроможними бути основою політичної ідентичності суб'єкта через її швидкоплинність і схильність до релятивізації. Посилення соціальної диференціації й соціальна мобільність зумовили частіші зміни соціального становища індивіда, а, відтак, його політичних орієнтацій.

Вирізнимо чинники, які знівелювали домінантний вплив партійно-ідеологічних маркерів на формування політичної ідентичності у цей період. Найвпливовіший серед них – радикальна трансформація соціальної структури постіндустріального суспільства. Її наслідки описує Е. Тоффлер у «Третій хвилі»: «Замість глибокорозшарованого суспільства, в якому кілька великих блоків об'єднуються, щоб сформувати більшість, ми маємо конфігуративне суспільство – таке, в якому тисячі меншин, багато з яких тимчасові, обертаються й утворюють цілком короткочасні моделі, рідко об'єднуючись у 51-відсоткову загальну думку стосовно головних питань». Це «знижує легітимність багатьох сучасних урядів»[2], оскільки не дає змоги партіям говорити і діяти від імені великих класів, ускладнює консенсус у демократичному правлінні. Критерії соціальної категоризації груп постіндустріального суспільства включали значно більше економічних маркерів (доходи, освіту, професію, престиж і т.д.), а також культурні відмінності, альтернативні цінності, стилі життя і споживання. Вони знівелювали класовий антагонізм характерний для індустріального суспільства. Формування груп та їхні ідентичності визначались не стільки становищем в економічній структурі суспільства і матеріальними інтересами, скільки спільними ідеалами та цінностями, культурними нормами, які мотивували і легітимізували колективні дії численних груп та їхнє прагнення репрезентувати й захистити свою ідентичність. Соціальні статуси позбувались аскриптивності, а соціальні ідентичності індивідів та груп – усталеності. Розмивались й межі між групами. Інституційні практики ліберальних суспільств конструювали численні соціальні групи з партикулярними, особливими ідентичностями та інтересами, що руйнували універсалістські принципи політичного порядку.

Другий чинник нівелювання впливу партійних та ідеологічних чинників у формуванні політичної ідентичності – криза традиційних партійних систем й зменшення ролі політичних партій у виробленні спільної політики і процесах соціалізації та самоідентифікації громадян. «Відмінності між лівими і правими у західних демократіях, зауважив С. Ліпсет, втратили свою глибину», їхня (партій) політика стає «нудною»[3]. Вона позбавлена «пристрастей і афектів», які є основним

[1] Mann, M. (1973). *Consciousness and Action Amongst the Western Working Class*. London: MacMillan, 24–33, 13.
[2] Тоффлер, Е. (2000). *Третя хвиля*. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 371.
[3] Липсет, М. (2016). *Политический человек: социальные основания политики*. Москва: Мысль, 476.

компонентом колективної ідентифікації, й відіграють центральну роль у забезпеченні відданості демократичним цінностям[1].

Подібна ситуація з ідеологією як чинником формування політичної ідентичності індивіда й групи. Все більша привабливість постматеріальних ціннісних систем, що віддзеркалюють постмодерний світогляд, альтернативних моделей життя і споживання, «розмивають», нівелюють чіткі ідеологічні ідентифікації традиційних політичних партій, що змушені бути електорально «всеїдними». Це також перетворює ідеологію як категорію ідентифікації у несуттєвий для виборця ситуаційний чинник. Партійні преференції формуються не стільки соціальним статусом чи ідеологією, скільки політичними технологіями, харизмою лідерів, популізмом. Тому для багатьох виборців їхнє значення зникає відразу після виборів.

Ще один чинник розмивання та релятивізації політичних (партійних) ідентичностей – індивідуалізація, яка послаблює соціальні зв'язки й почуття належності до групи. За П. Бергером, індивідуалізація знівелювала значення верств і класів як основи політичної ідентифікації; вони «все більше втрачають характер соціально інтегрованих груп з ідентичністю, що розділяється всіма її членами»[2]. Індивіди могли набувати багатьох групових ідентичностей без їх чіткої ієрархії. Це зруйнувало стійкі залежності між соціальним статусом та ідеологічними і партійними преференціями індивіда.

Отже, основними маркерами політичної ідентичності у вузькому розумінні можна виокремити соціальний статус, партійні преференції, ідеологічні переконання, ставлення до особи політичного лідера, однак, на сучасному етапі вони не спроможні стати основою сталої політичної ідентифікації індивіда, а їхні інтегративні можливості на груповому рівні виявляють значний конфліктогенний потенціал на макрорівні суспільства. У цьому контексті поняття «політична ідентичність» поєднує індивідуальний і надіндивідуальний рівні політичної свідомості й поведінки, відображає динаміку масових настроїв, політичної культури. Проте, не можна не враховувати, що у процесі політичної ідентифікації група виступає первинним чинником, а формування політичних ідентичностей індивідів значно детермінується спільними колективними уявленнями щодо політичних орієнтацій групи та її статусу. Окрім того, індивід інтерналізує політичні й ідеологічні установки, орієнтації й цінності з погляду приналежності до інших спільнот – расових, етнічних, регіональних, релігійних, гендерних, професійних і т.д. Це проблематизує епістемологічний статус поняття «політична ідентичність» як групового явища, робить його невизначеним. На нашу думку, онтологічно політичні ідентичності опираються на колективні ідентичності категоріального або рольового типів та їхні неполітичні (передовсім соціальні, культурні, символічні) ресурси, а не функціонують окремо чи поряд з ними. Це приводить до логічного висновку, що політичне переважно є їхнім *виміром*, а не родовою ознакою. Відтак, концептуалізація політичних ідентичностей релевантна в межах інтерпретаційних моделей політики і політичного, які є їхнім контекстом формування та функціонування.

Найпоширенішою концептуальною схемою розуміння політики є її інтерпретація автономною сферою людської життєдіяльності, що функціонує у взаємозв'язку з іншими сферами суспільства. Відтак, будь-яке явище є політичним «тою мірою, в якій воно пов'язано з організацією і мобілізацією ресурсів для досягнення певним колективом його цілей»[3]. З цього погляду політичне сприймається сферою боротьби і просування партикулярних інтересів, цінностей й ідентичностей через їх представлення як загальнозначущих й використання для їхньої реалізації інституційних механізмів та спільних ресурсів. У такому контексті політична ідентичність постає результатом *політизації* категоріальних ідентичностей (або ж їхніх компонентів, наприклад – мови, релігії) і залучення їхніх носіїв у політичні відносини, пов'язані з реалізацією партикулярних інтересів і практик, які *первинно* не були політичними і знаходилися поза сферою політичних відносин. Політичний статус проблеми є виявом її суспільної значимості. Актуалізуючи різні сторони неполітичної реальності, влада або інші суб'єкти надають їм статусу політичних. Конвергенція політичного і соціального, приватного і громадського сприяє нівелювання чітких кордонів між ними, що є однією з ознак постсучасності та глобалізації. Це полегшує переміщення ідентичностей з однієї сфери в іншу і виявляється у процесах їх політизації і деполітизації.

[1] Муфф, Ш. (2004). К агонистической модели демократии. *Логос, 2 (42),* 190.
[2] Бергер, П.А. (2008). *Индивидуализация и изменение значения социальных неравенств. Социальное неравенство. Изменения в социальной структуре: европейская перспектива*. Санкт-Петербург: Алетейя, 21.
[3] Парсонс, Т. (1998). *Система современных обществ*. Москва: Аспект Пресс, 30.

Мотивами політизації партикулярних ідентичностей на рівні груп є або її особлива цінність для членів групи, або її політична значимість для інших суб'єктів політичних відносин. У першому випадку група розглядається суб'єктом політичних відносин, що прагне універсалізувати свої партикулярні ідентичності, цінності, дискурси, представити їх вагомими для всього суспільства і національних інтересів. Цей випадок можна описати словами Е. Лаклау і Ш. Муфф: «деяка партикулярність бере на себе функції репрезентації універсального з ним неспівмірним»[1]. У другому випадку групова ідентичність виступає або інструментом досягнення політичних інтересів і вигод іншими суб'єктами політики, або об'єктом впливу на політичний процес зі сторони політичних сил і еліт. Проте в обох випадках результатом політизації групової ідентичності є її сприйняття суб'єктом базовою у моделі ідентифікації, на противагу загальнонаціональній чи громадянській. Р. Брубейкер, аналізуючи чинники політизації етнічних і релігійних груп, узагальнив її причини – «вимоги щодо економічних ресурсів, символічного визнання, рівного представництва, культурного відтворення або політичної автономії»[2].

Політизація групової ідентичності в постсучасний період, що характеризується «вибухом» нових ідентичностей, охопила етнічні, релігійні меншини, а також створила передумови політичної суб'єктності інших соціальних груп і меншин – расових, територіальних, гендерних та ін. Вони прагнуть підкреслити й репрезентувати свою «унікальність», але більшою мірою домагаються політичного визнання своїх особливих ідентичностей, «політичного визнання культури» (С. Бенхабіб). Результатом політизації групових ідентичностей є вимоги їх врахування в загальнонаціональних інституціях, пристосування до них інституційних й публічних практик. За Ч. Тейлором, це боротьба за інституційне визнання «рівної цінності (value) різних культур»[3]. Міноритарні групи не лише виступають проти «розчинення», «переплавлення» культурних (етнічних) відмінностей (ця стратегія продемонструвала свою неефективність в багатьох західних суспільствах); вони прагнуть створення інститутів і норм, які б забезпечували відтворення групових відмінностей і повагу більшості до них. Відтак, мова йде про інституційне визнання культурного плюралізму, який не пов'язаний з соціальними відмінностями, і гарантії його відтворення.

Отже, ще одним механізмом формування політичного виміру колективних ідентичностей є *політизація та інституціоналізація групових відмінностей*. Категорії ідентифікації груп набувають політичного значення і можуть бути предметом конфлікту. Результатом їх впливу є трансформація політичних принципів визнання міноритарних груп; фіксація й кристалізація відмінностей і кордонів між групами, які й надалі розділятимуть їх.

Викладене дає підстави для висновку, що колективна (групова) ідентичність набирає політичного виміру, коли з'являються: (1) загрози її унікальності (асиміляції), автономії чи, навіть, виживання групи; (2) потреби у захисті й відтворенні ідентичності; (3) ресурсах для розвитку групи. В останньому випадку особлива (культурна) ідентичність стає основою для висування економічних чи політичних вимог групою. В глобалізованому світі, стверджує С. Бенхабіб, групи, що формуються навколо культурних чинників соціальної диференціації і змагаються між собою у публічній сфері, «вимагають від держави та її органів правового визнання і надання ресурсів для збереження і захисту своїх культурних ідентичностей»[4]. Виявом політизації ідентичності стала виразна тенденція «поєднання соціальних вимог з вимогами саме культурного визнання»[5].

Узагальненими ознаками політизованої колективної ідентичності є (1) розвинена свідомість групи, яка когнітивно й дискурсивно репрезентує світогляд і значущий погляд на соціальний світ та її місце у ньому; (2) антагоністичне сприйняття світу і міжгрупових відносин у термінах «союзник», «супротивник», орієнтація на змагальні відносини з іншими групами; (3) готовність членів політизованих груп до колективних дій і залучення до них інших груп чи індивідів. Відзначимо, що колективні дії є важливим маркером політики. Відтак, політизована колективна ідентичність може бути інтерпретована як форма колективної дії, мотивацією членів групи до колективних дій аж до боротьби за владу чи її перерозподіл. Політизована ідентичність значно посилює неполітичні

[1] Лакло, Э., Муфф, Ш. К радикальной демократической политике: предисловие ко второму изданию «Гегемонии и социалистической стратегии». <http://archive.is/UeLHR>.
[2] Brubaker, R. (2013). Language, religion and the politics of difference. *Nations and Nationalism, 19(1),* 4.
[3] Тейлор, Ч. (2004). *Мультикультуралізм і «політика визнання»: есей.* Київ: Альтерпрес, 63.
[4] Бенхабиб, С. (2003). *Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру*. Москва: Логос, 1.
[5] Вевьерка, М. (2005). Формирование различий. *Социологические исследования, 8,* 15.

аспекти колективної ідентичності, які є її основою – етнічні, релігійні, гендерні і под. Особливо це стосується поведінкових наслідків політизації, як забезпечують не лише інституційний захист її унікальних рис, самобутності, а й розвиток і зміцнення колективних уявлень і почуттів приналежності, розуміння та солідарності.

Інша пояснювальна схема природи політичної ідентичності засновується на традиції інтерпретації політичного, започаткованій К. Шміттом. Він вважав політичне сферою без «власної предметності» й доводив, що воно є відображенням ступеня «інтенсивності асоціації чи дисоціації людей, мотиви яких можуть бути релігійними, національними (в етнічному чи у культурному сенсі), господарчими чи ж мотивами іншого роду, й у різні періоди вони тягнуть за собою різні з'єднання і роз'єднання…». Відтак, політичне «може добувати свою силу з різних сфер людського життя, з релігійних, економічних, моральних й інших протилежностей». Воно виникає там і тоді, де і коли має місце протистояння, протиборство груп, розділених за принципом «Друг-Ворог»: «Усяка протилежність …перетворюється у протилежність політичну, якщо вона достатньо сильна для того, щоб ефективно розділяти людей на групи друзів і ворогів»[1]. Ця структура (Друг-Ворог) виступає у К. Шмітта специфічно політичною категорією. Вона співпадає з ідентифікуючим принципом розрізнення Я-Інший, Ми-Вони, – основи конституювання колективних ідентичностей. Розвиваючи думки К. Шмітта, Ш. Муфф визначила, що умовою формування політичних ідентичностей є дистинкція «ми-вони», яка потенційно передбачає виникнення антагонізму[2]; при тому антагонізм розглядається онтологічною характеристикою суспільства, а простір колективної ідентичності перетворюється на простір політичної боротьби. Це означає, що «локусом політичних ідентичностей є сфера відносин»[3], вони формуються й онтологічно виявляються в «історично конкретних реляційних обставинах» (М. Сомерс).

Відтак, важливим аспектом будь-якої партикулярної політичної ідентичності, її конститутивним чинником є відносини з іншими групами. Функціонування групи як «монади» – у повній ізоляції – прирікає її «на існування на маргінесі або у гетто, оскільки її статус і можливості більшою мірою визначені системою виключень, що диктується домінантною у суспільстві групою»[4], або ж спільними договірними нормами. Відповідно, партикулярні ідентичності не можуть бути сформовані лише на основі чистого розрізнення, що зумовлює необхідність виходу групи за межі партикулярного контексту й звернення до універсальних принципів як механізмів визнання і ресурсів реалізації їхніх вимог. Звернення партикулярних груп до універсального, що є сутнісним елементом будь-якої міжгрупової інтеракції, формує їхню політичну ідентичність.

Отже, політична ідентичність груп конституюється так само у *відносинах з універсальним*, яке виступає системою норм, правил, цінностей, символів, дискурсів, визнаними усіма групами, і є інструментом реалізації вимог стосовно рівних засад визнання. Іншими словами, універсальність правил ідентифікації вирівнює статус груп як суб'єктів політичних відносин.

Універсальність правил є відображенням єдності політичної спільноти, мірою ідентифікації соціальних груп та індивідів з нею і чинними інститутами, передовсім державою. З іншого боку, ідентичність є основою суспільних політичних інституцій та їхньої результативності, що перетворює її на вагомий елемент політичної реальності. За А. Вендтом, легітимною норма сприймається тоді, коли її вимоги повністю визнаються відповідними ідентичності[5], вона виступає спільним джерелом норм та інститутів, основою інтересів акторів. Це означає, що законність норм та їх дотримання у поведінці акторів безпосередньо залежить від їхньої ідентичності. Якщо модель поведінки заборонена нормою, то вона стає несумісна з ідентичністю, що є передумовою для взаємних трансформацій. З іншого боку, інституції відтворюють правила ідентифікації (передовсім набуття членства), стійкі та значимі (типізовані) моделі поведінки та практик, що своєю чергою конструюють політичну ідентичність на рівні соціальної системи, універсалізують її когнітивні та символічні структури, поведінкові моделі. Створення структур, які забезпечують відтворення та функціонування ідентичності означає її інституціалізацію. Вона утверджує і зміцнює нові ідентичності.

---

[1] Шмитт, К. (1992). Понятие политического. *Вопросы социологии, 1,* 45–46.
[2] Муфф, Ш. (2008). Политика и политическое. *Политико-философский ежегодник*. Москва: ИФ РАН, *1,* 95.
[3] Муфф, Ш. (2008). Политика и политическое. *Политико-философский ежегодник*. Москва: ИФ РАН, *1,* 93.
[4] Лаклау, Э. (2005). Субъект политики, политика субъекта. *Гуманитарная мысль Юга России*, *1,* 135.
[5] Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics.* Cambridge: Cambridge University Press, 272–273.

Отже, політичний вимір колективної ідентичності детермінований також взаємопов'язаністю ідентифікаційних та інституційних структур. Політична ідентичність у такому сенсі виявляється в ідентифікації або з *інститутами* або з іншими *групами*, але через посередництво інститутів; тому вона локалізується навколо груп та інститутів, безпосередньо пов'язаних зі структурою політики – сферою вироблення і реалізації політичних курсів, становлення і підтримання політичного порядку. До таких інститутів передусім відносимо партії, громадські організації і рухи, державу, наддержавні об'єднання.

Будь-який політичний порядок передбачає виробництво спільних смислів, дискурсів, й моделей поведінки – необхідних когнітивних та символічних засобів його легітимізації, через які він колективно осмислюється («уявляється) у спільній для більшості суб'єктів картині світу. На цьому рівні ідентичність набуває *політичного змісту*, оскільки представляє картину світу, систему смислів та символів, що сприймаються спільнотою основоположними й базовими для функціонування політичної системи та її інститутів (передовсім держави) і взаємопереплітаються з установками, орієнтаціями й цінностями політичної культури і політичної свідомості. Отже політична ідентичність, що висловлює спільне «Ми», визначає основи діяльності політичної системи держави, легітимізує її й формує суб'єктність у міжнародних відносинах через репрезентацію унікальності серед багатьох інших суспільств.

Політичні ідентичності на рівні соціально-політичної системи, по-перше, здатні впливати на систему принципів політичної організації суспільства, оскільки об'єктивуються у політичних правилах, нормах і цінностях, легітимізаційних практиках; по-друге, формують принципи ідентифікаційної структури чи ієрархії ідентичностей у суспільстві; по-третє, обумовлюють принципи і механізми комунікації між носіями партикулярних ідентичностей (регіональними, релігійними, етнічними та іншими групами). Вони задають смислову систему координат, в яких соціально-політична реальність колективно сприймається й осмислюється як цілісна, інтегрована і зрозуміла.

У такому контексті теоретичне осмислення політичної ідентичності редукується з поняттям *політики* як складної системи інституцій, організацій, практик, спрямованих на впорядкування суспільних процесів, мережі міжсуб'єктних взаємодій, тобто встановлення й універсалізацію політичного порядку і організацію людської життєдіяльності в умовах потенційно можливих конфліктів, що є сферою *політичного*. Це широке розуміння політичної ідентичності як атрибуту соціально-політичної системи й інтегративного чинника суспільства. На макрорівні політичною є та ідентичність, яка впорядковує самовизначення індивіда і груп у політичному просторі та світі, має зв'язуюче й інтегративне значення в контексті міжгрупових відносин і виконує консолідуючі функції для суспільства.

Проведений аналіз дозволяє визначити сутнісні особливості політичної ідентичності:

По-перше, політичні ідентичності є особливим типом соціальних ідентичностей, які не існують як «чисті» типи, а є результатом реляційної ідентифікації, орієнтованої на визначення позиції суб'єкта у системі (мережі) суспільно-політичних відносин та формування його суб'єктності. Політичні ідентичності знаходяться ніби «в середині» відносин, тобто набувають політичного виміру у взаємодіях між групами, інститутами, державами та іншими суб'єктами. Це дає підстави віднести політичні ідентичності до *реляціоністського* типу колективних ідентичностей на противагу *категоріальним*, які конституюються на основі категорій-атрибутів, груп та кордонів. Будь-яка з категоріальних ідентичностей (етнічна, релігійна і т.п.) у певних контекстах відносин може набути політичного *виміру і змісту,* політизуватися. Відтак, політична ідентичність є проекцією етнічних, національних, релігійних, конфесійних, територіальних та інших типів колективних ідентичностей в політичну сферу, прагненням їх універсалізації політичними засобами або інституційного визнання і забезпечення партикулярних особливостей. З цього погляду, політична ідентичність є *відкритою* системою, яка вступає у взаємодію з різними видами ідентичності й може «вбирати» у себе інші ідентичності або їх окремі компоненти.

По-друге, ідентичність конституюється як політична, коли її носії – індивід, група, соціальний рух, суспільство – залучаються до діяльності по встановленню певного політичного порядку чи обрання стратегій суспільного розвитку на основі лояльного/опозиційного сприйняття політичних інститутів та політичної системи загалом.

По-третє, політичні ідентичності конституюються й постають у співвіднесенні та ідентифікації з інститутами – партіями, рухами, державою, наддержавними об'єднаннями, – і

реалізуються у публічній сфері. Такі «інституціональні» ідентичності – найбільш «чисті» типи політичних ідентичностей, які, проте, також опираються на соціальні, культурні, національні та ін. категоріальні ідентичності груп чи великих спільнот. До них ми передовсім відносимо партійну, громадянську та державну ідентичності, які формуються через сприйняття й відносини з державою та її інститутами. Інституційно вони утверджуються і відтворюються універсалістськими принципами громадянства, парламентаризму, загального виборчого права, характерних для сучасних держав. На індивідуальному рівні ці ідентичності об'єднані статусом громадянства, який передбачає однаковий для всіх членів політичної спільноти набір прав і обов'язків, що відображені у відносинах індивіда держави і суспільства.

По-четверте, політична ідентичність, відповідно до особливостей і функцій інститутів, на основі ідентифікації з якими вони конституюються, і диференціює, і консолідує суспільно-політичний простір та ідентифікаційні практики. З одного боку, політичні ідентичності є відображенням орієнтацій і цілей партикулярних груп, що прагнуть збереження чи визнання свого статусу та ідентичності й відтворюють партикуляристські практики, які загрожують фрагментацією політичного порядку. З іншого – політичні ідентичності потенційно є універсалізуючою силою, оскільки засновуються на спільних і визнаних правилах, нормах й цінностях, володіють потенціалом згуртування різних груп, задаючи єдині зразки і когнітивні рамки взаємодії, що є основою соціально-політичного порядку. Відповідно політична ідентичність породжує конфлікт чи змагання за владу і ресурси між її носіями, або є основою інтеграції та солідарності суспільства, його організації і управління співіснування в умовах об'єктивної конфліктності. Ця дихотомія відображає відмінності та діалектику політики і політичного, партикулярного й універсального.

References:

1. Benhabib, S. (2003). *Prityazaniya kultury. Ravenstvo i raznoobrazie v globalnuyu eru* [The Claims of Culture, Equality and Diversity in the Global Era]. Moscow: Logos [in Russian].
2. Berger, P.A. (2008). Individualizatsiya i izmenenie znacheniya sotsialnyh neravenstv [Individualization and changing the meaning of social inequalities]. *Sotsialnoe neravenstvo. Izmeneniya v sotsialnoy strukture: evropeyskaya perspektiva* [Social inequality. Changes in social structure: European View]. Saint Petersburg: Aletheya, 12-24. [in Russian].
3. Brubaker, R. (2013). Language, religion and the politics of difference. *Nations and Nationalism,19(1),* 1-20. [in English].
4. Laclau, E. (2005). Sub'ekt politiki, politika sub'ekta [Subject of Politics. Politics of the Subject']. *Gumanitarnaya mysl Yuga Rossii* [Humanitarian Thought of the South of Russia], *no. 1,* 130-140 [in Russian].
5. Laclau, E., Mouffe, Ch. *K radikalnoy demokraticheskoy politike: predislovie ko vtoromu izdaniyu «Gegemonii i sotsialisticheskoy strategii»* [Towards a Radical Democratic Politics: Preface to the Second Edition «Hegemony and Socialist Strategy»]. <http://archive.is/UeLHR> [in Russian].
6. Lipset, M. *Politicheskiy chelovek: sotsialnye osnovaniya politiki* [Political Man: The Social Bases of Politics]. Moscow: Mysl [in Russian].
7. Mann, M. (1973). *Consciousness and Action Amongst the Western Working Class*. London: MacMillan [in English].
8. Mouffe, Ch. (2004). K agonisticheskoy modeli demokratii [To an agonistic model of democracy]. *Logos*, *no. 2 (42),*180-197 [in Russian].
9. Mouffe, Ch. (2008). Politika i politicheskoe [Politics and the Political]. *Politiko-filosofskiy ezhegodnik* [Political-philosophical Yearbook]. Moscow: RAS Institute of Philosophy, *no. 1,* 88-102 [in Russian].
10. Parsons, T. (1998). *Sistema sovremennyh obschestv* [The system of modern societies]. Moscow: Aspect-Press [in Russian].
11. Taylor, Ch. (2004). *Multykulturalizm i «politika vyznannya»: esey* [Multiculturalism and «The Politics of Recognition»: Essays]. Kyiv: Alterpres [in Ukrainian].
12. Toffler, A. (2010). *Tretya hvylya* [The Third Wave]. Kyiv: Publishing House «Vsesvit» [in Ukrainian].
13. Schmitt, C.(1992). Ponyatie politicheskogo [The Concept of the Political]. *Voprosy sotsiologii* [Questions of sociology], *no. 1*, 37-67. [in Russian].
14. Wieviorka, M. (2005). Formirovanie razlichiy [Making Differences]. *Sotsiologicheskie issledovaniya* [Sociological Studies], *no. 8,* 13-24 [in Russian].
15. Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].

SOCIOLOGICAL DISCOURSE

Сергій Кардаш
Національний університет «Острозька академія», Україна

ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА В ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНІЙ УКРАЇНІ: У ПОШУКАХ ЗАЛЕЖНОСТІ

Serhii Kardash,
National University of Ostroh Academy, Ukraine

POLITICAL MODERNIZATION AND SOCIAL STRUCTURE OF SOCIETY IN POST-REVOLUTIONARY UKRAINE: IN SEARCH OF DEPENDENCE

This article draws attention to the interdependence of two complex phenomena: modernization and socio-professional structure of the population. Using modernization theory by R. Inglehart and K. Welzel, the author substantiates the influence of socio-economic factors (peculiarities of the social structure of society) on the processes of democratization in Ukraine. In this research the social structure is investigated through the prism of the occupational structure of society, which refers to the general occupational (qualificational) differentiation. In substantiating the need for such studies, the author seeks to answer some of the important questions: is successful modernization possible in Ukraine, based on the existing qualitative and quantitative characteristics of the occupational structure? What kind of political and socio-economic consequences can the transformation of social groups that form an occupational structure have?
Keywords: socio-professional structure, modernization, qualified / non-qualified workers, physical / non-physical labour.

На початку відновлення незалежності Україна мала всі шанси відбутися як успішна держава. За оцінками тогочасних експертів у 1991 р. Україна займала 21-е місце за розміром ВВП на душу населення у світі, і з часом могла закріпитися у якості важливого регіонального геополітичного гравця. Але в порівнянні з багатьма іншими державами, що мали приблизно однакові стартові умови (особливо країни Центральної та Східної Європи, окремі колишні радянські республіки) вибудувана в Україні політична та економічна система виявилася неефективною та практично не реформованою. Відповідей на питання, чому Україна так відстала у своєму розвитку є достатньо багато, і ми не ставимо перед собою мету їх перелічити. Важливіше оцінити перспективи якісного модернізаційного стрибка, який здатен повернути Україну до числа провідних світових держав. Здійснюючи модернізацію необхідно враховувати політичні, соціально-економічні, культурні особливості країни. У цій роботі зосередимо основну увагу на соціально-економічних передумовах успішної політичної модернізації – соціально-професійній структурі населення та основних соціальних групах, які її формують.

Питання потенційної ролі і значення професійної структури в процесі успішної модернізації знаходиться поки що, на узбіччі наукових інтересів в Україні.

В українській науці (переважно соціології) проблематиці соціально-професійної структури присвячено роботи Н. Коваліско, М. Кона, О. Куценко, С. Оксамитної, О. Симончук, А. Патракової та ін. Зокрема, для цього дослідження важливими виглядають статистико-

соціологічні методи, за допомогою яких вивчається розподіл населення України на різні професійні групи О. Симончук[1].

На важливості вивчення стартової ситуації та модернізаційного потенціалу суспільства при врахуванні характеру політичної модернізації та владної моделі наголошує Г. Зеленько[2].

На Заході (Е.Дюркгейм, Е. Девіс, Т. Парсонс, П. Сорокін, Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Е. Гоулднер, Р. Міллс, Н. Аберкромбі, Дж. Голдторп, М. Севедж та ін.), а також і в Росії (О. Шкаратан, Г. Ястребов, В. Анікін, Т. Александрова та ін..), питанням вивчення соціальної структури присвячено значно більше уваги. Зокрема, можливості та обмеження модернізаційного розвитку Росії з точки зору різних характеристик професійної структури досліджує В. Анікін[3]. Статистичний аналіз професійної структури російського суспільства використовували О. Шкаратан, Г. Ястребов[4]. Обґрунтуванням впливу соціально-економічних умов на характер функціонування політичної системи займалися С. Хантінгтон[5], Р. Інглхарт та К. Вельцель[6], Д. Белл[7], Р. Флорида[8] та ін.

В активній дискусії, що відбувається з особливою інтенсивністю останніми роками, наше дослідницьке питання розглядається трішки ширше – чому одні країни успішні, а інші – ні? Світова академічна спільнота у пошуках відповідей на це важливе питання розділилася. Одні дослідники наголошують, що успішні (багаті) країни мають ефективні та підконтрольні народу політичні еліти та політичні інститути. Натомість у бідних країнах еліти захопили (монополізували) владу, створивши систему розподілу ренти, з якої і живиться діюча політична еліта. Зокрема, Д. Норт з колегами успіх країни пов'язують із типом суспільного ладу: суспільства обмеженого доступу притаманні бідним країнам та відкритого доступу – відповідно багатим[9]; Д. Аджемоглу та Д. А. Робінсон в наявності та впливовості інклюзивних та екстрактивних інститутів[10]. Інша група дослідників наголошують на першочерговій важливості соціально-економічних чинників успіху країни – Е. Райнерт[11], Р. Інглхарт та К. Вельцель, С. Хантінгтон розглядають інновації, модернізацію, поступову відмову від аграрного статусу країни як основні джерела багатства та поступової демократизації.

Що собою передбачає успішна модернізація?

С. Хантінгтон розглядає модернізацію як багатоаспектний процес, який пов'язаний зі змінами в усіх сферах людської життєдіяльності. Серед різних аспектів модернізації автор виділяє дві групи, які мають найбільше політичне значення. По-перше, соціальна модернізація – зміна установок, цінностей, очікувань людей: від тих, які притаманні традиційному світу до тих, які характерні сучасному.

По-друге, економічна модернізація, яка зумовлює собою ріст загальної економічної активності та продуктивності суспільства. Критеріями, за допомогою яких можна прослідкувати процеси

---

[1] Симончук, О. (2009). Професійна структура сучасної України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 3,* 62-99.

[2] Зеленько, Г. (2003). *«Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України*. Київ: Критика.

[3] Аникин, В.А. (2011). Модернизационный потенциал профессиональной структуры занятого населения России. *Общество и экономика, 11-12.* <http://www.isras.ru/index.php?page_id=1330&id=2311&param= http://www.isras.ru/files/File/publ/Anikin_Modern_potenzial.pdf> (2017, грудень, 16); Аникин, В.А. (2013). Профессиональная структура населения и тип экономического развития страны. *Terra Economicus, 11, 2*, 41-68; Аникин, В.А. (2009). Тенденции изменения социально-профессиональной структуры России в 1994-2006 гг. (по материалам RLMS). *Мир России: Социология, етнология, 18, 3*, 114-131.

[4] Шкаратан, О.И., Ястребов, Г.А. (2007). Социально-профессиональная структура населения России. Теоретические предпосылки, методы и некоторые результаты повторных опросов 1994, 2002, 2006 гг. *Мир России, XVI, 3,* 3-52.

[5] Хантингтон, С. (2004). *Политический порядок в меняющихся обществах*. Москва: Прогресс-Традиция.

[6] Инглхарт, Р., Вельцель, К. (2011). *Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития*. Москва: Новое издательство.

[7] Белл, Д. (2004). *Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования*. Москва: Academia.

[8] Флорида, Р. (2007). *Креативный класс: люди, которые меняют будущее*. Москва: Изд. дом «Классика-XXI».

[9] Норт, Д., Уоллис, Д., Вайнгаст, Б. (2011). *Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества.* Москва: Изд. Института Гайдара.

[10] Аджемоглу, Д., Робинсон, Д.А. (2015). *Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты.* Москва: АСТ.

[11] Райнерт, Э.С. (2011). *Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными*. Москва: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики.

ефективної економічної модернізації є валовий національний продукт на душу населення, рівень індустріалізації та індивідуального благополуччя[1].

В переглянутій версії теорії модернізації Р. Інглхарт та К. Вельцель також розглядають соціально-економічні чинники як основу масштабних змін в політичній сфері. Обгрунтовуючи вплив економічного розвитку країни на формування потужного середнього класу та в подальшому демократії, автори використовують західно-капіталістичну модель модернізації, яку успішно реалізували т.зв. «азійські тигри» (Рис 1).

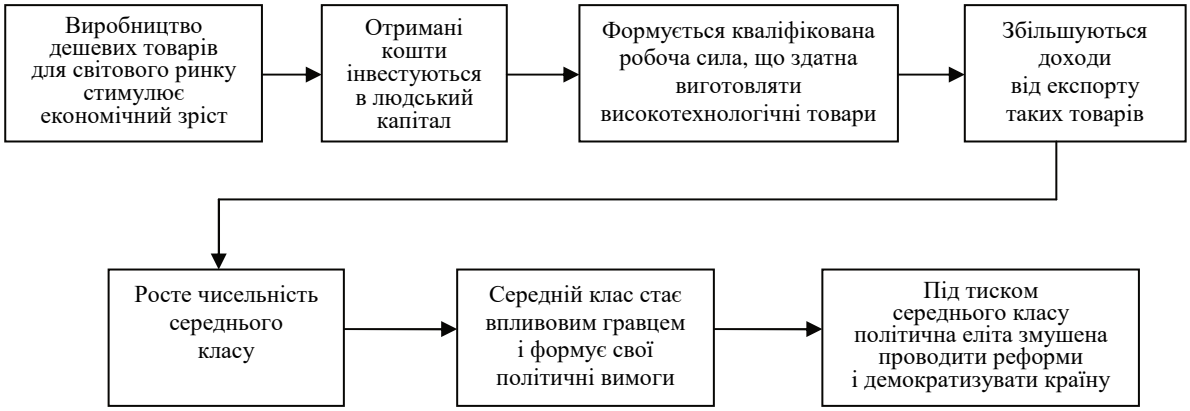

Рис.1. Західно-капіталістична версія модернізації[2]

Як бачимо, в цій моделі професійній структурі відводиться одна із основних ролей у можливому підсумковому успіху країни. Додамо також, що Р. Інглхарт та К. Вельцель, доповнюючи свою «культурну карту світу» формулюють декілька важливих спостережень. По-перше, при збільшенні долі трудових ресурсів, зайнятих в секторі послуг і скорочення робочої сили зайнятої в промисловості, ціннісна система населення зазнає трансформації від цінностей виживання до цінностей самовираження[3]. Такий ціннісний злам – ще один важливий крок до формування стабільної (консенсусної) демократії. По-друге, визначаючи кореляцію між рівнем ВВП та характером трудових ресурсів, дослідники приходять до висновку, що в суспільствах, де висока частка трудових ресурсів зайнята у сільському господарстві, такі країни розташовані у нижній частині карти (низький рівень ВВП на душу населення, переважають традиційні цінності та цінності виживання). Суспільства з високою часткою зайнятих в промисловому секторі – у верхній лівій частині карти (низький рівень ВВП, переважають секулярно-раціональні та цінності виживання). І нарешті, суспільства у яких переважають зайняті у сферах надання послуг – у правій стороні карти (середній та високий рівень ВВП, переважають секулярно-раціональні та цінності самовираження).

В контексті вищезазначеного виникає важливе наукове і практично орієнтоване питання: а навіщо взагалі потрібна модернізація? Що вона дає особі, суспільству, політичній еліті? Тут варто розрізняти дві можливі проблеми: сам процес модернізації та її результат. Ті країни, які успішно пройшли модернізацію і демонструють високий рівень як соціальної мобілізації, так і економічного розвитку характеризуються більшою стабільністю і консенсусом у розв'язанні політичних проблем. Коли ж ми говоримо про сам процес модернізації, якраз у ньому (мається на увазі сам перебіг модернізації) приховані найбільші соціальні, економічні та політичні проблеми, що можуть виникнути у державі. Фактично, як вважає С. Хантінгтон модернізованість означає стабільність, а процес модернізації – нестабільність[4]. Проте, в будь якому випадку модернізація може бути

[1] Хантингтон, С. (2004). *Политический порядок в меняющихся обществах*. Москва: Прогресс-Традиция, 50-51.
[2] Инглхарт, Р., Вельцель, К. (2011). *Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития.* Москва: Новое издательство, 35.
[3] Инглхарт, Р., Вельцель, К. (2011). *Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития.* Москва: Новое издательство, 95.
[4] Хантингтон, С. (2004). *Политический порядок в меняющихся обществах*. Москва: Прогресс-Традиция, 57-59.

приваблива як для суспільства загалом (краща якість життя, освіта, здоров'я тощо), так і для політичних еліт.

Модернізаційний потенціал професійної структури населення: деякі теоретичні аспекти.

У першій частині роботи, ми з'ясували, що успішна модернізація була можлива лише у тих країнах, які чітко розуміли на якому етапі економічного розвитку перебуває їх країна. Одним з основних показників, що впливають на успішність модернізації варто розглядати специфіку трудового потенціалу населення, що склалася в тій чи іншій країні у конкретний момент часу. Багато в чому цей потенціал, як вважає В. А. Анікін, задається професійною структурою[1]. Під терміном професійна структура, як правило, розуміють сукупний розподіл у суспільстві професій/занять[2].

Особлива увага науковців до проблематики місця професійної структури у процесах соціально-економічних трансформацій зосередилися після «виходу в світ» у 1973 році праці Д. Белла «Прихід постіндустріального суспільства»[3]. Дослідники починають звертати свою увагу на зростаючу роль кваліфікації робочої сили у визначенні соціального та політичного розвитку країн.

Д. Белл, здійснюючи аналіз розвитку економіки і характеру соціальних відносин у розвинених країнах світу, дійшов висновку, що майбутнє західних суспільств (його теорія будується в основному на соціально-економічних процесах в США) вже не може бути пояснений пізньоіндустріальною моделлю розвитку. Задля пояснення процесів виокремлення професій, які передбачали надання широкого спектру інтелектуальних послуг, вчений запропонував використовувати поняття «постіндустріальне суспільство». Основним ресурсом представників таких професій стають конкурентоспроможні знання і сформована на їх основі компетенція[4]. Як зауважує В.А. Анікін, у постіндустріальному суспільстві «ключовими детермінантами соціально-економічного розвитку виступають вже не стільки самі виробничі відносини, скільки місце в системі суспільного розподілу праці, поєднане насамперед з професіями, представленими вченими, інженерами та працівниками культури, мистецтва»[5].

Професійна структура постіндустріального суспільства трансформується в бік швидкого збільшення професіоналів і технічного персоналу. Предметом купівлі-продажу на ринку праці починає виступати інформація, ідеї, знання, навички, талант, які починають відіграти провідну роль в ланцюжку формування доданої вартості і стають основним фактором зростання добробуту і особистого успіху. З'являється концепція «креативного класу», представників якого вважають запорукою розвитку не лише цілої країни, а й конкретних адміністративних одиниць (міста, району і т.д.). Успішність тієї чи іншої країни пояснюється рівнем комфортності умов для функціонування і розвитку креативного класу, до якого відносять фахівців, які продукують економічні цінності в процесі творчої діяльності (представники науки і технологій, мистецтва, ЗМІ та культури, а також інтелектуальні працівники).

Постулюється залежність між чисельністю креативного класу і розвиненістю країни (міста) в сфері високих технологій, культурного рівня, темпами економічного зростання. Важливим для комфортного життя креативного класу є також наявність міської інфраструктури (затишні ресторани, кафе, місця дозвілля, парки, музеї і культурні центри)[6].

Як результат, масштабне поширення у суспільстві представників згаданих професій зумовлює зміну моделі економічного розвитку, в якій інноваційна складова займає основну нішу.

Крім того, дослідниками з середини 70-х років 20 ст., особливо в США, спостерігається суттєве розмежування доходів кваліфікованих і некваліфікованих працівників. Даний факт виступає підтвердженням погляду, згідно з яким, вирішальним фактором у розподілі суспільного продукту і,

---

[1] Аникин, В.А. (2013). Профессиональная структура населения и тип экономического развития страны. *Terra Economicus, 11, 2,* 42.

[2] Симончук, О. (2009). Професійна структура сучасної України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 3,* 64.

[3] Белл, Д. (2004). *Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования*. Москва: Academia.

[4] Белл, Д. (2004). *Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования*. Москва: Academia.

[5] Аникин, В.А. (2013). Профессиональная структура населения и тип экономического развития страны. *Terra Economicus, 11, 2,* 43.

[6] Флорида, Р. (2007). *Креативный класс: люди, которые меняют будущее*. Москва: Изд. дом «Классика-XXI».

відповідно, визначення структурних особливостей трудового потенціалу населення, є професійний статус зайнятості, пов'язаний з характеристиками праці[1].

Отже, можемо констатувати, що існує чітка залежність між соціально-професійною структурою населення і економічним та політичним розвитком країни. Та й взагалі, спроба співвіднести стадії економічного розвитку провідних західноєвропейських держав із формуванням соціальної структури може мати значний евристичний потенціал. Особливо для держав, які проголошують основою своєї національної стратегії та безпеки – модернізаційний перехід.

Якщо узагальнити експертні думки, модернізація забезпечує поступовий перехід від кожного конкретного типу суспільства (наприклад від ранньоіндустріального) до наступного якіснішого типу (в нашому прикладі – до індустріального). Такий перехід супроводжується та одночасно зумовлюється якісними змінами соціально-професійної структури суспільства. В загальному, процес таких змін має чітке спрямування: від переважання працівників фізичної праці в доіндустріальному, ранньоіндустріальному чи індустріальному суспільствах до переважання зайнятих розумовою працею в постіндустріальному суспільстві. Означені зміни характеризуються ще однією важливою ознакою: більш високий рівень матеріального благополуччя починають забезпечувати професії розумової, а не фізичної праці.

На сьогоднішній день, професійна структура розвинених країн має вигляд постіндустріальної, у якій основну частину зайнятих займають працівники кваліфікованої, а якщо брати ширше – нефізичної праці. А найбільш завершеною для наслідування і вивчення варто вважати професійну структуру США, у якій співвідношення зайнятих фізичною-нефізичною працею становить 79% на 21% (Табл. 1).

Таблиця 1

Професійна структура США у 2016 р. [2]

Професійні групи	млн.	%
	151,44	**100**
Менеджери, бізнесмени і фінансисти	24,94	16,5
Професіонали і споріднені професії	34,50	22,8
Офісні працівники і адміністративний апарат	17,69	11,7
Зайняті у сфері торгівлі і споріднених професіях	15,85	10,5
Працівники сфери обслуговування	26,81	17,7
Разом: зайняті нефізичною працею	**121,79**	**79,2**
Працівники сфери рибальства, лісового і сільського господарств	1,10	0,7
Працівники будівельних і видобувних сфер	7,93	5,2
Зайняті у сфері монтажу, технічного обслуговування і ремонту	4,88	3,2
Зайняті виробництвом і, транспортуванням	17,74	11,7
Разом: зайняті фізичною працею	**29,65**	**20,8**

Отже, для того, щоб встановити залежність між модернізацією та соціально-професійною структурою необхідно виявити, які професійні групи переважають у соціальній структурі українського суспільства: кваліфіковані-некваліфіковані працівники і працівники фізичної/нефізичної праці. У цьому дослідженні ми будемо виходити із твердження, що для успішної модернізації потрібно, щоб переважала частка кваліфікованих працівників і працівників нефізичної праці (як одна із характеристик постіндустріального суспільства). Це виглядає важливим у контексті того, що такі професійні групи повинні володіти кращим рівнем освіти, грамотності, мати кращий доступ до засобів соціальної комунікації, можливості соціальної інтеграції у діяльності різноманітних громадських об'єднань – в кінцевому підсумку все це стає підґрунтям для росту

[1] Аникин, В.А. (2013). Профессиональная структура населения и тип экономического развития страны. *Terra Economicus, 11, 2,* 45.

[2] Labor Force Statistics from the Current Population Survey in USA. Employed persons by occupation, sex, and age. *United States department of labor*. <https://www.bls.gov/cps/cpsaat09.pdf> (2017, листопад, 02).

очікувань на зміни політичної системи. Якщо ці очікування не задовольняються політичною елітою, варто очікувати політичної активізації індивідів і соціальних груп.

Чи дійсно Україна потребує модернізації?

У 2011 році у щорічному посланні до Верховної Ради України тодішній Президент України підкреслював необхідність всеохопної модернізації України: «Час становлення нашої молодої держави збігся з процесами глобальної трансформації, що радикально вплинули на життя всієї світової спільноти. У цих умовах зволікання з назрілими модернізаційними змінами, кризові політичні процеси та глибоке соціальне розшарування гальмували розвиток України, підривали її суверенітет, відкидали країну на узбіччя світового прогресу»[1]. Однак спроб втілити в життя важливі модернізаційні реформи не простежувалося, що стало однією з причин Революції Гідності.

Через 5 років уже новий Президент України у своєму щорічному посланні до Верховної Ради також важливе місце відводить питанням модернізації. І хоча контекст вживання слова «модернізація» змінився (у 2016 році чільне місце займала модернізація сектору безпеки і оборони), важливими секторами, які потребують модернізації залишилися – гуманітарний, економічний, соціальний сектори[2].

Як бачимо, навіть через 25 років української незалежності питання модернізації займає чільне місце у політичному формальному дискурсі. З однієї сторони, це свідчить, що сам термін досі залишається політично привабливим для еліт, яким вдається вдало маніпулювати необхідністю якнайшвидших змін в Україні. З іншої сторони, практично відсутні реальні цілісні модернізаційні реформи у економічній та соціальній сферах.

Необхідність модернізації зумовлюється загальною неефективністю функціонування економічної сфери та сфери управління нею, про що можна переконатися оцінивши місце України у міжнародних економічних рейтингах (табл.2).

Таблиця 2

Україна в основних міжнародних економічних рейтингах, 2016-2017 рр.

Назва рейтингу	Індекс глобальної конкуренто-спроможності (The Global Competiti-veness) [3]	Індекс легкості ведення бізнесу (Doing Business) [4]	Індекс економічної свободи (Index of Economic Freedom)[5]	Індекс процвітання (The legatum prosperity index)[6]	Рейтинг податкового навантаження (Paying Taxes)[7]	Глобальний інновацій-ний індекс (The Global Innovation Index)[8]
Місце України в рейтингу/ загальна кількість досліджуваних держав	85/138	80/190	166/180	107/149	84/190	56/128

[1] *Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України* (2011). Київ: НІСД, 23.

[2] *Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році»* (2016). Київ: НІСД.

[3] Schwab, K. (2016). The Global Competitiveness Report 2016–2017. *World Economic Forum.* <http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf> (2017, листопад, 02).

[4] Ease of Doing Business in Ukraine. *The World Bank.* <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/ukraine#dealing-with-construction-permits> (2017, листопад, 02).

[5] Miller, T., Kim, B.A. (2017). 2017 Index of institute for economic freedom. *Heritage Foundation.* <http://www.heritage.org/index/pdf/2017/book/index_2017.pdf> (2017, листопад, 02).

[6] The legatum prosperity index (2016). *Legatum Institute*. <http://www.prosperity.com/rankings> (2017, листопад, 02).

[7] Paying Taxes 2017. *The World Bank*. <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/pwc-paying-taxes-2017.pdf> (2017, листопад, 02).

[8] The Global Innovation Index 2016 Winning with Global Innovation. *INSEAD, World Intellectual Property Organization.* <http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2016.pdf> (2017, листопад, 02).

Загальними особливостями побудови таких індексів є їх інтегральний характер. Відповідно, незважаючи на те, що в основі ці індекси мають переважно економічний характер, їх розробниками постулюється теза про вплив на економічні процеси в окремо взятій країні таких факторів як, наприклад, політична стабільність, якість сфери управління, а фактично здатність еліт проводити модернізацію, корупція, характер соціуму, якість освіти, хорони здоров'я, рівень життя і т.д.).

Від так, практично усі охоплені даним дослідженням індекси, характеризують подібну ситуацію: негативними факторами для ведення бізнесу в Україні можна вважати корупцію, політичну нестабільність, залежну від діючої політичної еліти судову систему, отримання олігархами фінансової підтримки за рахунок тісних зв'язків із політиками, неефективну державну бюрократію, інфляцію, складність податкового законодавства, недостатню здатність та привабливість держави для інновацій та інвестицій, незадовільну якість інфраструктури та інше.

Низькі показники України у даних рейтингах також є свідченням того, що Україна за рівнем матеріального благополуччя є бідною країною. Приклад країн-лідерів дозволяє прослідкувати чітку залежність між рівнем економічної свободи та рівнем життя населення: чим вільніша країна, тим заможнішими є її громадяни. У підсумку усі досліджувані рейтинги характеризують насамперед економічну свободу.

Важливою проблемою, яку дозволяють виявити дані індекси, є фактична відсутність прогресу в охарактеризованих вище сферах. Принаймні, останні 7 років можна вважати роками «тупцювання на місці», що в підсумку зумовило таке місце України серед європейських країн. Навіть Молдова та Грузія за багатьма показниками знаходяться вище за Україну[1].

Додатковим аргументом на користь тези про вплив економічних процесів у країні на стан розвитку соціальних відносин можна вважати позицію країни у міжнародних рейтингах, які намагаються досліджувати соціальні проблеми (табл. 3).

Таблиця 3

Україна в основних міжнародних рейтингах, які характеризують стан суспільства, 2016-2017 рр.

Назва рейтингу	Індекс соціального розвитку (social progress index) [2]	Світовий показник миру (Global Peace Index) [3]	Індекс щастя (World Happiness Report) [4]	Індекс людського розвитку (Human Development Index) [5]	Індекс сприйняття корупції (corruption perceptions index) [6]
Місце України в рейтингу / загальна кількість досліджуваних держав	63/133	156/163	123/157	84/188	131/176

Як можна помітити із вищенаведеної таблиці, за рівнем соціального розвитку Україна знаходиться серед країн «третього світу». Високі позиції держава традиційно має за показниками освіти, натомість проблеми здоров'я громадян, екологічна ситуація та корупція – найбільші

[1] Позиція України в рейтингу країн світу за індексом глобальної конкурентоспроможності 2016-2017. *Економічний дискусійний клуб*. <http://edclub.com.ua/analityka/pozyciya-ukrayiny-v-reytyngu-krayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-1>. (2017, листопад, 02).

[2] Social progress index 2016. *Social Progress Imperative*. <http://www.socialprogressimperative.org/wp-content/uploads/2016/06/SPI-2016-Main-Report1.pdf> (2017, листопад, 02).

[3] Global Peace Index 2016. *Institute for Economics and Peace.* <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2017/02/GPI-2016-Report_2.pdf>. (2017, листопад, 02).

[4] World Happiness Report-2017. *United Nations Sustainable Development Solutions Network.* <http://worldhappiness.report/wp-content/uploads/sites/2/2017/03/HR17.pdf>. (2017, листопад, 02).

[5] Human Development Report 2016: Human Development for Everyone. *Human Development Report Office of the United Nations Development Programme.* <http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf> (2017, листопад, 02).

[6] Corruption perceptions index 2016. *Transparency International.* <http://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016#table>. (2017, листопад, 02).

проблемні зони. Причому вчергове доводиться констатувати дивний парадокс: освітній рівень населення є одним з найвищих у світі, проте ця освіта не забезпечує особі відповідний соціальний статус, прийнятний рівень життя (споживання) і не забезпечує формування запитів на модернізацію політичної, економічної та соціальної систем.

Від так, незаперечним фактом виглядає, необхідність якнайшвидших модернізаційних змін у соціально-економічній сфері. У майбутньому, за умов успішності таких змін, можемо розраховувати на якісну (навіть швидку) політичну модернізацію.

Якою є соціально-професійна структура українського суспільства?

Орієнтуючись на дані держкомстату, професійний склад українського суспільства (за 1996-2016 роки) можна представити таким чином. (Табл.4)[1]

Таблиця 4

Динаміка професійної структури українського суспільства

Професійній групи	**Роки**							
	1996[2]	*2000*[3]	*2006*[4]	*2010*[5]	*2012*[6]	*2014*[7]	*2016*[8]	*2016 до 1996*
Усього, тис. осіб	**24114,0**	**20419,8**	**20730,4**	**20266,0**	**20354,3**	**18073,3**	**16276,9**	**67,5**
законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери, %	7,0	7,2	7,3	8,0	7,9	8,0	7,7	110
професіонали, %	113,4	12,9	12,2	113,9	14,8	17,1	17,9	133,6
фахівці, %	13,5	15,0	12,0	11,6	11,2	12,2	11,7	86,7
технічні службовці, %	6,6	4,2	3,7	3,4	3,2	3,2	3,0	45,5
працівники сфери торгівлі та послуг, %	5,7	11,3	13,2	14,6	15,1	15,9	16,8	294,7
Разом: зайняті нефізичною працею, %	**46,2**	**50,6**	**48,4**	**51,5**	**52,2**	**56,4**	**57,1**	**123,6**
кваліфіковані робітники сільського, лісового господарств, та рибальства, %	5,0	3,0	1,5	1,1	0,9	1,0	0,9	18
кваліфіковані робітники з інструментом, %	17,0	13,3	12,0	11,7	12,0	12,8	12,0	70,6
робітники з устаткування, складання машин, %	8,2	15,4	12,8	11,7	11,5	11,4	11,2	136,6
найпростіші професії, %	23,7	17,7	25,3	24,0	23,4	18,3	19,0	80,2
Разом: зайняті фізичною працею, %	**53,8**	**49,4**	**51,6**	**48,5**	**47,8**	**44,6**	**42,9**	**79,7**

[1] Розгорнутий аналіз даних цієї таблиці тут: Кардаш, С.Ю. (2017). Відображення професійної стратифікації зайнятого населення в соціальній структурі українського суспільства після Революції Гідності. *Освіта і наука в Україні: шляхи розвитку та напрямки взаємодії:* Матеріали V Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції. Харків, 86-91.

[2] Симончук, О. (2009). Професійна структура сучасної України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 3,* 72.

[3] Симончук, О. (2009). Професійна структура сучасної України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 3,* 72.

[4] Симончук, О. (2009). Професійна структура сучасної України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 3,* 72.

[5] Економічна активність населення України 2010: Статистичний збірник. *Державна служба статистики України, 78.* <«http://www.ukrstat.gov.ua/druk/katalog/pracia/E%D0%90%D0%9D_2010.zip»>. (2017, листопад, 05).

[6] Економічна активність населення України 2012: Статистичний збірник. *Державна служба статистики України, 80.* <https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2013/sb/07_13/sb_ean_2012.zip>. (2017, листопад, 05).

[7] Економічна активність населення України 2014: Статистичний збірник. *Державна служба статистики України, 83.* <http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2015/zb/07/zb_ean_2014.zip>.

[8] Ринок праці у 2016 році. *Державна служба статистики України, 3.* <http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/dop/04/dop_rp2016_pdf.zip>. (2017, листопад, 05).

Чи є підстави для оптимізму?

У контексті спроможності соціально-професійної структури виступити локомотивом модернізаційного стрибка в Україні, варто виділити ще деякі тренди:

1) збільшення кількості працівників нефізичної праці низької та середньої кваліфікації (наприклад, працівників сфери торгівлі);

2) зменшення чисельності працівників нефізичної праці високої кваліфікації;

3) значне зростання кількості працівників фізичної праці найнижчої кваліфікації з урахуванням неформальної зайнятості, яка найбільше поширена серед представників таких професій.

У цьому дослідженні виділено дві можливі перешкоди на українському модернізаційному шляху в контексті соціально-професійної структури. Першою перешкодою варто вважати постійний процес відтоку кваліфікованої робочої сили за кордон, із одночасною неможливістю знайти таким працівникам швидкої і якісної заміни. Українські роботодавці та держава дуже повільно реагують на ці процеси, що дозволяє експертам прогнозувати провал на ринку праці у недалекому майбутньому. За останніми соціологічними опитуваннями близько третини опитаних громадян задумувалися над тим, щоб виїхати з України, при чому ¾ з них у віці до 40 років[1]. Крім того, за різними даними за кордоном уже працевлаштувалося від 6 до 8 млн. українців працездатного віку.

Другою важливою проблемою, є незадовільна політика оплати праці. Як зазначалося, у попередніх частинах роботи, зростання оплати праці кваліфікованих працівників по відношенню до низькокваліфікованих, – одна з характеристик формування постіндустріального суспільства. Також питання взаємозв'язку професійного статусу, який формується внаслідок отримання певної професії та рівня життя (за основу візьмемо показник середньої номінальної заробітної плати, водночас не оцінюючи купівельну спроможність цієї зарплати) виступає одним із критеріїв визначення моделі розвитку країни.

Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників підприємств у 2016р., порівняно з 2015р., зросла на 23,6% і становила 5183 грн., що у 3,2 рази вище рівня мінімальної заробітної плати на кінець року (1600 грн).

Зростання рівня заробітної плати зафіксовано в усіх видах економічної діяльності, зокрема в державному управлінні й обороні; обов'язковому соціальному страхуванні (на 35,9%), інформації та телекомунікацій (на 34,0%), будівництві (на 33,3%), операціях з нерухомим майном (на 31,2%) і поштовій та кур'єрській діяльності (на 29,2%).

Серед промислових видів діяльності зростання було в межах від 5,3% у виробництві коксу та продуктів нафтопереробки до 47,0% у виробництві комп'ютерів, електронної та оптичної продукції.

Найбільш оплачуваними в 2016 р. традиційно були працівники авіаційного транспорту, фінансової та страхової діяльності, інформації та телекомунікації, професійної, наукової та технічної діяльності, а серед промислових видів діяльності – працюючі на підприємствах із виробництва основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів, добувної промисловості і розроблення кар'єрів: розмір оплати праці в цих видах діяльності перевищив середній по економіці в 1,4–4,8 рази.

Разом із тим рівень оплати праці в закладах охорони здоров'я залишається більше ніж на третину нижчим за середній показник по економіці, в освіті – на 27,3% менше[2].

Проте, детальний аналіз співвідношення росту мінімальної та середньої заробітної праці по країні засвідчує негативні тенденції поступового зрівняння оплати праці низькокваліфікованих та висококваліфікованих працівників[3].

Низький рівень оплати праці також виступає основною причиною бажання українців емігрувати, так вважають 45% громадян, що думають про виїзд з країни. Тому цілком резонно звучать заклики деяких великих бізнесменів до підняття заробітної плати до рівня

[1] Мостова, Ю., Рахманін, С. Кровотеча. *Дзеркало тижня*. <https://dt.ua/internal/krovotecha-chomu-ukrayinci-pokidayut-svoyu-krayinu-267394_.html> (2018, січень, 28).

[2] Ринок праці у 2016 році. *Державна служба статистики України, 20-22.* <http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/dop/04/dop_rp2016_pdf.zip>. (2017, листопад, 05).

[3] Як підвищення мінімальної зарплати впливає на ринок праці. *VoxUkraine*. <https://voxukraine.org/uk/yak-pidvishhennya-minimalnoyi-zarplati-vplivaye-na-rinok-pratsi>. (2018, березень, 20).

середньопольського показника (у межах 500 євро). Таке підняття заробітної плати не тільки знизить ризик міграційного колапсу України, але й допоможе у разі необхідності залучити кваліфікованих мігрантів з інших, бідніших країн.

Якщо подивитися ширше на причини «модернізаційного застою» в Україні, побачимо відсутність в українців розуміння необхідності впливати на політику держави як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні – 88,5% громадян не бачать сенсу в такій участі. В то й же час, головною перешкодою для розвитку в Україні виступають олігархи, депутати, президент, уряд та чиновники[1].

Окремий сегмент оцінки якості соціально-професійної структури суспільства становить оцінка продуктивності робочої сили. Не вдаючись до детального аналізу, основними показниками низької продуктивності українських працівників варто вважати: найнижча середня заробітна плата в Європі; ВВП на душу населення, за яким Світовий банк класифікує Україну як «країну з рівнем доходів нижче середнього»; ВВП в розрахунку на годину відпрацьованого часу (56 місце серед 63 досліджуваних країн); невідповідність освіти роботі; недофінансування і відсутність модернізації в промисловому секторі, сфері комунальних послуг і сільського господарства; надмірна кількість робітників та застарілим управлінням на державних підприємствах та деякі інші. Практично усі дослідники сходять на думці, що Україна не в змозі трансформувати «тривалість навчання» в «заробітну плату» і в «вихід продукції»[2].

Отже, чи достатньою є мобілізаційна спроможність соціально-професійної структури населення в Україні? З однієї сторони, дані української статистки засвідчили поступальний тренд до росту чисельності зайнятих нефізичною працею, і відповідно – зменшення зайнятих фізичною працею. Як ми зазначали у теоретичній частині, ріст зайнятих нефізичною працею виступає індикатором можливого переходу до постіндустріального суспільства. Проте, дуже часто українські реалії спростовують дані української статистики. Зокрема, значний тіньовий сектор, кризовий період в економіці позначаються на характері професійної структури суспільства, що зазвичай не враховуються у статистичних звітах. З іншої сторони, заробітна плата працівників фізичної праці є вищою, ніж зайнятих у сферах надання послуг, що не може свідчити про перехід до постіндустріального суспільства. Крім того, урядова політика «зрівнялівки» в оплаті праці різної кваліфікації, може призвести до подальших негативних процесів декваліфікації робочої сили.

В загальному можна зробити висновок, що Україна за роки незалежності не здійснила якісного модернізаційного перетворення. Навіть більше, у деяких сферах зайнятості, а ширше і сферах економіки, рівня та якості життя, можемо констатувати негативні процеси деіндустріалізації України та декваліфікації робочої сили. І якщо спробувати визначити на якій соціально-економічній стадії розвитку сьогодні знаходиться Україна, найочевиднішим висновком буде констатувати затяжний процес переходу від індустріальної до пізньоіндустріальної фази. А незавершеність формування соціально-професійної структури населення послаблює модернізаційну спроможність України.

Потрібно також пам’ятати, що процес переходу дуже рідко має лінійну та чітку задану спрямованість. І те, що Україна намітила рух до постіндустріального суспільства як далекосяжну ціль розвитку цілком може завершитися абсолютно протилежними процесами.

Із можливих теоретичних моделей модернізації найкраще український варіант може характеризувати стихійна модернізація[3]. Адже, дуже важко без політичної волі владної еліти розраховувати (із формулюванням завдань по вертикалі) на цілеспрямований модернізаційний стрибок. У такому разі доводиться надіятися, що модернізація стане можливою поступово, еволюційно. Цьому можуть сприяти нагромадження необхідних передумов у різних сферах суспільства (до наявних кількісних характеристик соціальної структури, поступово будуть

[1] Мостова, Ю., Рахманін, С. Кровотеча. *Дзеркало тижня*. <https://dt.ua/internal/krovotecha-chomu-ukrayinci-pokidayut-svoyu-krayinu-267394_.html> (2018, січень, 28).

[2] Купе, Т. Робоча Сила в Україні: Поганий ККД за Умови Якісної Освіти, або Чому Необхідні Комплексні Реформи. *VoxUkraine.* <https://voxukraine.org/uk/ukraines-labor-force-producing-little-with-lots-of-education-or-why-comprehensive-reforms-are-needed-ua>. (2018, березень, 10); Алексинська, М. Низька Продуктивність Праці в Україні: Хто Дійсно Винен. *VoxUkraine.* <https://voxukraine.org/uk/mariya-aleksynska-ukraine-s-low-labour-productivity-who-is-truly-responsible-ua/>. (2018, березень, 10).

[3] Зеленько, Г. (2003). *«Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України*. Київ: Критика, 13.

додаватися якісні), із одночасним ростом вимог змін до політичної еліти, які за певних обставин спричинять модернізаційний розвиток всього суспільства та держави. Надзвичайно важливою буде такою роль основний міжнародних економічних та політичних гравців, які в обмін на реформи гарантуватимуть Україні відкритість доступу до різноманітних кредитних та інших фінансових потоків.

References:

1. Adzhemoglu, D., Robinson, D.A. (2015). *Pochemu odni strany bogatye, a drugie bednye. Proishozhdenie vlasti, procvetanija i nishhety* [Why do some countries are rich, and the others are poor. The origin of power, prosperity and poverty]. Moscow: AST. [in Russian].
2. Aleksynska, M. Nyzka Produktyvnist Pratsi v Ukraini: Khto Diisno Vynen [Ukraine's Low Labour Productivity: Who is Truly Guilty]. *VoxUkraine*. <https://voxukraine.org/uk/mariya-aleksynska-ukraine-s-low-labour-productivity-who-is-truly-responsible-ua/>. [in Ukrainian]. (March, 2018, 10).
3. Analitychna dopovid do Shchorichnoho Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy *«Pro vnutrishnie ta zovnishnie stanovyshche Ukrainy v 2016 rotsi»* [Analytical report to the Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine (to The Parliament) «On Internal and External Situation of Ukraine in 2016»] (2016). Kyiv: NISD [in Ukrainian].
4. Anikin, V. A. (2009). Tendentsii izmenenija sotsial'no-professional'noj struktury Rossii v 1994-2006 gg. (po materialam RLMS) [Trends in the socio-occupational structure of Russia in 1994-2006 (based on RLMS materials)]. *Mir Rossii: Sotsiologiya, etnologiya* [The world of Russia: Sociology, ethnology], 18, no. 3, 114-131 [in Russian].
5. Anikin, V. A. (2013). Professional'naja struktura naselenija i tip ekonomicheskogo razvitija strany [Professional structure of population and the type of economic development of the country]. *Terra Economicus*, 11, no. 2, 41-68 [in Russian].
6. Anikin, V.A. (2011). Modernizatsionnyj potentsial professional'noj struktury zanjatogo naselenija Rossii [Modernization potential of occupational structure of the employed population of Russia]. *Obshchestvo i jekonomika* [Society and economics], 11-12. <http://www.isras.ru/index.php?page_id=1330&id= 2311&param=http://www.isras.ru/files/File/publ/Anikin_Modern_potenzial.pdf> [in Russian].
7. Bell, D. (2004). *Grjadushhee postindustrial'noe obshhestvo. Opyt social'nogo prognozirovanija* [The Future of Post-Industrial Society: An Experience in Social Forecasting]. Moscow:Academia [in Russian].
8. Corruption perceptions index 2016. *Transparency International* <http://www.transparency.org/news/feature/ corruption_perceptions_index_2016#table>. [in English]. (2017, November, 02).
9. Ease of Doing Business in Ukraine. *The World Bank* <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/ ukraine#dealing-with-construction-permits> [in English]. (2017, November, 02).
10. Ekonomichna aktyvnist naselennia Ukrainy 2010: Statystychnyi zbirnyk [Economic activity of the population of Ukraine 2010: Stattistic collection]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy* [State Statistics Service of Ukraine]. <«http://www.ukrstat.gov.ua/druk/katalog/pracia/E%D0%90%D0%9D_2010.zip»>. [in Ukrainian]. (2017, November, 05).
11. Ekonomichna aktyvnist naselennia Ukrainy 2012: Statystychnyi zbirnyk [Economic activity of the population of Ukraine 2012: Stattistic collection]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy* [State Statistics Service of Ukraine]. <https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/2013/sb/07_13/sb_ean_2012.zip>. [in Ukrainian]. (2017, November, 05).
12. Ekonomichna aktyvnist naselennia Ukrainy 2012: Statystychnyi zbirnyk [Economic activity of the population of Ukraine 2012: Stattistic collection]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy* [State Statistics Service of Ukraine]. <http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2015/zb/07/zb_ean_2014.zip>. [in Ukrainian]. (2017, November, 05).
13. Florida, R. (2007). *Kreativnyj klass: ljudi, kotorye menjajut budushhe* [The Creative Class: people who change the future]. Moscow: Izd. dom «Klassika- XXI »[in Russian].
14. Global Peace Index *2016*. *Institute for Economics and Peace* <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2017/02/ GPI-2016-Report_2.pdf>. [in English]. (2017, November, 02).
15. Hantington, S. (2004). *Politicheskij porjadok v menjajushhihsja obshhestvah* [Political order in changing societies]. Moscow: Progress-Tradicija [in Russian].
16. Human Development Report 2016: Human Development for Everyone. *Human Development Report Office of the United Nations Development Programme* <http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf> [in English]. (2017, November, 02).
17. Inglhart, R., Vel'cel', K. (2011). *Modernizacija, kul'turnye izmenenija i demokratija: Posledovatel'nost' chelovecheskogo razvitija* [Modernization, cultural change, and democracy: the human development order.]. Moscow: Novoe izdatel'stvo [in Russian].
18. Kardash, S. Yu. (2017). Vidobrazhennia profesiinoi stratyfikatsii zainiatoho naselennia v sotsialnii strukturi ukrainskoho suspilstva pislia Revoliutsii Hidnosti. [Reflection of the employed population' professional stratification in the social structure of Ukrainian society after the Revolution of Dignity]. *Osvita i nauka v Ukraini:*

shliakhy rozvytku ta napriamky vzaiemodii: Materialy V Vseukrainskoi zaochnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (11-12 kvitnia 2017 r, m. Kharkiv). [Education and science in Ukraine: ways of development and directions of interaction: Materials of the V All-Ukrainian correspondence scientific-practical conference (April 11-12, 2017, Kharkiv)], 86-91. [in Ukrainian].

19. Kupe, T. Robocha Syla v Ukraini: Pohanyi KKD za Umovy Yakisnoi Osvity, abo Chomu Neobkhidni Kompleksni Reformy [Labor Force in Ukraine: Bad Efficiency in Qualitative Education, or Why Comprehensive Reforms Needed]. *VoxUkraine*. <https://voxukraine.org/uk/ukraines-labor-force-producing-little-with-lots-of-education-or-why-comprehensive-reforms-are-needed-ua>. [in Ukrainian]. (March, 2018, 10).
20. Labor Force Statistics from the Current Population Survey in USA. Employed persons by occupation, sex, and age. *United States department of labor.* <https://www.bls.gov/cps/cpsaat09.pdf> [in English]. (2017, November, 02).
21. Miller, T., Kim, B.A. (2017). 2017 Index of institute for economic freedom. *Heritage Foundation.* <http://www.heritage.org/index/pdf/2017/book/index_2017.pdf> [in English]. (2017, November, 02).
22. Modernizatsiia Ukrainy – nash stratehichnyi vybir. *Shchorichne Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Modernization of Ukraine is our strategic choice: Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine (to The Parliament)] (2011). Kyiv: NISD [in Ukrainian].
23. Mostova, Yu., Rakhmanin, S. Krovotecha [Bleeding]. *Dzerkalo tyzhnia* [Ehe mirror of the week]. <https://dt.ua/internal/krovotecha-chomu-ukrayinci-pokidayut-svoyu-krayinu-267394_.html>. [in Ukrainian]. (2018, January, 28).
24. Nort, D., Uollis, D., Vajngast, B. (2011). *Nasilie i social'nye porjadki. Konceptual'nye ramki dlja interpretacii pis'mennoj istorii chelovechestva* [Violence and Social Orders A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History]. Moscow: Izd. Instituta Gajdara. [in Russian].
25. Paying Taxes 2017. *The World Bank.* <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/pwc-paying-taxes-2017.pdf> [in English]. (2017, November, 02).
26. Pozytsiia Ukrainy v reitynhu krain svitu za indeksom hlobalnoi konkurentospromozhnosti 2016-2017 [The position of Ukraine in the world ranking according to the Global Competitiveness Report 2016-2017]. *Ekonomichnyi dyskusiinyi klub* [Economic Discussion Club]. <http://edclub.com.ua/analityka/pozyciya-ukrayiny-v-reytyngu-krayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-1> [in Ukrainian]. (2017, November, 02).
27. Rajnert, Je. S. (2011). *Kak bogatye strany stali bogatymi, i pochemu bednye strany ostajutsja bednymi* [How rich countries got rich and why poor countries stay poor]. Moscow: Izd. dom Gos. un-ta – Vysshej shkoly jekonomiki. [in Russian].
28. Rynok pratsi u 2016 rotsi. [Labor market in 2016]. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy* [State Statistics Service of Ukraine]. <http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/dop/04/dop_rp2016_pdf.zip>. [in Ukrainian]. (2017, November, 05).
29. Schwab, K. (2016). The Global Competitiveness Report 2016–2017. *World Economic Forum.* <http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf> [in English]. (2017, November, 02).
30. Shkaratan O.I., Jastrebov G.A. (2007). Sotsial'no-professional'naya struktura naseleniya Rossii. Teoreticheskiye predposylki, metody i nekotoryye rezul'taty povtornykh oprosov 1994, 2002, 2006 gg. [Socio-occupational structure of the population of Russia. Theoretical premises, methods and some results of repeated surveys 1994, 2002, 2006]. *Mir Rossii* [The World of Russia], XVI, no. 3, 3-52 [in Russian].
31. Symonchuk, O. (2009). Profesiina struktura suchasnoi Ukrainy [Professional structure of modern Ukraine]. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh* [Sociology: theory, methods, marketing], no. 3, 62-99 [in Ukrainian].
32. The Global Innovation Index 2016 Winning with Global Innovation. *INSEAD, World Intellectual Property Organization.* <http://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2016.pdf> [in English]. (2017, November, 02).
33. The legatum prosperity index (2016). *Legatum Institute* <http://www.prosperity.com/rankings> [in English]. (2017, November, 02).
34. World Happiness Report-2017. *United Nations Sustainable Development Solutions Network* <http://worldhappiness.report/wp-content/uploads/sites/2/2017/03/HR17.pdf>. [in English]. (2017, November, 02).
35. Yak pidvyshchennia minimalnoi zarplaty vplyvaie na rynok pratsi [How the minimum wage increase affect the labor market]. *VoxUkraine*. <https://voxukraine.org/uk/yak-pidvishhennya-minimalnoyi-zarplati-vplivaye-na-rinok-pratsi>. [in Ukrainian]. (March, 2018, 20).
36. Zelenko, H. (2003). *Navzdohinna modernizatsiia»: dosvid Polshchi ta Ukrainy* [Catch-up Modarnization: Poland and Ukraine experience]. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Serhii Salnikov
Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University, Ukraine

A YOUTH ASSESSMENT OF SOCIAL INSTITUTIONS OF UKRAINE IN EUROPEAN CONTEXTS

The article presents a comparative analysis of the satisfaction of Ukrainian and European youth with the institutions of power and the key processes taking place in socio-political contexts. For comparison, we used the seventh wave of the European social survey (ESS) – the calculations were made directly by the author from the data array, as well as data from a personal questionnaire survey conducted among Ukrainian youth.
Comparison of the above-mentioned indicators is interesting not only for the scientists because with the gradual entry of Ukraine into the European community, it is very important to know the key differences with regard to socially important institutions among the young population of Ukraine and the EU.
In addition to key differences, comparative analysis can help understand the situation as a whole, as well as draw attention to the gaps in those social institutions, which the respondents are most unsatisfied with.
The trust in the parliament among Ukrainian young people is very low, and among the European respondents the most could not definitely determine, so they put the neutral marks. Practically the mirror advantage of the EU concerning the satisfied and completely satisfied with the state of education (42.8% in the EU against 16.6% in Ukraine) and the dissatisfied and the entirely dissatisfied with the state of education in the country (35.0% in Ukraine against 12.9% in the EU) affirms high requirements of young Ukrainians to the institution of education.
Keywords: youth, trust, satisfaction, education, socio-political institutes.

The youth attitude to social and state institutions as well as to the tendencies of social development in general is one of the most actual in the sociological science directions of the present time research. The dynamics research of youth attitude to social processes and confidence in political institutions is basic for forecasting the social development. Nevertheless, in our opinion, the study of youth attitude to the aspects of social life where they are not only its average subject and representative of corresponding age and social strata but also directly curious consumer of a certain social product needs today a special attention of scientists. First of all, the state system of professional education should be referred to these aspects. In spite of the availability of many investigations, first and foremost in the educational branch, concerning mainly the problem of the formation of student youth social competencies, we may today ascertain the lack of sufficient number of professional sociological accounts and recommendations in wider foreshortenings of the social development tendencies of Ukraine.

The analysis of the latest investigations

Among the latest investigations concerning youth moods we should mention the GFK accounts "Youth of Ukraine – 2015" and "Values of Ukrainian youth": the results of the representative sociological research of the youth situation; "Values of the Ukrainian youth" are made to order of the Ministry of Youth and Sport of Ukraine[1]. There is also a number of investigations concerning just the student youth: "higher education in Ukraine: students' public opinion"[2], "A social and economic picture of students: inquiry results"[3]

[1] «Цінності української молоді» (2016). *Центр незалежних соціологічних досліджень «Омега».* <http://omega-research.com.ua/cinnosti-ukrainskoi-molodi-2016-novi/>.
[2] «Вища освіта в Україні: громадська думка студентів» (2015). *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, фірма «Юкрейніансоціолоджі сервіс».* <http://dif.org.ua/article/vishcha-osvita-v-ukraini-gromadska-dumka-studentiv>.
[3] Жерьобкіна, Т., Куделя, М. та ін. (2016). Соціально-економічний портрет студентів: результати опитування. *CEDOS.* <https://cedos.org.ua/uk/osvita/sotsialno-ekonomichnyi-portret-studentiv-rezultaty-opytuvannia>.

The aim of the article is the comparative analysis of Ukrainian and European young people's satisfaction with basic categories of social and political life. Our work deals with the data of the following five indices:

1. Trust in the country's parliament. 2. How to be satisfied with life as a whole. 3. How to be satisfied with the national government. 4. How to be satisfied with the way democracy works in the country. 5. How to be satisfied with the country's education.

For the analysis we used the ESS seventh wave data and our own questioning data carried out in November 2016 among young people of the age cohort chosen from the ESS data life (n=320). The questions and the scale of answers in the questionnaire were exactly the ones used in the ESS survey. For more convenient interpretation in the charts with answers we use the five-grade scale side by side with the eleven-grade one, where every grade has a certain statement.

The basic results.

How to be satisfied with life as a whole.

The index of being satisfied with life as a whole has long been used in science in the complex measuring of a country, and it is not a less important index than, for example, indices of the gross domestic product level. Personality's being or not being satisfied with life as a whole always depends on the surroundings in which personality is both on the microlevel (a family) and on the macrolevel (a country). Different world scientists periodically publish reports with the rating of countries, disposed depending on citizens' perceiving their own life satisfaction, and in this list Ukraine is located far behind from all the civilized world – according to the data given in the WORLD HAPPINESS REPORT 2016 our country takes the 123rd place[1]. The individual theme for discussion is youth's satisfaction with life as a whole where only separate researches exist, even in world science[2]. Comparing the ESS inquiry data with our own survey, we can state the following:

The largest number of respondents from Ukraine and the EU countries proved to be "sooner satisfied" with their life as a whole, at which 41% and 64% correspondingly pointed out. Every tenth respondent proved to be completely satisfied with life: 10 among Ukrainians and 12% among European young people. It is quite natural that the EU youth have more optimistic views. Thus, the respondents among the Ukrainian youth, being not satisfied with their life, are twice as many as the respondents from Europe who gave the same answers (8% and 3% correspondingly). Almost the same number of respondents proved to be entirely dissatisfied: 1% among the Ukrainians and 0.5% among the youth of the EU countries (see Chart 1).

Chart 1

Satisfaction with life as a whole, %					
11-grade scale	EU	UA	5-grade scale	EU	UA
entirely dissatisfied	*0.5*	*1*	entirely dissatisfied	*0.5*	*1*
1	*0.3*	*2*	sooner dissatisfied	*3.8*	*8.4*
2	*1.4*	*1.5*			
3	*2*	*4.9*			
4	*2.8*	*7.3*	partly satisfied, partly dissatisfied	*18.3*	*38.6*
5	*7.4*	*13.7*			
6	*8.1*	*17.6*			
7	*19.3*	*19.5*	sooner dissatisfied	*64.6*	*41.9*
8	*27.9*	*15.1*			
9	*17.3*	*7.3*			
completely satisfied	*12.9*	*10.2*	completely satisfied	*12.9*	*10.2*

[1] Helliwell, J. (2016). World happiness report. <http//worldhappinessreport/wp-content/uploads/sites/2/2016/03/hr-VI_web.pdf>.

[2] Proctor, C. (2003). Youth life satisfaction: A Review of the Literature Carmel L. *Proctor research gate*. <https://www.researchgate.net/pulication/225529883_Youth_Life_Satisfaction_A_Review_of_the-Literature>.

The number of the answers of the respondents from Ukraine, who were taken to the cohort of those ones whose grades were interpreted as "partly satisfied, partly dissatisfied" with their own life (the respondents' grades were 4, 5, 6 according to the 11-grade scale) exceeds the number of the European youth's answers twice: 38% among the Ukrainians and 18% among the Europeans.

If we consider the respondents grades according to the 11-grade scale, we can see that the number of the Ukrainian young people, who estimated their own life from 0 to 5 grades, twice exceeds the number of the European youth (Chart 1).

How to be satisfied with the national government. The index of being satisfied with the national government is one of the key ones in estimating the home policy of a country. In comparing the answers of the youth of Ukraine and the EU countries a great difference of the grades was expected enough (Chart 2). The entirely dissatisfied with the national government of their country proved to be less than every 10th respondent from the EU countries (8%), while the dissatisfied young Ukrainians with their government proved to be above twice – every fifth citizen (21%). The number of the respondents from Ukraine, who pointed out at dissatisfaction with their government, makes 51%, and they form 26% among the European youth. The polled people, who could not definitely estimate their satisfaction with the national government (the assessment is 4,5 and 6 grades according to the 11-grade scale) make almost half the respondents from the EU countries (45%) and almost a quarter from Ukraine (23%). That is, greater uncertainty is inherent in the European youth in this matter and therefore they give more neutral grades (Chart 2). The satisfied youth from the EU with their national governments turned out to be six times more than the young respondents from Ukraine (19% and 3% respectively). The completely satisfied youth with their government form less than 1 per cent. The difference between the EU countries and Ukraine is not statistically significant.

Chart 2

Satisfaction with the national government, %					
11-grade scale	EU	UA	5-grade scale	EU	UA
entirely dissatisfied	*8.00*	*21.80*	entirely dissatisfied	*8.00*	*21.80*
1	*4.90*	*11.70*	dissatisfied	*26.10*	*51.50*
2	*9.20*	*18.40*			
3	*12.00*	*21.40*			
4	*13.50*	*6.30*	partly satisfied, partly dissatisfied	*45.80*	*23.80*
5	*18.10*	*13.60*			
6	*14.10*	*3.40*			
7	*12.20*	*2.40*	satisfied	*19.50*	*2.90*
8	*6.00*	*0.50*			
9	*1.20*	*0.00*			
completely satisfied	*0.60*	*0.50*	completely satisfied	*0.60*	*0.50*

How to be satisfied with the way democracy works in the country. According to the Institute of Sociology monitoring, the overwhelming majority of respondents declares that that they are not satisfied with the fact how democracy develops in Ukraine, though 69% of the polled people agree that just democracy is the best political regime for the country. Professor O. Shulha in good time observed: "In spite of the fact that the conscious active minority of Ukrainian citizens secured the preconditions for qualitative reforms in the field of democracy, it did not disturb the passive majority very much". We can interpret low indices of satisfaction with the way democracy works in the country owing to the fact that democracy is, first of all, the power of people (demos), and, as it was mentioned above, the passive majority is not ready to be a valuable subject of democratic processes. This can also partly be extrapolated to the Ukrainian youth. But democraticness can be called "governance" which was associated with the transparent process of taking decisions with attracting all the members of a community[1]. The facts of using the principles of effective governance namely frankness and transparence in taking decisions by the organs of the state

[1] Про врядування. *Ресурсний центр ГУРТ*. <http://coop.governance.org.ua/?page_id=5>.

power and local self-government, accountability to the community (which is a source of power) and attracting citizens to the process of taking decisions affirm democraticness of the process of governing in the state[1] (the dramatic effect of the situation is strengthened by the fact that Ukraine should simultaneously solve the complicated tasks: to overcome a lot of negative consequences of the authoritarian past, building up democracy, and at the same time to solve social and economic problems[2], but the hereditary from the Soviet times lack of responsibility sensation in citizens for the state of affairs in the country is a norm).

Analyzing the quantitative data, the difference in the answers concerning satisfaction with the democratic processes between the youth of Ukraine and the EU countries is too great. The respondents from the EU countries, who expressed categorical dissatisfaction with the way democracy works, proved to be less than 5%, and those ones, who pointed out to dissatisfaction – 16%. Among the Ukrainian respondents these indices made 14% and 48% correspondingly, that is the majority of polled young people in either case pointed out to dissatisfaction with the way how democracy works in Ukraine. The difference in the answers of those people, who indicated that they were satisfied with the way democracy work, is egregious: 36% among the Europeans and only 2.4% among Ukrainians.

Chart 3

Satisfaction with the way democracy works in the country, %					
11-grade scale	EU	UA	5-grade scale	EU	UA
entirely dissatisfied			entirely dissatisfied	*4.3*	*14.6*
1	*2.6*	*16.15*	dissatisfied	*16.4*	*48.0*
2	*5.2*	*18.9*			
3	*8.6*	*12.6*			
4	*9.9*	*15.0*	partly satisfied, partly dissatisfied	*39.2*	*32.9*
5	*16.7*	*15.0*			
6	*12.6*	*3.9*			
7	*15.5*	*1.9*	satisfied	*36.2*	*2.4*
8	*14.6*	*0.0*			
9	*6.0*	*0.5*			
completely satisfied	*4.0*	*1.0*	completely satisfied	*4.0*	*1.0*

The state of education in the country nowadays. The level of education influences the efficiency of new generation social integrity, its readiness for independent life and successful activity in the modern world. But it will be no news for anybody that the main problem for Ukrainian education remains its quality. According to the results of the sociological investigation "Higher education in Ukraine: students' public opinion" the majority of the polled assessed the quality of higher education as 2.8 grades out of 5 (comparing with the investigation in 2011, this assessment was 3.5 grades)[3].

Comparing the answers of the respondents from Ukraine and the EU countries, we ascertain that the number of the partly dissatisfied and completely dissatisfied with the state of education in the country nowadays is the largest just in Ukraine – three times more, in comparison with the answers of the EU countries respondents: 35% and 12% respectively who are not satisfied, and 6% and 2% correspondingly who expressed categorical dissatisfaction with education (Chart 4). The respondents who estimated the state of education in their countries as 4, 5, 6 grades, according to our scale, are *uncertain* – "both satisfied and dissatisfied" – there is almost no difference between them: 38% in the EU countries and 40% in Ukraine.

[1] Про врядування. *Ресурсний центр ГУРТ*. <http://coop.governance.org.ua/?page_id=5>.
[2] Латигіна, Н.А. (2008). Українська демократія сьогодні: спроби і помилки. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії, вип. 34*.
[3] «Вища освіта в Україні: громадська думка студентів» (2015). *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, фірма «Юкрейніансоціолоджі сервіс»*. <http://dif.org.ua/article/vishcha-osvita-v-ukraini-gromadska-dumka-studentiv>.

Chart 4

Satisfaction with education in the country, %					
11-grade scale	EU	UA	5-grade scale	EU	UA
entirely dissatisfied	*2.1*	*6.3*	entirely dissatisfied	*2.1*	*6.3*
1	*1.7*	*10.7*	dissatisfied	*12.9*	*35.0*
2	*4.3*	*7.8*			
3	*6.9*	*16.5*			
4	*10.3*	*13.1*	partly satisfied, partly dissatisfied	*38.0*	*40.3*
5	*13.8*	*18.0*			
6	*13.9*	*9.2*			
7	*18.4*	*10.2*	satisfied	*42.8*	*16.6*
8	*15.6*	*4.9*			
9	*8.4*	*1.5*			
completely satisfied	*4.2*	*1.9*	completely satisfied	*4.2*	*1.9*

The satisfied with the level of education in the country among the Europeans proved to be 42% and the completely satisfied – 4 per cent. Among the Ukrainian youth the indices are considerably less: 16% of those who are satisfied, and the completely satisfied make less than 2 per cent. The low indices of satisfaction with the state of education by our people can be explained by many faults which are intrinsic to the educational surroundings: the material and technical basis condition (especially in provincial higher schools); the discrepancy between the education structure and the labour market needs; the low students' cultural level, their disinterest in qualitative education; the low quality of teaching and presence of plagiarism. All this cannot compete with the European education, where it is even very difficult to make a contract for university studies. According to the Democratic Initiative Fund inquiry, the absolute majority of students – 87% – considers the problem of improving higher education to be important, 36% of them refer this social task to urgent ones.

The national system of higher education of Ukraine, that started its formation since 1991, inherited a lot of features characteristic of the Soviet system of education, but at the same time it should be admitted that the mentioned national system is a reflection of its own evolution at this period. Of course, the voting for the Laws of Ukraine "On Education" (1996, 2017), "On Higher Education" (2002, 2014) and Ukraine's joining the Bologna Process (2005)[1] made a considerable influence on the system of higher education of Ukraine. The substantial hesitations (from the frank striving for imitation and the elementary attaching), typical of the state educational policy, were the reason of changes in the attitude to the integration with the European space of higher education[2]. From 2010 till 2014 a good few of right pro-European slogans were proclaimed and the necessity of essential changes in the field of higher education was declared, but at the same period hindering the voting for a new legislation concerning higher education, further centralization in managing this branch and bureaucracy of many processes in higher school were observed. At this period we can bravely certify the lack of practical steps in reforming higher education and effective struggle with negative phenomena in the educational sphere. Moreover, the mass protests and revolutionally events of 2013-2014 were, to a great extent, caused by the disorder in the system of education. In March 2014 the direction of the educational policy development of Ukraine reoriented itself towards the European direction. The determinant features of the new orientation in the system of education became the refusal of out-of-date and harm normative acts, the changes in the system of accreditation and licensing as well as the change of the way of thinking from declarativeness to a concrete activity, from non-publicity to frankness, from centralization to autonomyzation.

[1] *Закон про вищу освіту 2014* (Верховна Рада України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

[2] Євроінтеграційний поступ системи вищої освіти України: нові можливості чи нові проблеми? (2009). *Віче.* <http://www.viche.info/journal/1594/>.

Trust in the country's parliament. According to the survey, carried out by the Democracy Initiatives Fund by the end of 2016, the balance of trust in the government among the Ukrainian population makes 55%. But during the last three years the complete distrust level increased from 28% to 36% (through it should be mentioned that in 2015 the number of respondents, who distrusted the government, formed 40%) among the adult population of Ukraine in general.

Chart 5

Trust in the country's parliament, %					
11-grade scale	EU	UA	5-grade scale	EU	UA
I don't trust at all	*8.8*	*37.9*	I don't trust at all	*8.8*	*37.9*
1	*4.3*	*17.0*	I don't trust	*21.4*	*43.7*
2	*7.2*	*14.1*			
3	*9.9*	*12.6*			
4	*10.8*	*8.7*	both I trust and don't trust	*42.1*	*16.0*
5	*17.5*	*6.8*			
6	*13.8*	*0.5*			
7	*14.1*	*1.9*	I trust	*25.9*	*1.9*
8	*8.9*	*0.0*			
9	*2.9*	*0.0*			
I trust completely	*1.8*	*0.5*	I trust completely	*1.8*	*0.5*

Concerning the issue of the youth's trust in the country's parliament, the results of our research showed the following (Chart 5). The high indices of just the Ukrainian youth's distrust in the parliament are sufficiently expected – 43% do not trust in it and 37% do not trust in it at all, while among the European youth these indices make 21% and 8% respectively. However, to our mind, one should pay attention to the *index of uncertainty* – 42% of the polled Europeans expressed both trust and distrust, while there were 16% among the Ukrainian young people. A quarter of the respondents from the EU countries (25%) trust in their own parliament, and only 2 per cent – from Ukraine. The difference between the respondents from Ukraine and the EU countries, who expressed complete trust in the country's parliament, is not statistically significant.

Conclusions

1. The indices, characterizing satisfaction or dissatisfaction with life as a whole both in Ukraine and in the EU, are practically analogical, which affirm the constancy of the number of the representatives of marginality (perhaps, the marginal character of perceiving life) both in the EU (0.5% of the entirely dissatisfied and 12.9% of the completely satisfied) and in Ukraine (1% of the entirely dissatisfied and 10.2% of the completely satisfied). The one-and-a-half advantage of the EU concerning the sooner satisfied and the double advantage of Ukraine concerning the sooner dissatisfied look quite natural (taking into account the standard of living and opportunities.

2. 73.3% of the entirely dissatisfied and the dissatisfied with the national government in Ukraine and, in fact, the same 72% of the dissatisfied and the sooner dissatisfied in the EU affirm both critical attitude and impartiality of the young respondents.

3. In fact, the mirror advantage of the EU concerning the satisfied and completely satisfied with the state of education (42.8% in the EU against 16.6% in Ukraine) and the dissatisfied and the entirely dissatisfied with the state of education in the country (35.0% in Ukraine against 12.9% in the EU) affirms high requirements of young Ukrainians to the institution of education.

4. The critically high level of distrust in the country's parliament among the youth of Ukraine (37.9% do not trust at all and 43.7% do not trust) has no sense to compare the EU and Ukraine according to this index.

Summing up, we will point out that at this stage our country is not ready for a valuable integration with the European association, but the critical attitude of the respondents in assessing the institutions affirms some level of the formation of conceptions concerning the fact what our country should be to meet the criteria of a democratic European power.

References:

1. Helliwell, John. “WORLD HAPPINESS REPORT”, 2016. <http://worldhappiness.report/wp-content/uploads/sites/2/2016/03/HR-V1_web.pdf>. [in English].
2. Latyhina, Nataliya (2008). Ukrayins’ka demokratiya s’ohodni: sproby i pomylky [Ukrainian democracy today: attempts and mistakes]. *Humanitarnyy visnyk Zaporiz’koyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi* [Humanitarian bulletin of the Zaporizhzhia State Engineering Academy], *vol. 34.* [in Ukrainian].
3. “Pro vryaduvannya” [About governance] *Resursnyy tsentr HURT* [GURT Resource Center]. <http://coop.governance.org.ua/?page_id=5> (2017, June 1,)
4. Proctor, Carmel “Youth Life Satisfaction: A Review of the Literature”, *ResearchGate,* 2009. <https://www.researchgate.net/publication/225529883_Youth_Life_Satisfaction_A_Review_of_the_Literature>. [in English].
5. “Tsinnosti ukrayins’koyi molodi” [Values of ukrainian youth] *Tsentr nezalezhnykh sotsiolohichnykh doslidzhen’ «Omeha»,* [Center for independent sociological research "Omega"] 2016. <http://omega-research.com.ua/cinnosti-ukrainskoi-molodi-2016-novi/> (2017, August 4). [in Ukrainian].
6. “Vyshcha osvita v Ukrayini: hromads’ka dumka studentiv” ["Higher education in Ukraine: public opinion of students"], *Fond «Demokratychni initsiatyvy» Il’ka Kucheriva, firma «Yukreyniansotsiolodzhi servis»* [Democratic Initiatives Foundation Ilka Kucheriva, "Ukrainian Union of Social Services" company] 2015 <http://dif.org.ua/article/vishcha-osvita-v-ukraini-gromadska-dumka-studentiv>. (2017, August 3). [in Ukrainian].
7. “Yevrointehratsiynyy postup systemy vyshchoyi osvity Ukrayiny: novi mozhlyvosti chy novi problemy?” [European furtherance of Ukraine’s higher education system: new opportunities or new challenges?] *Viche* [Viche] 2009. http://www.viche.info/journal/1594/ (2017, May 15). [in Ukrainian].
8. “Zakon Ukrayiny pro vyshchu osvitu” [Law of Ukraine on Higher Education.] *Verkhovna Rada Ukrayiny* [The Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (2017, June 1). [in Ukrainian].
9. Zher’obkina Tetyana, Kudelya Mariya, Samokhin Ihor “Sotsial’no-ekonomichnyy portret studentiv: rezul’taty opytuvannya” [Socio-economic portrait of students: survey results] *CEDOS.* <https://cedos.org.ua/uk/osvita/sotsialno-ekonomichnyi-portret-studentiv-rezultaty-opytuvannia> (2017, June 1). [in Ukrainian].

Natalia Glebova, PhD in Sociology
Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University, Ukraine

SOCIAL COMPETENCY OF THE PROFESSIONAL GROUPS OF WATER TRANSPORT EXPERTS: CONSTITUALIZATION OF A SOCIOLOGICAL RESEARCH

The article deals with theoretical and practical aspects of sociological research of the problems of the development of branch experts' social competency in modern societies, oriented to professionalization and optimization of using labour resources. Within general sociological and subdisciplinary sociological approaches, some tendencies of distinguishing the empirical and sociological methods of investigating social competence in the contexts of problem planes of the expert activity are analysed. Some directions and perspectives of the sociological analysis of a wide range of social, professional, social and psychological, pedagogical and educational factors of the personal social competence development are grounded.
Keywords: social competence, sociology of competence, quality of social interactions, professionalization social resources, water transport professional groups, methods of measuring social competency.

Putting the problem. The social development in the second half of the 20th century actualized the problem of competence, especially its social aspects for many scientific directions. The basis of approaches to the problems of professional formation of specialists, grounding on an extremely wide range of social contexts of the human development, is being created by theoretical investigations and practice. Today, the management of the systems of human resources of various branches traditionally bases itself upon "the frames of competences", where competence is determined as "a combination of skills, knowledge and behaviour, caused to effective actions in working, in achieving individual employees' strategic aims and success". Nevertheless, the investigations of socially significant aspects of professionalization in modern conditions ascertain a considerable lag of studying the groups of "sociotechnical professions" from the experts concerning the interaction in a collective body and social environment in general. At the same time, the problems, connected both with the revision of branch normative values and with serious incoordinations between norms and aims of certain culture, including professional one, and socially formed abilities of the members of a group to act according to them, are inherent in these categories. The overwhelming majority of works, dedicated to the category of social competence, mentions its meaningful importance as a resource of socialization and social development, however now the psychological and pedagogical discourse dominates. Since the sociological analysis of competences exceeds the limits of considering capacities and ability of separate individuals and always belongs to social aspects, a great drawback of modern social sciences should be considered lack of sociological theory, covering specific sociological areas, and elaborations of methods of empiric researching.

The aim of our work is a consideration of sociological approaches to studying the problem of the development of branch experts social competence in modern societies, oriented to professionalization and optimization of using labour resources and an argumentation of methods of measuring social competence of water transport experts.

1. Theoretical principles of the sociological investigation of social competence.

Modern concepts of social competence base themselves on the principles of H. Spencer's theory of "evolutionism", according to which society is considered an integral system, consisting of interconnected and interdependent components, a common origin, and which through inheritance of the features, acquired in the process of adaptation of individuals to the environment, differentiate themselves. In sociology the notion of "the social" characterizes a totality of any qualities and peculiarities of social relations, integrated by an individual or communities in the process of joint activity (interaction) in concrete conditions, that is a result of integration of groups of individuals, social strata, communities with certain social communications and manifests itself in their attitude to one another, to their place in society, to phenomena

and processes of public life. According to M. Weber, the social is orientation to another person, to a proper reaction. In accord with the definition of the sociological dictionary, the notion of "competence" characterizes fundamental abilities (knowledge, etc.), qualities, inherent in social actors, who are "qualified" participants ("members") of social contexts (Collins, 1999, p. 317). In the vocabulary of institutions and scientific societies of the European Union the term "competence" (in the plural "competences") is mainly used now (see: Social competence refers to personal), in US scientific texts there are both "competencies" and "competences". With necessity of distinguishing within the category of "competence" subcategories, key, basic, general, cross-cultural, etc. "competences" are shown, sometimes the term of "competences" (i.e. the plural of "competency") is used.

The mentioned above allows to state that the terms "competence" and "competency" are today in mass use of all spheres of man's activity (both in the social activity and in the technical one). Since the terms themselves have not a fixed amount of notions, the most customary should be considered the following definitions:

Competency is in fact on assessment/self-appraisal of actual/potential correspondences of various individual psychological qualities/virtues of personality to the demands/expectations of a certain specific sphere of human activity.

Competences/competencies are components of competency which considerably differ in many branches by the forms of manifestation and methods of appraisal.

In their investigation "Future Work Skills 2020" the experts of the Institute for the Future unconditionally give the first four positions of the 10 most important skills for success in the professional activity for the nearest time to the qualities which immediately touch socialization of an individual and the level of his individual social consciousness (properly, social competences), namely:

– understanding the senses of activity as a skill of the critically necessary for taking decisions;

– the development of social intellect as a factor of competitive advantage and building up successful cooperation and professional mutual relation of personality with others;

– the power of apprehension without limits and rules; adaptive mode of thinking as means of "situational adaptivity";

– the ability of responding to unique and unexpected circumstances;

– the development of intercultural competency as an adaptive factor in the conditions of globalization as a motive power of innovations, realizing through the combination of individuals of different cultures, age, with different skills, style of working and thinking in professional teams (Future Work Skills, 2020).

W. Hutmacher gives the contents of five key competences, approved by the Council of Europe, where side by side with intercultural, multimedia, communicative competences and competence of self-development, the social competence takes one of the first positions (Hutmacher, 1997, p. 124-123). Mentioning that the theory of social competency is till now developing chiefly within individual scientific directions of the humanities in the conceptual channel, worked out by K. Rampus from the social and psychological point of view (Rampus, 1947), it is supposed that just competences/competencies determine or are the reason of the quality of doing duties; today most researchers are inclined to think that the problems of the competency approach is most tightly connected with the problems of sociology (Ksenofontova, Pekhova, 2014, p. 194-206). In spite of the fact that a subdiscipline, dedicated to the problems of competence, has not yet been distinguished up to date, with the development of sociological thought researchers fully worked up the components, constituting the structure of the notion of competency in the synthesis of sociological traditions of M. Weber and E. Durkheim, the theory of structural and functional analysis of T. Parsons and R. Merton, proving the institutional mechanism of subject's vital activity in the process of mastering the social system content on the whole and components of its structural elements. We also refer A. Schütz's phenomenological sociology and G.H. Mid's and H. Blumer's symbolic interactionism, P. Sorokin's fundamentals of the theory of social stratification and social mobility to the inquired concepts about grounding the sociological tradition in the consideration of social competency. The development of the mentioned approaches was accomplished within the theory of social systems as reproduced social practices in the works, written by E. Giddens, M. Archer, P. Burdier, D. Lockwood. N. Mowzelis, P. Shtompka and many others. The important place among theoretical conceptions, concentrated on solving the problem of social competency as potencies of an individual (a subject of an action) and social structure, belongs to E. Giddens's theory of structuration, that enables to describe an interaction of structures and social action, basing itself on the adequate explanation of mutual constituting influences of people/agents and society/social structure, as long as the actions of an individual

are social. A. Garfinkel's ethnomethodology, E. Hofman's sociology of everyday life, the theory of communicative competency in interactions in U. Gabermas's concept are also very important for us.

Social and economic components and social and cultural constituents of meaningful filling the category of "social competency" are explained in N. Elias's socializational concept (Elias, 2004, p. 150-156) concerning "mutual socially generated needs" of an individual and public formations being realized through education and socialization, and afterwards "they require a consideration of various connections of individuals and cause the formation of those special social configurations which generate common rules of behaviour which are, in their turn, actualized in exclusively specific kinds of social acts".

Considerable changes in social standards of interaction both of exclusively anthropological, psychological and sociocultural and political origin (ethnocultural, mental, confessional, ideological, etc. character, as well as in moral and ethical aspects to a great extent activated scientific researches of social and psychological aspects of social competency within the theories of "social perception" (G. Bruner), "social thinking" (D. Mayer's, J. Godfrois), "social talent" (H. Alport), "social intellect" (M. Argyle, G. Gilford, E. Thorndike). The maim principles of the theory of social intellect, determining social intellect and social competency as a factor of forecasting interpersonal relations, achieving success and influence in the mutual relation (Thorndike, 1920, pp. 227-235) and as a system of knowledge of social reality and an individual, as a system of complicated social skills and practices of interaction, scenarios of behavior in typical social situations (Argyle, 1981) develop in modern interdisciplinary approaches to the problem of social competency.

Thus, the category of competency can meaningfully be characterized as a representative structure of "the processes of motivating to competency and combining the competence with the efficiency of its realization". So, since the activity of individuals belongs both to subjective factors of influence and to standardized forms of implementing appropriate knowledge and skills, the study of social competency in branch institutional contexts, in which productiveness of activity is a certain side of competence, now consists in focusing social shades in sociological interpretation of economic competence as well as its instrumentalization in different social and theoretical contexts with taking into account points of view and interests of subjects of social interaction, so far as the latter ones "… in modern educational contexts and institutes … are not usually reflected in a different way" (Knoblauch, 2010, pp. 237-255).

At the same time, the principle sociological directions of studying functional parameters of competency acquire a more precise scientific definition, displaying insufficiency of the consideration of the parameters of conformity/non-conformity to external social criteria and social and economic limitations, orienting the study of social competency within sociology of labour and professional groups towards the indices of successfulness and effectiveness of a subject in the contexts of competition factors (Pfadenhauer, 2010, pp. 149-172), which enables to include such components as "ability", "readiness", "responsibility" to its markers and to refer properly the quality of social interactions to the object of sociology of competence.

2. Sociological aspects of investigating social competency of professional groups

In the context of considering above-professional social connections, N. Luman's idea of situationality of forming results of social interaction, depending on the success of carrying out a communication, is important. Foreseeing in the "Theory of professions", the fact that jurisdiction of some professions for certain fields of responsibility is legalized by corresponding professional knowledge and skills of solving concrete problems, N. Luman combines two meaning of the concept of competency concerning organizations, in which the notion of competency "performs two very different functions both in technical and in hierarchical senses" (Luman, 2006). On the one hand, the question is about abilities, first of all, cognitive and motivational, which are to a certain extent perceived both by their carrier (executor) and by a person who orders a certain task. On the other hand, it is mentioned that though just technical competencies of individuals, gained by them in the system of education, constitute a basis of the professional environment and organizational system, hierarchical competencies proper within the framework of professional branch structures certifies a social mission of this activity by inwardly erected and fixed positions from the very beginning. This aspect points out at the function of competency, connected with addressing demands in the social sphere of communication (see: "Society without confidence", 2014, edited by E. Holovakha, N. Kostenko, S. Makeiev).

The factor of social competency is actualized in P. Bourdier's and F. Fukuyama's concepts of social confidence as a peculiar social world and field of the interactions of social agents, and in sociological interpretations of social aspects of T. Schultz's and H. Becker's theory of human capital. It is evident that the idea of the theory of human capital by T. Schultz, consisting in the fact that "acquiring knowledge and

skills in the process of education cannot be considered as consumption, but it should be considered as investing … in you yourself" (Schultz, 1961, pp. 1-11) proves not only economic component of sociological understanding the category of social competency in the structure of studying the interdependence of individuals. For our work P. Bourdier's statement concerning social functions of personality social competency as a variation factor of individual's rational behavior and implementing his own life strategies concerning "compensational" forms of recognition on the part of official institutes and its role of symbolic resource, with which the possibility of innovations and constructing new positions are connected, is important.

The consideration of the evolution of sociological approaches of various scientific schools and theoretical directions makes it possible for V. Pohribna to conclude that modern professionalization is "a social mechanism of differentiation and specialization that functions as a means of the development of labour content, where professional competency, ethical code, a mechanism of intraprofessional control, specific professional culture, etc. acquire great significance" (Pohribna, 2008, p. 192).

Today, competency aspects of social interaction as a factor of the formation and development of professional groups are in different ways an object of the analysis of sociology of a profession, sociology of labour as well as economic sociology (in the context of the analysis of labour market) (Social dynamics …, edited by V.F. Mansurov, 2007). Substantiating the definitions of competences from the sociological point of view as socially demanded qualities, manifesting themselves through various communications and interaction or testifying about a social object of direction, Thomas Kurtz (Kurtz, 2010, pp. 7-25) distinguishes, in working out a concept of competency in sociology, three fundamental approaches: as forms of organizing some social knowledge, as forms of organizing communicative skills and as forms of counteracting ignorance, that is a feature of the integrative approach to social competency through the combination of considering social coordination interaction, identity and presentation. Th. Kurtz's systemic and theoretical approach to the problem of social competency expects a wide research of the process of professionalization of all labour activity spheres, since the professional group becomes a universal social institution, and the appliance to it becomes the main means of social identification. The social behavior of professionals in modern conditions comes out as an important factor of forming new models of professionalism, professional institutions and other elements of market order, and social competencies become an object of social constructing on the part of professional groups themselves, which demands understanding these processes and working out models of the analysis of the structure of social behavior strategies in professional groups and its approbation. That is why, both patterns of vertical mobility of professionals in the period of social transformations (Semenova, 2017, pp. 157-178) and the correlation of social and economic behavior of professional groups at the labour market are actively investigated, which enables to draw a conclusion about the attractiveness of working out a model of social and professional competency (Zimniia, 2008). In our opinion, just the sociological discourse of subject-subject interactions of individuals has to determine a complex of factors, requiring a sociological description as a practical effect of such interaction on the individual level, as well as an effect of appearing "social and competence relations" as a new subjective reality in the process of group interactions of individuals, that under certain conditions comes out as a form of finding a balance of social confidence by an individual, supplementing an institutional regulation of socializational aspects (Abramov, 2007, pp. 32-53).

The results of the analysis of scientific and methodical sources concerning the researched category of social competency, its meaningful filling, peculiarities of manifestation and use, value aspects give all reasons to assert that the key notions for its definition are "capacity", "ability", "readiness", and also such features as successful coordination, solving problem situations in the process of interpersonality interaction, playing social roles, society, environment, direction to the development of social competency characteristic of a specialist provides for the efficiency of personality's reacting and his achieving real aims in a certain social context with using corresponding methods for this (Raven, 2002, p. 21). In the context of our task we will indicate that social competency, as a complex personality system characteristic, is a priori of social character and forms under the influence of society. Many experts reasonably think that the notion of "social competency" is inseparable from the notion of "professional competency", since the formation of social competency of a grown-up personality is impossible without his formation as a professional specialist (Zimniia, 2008).

The investigation of social competency of last years, connecting in many factors the consideration of causes of socialization of an individual with the structure, content and specific character of the professional activity, enable us to confirm the significance of constitualization of the category of social competency as an object of a sociological subdiscripline for improving the system of knowledge about man

as a subject of individual and group coordination with other groups and individuals for securing professional efficiency of this interrelation. The data of the fact that:

– not only the professional development proper, but also the professional branch appliance of an individual stipulate the structure, functions and peculiarities of a certain social competency,

– in the process of the specialist's professional development of the professional system "man-man" the process of gaining knowledge gives place to the processes of understanding, assessment and comprehension, behavior and communication, are important for such a research.

The category of "social competency" can be a marker of characteristics and ability of an individual to build up and support interpersonality relations both in stable collective bodies (a job, partners, a family, friends) and in wider situational and fragmentary dealings. The analysis of history of sociological theorization gives every reason to assert about the development of the tradition of conceptualizing the problem of social competency in U. Kanning's concept of "socially competent behavior"' where the "behavior of a person, who does his bit in a concrete situation for achieving his own purposes and at the same time social acceptability of personality's behavior remains", is examined (Kanning, 2003). In accord with the above-analysed concepts, U. Kanning's model, connected with his structural model of social skills, where in addition to the perceptive and cognitive sphere of social competence the motivational and emotional sphere as well as the behavioural sphere are added, in studying the motivational and emotional sphere takes into consideration the influences of the indices of emotional stability, prosociality and value pluralism of personality and importance of these components for studying the behavioural sphere of personality through such personality's qualities as frankness, reliability, pliability of actions, communicative skills, self-control and behavior in a conflicted situation (Kanning, 2002, pp. 154-163). To our mind, it is important that, according to the revealed interdependences, every separate element of the model is functionally correlated by the individual's moral consciousness level on condition of taking into account other important phenomenological characteristics of a researched occurrence. As we can conclude, U. Kanning's model combines in itself the main complex parameters of our examined sociological approaches to the consideration of social competency of experts in the following positions of:

– the availability of personality self-appraisal and perception of another personality;

– perspective individual intentions;

– perceiving the need in controlling one's own actions and actions of other subjects of coordination, based on knowledge and responsibility for actions.

At the same time, the proposed distribution makes it possible to find out a certain autonomity of the distinguished positions of the perceptive and cognitive sphere, the motivational and emotional sphere for investigating.

3. Peculiarities of sociological research of social competency of the water transport professional groups

As we can conclude from the above-mentioned material, one of the most important characteristics of training a specialist in the field of water transport, like every social system, is its structure as a totality of stable connections between the components of an object of training which guarantee its integrity and identity of the process of professional self-realization. Since the personality within a professional stratum, who undergoes some social changes, is simultaneously both an object and a subject of social transformations, the position of man, forming as a professional in a complicated entanglement of social ties, can be analysed on the grounds of well-known sociological referents, which lay stress on man's perceiving the peculiarity of his social status and social consciousness during self-realization in professional surroundings.

Sociological delimitation of the subject field of researched problems assures heterogeneity of approaches and variety of spheres of water transport experts, especially the professions, directly connected with sea transport, certain problems of defining an object of sea sociology (Fields of Studies, 1973) and different foreshortenings of enlightening immediately the problems of "seafarers", seafaring communities, peculiarities of surroundings, social problems of seafarers' employment, relations of production in the conditions of prolonged navigations, etc. In world literature the term of "marine sociology", or "maritime sociology", has recently acquired greater use and popularity, gaining an utter recognition and approval in sociological published works and apprehending by researchers side by side with such terms as "marine medicine" or "marine psychology". Keeping to the approach integrity by means of distinguishing "sea themes" into subdisciplinary sociological science, despite all difficulties and methodological risks, connected with heterogeneity of investigated aspects of "seafarers", certifies gradual distinguishing from a wide range of interdisciplinary investigations just a professional sea component of sociocultural character

(Janiszewski, 1983, pp. 35-59). In any case the question is in separating the water transport specialists (seamen) from other social and professional categories of marine economy both by objective criteria of professional activity and by subjective (mental) characteristics (Janiszewski, 1971, pp. 123-147), that points out at the need of extending sociological researches of social communities, whose members work in these conditions (Matejko, 1964, pp. 61-124). In researchers' opinion, the reason of such a separation is a deep specific character of stability in social characteristics of professional strata and communities, orienting towards professional activity at sea, both of the mental factor of their social consciousness and of the formation of an integral pivot of this peculiar type of personality's sociality and sociological culture, that is historically produced by the specificity of upbringing and professionalization of the mentioned occupational group (Matejko, 1964, p. 36). To our mind, the knowledge, that develops, is given over and remains in social situations, also forms the specific character of such a selection; as a result, it becomes a basic reality for competencies of man, since in our case concerning a water transport expert, we deal with the analysis of social constructing the reality of "seafarers", whose world is perceived as such that consists of a lot of realities, among which "sea" as a reality of everyday life and, in some sense – a basic factor of the professional "intersubjective world" that is shared with other people (Hliebova, 2016, pp. 9-19).

Grounding on the material, set forth in the first parts of our article, we have every reason to assume that strictly the development of social competencies, agreed upon the demands of the times, has also always been one of the motives of the fact that in sociology new subdisciplines were gradually separated, whose cognitive horizon was essentially restricted by investigating a cert5ain sector of social reality exclusively because of scientific requirements, making it possible to discover sociological qualitative characteristics and quantitative parameters of a watched object more and more exactly. At the same time, the specific social thing, that can in our case become an object of researching the water transport professional stratum and a sociological subdiscipline, appears in the process of people's coordination, which is usually determined by the differences of their place and role in concrete social relations that manifests itself in different treatment of individuals and groups of individuals to the phenomena and processes of social life. Therefore, in this case the task of sociological science in the procedure of finding out social competencies of a certain professional category (Cheetham and Chivers, 1998), from our point of view, lies, first and foremost, in their typologization, studying the connections of functions in the structure of typologized object's activity on the level of regularities, gaining a concrete piece of knowledge about the mechanisms of its functioning and a form of manifestation in professional coordination for purposeful managing them. Then, for understanding the investigated problems of social competency both from the structural and dynamical points of view we need some criteria for its distinguishing for a certain social and professional category in the light of the data in different divisions of sociology – sociology of upbringing, sociology of family, sociology of education, water transport sociology, sociology of social communities (territorial, social and professional categories), sociology of various social processes (e.g., integration or disintegration, labour migration, etc.).

In our previous works, concerned wide sociological contexts of researching peculiarities of professional subcultures (Hliebova, 2016, pp. 54-67) and conditions of the development of social competency (Hliebova, 2016, pp. 71-75), we mentioned that a definition of the subject compels us to consider the social object in the light of such quite unusual for home sociology categories as social "marine subculture", properly purposing typology and generalization of wide social characteristics of a branch expert by means of "marine sociology". The appointed factors enable to speak about a more detailed investigation of the formation and development of this "social subculture", connected with navigation professions taking into consideration their long-rangeness and requirement at the world labour market for a long time. That is why, the research of "life world" of this stratum on the basis of "intentionality", where the "intersubjective world" paradigm plays an important part and is described by means of the construct about "mutual prospects", is methodologically important. The sociological theory, based on studying the structure of social action motives, forms and methods of everyday consciousness, the structure of human communication, social perception, rationality, etc., as it has done in the synthesis of sociological traditions, is methodologically close to this case. It pays particular attention to researching interconnections and principles of integration of many professional and social competence as elements of social consciousness. In this context we will remark that the majority of the authors of the educational processes investigations, studied by us, substantiates the necessity of meaningful filling the disciplines "Management of marine resources" and "Security of vital activity" with the social component of mastering professional competencies and competences in their integrity in order to use socially competency factors of forming future officers' leader qualities, professional and socially competency approach to the communication with

the members of a crew in the conditions of keeping to the branch standards and procedures in coming to decisions (Istomina and Orlova, 2005; Shafran, 2008; Sherman, 2014, pp. 190-193), as well as forming personality significant individual professional characteristics in navigation conditions. A number of empirical investigations directly and indirectly testifies the need of researching social competency of commercial fleet specialists as a condition of successful professional, interpersonality, role interaction in a professional environment, the expansion of understanding a coordination specific character in professional groups in the conditions of isolated studying the factors which assist their development (Kahveci, 2002). Generalizing the above-mentioned material, we will indicate, that though the interest of experts in the problems of professional competency o water transport specialists has a long and rich traditions (Chigrin, 2011), still in many research aspects methodological non-structuralness and obscurity in the approaches to studying the factor of social competency itself against the background of general world-view and value directions of humanities educational programmes of modern technical educational institutions worry to death.

According to the materials of many investigations, commercial fleet specialists, taking into consideration the duration of cruises, the need in professional retraining, the communication with coastal departments, the administration of client companies, etc., besides the professional sphere of communication, anyhow are constantly included in the scientific and educational, social and everyday, administrative and labour, leisure, religious, public, scientific and sociocultural, mass amusing, family and other spheres of communication (Kilic, 2013, pp. 169-174).

Since social competency functionally acquires the features of the factor of forming a certain level and direction of relations – prevalence of solidarity or estrangement in some social groups, the resulting universal and invariant forms of manifestation can be considered:

– the level of consideration (an assessment of agreement, concordance and foresight of behaviour of individuals in the group interaction);

– the level of cooperation (an assessment of successfulness of individuals' teamwork for attaining a common object and creating useful values for functioning a group and the development of its each representatives);

– the level of subordination (an assessment of the efficiency of subjugation and subordination relations, taking place as a result of irregular access of people to knowledge, authority, information and other vital means).

That is why the problem of scientific accompaniment of the educational process demands both grounding the principles of using a certain totality of conceptual positions which form professional and normative, psychological and pedagogical, sociological bases of the development of social competency of water transport experts and taking into account the factors, stated in the previous investigations:

– social and psychological regularities of sailor's communicative activity in an international ship's company (contracts of short duration, intercultural coordination, aiming mentality at preventing risks (Istomina and Orlova, 2005);

– individual mental peculiarities (emotional intellect) of regulating behaviour and activity of subjects of professional practice;

– external factors of the efficiency of implementing an achieved level of social competency (a cross-cultural aspect, an international ship's company).

The data of deep interviews (Hliebova, 2016), taken by the author from representatives of marine professions (acting marine navigators-officers having international sailor's passports and working for a long time by profession in the commanding staff in foreign companies), make it possible to assure a number of motivational peculiarities of the inner world of this professional stratum respondents: inclination to active cognition of the surrounding world, inward mental participation in a certain culture of "seafarers", they point out at psychological importance of following many home marine traditions, indicating generally a complete uncertainty concerning professional self-realization in this country now.

4. The author technique of measuring social competency of water transport experts

On the grounds of the results of the analysis of the above-mentioned interdisciplinary principles of forming social competency and considering social and psychological peculiarities of international ship's companies in a number of the author deep interviews (Hliebova, 2016), we have distinguished the following directions of researching social competency of future sailors in accordance with its structural components, singled out by us, namely:

– of the content and processual component together with its intercultural, strategic and cognitive aspects (cultural coordination, constructing a communication strategy, peculiarities of seaman's thinking);

– of the motivational and purpose-oriented component – striving for communication;
– of the moral and social component – following moral standards of behaviour.

In our investigation social competency is measured by means of the author questionnaire, consisting of items (questions) that reflect the structure elements of social competency and concerning them (in Laikert's scale, see Table 1) respondents estimate the extent of finding out the structural elements of social competency and extent of their (elements') professional importance. On the whole, in the measured structure of social competency there are 4 large units of elements: of communicative and interactive competency, of moral competency, of tolerance and of directiveness – subordinativeness.

The unit of elements of communicative and interactive competency (see Table 2) includes, in its turn, 4 groups of elements: social trend (1), offensiveness (assertiveness) (2), self-governing (3), reflexiveness (4). We are producing short definitions of groups of elements and elements themselves of communicative and interactive competency.

1. Social trend is a degree of personality's frankness for other people and positive orientations concerning them.

1.1. Prosociality is the ability of personality actively to stand up for other people, to help them, to be united and impartial with them.

1.2. Flexibility of perspective is the ability to be another man's place and to look at the surrounding world from his point of view.

1.3. Pluralism of values (general tolerance) is the ability to frankness and tolerance concerning orientations and thoughts of other people.

1.4. Readiness for compromises is the ability to strive for a balance of interests (search of a compromise) in a conflict situation.

1.5. Empathy is the ability to sympathize with other people, to understand their feelings.

1.6. The skill in listening is the ability to listen to an interlocutor attentively and to perceive information.

1.7. The skill in speaking is the ability to the effective verbal passing information.

2. Offensiveness (assertiveness) is the ability to manifest and actively implement one's own interests.

2.1. Offensiveness, impetuosity (the ability to realize one's own intentions) is the ability to assert one's interest successfully in social situations.

2.2. Readiness for conflicts is the ability to come into conflict (not to avoid it) and actively look for its solution.

2.3. Extroversion is the ability to make friends with other people and enter into social contacts.

2.4. Resolutiveness is the ability to venture quickly one of many variants of behaviour.

3. Self-governing is the ability of man to act pliantly and rationally, to take various roles deliberately.

3.1. Self-control is the ability to govern one's behaviour (oneself) rationally, including stress situations.

3.2. Emotional stability is the ability to be emotionally steady, to overcome aggression or social anxiety.

3.3. Pliability in actions (deeds) is the ability to act quickly and according to a situation if it is necessary.

3.4. Internality is the man's conviction that he is himself responsible for the events in his life and for the results of his behaviour.

4. Reflexiveness is the ability to analyse oneself and one's communication partner critically

4.1. Self-presentation is the ability to make a positive and desirable impression on the people around.

4.2. Self-perceiving is direct (immediate) attentiveness to oneself, the disposition to reflexiveness, perceiving oneself.

4.3. Perceiving one's own influence is indirect (accessory) attentiveness to oneself, the inclination to conscious accepting and perceiving one's own influence on the behaviour of other people.

4.4. Analytical perception of other people is the disposition to valuating other people by means of watching them.

The "differential tolerance" group of elements consists of racial, national, sexual and religious tolerances (see Table 3).

The "moral competency" group of elements includes the following components (see Table 4): integrity, authenticity, honesty, courage, loyalty to one's word, responsibility, humility-self-criticism containingness, justice, compassion, detachment to oneself, forgiveness for others.

The "directiveness-subordinativeness" group of elements has only 2 elements: directiveness is the ability to carry out professional commanding power; subordinativeness is the ability to play subordinative (dependent) social and professional parts.

Table 1

How are the mentioned actions, deeds and qualities characteristic of you and how are they important for successful work in your profession?

When you speak or are in contact with other people, you…	How are the mentioned actions, deeds and qualities characteristic of you?							How it is important for your successful work in the ship?						
	In very small measure	In small measure	Rather in small measure	It is difficult to say	Rather in large measure	In large measure	In very large measure	Quite unimportant	Unimportant	Rather unimportant	It is difficult to say	Rather important	Important	Very important

Table 2

Social (communicative and interactive) competency*

Variable	Indicator	Scale
SOCIAL TREND		
Prosociality	You help other people and rescue them.	1÷7
Flexibility of perspective	You are in another man's place and look at the world from his point of view.	1÷7
Empathy**	You sympathize with another person and understand his or her feelings.	1÷7
Tolerance (general)**	You accept other people in the state they are and treat them patiently.	1÷7
Readiness for compromises	In a conflict situation you make mutual concessions.	1÷7
The skill in listening efficiently	You listen to your partner attentively, trying to understand him at his best.	1÷7
The skill in speaking efficiently**	You speak to the point and intelligibly to other people.	1÷7
OFFENSIVENESS (ASSERTIVENESS)		
Assertiveness / offensiveness impetuosity	You persistently carry out your policy, you attain your aims.	1÷7
Readiness for solving conflicts	You do not avoid conflicts, but search for the ways of their solution.	1÷7
Extroversion	You easily make friends with other people and enter into contacts with them.	1÷7
Resolutiveness	In difficult situations you act bravely and resolutely.	1÷7

Table 2

Variable	Indicator	Scale
SELF-GOVERNING		
Self-control	You show self-control, govern your behaviour in stress situations.	1÷7
Emotional stability	You are emotionally stable and steady, you control your anger or anxiety.	1÷7
Pliability in actions and deeds	If it is necessary, you act flexibly and according to a situation but not from force of habit.	1÷7
Accepting criticism and feedback	You accept criticism, information about your mistakes calmly and with interest.	1÷7
Internality	You are sure that success and failure in communication and coordination with other people depend on you.	1÷7
REFLEXIVENESS		
Governing self-presentation	You produce a positive and desirable impression on the people surrounding you.	1÷7
Self-perceiving	You perceive your own desire, feelings, thoughts, actions.	1÷7
Perceiving the influence on other people	You realize how your words, actions, deeds have an influence on the behaviour of other people.	1÷7
Analytical social perception	You can get to know and appreciate other people, attentively watching them.	1÷7
DIRECTIVENESS / SUBORDINATIVENESS**		
Accepting administrative influence	You carry out orders (instructions) of your leaders punctually and in good time.	1÷7
Doing administrative influence	You give clear and intelligible orders (instructions) to your subordinates.	1÷7

* On the basis of Kanning, U.P. (2005)[1]: Soziale Kompetenzen: Entstehung, Diagnose und Forderung. Gottingen Hogrefe.

** This is added by us to the general structure of social competency (Kanning, U.P.) according to the field research results, taking into consideration the specific character of sea transport organizations.

Table 3

Tolerance (diffential)

Variable	Indicator	Scale
Racial tolerance	I recognize/accept people as they are, regardless of their race.	1÷7
National tolerance	I recognize/accept people as they are, regardless of their nationality.	1÷7
Religious tolerance	I recognize/accept people as they are, regardless of their religion.	1÷7
Sexual orientation tolerance	I recognize/accept people as they are, regardless of their sexual orientation.	1÷7

1

Table 4

Moral competence*

Variable	Indicator	Scale
Integrity, authenticity	You act according to your principles, values and convictions.	1÷7
Honesty	You tell the truth.	1÷7
Courage	You stand up for the things which are right and fair.	1÷7
Loyalty to one's word	You keep your promises.	1÷7
Responsibility	You are responsible for everything you have (have not) done.	1÷7
Humility, self-criticism	You recognize your mistakes and failures.	1÷7
Justice	You are responsible for other people.	1÷7
Compassion	You actively take care of other people.	1÷7
Detachment to oneself	You are able to forgive yourself your own mistakes.	1÷7
Forgiveness	You are able to forgive other people their mistakes.	1÷7

* On the basis of Moral Competency Inventory (MCI) // Lennick, D. and Kiel, F. (2005) Moral Intelligence: Enhancing Business Performance and Leadership Success. Wharton School Publishing.

The author understands that the real social factors and sociocultural stereotypes of exclusively anthropological, psychological and political origin (ethnocultural, mental, confessional, ideological, etc. character) complicate a consideration of sea professional and coastal social regional subculture and require individual investigations. However, this circumstance does not a priori limit the directions of tracing the genesis of an object, because on the conceptual approach level it is important that social competency is not confined to the measure of some contextually independent social skills, and in the context of our research the extension of many processual foreshortenings concerning the principal social peculiarities of skills and personal qualities of a sea specialist for performing his clearly enough lined and socially significant duties is important.

Conclusions

The solid base of studying the socializational aspects of the professional formation of experts in an exceedingly wide range of social contexts in the development of man is at present laid by theoretical investigations and sociological practice, which can be a sufficient argumentation of sociological approaches to researching the problem of the development of branch specialists' social competency in modern communities, oriented towards deeping professionalization and optimization of using labour resources. The investigations of the experts of different branches, having been analysed by us, testify, on the one hand, a certain methodological unification in the approaches to a research object, and, on the other hand, witness some methodological non-structurization and vagueness in the approaches to studying the factor of social competency itself as a resource of social development of personality. This necessity stipulates both the need in a further analysis of a wide circle of social professional, social and psychological, pedagogical and educational factors, and distinguishing problem planes of a concrete branch specialist's activity by means of an empirical and sociological investigation.

As far as the increase of standards of mutual understanding and the development of social surroundings is proclaimed a feature of modernity, not only the assessment of the level of "sociality" of these relations, but also the transition of their researches from the regime of stating and comparing branch and corporative standards to various concrete branches, theoretically proved and found out by empirical way in the course of the multifactor analysis of estimating and registering subjective components in a professional environment, are necessary. Only after an interdisciplinary agreement of social competency parameters as a subject and an object, it is possible to put the research conclusions in the standards of sociological cognition as a competent structural element of investigating social competency as a basic component of professionalization and socialization processes. Modern research methods enable to reveal

the peculiarities of many specific problem planes of forming social competences of water transport experts, to which high requirements towards professional training, mobility and social adaptivity belong.

Taking into account a considerable specific character of the water transport (marine cargo fleet) specialists' work, a further detalization of social aspects of an expert's vital activity, professional demands, planes of their crossing for finding out the peculiarities of specific character and optimal choice of methodology of empiric studying social competency of this professional group workers is necessary.

References:

1. Abramov, R.N. (2007). *Professions after solidarity. E. Abbot's microsociology of professions. Social dynamics and transformation of professional groups in modern society.* Moscow: Institute of Sociology of the RAS,.
2. Argyle, M. (1981). *Social situation.* Cambridge: e.a.
3. Big explanatory sociological dictionary (Collins) (1999). Volume I (A-O). Moscow: Veche-ACT, 317.
4. Cheetham and Chivers (1998). The reflective (and competent) practitioner. A model of professional competence which seeks to harmonise the reflective practitioner and competence-based approaches, http:/www. Smithscrisca. demon. co. uk/PSYcheethametal 1988, html.
5. Chigrin, V.A. (2011). An account of the results of questioning the students of Kerch state Marine Technological University, Kerch: KSMTU.
6. Elias, N. (2004) What is sociology? Philosophy and methodology of empirical sociology. L.G. Iomin (ed.). Moscow: Publishing House of HSE, pp. 150-166.
7. Fields of Studies/Index Specifications (1973). Cardiff: University of Wales Institute of Science and Technology. University of Rhode Island Joint Index of Current Maritime Research.
8. Future Work skills 2020- Institute for the Future (no data), www. ittf.org/…/SR-1382_UPRI_future_work_skills_sm.pdf.
9. Hliebova, N.I. (2016). "Seafarers" in Ukrainian contexts as an object of sociological discourse. Bulletin of Odesa I.I. Mechnykov National University. Series: Sociology and Political Sciences, Odesa: ONU, pp. 9-19.
10. The principles of researching sociocultural phenomenon of "Seafarers" in the context of sociological practices, Bulletin of Mariupol State University. Series: Philosophy, culture sciences, sociology. Mariupol: MSU, pp. 54-67.
11. Hliebova, N.I. (2016). Social competency as a component of forming professionalism of water transport experts in the conditions of continuous education. Collection of scientific works of Kherson State University: Pedagogical sciences. Kherson: KhSU, pp. 71-75.
12. Hutmacher, W. (1997). Key competencies for Europe. Secondary education for Europe (Berne, 27-30 March, 1996). Strasburg, 1997.
13. Istomina, O.A. and Orlova, M. Yu. (2005). Ship's companies: experience of social and psychological studying. Vladivostok: Marine State University.
14. Istomina, O.A. and Orlova, M. Yu. (2005). Responsibility of the officers and crew in the conditions of long navigation. Bulletin of the Marine State University. Vladivostok: Marine State University.
15. Janiszewski, L. (1983). Socjologia morska – jej predmiot I funkcje. Studia Socjologiczne, 3, 35-59.
16. Janiszewski, L. (1971). Socjologia badania ludžzmi morza. Studia Socjologiczne, 4, 123-147.
17. Kahveci, E. (2002) Transnational Seafarer Communities. Cardiff: Cardiff University.
18. Kanning, U.P. (2002). Soziale Kompetenz – Definition, Srukturen und Prozesse. Zeitschrift für Psychologie, 210(4), 154-163.
19. Kanning, U.P. (2003). Diagnostik sozialer Kompetenzen. Bern: Hogrefe Verlag.
20. Kanning, U.P. (2005). Soziale Kompetenzen: Entstehung, Diagnose und Forderung. Gottingen Hogrefe.
21. Kilic, K. (2013) Influence of Emotional Intelligence on the Work Performance of Seafarers. Marine Navigation and Safety of Sea Transportation STCW, Maritime Education and Training (MET), Human Resources and Crew Manning, Maritime Policy, Logistics and Economic Matters. Tomasz Neumann (ed.). CRS Press, pp. 169-174.
22. Knoblauch, H. (2010). Von der Kompetenz zur Performanz. Wissenssosoziologische Aspekte der Kompetenz. Soziologie der Kompetenz. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, pp. 237-255.
23. Ksenofontova, E. and Pekhova, N. (2014). Sociology of competency and a model of competencies as a field of scientific and practical interest. Bulletin of Moscow University. Series 18: Sociology and politology, 1, 194-206.
24. Kurtz, Th. (2010). Der Kompetenzbegriff in der Soziologie, Soziologie der Kompetenz. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, pp. 7-25.
25. Lennick, D. and Kiel, F. (2005). Moral Intelligence: Enhancing Business Performance and Leadership Success. Wharton School Publishing.
26. Luman, N. (2006) Society of Society. Part IV: Differentiation. Moscow: Logos.
27. Matejko, A. (1964). Przydatnošc prakseologiczney aparatury pojęciowej dla poszczególnych dyscyplin naukowych. Praca zbiorowa. Wroctaw: Zakt. Nar. Im. Ossolińskich, pp. 61-124.
28. Matejko, A. (1964). Socjologia ludzi morska. Typodnik Morski, 34, 36.
29. Pfadehauer, M. (2010) Kompetenz als Qualität sozialen Handelns. Soziologie der Kompetenz. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, pp. 149-172.

30. Pohribna, V.L. (2008) Sociology of professionalism. Monograph. Kyiv: Alerta.
31. Rampus, K. (1947). Social competence. Journal of Abnormal and social Psychology, 26, 681-687.
32. Raven, J. (2002). Competency in modern society: revelation, development and realization. Moscow: Kogito-Center.
33. Schults, T.W. (1961) The investment in human capital. American Economic Review, 51, 1- 11.
34. Semenova, V.V. (2017). Patterns of vertical mobility of professionals in the period of social transformations: a sociobiographical approach. Social mobility in Russia: generational aspect. Monograph. Moscow: Institute of Sociology of the RAS.
35. Shafran, L.M. (2008) Theory and practice of professional psychophysical selection of sailors. Odesa: Phoenix.
36. Sherman, L.M. (2008). Informational culture of future navigation engineers as a psychological phenomenon. Urgent problems of state management, pedagogy and psychology. Collection of scientific works of Kherson National Technical University, 1(10), 190-193.
37. Social competence refers to personal, interpersonal and intercultural competence. The site, representing legislative documents, decreed by the European Union. URL: http://europa.euligislation_summaries/education_training_youth/ lifelong_learning/c11090_en.htm.
38. Social dynamics and transformation of professional groups in modern society (2007). V.A. Mansurov (ed.). Moscow: Institute of Sociology of the RAS.
39. Society without confidence (2014). E. Holovakha, N. Kostenko, S. Makeiev (eds.). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine.
40. Thorndike, E.L. (1920). Intelligence and its use. Harper's Magazine, 140, 227-235.
41. Zimniia, I.A. (2008) Common social and professional competency of a university graduating student, approaches to forming and estimating: distributing material for conducting classes. Moscow: State Technological University "Moscow Institute of Steel and Alloys".

MEDIA DIMENSIONS OF POLITICAL AND SOCIAL DISCOURSE

Олена Порпуліт, к. філол. н., докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

КАТЕГОРІЯ ПРОСТОРУ В СОЦІОКОМУНІКАЦІЙНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Olena Porpulit, PhD in Philology, ScD candidate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

SPACE CATEGORY FROM THE PERSPECTIVE OF SOCIAL COMMUNICATION

In the following scientific publication the concept of space is conceptualised in terms of modern informational, postmodern and networking society based on the analysis of Michel Foucault's, Henri Lefebvre's and Scott McQuire's works. Prominent features of modern space are determined: unfinished practical de-sacralisation of space (utopia and heterotopia (M. Foucault); space as product-creator, homogeneous-fragmented-hierarchical space (H. Lefebvre), space as ambivalent space configuration, hybrid space (S. McQuire). Relevance of borders is proven, which are transformed today into the digital threshold of access based on passwords (and serve as a technical medium of copyright defence and function of payment ability index) and are capable of «restricting», «localising», «limiting» the space. The difference is in the sophistication and purification of digital media because they are often promoted as instruments of freeing oneself from traditional physical, social, political, cultural borders etc.
Keywords: space, Michel Foucault, Henri Lefebvre, Scott McQuire, heterotopia, «space production», «media city».

Вступ. Стрімке ускладнення функціональної і соціальної структури сучасного суспільства – від країни до глобального всесвіту, – в якому співіснують і взаємодіють різні види простору паралельно з традиційними типами територіальної, суспільно-економічної і політичної організації спровокувало дослідницький інтерес до категорії простору. Слід погодитися з тими, хто підкреслює гранично загальний і абстрактний характер цього поняття, оскільки «семантично вихідна категорія простору, будучи атрибутивною характеристикою буття взагалі в будь-яких його проявах, тим самим логічно підпорядковує собі всі інші відтінки і ступені відношень локалізації»[1]. П. Вітязь та В. Щербін, уналежнюючи поняття простір до комплексних пакетних понять[2], з посиланням на А. Ракітова, визначають їхню специфіку: «один і той самий термін, по суті, означає ціле сімейство, або пакет певно мірою схожих понять, розмежувати які за суто формальними, структурними характеристиками, як правило, неможливо»[3]. Окрім простору як незалежного від

[1] Цит. за Чайковский, Д. В. (2010). Методологические аспекты формирования информационного пространства (на примере студенческой аудитории). *Вестник Томского государственного университета, 36*, 51.
[2] Витязь, П., Щербин, В. (2013). Российско-белорусская интеграция как инструмент стратегии безопасности. *Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз, 3 (27),* 32.
[3] Витязь, П., Щербин, В. (2013). Российско-белорусская интеграция как инструмент стратегии безопасности. *Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз, 3 (27),* 32.

свідомості резервуару, в якому зосереджена об'єктивна реальність оточуваних нас предметів навколишнього світу, простору як сталого порядку взаємоіснування й взаємодії матеріальних об'єктів, простору як форми людської чуттєвості, існують онтологічно різні простори. З одного боку, мова йде про реально наявні об'єкти, що мають певні фізичні властивості, з іншого – ідеальні, умоглядні простори, створені з метою вирішення певних пізнавальних завдань: «Крім фізичного простору існують простори, природа яких визначається результатами людської діяльності (соціальний простір, культурний простір і їх об'єднання – соціокультурний простір). Онтологія цих просторів докорінно відрізняється від онтології фізичного простору»[1]. Вагомий онтологічний статус категорії обумовлює певні труднощі, які доводиться переборювати науковцям під час роботи з категоріальним поняттям простір. У найзагальнішому трактуванні, поняття простір у науковому обігу має два значення: простір фізичний і простір як метафора (медійний простір, інформаційний простір, електоральний простір, культурний простір, соціальний простір та ін.), використовуваний з метою опису структури певного явища відповідно до умовної системи координат.

Аналіз публікацій. Процес переосмислення категорії простору науковці пов'язують з поступовим поширенням ідей постмодерну в першій половині XX століття (Е. Гуссерль, М. Хайдеґер, К. Леві-Стросс, Ж. Дельоз, М. Фуко, Ж. Дерріда та ін.). Сучасна соціокомунікаційна система, заснована на мережевих технологіях, на електронно-обчислюваних потужностях оброблення і трансляції даних багатоканальними засобами, на комунікації, що може відбуватися без участі людей, здатна кардинально змінити фундаментальні категорії існування: простір й час. Так, постмодерн, вплинувши на культурний дискурс загалом, «обумовлює новий метод сприйняття і структурування простору – як фізичного, так і віртуального»[2]. До провідних рис постмодерністського простору В. Щипков унаслежнює горизонтальність, площинність, антиієрархічність, що, в свою чергу, «створює найсприятливіші умови для неоміфологізації, тобто заповнення простору міфу новим і насиченим змістом»[3]. Новітня концептуалізація категорій соціальний простір і соціальний час, за визначенням А. Назарчука, є не лише продуктом нового мережевого мислення: «Справа відбувається зворотним чином: нове трактування просторово-часового континууму багато в чому є джерелом виникнення мережевого мислення»[4] (в інтерпретації автора означення «соціальний» щодо простору і часу – це сприймання та осмислення названих категорій в соціальному мисленні, в дискурсивному вимірі культури). Релятивний характер категорій простір і час, здатність наповнюватися різними смислами і функціями, залежно від характеру питань, на які людина і суспільство за їхньою допомогою прагнуть отримати відповідь, підкреслює й О. Івоніна, акцентуючи, що «на відміну від стабільності просторових характеристик, час фіксує постійну мінливість людських спільнот і соціальних інститутів у міру їх просування з "минулого" в "теперішнє" і "майбутнє"»[5]. Бурхливе «омережевлення» пронизує практично всі структури сучасного суспільства і змушує його бачити, сприймати, переживати явища, події, предмети по-новому. Так, мріючи про зміни в реальному житті, ми здатні трансформувати простір, часові ж орієнтири дають змогу вбачати у власному житті чергування вдалих / невдалих, щасливих / нещасливих, білих / чорних смуг. Саме медійна реальність надає нам можливість «міксувати» часові відрізки аналогічно до пересування речей у просторі, щоразу змінюючи послідовність і траєкторію руху. Проте традиційне уявлення про простір як про абстрактну відстань, певну дистанцію, яку суб'єкт спроможний подолати за певний, визначений відрізок часу, в мережевому суспільстві не може бути визнано орієнтиром, оскільки «в сучасному контексті соціальних пересувань змінилися осі координат»[6]. Відносно невеликий локальний відрізок шляху людина здатна подолати за набагато більший часовий інтервал, ніж величезні глобальні дистанції. Одиницею визначення просторових меж і відстаней в сучасному мережевому світі є «швидкість комунікацій», «відстань –

[1] Шакирова, Е.Ю. (2014). Социокультурное пространство: основания онтологического анализа. *Вестник Самарского государственного университета, 1 (112),* 15.
[2] Щипков, В. (2017). *Регионализм как идеология глобализма*. Москва: МГИМО-Университет, 47.
[3] Щипков, В. (2017). *Регионализм как идеология глобализма*. Москва: МГИМО-Университет, 47.
[4] Назарчук, А.В. (2012). Социальное время и социальное пространство в концепции сетевого общества. *Вопросы философии, 9,* 4.
[5] Ивонина, О.И. (2013). К вопросу о периодизации истории Нового и Новейшего времени. *Сибирский педагогический журнал, 1,* 54.
[6] Назарчук, А.В. (2012). Социальное время и социальное пространство в концепции сетевого общества. *Вопросы философии, 9,* 4.

функція конкретного медіума, який цю відстань переборює. Одне і те саме просторове дистанціювання може означати різні інтервали і не бути еквівалентним жодному з них. Відповідно, простір не є відстань, але сукупність різних відстаней»[1]. Позбавлення простору монолітності, його розчленованість, пошматованість і, одночасно, здатність до цілісності, єдності становлять провідні ознаки категорії у сучасному суспільстві. Проте це не означає, що кордони і межі раптом втратили актуальність: цифровий поріг доступу, заснований на паролі, який, в свою чергу, виконує роль технічного засобу захисту авторських прав і функцію показника платоспроможності, здатний так само «обмежити», «локалізувати», «лімітувати» простір. Різниця – у витонченості й рафінованості дигітальних граней, оскільки їх часто пропагують як інструменти звільнення особистості від традиційних фізичних, соціальних, політичних, культурних тощо меж і кордонів.

Метою наукової публікації є концетпуалізація поняття простір у ситуації становлення сучасного інформаційного, постмодерністського, мережевого суспільства на підставі аналізу робіт Мішеля Фуко, Анрі Лефевра і Скотта Маккуайра. Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань: з'ясувати провідні ознаки сучасного простору, акцентовані дослідниками; окреслити роль інформаційно-комунікаційних технологій у трансформації (виготовленні) простору; описати механізми і принципи співіснування його компонентів.

Виклад матеріалу. Мішель Фуко окреслює сучасну епоху існування людства епохою простору, наголошуючи, що «простір відіграє основну роль у будь-якій формі життя громади; простір є ключовим при будь-якому здійсненні влади»[2]. Ні розвиток технічних потужностей, ні сукупність знань, які дають змогу детермінувати чи формалізувати простір, не стали причиною докорінної його десакралізації, на відміну від часу, який втратив риси обрядовості, ритуальності, сакраментальності ще в XIX столітті[3]. Науковець зазначає: «Ми живемо в епоху одночасного,… в епоху близького і далекого, переправи з одного берега на інший, дисперсії. Ми живемо в епоху, коли світ, …відчувається не стільки як велике життя, що розвивається, проходячи крізь час, скільки як мережа, що пов'язує між собою точки і перехрещує волокна власного клубка»[4]. Обґрунтовуючи тезу про незавершеність практичної десакралізації простору, М. Фуко згадує про існування в нашому житті готових опозицій: між простором приватним і простором публічним, між простором культури і простором утилітарним, між простором дозвілля і простором праці та ін., – «всі ці опозиції все ще одухотворені "глухою" сакралізацією»[5]. Дослідник підкреслює гетерогенну природу простору, виокремлюючи простір внутрішній і простір зовнішній. Перший – «простір душі» – є простором легким, ефірним, прозорим, чи навпаки, темним, обтяженим, «застиглим, непорушним, начебто камінь чи кристал», інший – «простір, де ми живемо, простір, … в якому якраз і розгортається ерозія нашого життя, нашого часу і нашої історії…»[6]. Цей зовнішній простір М. Фуко потрактовує як простір «безлічі відносин, що визначають певні розташування, які, в свою чергу, не зводяться одне до одного і зовсім одне на одного не накладаються»[7]. Найяскравіше сакральний характер сучасного, зовнішнього, простору виявляється в існуванні таких локусів, які будучи нібито просторами, пов'язаними з іншими, все ж таки суперечать усім іншим місцерозташуванням: утопії (місцевість без реального місця) та гетеротопії (сьогодні, це переважно місця, куди ми поміщаємо індивідів, чия поведінка є девіантною по відношенню до прийнятої норми)[8]. Не запропонувавши

[1] Назарчук, А.В. (2012). Социальное время и социальное пространство в концепции сетевого общества. *Вопросы философии, 9,* 4.
[2] Фуко, М. (2006). Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва: Праксис, *Ч. 3,* 232.
[3] Фуко, М. (2006). Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва: Праксис, *Ч. 3,* 193.
[4] Фуко, М. (2006). Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва: Праксис, *Ч. 3,* 191.
[5] Фуко, М. (2006). Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва: Праксис, *Ч. 3,* 194.
[6] Фуко, М. (2006). Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва: Праксис, *Ч. 3,* 194.
[7] Фуко, М. (2006). Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва: Праксис, *Ч. 3,* 195.
[8] Фуко, М. (2006). Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва: Праксис, *Ч. 3,* 195–198.

чіткої інтерпретації і навіть понятійного пояснення терміна «гетеротопія», Мішель Фуко вводить його для акцентування факту існування безлічі різнорідних місць, які продовжують чи протиставлені простору – чи то фізичному, чи то соціальному – але в будь-якому разі не єдиному, не цілісному. Гетеротопія – це не стільки конкретне місце, скільки спосіб його бачення, суб'єктивного відчуття і виокремлення серед загального простору, як людиною, так і окремою, локальною культурою: «Наприклад, для хлопчиків таку роль відігравали коледжі, в його формі XIX ст., або військова служба; адже перші прояви чоловічої сексуальності повинні були відбутися "в іншому місці", ніж родина»[1]. Гетеротопія виявляється феноменом, що репрезентує розрізнений і подрібнений, тілесний і речовий світ сучасника, який звик мислити і відчувати у категоріях граничності, лімінальності, пороговості.

Ідея виокремлення й співіснування інших просторів, їхня концептуалізація, рухомість і протяжність усередині усталеного світу виявилася близькою Анрі Лефевру. На думку дослідника, у понятті простір відтворюється складний еволюційний, генетичний процес: «*відкриття* (нових, невідомих просторів, континентів або космосу) – *виробництво* (просторового устрою, характерного для кожного конкретного суспільства) – *виготовлення* (творів: пейзажу, міста з його монументалізмом і оздобленням)»[2]. Підтримуючи інтерпретацію М. Фуко ідеї простору як багатовимірної реальності, А. Лефевр розцінює простір не як емпіричну даність, а як «виробництво просторовості», як «діалектично пов'язану тріаду», що складається з фізичного (природи, космосу), ментального (скажімо, логічних абстракцій, що існують у свідомості художників і архітекторів) і соціального (близько за значенням до гетеротопії)[3].

Відповідно до заявленої у книзі «Виробництво простору» тези – «(соціальний) простір є (соціальним) продуктом»[4] – А. Лефевр пропонує власне бачення структури нового простору, відзначаючи, що провідну роль у його формуванні і становленні відіграли стрибкоподібне зростання виробничих сил, інтенсифікація технічної і наукової потужностей XX століття, радикальна трансформація природного простору та ін. Для А. Лефевра не існує єдиного соціального простору, фігурують декілька чи, навіть, нескінченне розмаїття соціальних просторів. Згідно із заявленим «регресивно-прогресивним» підходом автор акцентує на спадкоємності, співіснуванні просторів: «Жодний простір під час росту чи розвитку не зникає. Всесвітнє не руйнує локальне… Імплікація соціальних просторів – закон»[5]. Провідну роль у створенні, за термінологією А. Лефевра, *виробництві, організації* простору (і часу), поряд із певними соціальними відношеннями, відіграє домінуючий у суспільстві спосіб виробництва. Кожен новий спосіб виробництва привласнює собі попередні напрацювання і здобутки, одночасно облаштовуючи і підганяючи під себе оформлений раніше простір. Тобто, з погляду А. Лефевра, поняття простору не є статичним, нерухомим, це продукт-виробник, якій містить у власній структурі три компоненти: *просторова практика* (може бути виявлена під час дешифрування простору, характерного для певної фази розвитку суспільства); *репрезентації простору*, простір задуманий, панівний в певному способі виробництва; *простори репрезентації*, простір, який *переживають* через образи і символи, простір *підпорядкований*[6]. Змістом поняття простір не є простір абсолютний (простір в собі), смислу, концептуальності, денотативного і конотативного значення поняття набуває під час демонстрації, споглядання, проживання двох аспектів: простору репрезентації і репрезентації простору.

На окрему увагу заслуговує запропонований А. Лефевром постулат щодо зникнення із сучасного соціального простору часу: «Пережитий час, окрім часу праці, втрачає соціальну форму й інтерес. Економічний простір підкорює собі час; простір же політичний виключає, списує його як загрозу, небезпеку (для влади)» [7]. Якщо в інтерпретації М. Фуко час – один із різновидів допустимої / можливої взаємодії між перерозподіленими у просторі елементами[8], то для А. Лефевра

[1] Фуко, М. (2006). Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва: Праксис, *Ч. 3*, 197.
[2] Лефевр, А. (2015). *Производство пространства*. Москва: Streike Press, 11.
[3] Щипков, В. (2017). *Регионализм как идеология глобализма*. Москва: МГИМО-Университет, 51.
[4] Лефевр, А. (2015). *Производство пространства*. Москва: Streike Press, 40.
[5] Лефевр, А. (2015). *Производство пространства*. Москва: Streike Press, 97.
[6] Лефевр, А. (2015). *Производство пространства*. Москва: Streike Press, 51–52.
[7] Лефевр, А. (2015). *Производство пространства*. Москва: Streike Press, 105.
[8] Фуко, М. (2006). Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва: Праксис, *Ч. 3,* 193.

«час ховається в просторі під купою …осколків, яких поспішають позбутися: сміття забруднює середовище. Хіба не є очевидне позбавлення від часу однією з характерних рис сучасності?»[1]. І М. Фуко, і А. Лефевр підкреслюють локальний характер часу. Здатність до безкінечного накопичення часу (бібліотеки, музеї) чи, навпаки, небезсмертний, невічний, але абсолютний час (ярмарок, сьогодні – полінезійські села, де мешканцям міста пропонують пожити в умовах первісного устрою), іншими словами, «розтин» часу є провідною ознакою гетеротопії, яка починає функціонувати в повну силу лише за умови розриву з традиційним часом існування суспільства[2]. Локальність часу, за А. Лефевром, полягає в існуванні зв'язків між локусами та їхніми часами: «Явища, які аналіз пов'язує з однією лише "темпоральністю", тобто зростання, дозрівання, старіння, невіддільні від іншої абстракції –"просторовості"»[3].

Отже, сучасний простір – гомогенний-фрагментований-ієрархічний[4] – результат неухильного зростання інформаційних технологій у сфері вироблення простору, наслідок здобутого вміння збирати й обробляти знання в одній точці: «інформація й інформатика скасовують відстані, ігнорують розсіяну в просторі (і в часі) матерію»[5]. Констатуючи трансформаційні процеси, яких зазнав простір у XX столітті, Анрі Лефевр робить оптимістичний прогноз щодо сутності й структури простору майбутнього: «Простір, де кожен суб'єкт, індивідуальний і / або колективний, може скластися заново, на новій підставі, і навчитися використанню і задоволенню, – такий простір сьогодні тільки зароджується, робить перші кроки»[6]. На шляху становлення оновленого простору є певні перешкоди, за А. Лефевром, – це централізована влада. Лише протидія з боку активних сил, безпосередньо пов'язаних з певною територією (місцева, регіональна, муніципальна влада), здатна зупинити централізовану державу і відновити певний плюралізм, підтримати чи сприяти виникненню окремих територіальних одиниць із більш-менш незалежним самоврядуванням. Процес протидії є процесом діалектичним: прагнучи посилити власні позиції, централізована влада неминуче скорочуватиме подібні острівки локальної автономії, граючи на їхній слабкості й ізольованості. Маємо циклічну послідовність періодів протистояння централізованої влади і локально активних сил: спочатку зміцнення, потім послаблення держави, підйом локальних сил, поступовий їхній занепад і т. д.[7] – і як наслідок, формування у світовому масштабі нового простору – «простору, що інтегрує і дезінтегрує все національне, все локальне»[8]. Рано чи пізно, заявлені суперечності здобудуть розв'язання, за прогнозами Анрі Лефевра, «шляхом заміщення державної машини машинами інформаційними, що живляться і контролюються соціальними низами»[9].

Мобільність, швидкість і майже повсюдність інформаційних технологій як основна причина й закономірний наслідок трансформації сучасного просторового досвіду визнається і автором роботи «Медійне місто. Медіа, архітектура і міський простір». Для Скотта Маккуайра, «просторовий досвід сучасного соціального життя формується за рахунок складної взаємодії архітектурних об'єктів і міських територій, соціальних практик і медійного "зворотного зв'язку"»[10]. Такий *media-architecture complex* (медійно-архітектурний комплекс) виникає в результаті конвергенції комп'ютерних і телекомунікаційних технологій з традиційними медіа (фотозображення, кіно, ТБ), як підсумок поширення просторових медійних платформ і створення гібридних просторових ансамблів. «Хоча цей процес, – зазначає С. Маккуайр, – почався одночасно з виникненням «технічних» образів у контексті «модернізації» міст у середині XIX століття або навіть раніше, його наслідки повною мірою виявляються лише з розвитком цифрових мереж»[11]. У цьому контексті цілком виправданим

[1] Лефевр, А. (2015). *Производство пространства*. Москва: Streike Press, 106.
[2] Фуко, М. (2006). Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва: Праксис, *Ч. 3,* 200.
[3] Лефевр, А. (2015). *Производство пространства*. Москва: Streike Press, 178.
[4] Лефевр, А. (2015). *Производство пространства*. Москва: Streike Press, 11.
[5] Лефевр, А. (2015). *Производство пространства*. Москва: Streike Press, 326.
[6] Лефевр, А. (2015). *Производство пространства*. Москва: Streike Press, 372.
[7] Лефевр, А. (2015). *Производство пространства*. Москва: Streike Press, 373.
[8] Лефевр, А. (2015). *Производство пространства*. Москва: Streike Press, 15.
[9] Лефевр, А. (2015). *Производство пространства*. Москва: Streike Press, 373.
[10] Маккуайр, С. (2014). *Медийный город. Медиа, архитектура и городское пространство*. Москва: Strelka Press, 8.
[11] Маккуайр, С. (2014). *Медийный город. Медиа, архитектура и городское пространство*. Москва: Strelka Press, 8.

вбачається введення в науковий обіг поняття «медійне місто» як прагнення автора підкреслити роль медійних технологій «в динамічному процесі виробництва сучасного міського простору».[1] В основі концептуального підходу С. Маккуайра – теорія «relational space (просторових відношень)», згідно з якою простір – амбівалентна просторова конфігурація, що виникає на перетині гетерогенних просторових зв'язків, які поєднують особисте з глобальним[2]. Стрімкий розвиток цифрових технологій розташував сучасний простір, найяскравішим прикладом якого є медійне місто, на роздоріжжі: з одного боку, телекомунікаційні та інформаційні технології подарували нову свободу, з іншого, сприяли посиленню й удосконаленню форм контролю простору. Здобута протягом функціонування різних поколінь медіа (від телеграфу до супутникового телебачення й інтернета) здатність «переборювати простір і стискати час»[3] обумовлює принципово нове існування сучасника в просторі-часі цифрової доби, фундаментально трансформує параметри відчуттів і уявлень людини, змушуючи її ставити під сумнів «межі тілесної оболонки і авторитет втілених образів»[4]. Саме здатність технологій витісняти тіло як мірило людського досвіду, породжує явище, означене С. Маккуайром як «криза меж, систем координат і трансформацій»[5]. Прямі телевізійні трансляції, мережеві медіа, цифрові мережі надають інших смислів таким поняттям як дистанція, локальність, відстань, далекість, внутрішній, зовнішній тощо. Зміна відношень між об'єктами, межами, системами доступу дослідник визначає як *technological uncanny («технічне жахливе»)*[6].

Широкомасштабна участь інформаційно-комунікаційних мереж в організації і веденні суспільної, економічної, політичної, культурної та ін. сфер, на думку С. Маккуайра, стало причиною парадоксального поєднання дисперсії і концентрації, що на рівні простору знаходить відображення у «скасуванні» відстані, з одного боку, і зародження нових форм відокремлення та ізольованості, з іншого: «поява комп'ютерних мереж сприяла створенню середовища, яке налаштоване на користувача, безпосередньо реагує на його потреби, вона ж породила й витончені форми централізованого контролю над міським простором і соціальною взаємодією. Цифрові мережі надають нам можливість газоподібного розсіювання міських структур, але іншою стороною цієї медалі є посилення контролю за пересуванням, діями й контактами людей і накопичення відомостей про них в електронних базах даних»[7]. Так, у сучасному суспільстві поступово укорінюється усвідомлення неминучої, примусової віддаленості «місця» від «простору», причому чим потужніше відбувається процес технологічної делокалізації, тим природніше стає бажання бути вдома, повернутися додому, до того ж, і медійні технології активно підживлюють бажання сучасників почуватися «як дома», перетворюють «дім» на медійний контент, «сучасні медіа не лише проникають в простір дому, навіть домашнє життя стає предметом уваги».[8] У ситуації перетворення «статичного суспільства» XIX століття у «кібернетичне суспільство» століття XX[9] влучною метафорою, що підкреслює докорінну зміну взаємозв'язку матерії і інформації, є поняття «плинне місто», стрижневим правилом існування в якому є вміння навчитися *жити по-іншому*, причому питання не стільки у комплексі засад, приписів і постулатів, скільки у *швидкості* їх опанування.

---

[1] Маккуайр, С. (2014). *Медийный город. Медиа, архитектура и городское пространство*. Москва: Strelka Press, 8.
[2] Маккуайр, С. (2014). *Медийный город. Медиа, архитектура и городское пространство*. Москва: Strelka Press, 9.
[3] Маккуайр, С. (2014). *Медийный город. Медиа, архитектура и городское пространство*. Москва: Strelka Press, 15.
[4] Маккуайр, С. (2014). *Медийный город. Медиа, архитектура и городское пространство*. Москва: Strelka Press, 21.
[5] Маккуайр, С. (2014). *Медийный город. Медиа, архитектура и городское пространство*. Москва: Strelka Press, 21.
[6] Маккуайр, С. (2014). *Медийный город. Медиа, архитектура и городское пространство*. Москва: Strelka Press, 21.
[7] Маккуайр, С. (2014). *Медийный город. Медиа, архитектура и городское пространство*. Москва: Strelka Press, 83.
[8] Маккуайр, С. (2014). *Медийный город. Медиа, архитектура и городское пространство*. Москва: Strelka Press, 162.
[9] Маккуайр, С. (2014). *Медийный город. Медиа, архитектура и городское пространство*. Москва: Strelka Press, 83–84.

Трансформацію простору в XX столітті С. Маккуайр напряму пов'язує з кардинальними змінами умов здійснення комунікації. Так, поширення цифрових мереж і впровадження програм для створення і функціонування соціальних мереж змінили фіксований доступ до соціальних мереж на мобільні форми загальдоступності. Питання в тому, наскільки утворені форми «вільного доступу» спроможні забезпечити децентралізовані колективні вторгнення, чи, навпаки, стануть причиною введення режимів (регулярне підвищення тарифів) платного користування для персональних медій (мобільні телефони, гаджети, планшети тощо), і тоді виникає загроза перетворення контактів у товар, відбуватиметься фетишизація комунікації. Явище, за визначенням С. Маккуайра, пов'язана «не стільки з побутовим характером більшості контактів, здійснюваних по електронній пошті або мобільному телефону, – вони являють собою «цемент», що скріплює «дистанційне» повсякденне життя, – скільки зі ступенем, в якому ці контакти сьогодні підпорядковані виміру, моніторингу і погодинній оплаті»[1]. Тим більше, що «чим вищою є персоналізація мереж, тим важливішою стає роль систем, які цю персоналізацію забезпечують»[2]. Згідно зі Скоттом Маккуайром, ми маємо справу з «плинним містом», цифровою інфраструктурою, яка орієнтуючись на прозорість і миттєвість, формує простір, провідними рисами якого виступає не «газоподібність», «розпливчатість», «дифузність», а постійна індивідуалізація та непомірне «отоварювання»[3]. Загрозу дослідник вбачає у пануванні сьогодні гібридного простору, який характеризується динамічними потоками, що здатні розчинити не тільки традиційні межі і кордони, але й ставлять під сумнів обов'язкову присутність у просторі суб'єкта, спроможного ці рубежі пересилювати і долати. На думку С. Маккуайра, простір нового формату можливий лише у випадку «переосмислення умов соціальних зв'язків в просторі відношень, де будь-яке наперед визначене впорядкування є випадковим, а позиція, з якою висловлюється будь-який суб'єкт, слід активно вибудовувати і легітимізувати в діалозі з іншими».[4]

Висновки. Останні дослідження сучасного простору, здійсненні в роботах М. Фуко, А. Лефевра, С. Маккуайра, дозволяють констатувати, що сучасність являє собою добу докорінної трансформації простору з категорії абстрактної у релятивну, при цьому простір стає гетерогенним, багатовимірним, диференційованим, неоднорідним тощо. Маємо справу з простором принципово нового типу, який базується не на прив'язці до суб'єктів (соціальних, політичних, культурних та ін.), не на співвіднесенні з територіальними кордонами та певними локусами, а спирається, ґрунтується на інформаційних потоках і мережевих перетинах. Специфічне відчуття і переживання сучасником простору, його моделей, співвідношень і зв'язків, які відбуваються на несхожості, розбіжності, відмінності явищ економіки, політики, культури і, головне, повсякденності, і є основним для розуміння простору науковцями. Мультиплікація значень і смислів, дигіталізація інформації, розширення асортименту пропонованої медійної продукції, демасифікація і, відповідно, переорієнтація ринків збуту на різноманітні категорії споживачів тощо, є провідними соціокомунікаційними процесами початку XXI століття. Загальна соціокомунікаційна перспектива дає можливість розглядати категорію простору в нових інформаційних умовах розвитку суспільства системно: не як простір єдиного сталого, незмінного смислу, а як певний резервуар безлічі змістів і значень; як поле взаємодії просторових конфігурацій і дистанцій; як наслідок динамічних і перманентних трансформацій.

References:

1. Vitjaz', P., Shherbin, V. (2013). Problemy konstruirovanija novyh tipov integracionnyh prostranstv [The problems of constructing new types integration spaces]. *Jekonomicheskie i social'nye peremeny: fakty, tendencii, prognoz* [Economic and social changes: facts, tendencies, prognosis], *no. 3 (27)*, 28–45. [in Russian].
2. Ivonina, O.I. (2013). K voprosu o periodizacii istorii Novogo i Novejshego vremeni [To the issue of modern and contemporary history periodisation]. *Sibirskij pedagogicheskij zhurnal* [Siberia pedagogical journal], *no. 1,* 54–59. [in Russian].

[1] Маккуайр, С. (2014). *Медийный город. Медиа, архитектура и городское пространство*. Москва: Strelka Press, 105.
[2] Маккуайр, С. (2014). *Медийный город. Медиа, архитектура и городское пространство*. Москва: Strelka Press, 104.
[3] Маккуайр, С. (2014). *Медийный город. Медиа, архитектура и городское пространство*. Москва: Strelka Press, 105.
[4] Маккуайр, С. (2014). *Медийный город. Медиа, архитектура и городское пространство*. Москва: Strelka Press, 184.

3. Lefevr, A. (2015). *Proizvodstvo prostranstva* [Space production]. Moscow: Strelka Press. [in Russian].
4. Makkuajr, S. (2014). *Medijnyj gorod. Media, arhitektura i gorodskoe prostranstvo* [Media city. Media, architecture and urban space]. Moscow: Strelka Press. [in Russian].
5. Nazarchuk, A.V. (2012). Social'noe vremja i social'noe prostranstvo v koncepcii setevogo obshhestva [Social time and social space in the concept of network society]. *Voprosy filosofii* [Philosophical issues], *no. 9,* 56–66. [in Russian].
6. Fuko, M. (2006). Intellektualy i vlast': Izbrannye politicheskie stat'i, vystuplenija i interv'ju [Intellectuals and power: Selected political articles, performances and interview]. Moscow: Praksis, *Part. 3*. [in Russian].
7. Chajkovskij, D.V. (2010). Metodologicheskie aspekty formirovanija informacionnogo prostranstva (na primere studencheskoj auditorii) [Methodological aspects of forming the informational space (based on the example of student audience)]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta* [Tomsk National University Bulletin], *no. 336*, 50–54. [in Russian].
8. Shakirova, E.Ju. (2014). Sociokul'turnoe prostranstvo: osnovanija ontologicheskogo analiza [Socio-cultural space: essentials of ontological analysis]. *Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo universiteta* [Samara National University Bulletin], *no. 1 (112),* 15–18. [in Russian].
9. Shhipkov, V. (2017). *Regionalizm kak ideologija globalizma* [Regionalism as globalisation ideology]. Moscow: MGIMO-Universitet. [in Russian].

Алла Башук, к. філол. н., докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОГО ДИСКУРСУ (НА МАТЕРІАЛІ FACEBOOK-СТОРІНКИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ПЕТРА ПОРОШЕНКА)

Alla Bashuk, PhD in Philology, ScD candidate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

SPECIFICS OF REALIZATION THE MILITARY-PATRIOTIC DISCOURSE (BASED ON THE FACEBOOK PAGE OF THE PRESIDENT OF UKRAINE PETRO POROSHENKO)

The purpose of the article is disclosure of the specifics of realization the military-patriotic discourse in the presidential Facebook communications. The most popular categories of content of the official public page of the President of Ukraine Petro Poroshenko for the period from 13.10.2014 to 13.10.2015 are determined, which are based on the military-patriotic discourse. A separate group of content is identified, which is defined by the main concepts of «War» (ATO), «Armed Forces of Ukraine» and «Ukraine» in the aspect of forming a new state policy, which is actualized on the background of Russian aggression. The main communicative techniques of realization the military-patriotic discourse are revealed, namely: 1) the declaration of unity; 2) formation of the Ukrainian militaristic myth; 3) demonstration of competence of the Supreme Commander; 4) implication of national symbols, connection with the country; 5) calls for peace («Magic Words»).

Keywords: military-patriotic discourse, presidential communications, Facebook content, communicative techniques.

Вступ. Дискурс – міждисциплінарне і навіть популярне наразі поняття, яке потрапляє у поле зору фахівців різних наукових галузей. Окреслимо ті підходи, які важливі для вирішення наукової проблеми нашого дослідження. Теоретико-концептуальні узагальнення дискурсивних практик влади представлені у роботах філософів, соціологів, лінгвістів – М. Фуко, П. Бурд'є, Н. Лумана, Т. ван Дейка. Спроби інституціоналізувати дискурсологію як нову суспільствознавчу дисципліну належать представникам єкатеринбурзької школи політичних наук (О.Ф. Русакова, О.Г. Дьякова, О.Є. Спасский та ін.), які також вводять у науковий обіг поняття PR-дискурсу[1].

Лінгвістичні аспекти дискурсивного підходу у межах комунікативних досліджень розкриваються у роботах українських і зарубіжних вчених – Т. ван Дейка, Ф.С. Бацевича, К.С. Серажим, А.В. Голоднова та ін..

Дискурс-аналіз як методологію дослідження соціальної реальності представляють Н. Філліпс і С. Харді. Важливим є зауваження П. Серіо про французьку школу аналізу дискурсу, яка розвивалася у контексті подій травня 1968 р. і «була майже цілком спрямована на політичні тексти», тому вираз «аналіз політичного дискурсу» є певною мірою надмірним: оскільки дискурсність визначається всередині ідеології, всякий дискурс, взятий за предмет аналізу, має по суті своїй входити у сферу політики»[2].

[1] Русакова, О.Ф., Русаков, В.М. (2008). *PR-дискурс: Теоретико-методологический анализ*. Екатеринбург: УрО РАН, Институт международных связей.
[2] Серио, П. (1999). *Как читают тексты во Франции. Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса*. Москва: Прогресс, 12-53.

Політичний дискурс, або як варіант – радянський тоталітарний, є популярним об'єктом дослідження на пострадянському просторі, що представлено у роботах В.М. Бріцина, Н.О. Купіної, Л.Т. Масенко, О.Л. Михальової, К.С. Серажим, О.І. Шейгал, Н.П. Шумарової, Г.М. Яворської та ін. Розглядаючи політичний дискурс у максимально широкому розумінні, О.І. Шейгал підкреслює прозорість меж дискурсу, коли відбувається накладання характеристик різних видів[1], а кримська дослідниця М.О. Новікова пропонує розрізняти патріотичний і глобалістській дискурси, а також регіональний, що посідає між ними проміжну позицію і інакше осмислює «державність» та «інституціональність»[2].

Мета дослідження – розкрити особливості реалізації військово-патріотичного дискурсу у президентських Facebook-комунікаціях, що передбачає розв'язання таких *завдань*: 1) проаналізувати контентну стратегію офіційної публічної сторінки президента України Петра Порошенка; 2) визначити найпопулярніші категорії контенту; 3) виявити головні комунікативні техніки реалізації військово-патріотичного дискурсу.

Методи дослідження. Робота ґрунтується на загальнонауковому системному підході до владних PR-комунікацій. Спеціальнонаукові методи контент-аналізу і глибинного дискурс-аналізу дозволяють виявити не тільки Що? опубліковано на президентській Facebook-сторінці – які теми і питання, але й Як? – форма подачі матеріалу і відповідні комунікативні техніки.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши контентну стратегію офіційної публічної сторінки Facebook президента України Петра Порошенка в аспекті залученості користувачів, тобто які дописи отримали найбільшу кількість лайків, репостів і коментарів (усього виділено 300 дописів), ми визначили найпопулярніші категорії контенту – вітання, актуальні проблеми суспільства, міжнародні заходи, засудження тероризму (у порядку зменшення кількості реакцій). Усі визначені категорії певним чином апелюють до військово-патріотичного дискурсу. Окрема категорія дописів, на якій ми зупиняємося у межах цього дослідження, становить смислове ядро військово-патріотичного дискурсу і визначається основними концептами «війна» («АТО»), «Збройні Сили України» і «Україна» (національні символи, топоніми) в контексті форматування нової державної політики, що актуалізується на фоні російської агресії. Аналіз проводився станом на 19.10.2015 р.. Аналітика обраної сторінки включає період з 13.10.2014 р. до 13.10.2015 р., що характеризується стрімкою динамікою зміни рейтингу президента, вперше від часів Л. Кравчука на тлі зовнішньої загрози обраного у першому турі абсолютною більшістю голосів.

Наявність зовнішнього ворога завжди сприяє об'єднанню громадян усередині країни. Протягом аналізованого періоду АТО у президентських Facebook-комунікаціях ототожнюється із «Вітчизняною війною» (допис за типом відео від 31.12.2014, 8353 лайки, 519 коментарів, 1039 репости)[3], яка призвела до окупації Російською Федерацією Криму, частини Донецької і Луганської областей, відповідно активізувала військово-патріотичний дискурс, якій знайшов відгук в аудиторії. Він реалізується за допомогою наступних комунікативних технік:

1) декларація єдності;
2) формування українського мілітарного міфу;
3) демонстрація компетентності Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України (президента);
4) залучення національних символів, зв'язку з країною;
5) заклики до миру («магія слів»).

Декларація єдності виявляється у а) дописах, присвячених Криму (хештег #КримЦеУкраїна) – їх усього три, але два з них – лідери за кількістю реакцій. Абсолютним лідером за популярністю з найбільшою кількістю лайків та репостів та 2-ю позицією за кількістю коментарів є допис за типом фото (краєвид Криму, що поєднує гори і море) з текстом підводки українською і кримськотатарською мовами: «*Друзі, прошу підтримати та максимально поширити. Крим – це Україна! Тут наші люди і наші серця! Достлар, риджа этем ярдым костерынъыз ве башкъларгъа бильдырынъыз. Къырым – Украинадыр. Анда бизим халкъымыз, бизим юреклеримыз!*» (20.03.2015,

[1] Шейгал, О.І. (2004). *Семиотика политического дискурса*. Москва: Гнозис, 24.
[2] Новикова, М.А. (2006). Малая родина, Великая родина (концепты при переводе текстов патриотического дискурса). *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, 2,* 51.
[3] У дужках зазначена дата допису і кількість усіх реакцій – при цьому курсивом виділяємо ті, які не входять у кількісний діапазон топ-100.

35302 лайки, 1524 коментарів, 26182 репости); б) дописах, присвячених актуальній проблемі унітарності країни в умовах окупації частини території (хештег #УкраїнаЄдина #UnitedForUkraine): наприклад, допис за типом фото, на якому крупним планом зображено обличчя П. Порошенка і його цитата: «*100% українців зараз за єдину, унітарну країну. Ніякої федералізації не буде!*» (29.11.2014, 5103 лайки, 353 коментарів, *305* репости); в) дописах, які передають світову підтримку України, наприклад – текст-підводка до відповідного фото: «*Мер Праги вивісив український прапор над мерією. Дякую чехам та всьому цивілізованому світу за підтримку України!*» (15.11.2014, 8064 лайки, *200* коментарів, 1150 репости).

Формування українського мілітарного міфу виявляється насамперед у а) дописах про нові державні свята. Г.Г. Почепцов підкреслює, що саме міфологічні повідомлення є базовими для роботи у сфері паблік рилейшнз, оскільки діють на рівні, котрий слабо може спростовуватися масовою свідомістю; з іншого боку, це ніби повтор повідомлення, яке вже закодовано у глибинах пам'яті, відповідно не потребує додаткової інформаційної обробки[1]. М. Еліаде, аналізуючи давні обряди, зазначає, що міфи «святкуються», тобто актуалізуються[2]. Це справедливо й щодо сучасних міфів.

Державні свята поєднують минуле і теперішнє, підкреслюючи спадкоємність поколінь, подвиг предків, містять сакральний (релігійний) компонент. Насамперед йдеться про День захисника вітчизни, який перенесено на 14 жовтня, – дату, що має вагоме символічне навантаження: це і православне свято Покрови Пресвятої Богородиці, й селянське свято закінчення сезонних робіт, а головне – дата з історичним контекстом: це і офіційний День українського козацтва (із 1999 р.), і річниця створення Української повстанської армії (УПА) у 1942 р. (святкується з 2005 р.), що підкреслює неперервність національної військової традиції. Тобто ця дата важлива для націотворчих процесів в Україні. Продовжуючи традиції, президент України Петро Порошенко своїм Указом від 14 жовтня 2014 р. встановив 14 жовтня Днем захисника України, про що інформує допис за типом фото, на якому папка із надписом Указ Президента України, з текстом підводки «*Скасував 23 лютого та установив на 14 жовтня, свято УПА та українських козаків – День захисника України* <посилання на Указ, нині неактивне – А.Б.> *Слава Україні!*» (14.10.2014, 6748 лайки, 367 коментарів, 1569 репости). Зауважимо, що перенесення дати державного свята, згідно з Указом Президента України №806/2014 «Про День захисника України», відбувається «з метою вшанування мужності та героїзму захисників незалежності і територіальної цілісності України, військових традицій і звитяг Українського народу, сприяння дальшому зміцненню патріотичного духу у суспільстві та на підтримку ініціативи громадськості»[3].

Загалом цій даті присвячено чотири дописи. Найпопулярнішим за кількістю усіх реакцій є допис за типом відео «*День захисника Вітчизни – 14 жовтня, а не 23 лютого*», що представляє звернення П. Порошенка, оприлюднений напередодні річниці нового державного свята (21.02.2015, 13066 лайки, 920 коментарів, 2474 репости). Він займає 12-у позицію у топ-100 найбільш вподобаних і поширюваних дописів і 10-у позицію у топ-100 найбільш обговорюваних дописів. У зверненні до громадян, яке дублюється у тексті підводки, президент обґрунтовує своє рішення, розкриваючи символізм нової дати. Значна кількість коментарів свідчить про неоднозначність сприйняття рішення громадськістю.

Цікавим з точки зору PR-технологій є допис, що формує відповідний емоційний стан аудиторії за допомогою зворушливої фотодобірки (4 фото) із домовиком у синьо-жовтому вбранні, якого передали П. Порошенку захисники Донецького аеропорту т.зв. «кіборги». На фото цю сувенірну іграшку передає президенту України його радник і волонтер Юрій Бірюков, на інших – домовик з кіборгами у напівзруйнованому аеропорту та у кабінеті президента. Допис опубліковано на свято Покрови Пресвятої Богородиці 14 жовтня 2014 р., коли продовжувалися довготривалі бої за Донецький аеропорт, із текстом підводки: «*Приймаю цей подарунок від Кіборгів, захисників Донецького аеропорту, як естафету життя. Повертайтеся живими!*» (8405 лайки, *208* коментарів, 472 репости). Символічність подарунку полягає у тому, що домовик у народній міфології захищає і оберігає оселю та її мешканців. Підкреслимо, що поняття «кіборг», яке

[1] Почепцов, Г.Г. (2001). *Теория коммуникации*. Москва, Киев: Рефл-бук, Ваклер, 351.
[2] Элиаде, М. (1995). *Аспекты мифа*. Москва: Инвест-ППП, 24.
[3] *Указ про День захисника України 2014* (Президент України). *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* <http://www.president.gov.ua/documents/8062014-17816> (2018, березень, 14).

з'явилося в інформаційному просторі на позначення військовослужбовців української армії, що брали участь у боях, обороняючи Донецький аеропорт 242 дні, міфологізує можливості воїнів: представляє їх як надприродні, порівнюючи воїнів із гібридом людини і машини. Незважаючи на те, що цей допис не представлено серед топ-100 найбільш обговорюваних, він має достатню кількість коментарів, які передають лише позитивні емоції.

Відповідно до цієї групи контенту відносимо б) дописи, що апелюють до нових героїв України. Це як учасники теперішніх бойових дій на сході України (кіборги, військові, Надія Савченко), так і історичні персонажі, які свого часу використовували у радянській міфології про «ворогів народу», про зло націоналізму і добро інтернаціоналізму (наприклад, допис щодо примирення воїнів радянської армії та УПА від 09.05.2015). Український політолог П. Демчук підкреслює, що більшовицька влада ввела в ранг державної політики боротьбу проти українського буржуазного націоналізму в особі Степана Бандери, бандерівців та ОУН–УПА[1]. Міф структурує і спрощує ускладнений різноманітний світ, пропонуючи готові відповіді на складні питання, поєднуючи правду і неправду та готові висновки, які не піддаються сумніву у масовій свідомості. Як зазначає Г.Г. Почепцов, «міф ніби зупиняє час, не дозволяючи інші інтерпретації світу, він фіксує єдино можливий погляд на світ»[2], що пояснює довготривале функціонування міфу у масовій свідомості. Формування нової суспільної свідомості та нових міфів не можливе без руйнування старих, але структура міфу незмінна. Відомий історик Г.В. Касьянов звертає увагу, що репрезентації діячів націоналістичного руху, де головним претендентом виступив Степан Бандера, хоча його культ тривалий час обмежувався переважно Західною Україною, передовсім Галичиною, є радикальною альтернативою образу Леніна[3]. Він підсумовує: «Іншими словами, Бандера був «Леніним»[4] націоналістичного дискурсу», який поєднався із національним дискурсом.

Цікавою є історія президентського допису, що стосується мему «*Цинічний Бандера*». Його появі сприяла обмовка П. Порошенка під час виступу на урочистостях із нагоди 23-ї річниці створення СБУ (25.03.2015), коли замість «цинічні бандити» прозвучала фраза «цинічні бандери», яка швидко у мережевому суспільстві стала мемом і викликала неоднозначні коментарі – від обурливих і критичних до нейтральних, іронічних і примирливих[5]. За кілька днів на президентській Facebook-сторінці з'явився допис за типом фото (фотодобірка) із текстом підводки, написаним особисто П. Порошенком: «*ПП: #ЦинічнийБандера:)* (значок «смайлик» – А.Б.) *Доки ми вміємо жартувати над собою – ми непереможні!*» (30.03.2015, 7998 лайки, 598 коментарів, 1296 репости). Він став досить популярним: представлений у топ-100 усіх реакцій, входить у топ-25 найбільш коментованих і поширюваних дописів. Загалом Facebook-аудиторія позитивно оцінила подібний вихід із ситуації з обмовкою, називаючи, зокрема, «найкращим вибаченням».

Демонстрація компетентності Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України виявляється у а) дописах, що демонструють реформу / міць Збройних сил України, ототожнюючи здобутки військової сфери із діяльністю президента як Верховного Головнокомандувача. Зауважимо, що остання прес-конференція П. Порошенка (28.02.2018) довела, що тема успіху військової реформи буде активно висвітлюватися його командою протягом майбутньої президентської кампанії, а «війна Росії проти України» прогнозовано залишається ключовим викликом 2018 р.[6].

Дописи означеного періоду відповідають новинному порядку денному Адміністрації Президента – робочим зустрічам і візитам П. Порошенка, представляючи їх у позитивному ракурсі.

---

[1] Демчук, П. (2006) *Обережно, політичні міфи! Філософсько-політологічний трактат*. Київ: Молодь, 43.
[2] Почепцов, Г.Г. (2000). *Имиджелогия.* Москва, Киев: Рефл-бук, Ваклер, 173.
[3] Касьянов, Г.В. (2018). *Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди*. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 262.
[4] Касьянов, Г.В. (2018). *Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди*. Київ: Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 263.
[5] Рибаченко, В. «Цинічний Бандера» під градом критики та похвал. *Час і Події.* <http://www.chasipodii.net/article/14949/?vsid=c3d814c3c98a647dacd630bae1498fb1> (2018, січень, 04).
[6] Виступ Президента України Петра Порошенка на прес-конференції на тему: «Виклики – 2018». *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-petra-poroshenka-na-pres-konferen-46030> (2018, березень, 14).

Проте зауважимо, що подібні елементи подієвого PR, представлені на президентській Facebook-сторінці, неоднозначно сприймаються користувачами: частина підтримує президента, частина звинувачує у «піарі», «показусі», що пояснює розподіл реакцій у бік обговорення серед топ-100. Але у цілому такі дописи є досить популярними. Наприклад, дописи із текстами підводки до відповідних фото: «*Оглянув та випробував на ходу перший екземпляр нового сучасного БТР «Дозор»* (на фото – П. Порошенко за кермом БТР) (30.01.2015, *4417* лайки, 569 коментарів, *184* репости); «*Я особисто за кермом HMMWV побачив, що це є надзвичайно ефективна та потужна бойова машина, яку сьогодні чекають в українському війську*» (на фото – П. Порошенко за кермом американського армійського позашляховика «Хамві») (25.03.2015, *4271* лайк, 356 коментарів, *306* репости).

Демонструє також президент силу і професійність української армії – текст підводки: «*Сьогодні відбулися справжні танкові бої. Українські Збройні Сили перемогли в цих боях. Противник заплатив високу ціну за те, що авантюрно намагається нападати на наші Збройні Сили. По всій лінії фронту ми міцно тримаємо позиції, незважаючи на те, що інтенсивність обстрілів в десять разів перевищувала те, що було до початку інтенсивної фази бойових дій*» (фото робочої наради, у кадрі з секретарем РНБО О. Турчиновим, міністром оборони України С. Полтораком та ін.) (22.01.2015, *2196* лайки, 696 коментарів, *181* репост). У період збільшення інтенсивності бойових дій та у контексті загрози подальшого наступу російських військ цей допис активно дискутується, посівши 16-ту позицію у топ-100.

Разом з тим президент визнає проблеми – текст підводки: «*Нам є чим пишатися, але є багато такого, чому треба вчитися. Вірю, що немає у нас іншого шляху, окрім як до перемоги!*» (хештег #UnitedForUkraine; текст українською і англійською мовами, на фотодобірці (4 шт.) – П. Порошенко в армійській їдальні харчується разом із українськими і американськими солдатами, які проходили сумісні навчання. Показано достатньо різноманітний і багатий раціон харчування у вигляді «шведського столу», що включає м'ясо, овочі та фрукти) (20.04.2015, *3210* лайки, 385 коментарів, *252* репости).

Намагаючись уникнути паніки та іміджевих втрат на фоні ескалації збройного конфлікту, комунікаційна команда президента у ряді дописів пропонує Facebook-аудиторії офіційну позицію щодо боїв за Дебальцівський плацдарм – одного із найбільших зіткнень на Донбасі. У період посилення збройного протистояння президент анонсує збільшення фінансування військовослужбовців, підвищуючи їх мотивацію і популяризуючи службу у ЗСУ, – наприклад, текст підводки: «*Вже з 1 лютого український солдат, який бере безпосередню участь в бойових діях, отримуватиме додатково до місячного грошового утримання – 1000 гривень на день. Також, наші хлопці отримуватимуть грошову винагороду за кожен збитий танк ворога, БМП, артилерійську систему або літак*» (хештеги #УкраїнськаАрмія, #АТО; на фото – ЗСУ) (29.01.2015, *2761* лайк, 451 коментар, 540 репости). Користувачі цей допис активно обговорювали і поширювали. Символічна його поява у міфологізовану дату – День пам'яті Героїв Крут як символу мужності, хоробрості, самопожертви військових у відстоюванні української державності.

Якщо користувачі активно обговорювали роль президента у реформуванні Збройних сил України, то поширювали охоче б) дописи, які популяризують українську армію, прославляють подвиг військових. Наприклад, допис за типом відео із посиланням на офіційну сторінку Youtube рекламного агентства Banda Agency, яке створило 1-хвилинний ролик у межах національної кампанії на підтримку Збройних сил України «Кожен з нас», із текстом-підводкою «*Жоден з нас не народжений для війни. Повертайтесь живими!*» (16.10.2014, *4116* лайки, *174* коментарів, 1183 репости). На каналі Youtube представлено опис проекту і зазначено номер «гарячої лінії» для бажаючих вступити до Українського війська[1].

Залучення національних символів, зв'язку з країною виявляється насамперед у дописах, присвячених українському прапору. Наприклад, добірка 30-секундних патріотичних відеороликів (3), об'єднаних гаслом «Більше, ніж символ» (хештег #НашіКольори), які потрапили до топ-100 найбільш поширюваних дописів, але не стали достатньо популярними серед вподобаних і обговорюваних аудиторією. Усі вони представляють історії пересічних громадян – лікаря (вчорашній випускник надає перемогу пораненим), дівчини зі Сходу України (змушена

[1] Кожен з нас. Збройні Сили України. Banda Agency. *Youtube.* <https://www.youtube.com/watch?v=yYX7KVEtfLo> (2018, березень, 14).

через війну залишити домівку, при цьому забирає з собою український прапор, згодом повертається у звільнене місто і вивішує його із вікна), військового (йдучи на фронт бере із собою прапор, повертається після боїв у Донецькому аеропорту до сім'ї та вивішує прапор над ліжком маленького сина), розкриваючи роль синьо-жовтого прапора як українського оберегу у сучасному збройному конфлікті в Україні, який репрезентовано як продовження одвічної боротьби за незалежність. Тексти підводки: «*Синьо-жовтий прапор – оберіг Української Нації, що об'єднує українців у боротьбі за Незалежність. Коли ми разом – ми непереможні!*» (19.08.2015, *1651* лайк, *73* коментарів, 557 репости); «*Синьо-жовтий прапор – більше, ніж символ!*» (21.08.2015, *1885* лайки, *77* коментарів, 706 репости); «*Напередодні Дня Незалежності підіймаймо синьо-жовтий прапор по всіх куточках нашої держави! Нехай наш прапор замайорить над усією Україною!*» (22.08.2015, *2143* лайки, *76* коментарів, 681 репост). Цими дописами президент закликав громадян підтримати ініціативу та прикрасити домівки державним прапором. З одного боку, поява патріотичних емоційних дописів відповідає порядку денному – День Державного Прапора України відзначається з 2004 р. на загальнодержавному рівні 23 серпня[1], з іншого – є своєрідним «містком», підготовкою до святкування головного державного свята, що відображено у роликах – останній кадр із надписом «З Днем Незалежності!».

Заклики до миру («магія слів») – полягає у використанні у переконуючій комунікації слів, котрі несуть позитивне психоемоційне навантаження, яке несвідомо переноситься реципієнтом на політика, що позиціонується[2]. Відповідно щодо противника використовуються слова із негативним емоційним забарвленням. До таких сильнодіючих слів належать слова *війна* і *мир*, які набувають особливого значення у контексті збройного протистояння в Україні. Деякі дописи президентської сторінки апелюють до цих вічних категорій, ґрунтуючись на конкретних подіях. Наприклад, в очікуванні перемир'я на сході країни після Мінського саміту досить популярним є допис, що залучає церковно-релігійний чинник, посівши високу 6-ту позицію у топі вподобаних, – текст підводки українською і англійською мовами: «*Молимось за мир в Україні*» (14.02.2015, 15489 лайки, 439 коментарів, 1328 репости). Тип допису – фото, на якому П. Порошенко разом із сім'єю у Володимирському соборі ставить свічки. Усі коментарі спрямовані на підтримку молитви за Україну, зокрема пишуть користувачі з Бразилії, Грузії, Канади, Словаччини, Фінляндії, Швеції, Британії, Франції.

За результатами поїздки у Сєвєродонецьк на першу річницю звільнення міста від «бойовиків», де П. Порошенко виступив із промовою, з'явився допис із суперечливими коментарями і текстом підводки: «*Київ – це столиця миру. Столиця війни – Москва. Але весь світ з Україною! З нами правда! З нами Бог!*» (22.07.2015, *3815* лайки, 681 коментар, *235* репости). Звернення до риторичних прийомів (метонімія, гіпербола) асоціює президентську владу П. Порошенка з миром і справедливістю. Тип допису – фото, яке нагадує епічний кінокадр: П. Порошенко йде по футбольному полю від вертольоту.

Висновки. Президентські Facebook-комунікації означеного періоду ґрунтуються на військово-патріотичному дискурсі, до якого апелюють найпопулярніші категорії контенту офіційної публічної сторінки президента України Петра Порошенка, а саме: вітання, актуальні проблеми суспільства, міжнародні заходи, засудження тероризму. Смислове ядро військово-патріотичного дискурсу становить окрема категорія дописів, що визначається взаємопов'язаними концептами «війна» («АТО»), «Збройні Сили України» і «Україна» в контексті форматування нової державної політики. Військово-патріотичний дискурс реалізується переважно дописами за типом фото, інколи – відео, які репрезентують національні символи і місця/локації країни, що потерпають/потерпали від російської агресії, або діяльність президента як національного лідера (затвердження нових державних свят, героїзація/міфологізація учасників бойових дій, історичних персонажів) і Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України. Головними комунікативними техніками реалізації військово-патріотичного дискурсу є наступні: декларація єдності; формування українського мілітарного міфу; демонстрація компетентності Верховного Головнокомандувача; залучення національних символів, зв'язку з країною; заклики до миру («магія слів»).

[1] *Указ про День Державного Прапора України 2004* (Президент України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987/2004> (2018, березень, 14).
[2] Пушкарева, Г.В. (2002). *Политический менеджмент*. Москва: Дело, 200.

References:

1. Rusakova, O.F., Rusakov, V.M. (2008). *PR-diskurs: Teoretiko-metodologicheskij analiz* [PR-discourse: Theoretical and methodological analysis]. Ekaterinburg: UrO RAN, Institut mezhdunarodnyh svjazej [in Russian].
2. Serio, P. (1999). Kak chitajut teksty vo Francii [How they read texts in France]. *Kvadratura smysla: Francuzskaja shkola analiza diskursa* [Quadrat of the meaning: French school of discourse analysis]. Moscow: Progress [in Russian].
3. Shejgal, O.I. (2004). *Semiotika politicheskogo diskursa* [Semiotics of political discourse]. Moscow: Gnosis [in Russian].
4. Novikova, M.A. (2006). Malaja rodina, Velikaja rodina (koncepty pri perevode tekstov patrioticheskogo diskursa) [Small homeland, Great homeland (translating concepts of patriotic discourse)]. *Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional'nogo universiteta im. V.I. Vernadskogo* [Scientific Notes of Taurida National University named after V.I. Vernadsky], *no. 2,* 51 [in Russian].
5. Pochepcov, G.G. (2001). *Teorija kommunikacii* [Theory of communication]. Moscow, Kyiv: Refl-buk, Vakler [in Russian].
6. Eliade, M. (1995). *Aspekty mifa* [Aspects of a myth]. Moscow: Invest-PPP [in Russian].
7. *Ukaz pro Den zahysnyka Ukrainy* [Decree on the Defender's Day of Ukraine] *2014* (The President of Ukraine). *Oficijne internet-predstavnyctvo Prezydenta Ukrainy* [Official website of the President of Ukraine]. <http://www.president.gov.ua/documents/8062014-17816> [in Ukrainian].
8. Demchuk, P. (2006). *Oberezhno, politychni mify! Filosofsko-politologichnyj traktat* [Careful, political myths! Philosophical and political treatise]. Kyiv: Molod' [in Ukrainian].
9. Pochepcov, G.G. (2000). *Imidzhelogija* [Imageology]. Moscow, Kyiv: Refl-buk, Vakler [in Russian].
10. Kas'janov, G.V. (2018). *Past continuous: istorychna polityka 1980-h – 2000-h. Ukraina ta susidy* [Past continuous: historical politics of the 1980s – 2000s. Ukraine and its neighbors]. Kyiv: Laurus, Antropos-Logos-Fil'm [in Ukrainian].
11. Rybachenko, V. «Cynichnyj Bandera» pid gradom krytyky ta pohval [«Cynical Bandera» under the hail of criticism and praise]. *Chas i Podii* [Time and Events]. <http://www.chasipodii.net/article/14949/?vsid=c3d814c3c98a647dacd630bae1498fb1> [in Ukrainian].
12. Vystup Prezydenta Ukrai'ny Petra Poroshenka na pres-konferencii' na temu: «Vyklyky – 2018» [Speech by the President of Ukraine Petro Poroshenko at the press conference «Challenges – 2018»]. *Oficijne internet-predstavnyctvo Prezydenta Ukrainy* [Official website of the President of Ukraine]. <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-petra-poroshenka-na-pres-konferen-46030> [in Ukrainian].
13. Each of us. Armed Forces of Ukraine. Banda Agency. *Youtube*. <https://www.youtube.com/watch?v=yYX7KVEtfLo>.
14. *Ukaz pro Den Derzhavnogo Prapora Ukrainy* [Decree on the State Flag Day of Ukraine] *2004* (The President of Ukraine). *Oficijnyj sajt Verhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987/2004> [in Ukrainian].
15. Pushkareva, G.V. (2002). *Politicheskij menedzhment* [Political management]. Moscow: Delo [in Russian].

Дмитро Павлов, к. філос. н.
Національна металургійна академія України

ПРОПАГАНДА У ВИМІРАХ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Dmytro Pavlov, PhD in Philosophy
National Metallurgical Academy of Ukraine

PROPAGANDA IN DIMENSIONS OF THE UKRAINIAN POLITICAL REALITY

The article deals with the specifics of the propagandistic processes in the context of modern Ukrainian political reality. The author argues that the propagandistic processes are largely due to the aggression of the Kremlin. Apart from Russia, active actors of the propaganda in Ukraine are the Ukrainian ruling elite and the political opposition. The ruling elite uses the Russian aggression in its propagandistic activities aimed at protecting the power positions as well as material and economic interests. The political opposition uses the failures of reforms in strengthening its positions and improving the prospects of getting power in the future. The author substantiates the view that the Russian aggression in Ukraine, due to the peculiarities of conducting, opened a new page in the history of the implementation of propaganda.

Keywords: political propaganda, technologies, Ukraine, frames, manipulation, communication, symbolization.

Постановка проблеми. Нинішні пропагандистські процеси на території України багато в чому обумовлені агресією Росії щодо нашої держави, яка в науковій літературі отримала назву «гібридної війни». Саме російські гібридні практики в Україні актуалізували тему пропаганди як інструмента боротьби за серця та уми громадян, як комплексу «м'яких» технологій завоювання влади. Це не означає, що раніше пропагандистські методи та практики в Україні не використовувалися. Вони властиві політичній реальності будь-якої країни. Але саме з агресією з боку Росії значення цих пропагандистських практик набуло надзвичайного значення у зв'язку з тим, що їх здійснення зачіпає питання виживання України як політичної нації. Тому тема сучасної пропаганди на теренах України є вельми актуальною та значущою як в теоретичному, так і практичному вимірах.

Аналіз актуальних досліджень. Зважаючи на надзвичайну актуальність теми пропаганди у вимірах української політичної реальності, розкриттю її різноманітних аспектів були присвячені публікації таких авторів як А.Бабак[1], П.Бураковський[2], О.Висоцький[3], В.Єрмоленко[4], Т.Ісакова[5],

[1] Babak, A. (2017) Made in Russia: Narratives and Methods of Russian Propaganda's War on Ukraine. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 12-27.
[2] Бураковський, П. Російська пропаганда про події в Україні: тенденції 2014–2016 років. *MediaSapiens*. <http://www.osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/rosiyska_propaganda_pro_podii_v_ukraini_tendentsii_20142016_rokiv/> (2018, січень, 10).
[3] Висоцький, О.Ю. (2017). *Оптимізм як стратегія політичної пропаганди. Освітні стратегії розвитку духовної та світоглядної культури особистості громадянського суспільства*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Дніпро: СПД «Охотнік», 158-161.
[4] Yermolenko, V. (2017). More than Fake News: Lessons Learnt by Ukraine. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 102-117; Yermolenko V. (2017). What is the best way to fight propaganda? Recommendations based on Ukrainian Experience, General Recommendations. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 118-127.
[5] Ісакова, Т. (2016). *Інформаційний супровід анексії Криму. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії*: аналіт. доп. Київ: НІСД, 5-22.

Т.Матичак[1], Р.Мініч, П.Рибак[2],В.Мороз[3], Г.Почепцов[4], М.Пугач[5], та Є.Федченко[6]. В їх роботах знайшли висвітлення особливості здійснення пропаганди в умовах української політичної реальності.

Мета статті – висвітлити специфіку пропагандистських процесів в контексті сучасної української політичної реальності.

Виклад основного матеріалу. Обумовленість пропагандистських процесів в Україні агресією Кремля не означає, що джерелом пропаганди на її території є лише Росія. Окремі представники політичної влади в Україні з успіхом використовують російську агресію в своїй пропагандистській діяльності, спрямованій на захист своїх владних позицій та матеріально-економічних інтересів. Бренд «Путін» став символом колективного ворога, який міфологізується та використовується як інструмент пропагандистської боротьби прибічників чинного режиму в Україні проти представників опозиції, які отримують на свою адресу ярлики «агенти Путіна». Політичні опозиціонери потрапляють до бази сайту «Миротворець», що був створений навесні 2014 р. для занесення осіб, що здійснили, на думку його авторів та власників, злочини проти України. Симптоматично, що до бази сайту «Миротворець» потрапила лідер «Батьківщини» Ю.Тимошенко, опозиційний політик М.Саакашвілі, а також опозиційні депутати Ю.Дерев'янко, Д.Добродомов, С.Власенко.

Російська агресія в Україні в силу особливостей її проведення фактично відкрила нову сторінку в історії здійснення пропаганди. Основною відмінністю нової пропаганди від традиційної стала побудова альтернативної уявної реальності, конструювання якої базується на постмодерністському інструментарії, насамперед, на принципах множинності істини, непізнаваності справжньої реальності, невідповідності репрезентації та реальності («карти та території»), переваги у наслідках на поведінку людини символічного, інформаційного, уявного перед реальним.

Важливо відзначити, як була сконструйована альтернативна реальність російських агресорів, які спочатку захопили Крим, а потім частину Донбасу. За словами російського експерта А.Піонтковського, ключовим чином її визначав мем Четвертої світової війни, що був запущений кремлівськими пропагандистами навесні 2014 р.[7]. А.Піонтковський проводить паралелі російської агресії з німецької. Він зазначає, що в обраній нумерації (четверта) явно прочитувалася мрія про реванш за поразку СРСР у Третій (холодній) світовій війні, так само як Друга світова війна була для Німеччини спробою реваншу за поразку в Першій. Фактично гітлерівська зовнішньополітична ідеологія (розділений народ, збирання споконвічних земель, право і навіть священний обов'язок «захищати» етнічно близьких по всьому світу) найбільш повно і безсоромно була представлена у знаменитій промові з приводу кримських подій Президента РФ В.Путіна в Кремлі 18 березня 2014 р. Було запропоновано «правове» обґрунтування територіальної експансії (захист етнічних росіян і російськомовних по всьому світу). Був створений і отримав бойове хрещення новий вид військ для гібридної війни, Сили спеціальних операцій (ССО) – ввічливі зелені чоловічки, які здійснюють терористичну діяльність за кордоном без офіційного оголошення війни. У свідомість обивателя наполегливо впроваджувалася ідея саме світової «гібридної» війни «Російського світу» проти безбожного англосаксонського світу, проти Заходу на чолі з США. На телешоу регулярно

[1] Matychak, T. (2017) David against Goliath: How Ukraine resists the Kremlin's Information Attacks. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 48-59; Matychak, T. (2017). Octopus Tentacles: The Structure of the Kremlin's Propaganda Influence on the Ukrainian Information Space. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 28-47.

[2] Minich, R., Rybak, V. (2017) Mapping the Territory: What Other Researchers of Russian Propaganda Say. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 88-101.

[3] Moroz V. (2017) Networks of Illusion: how Russia acts through the Internet and social networks, and how to fight this. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 60-69.

[4] Почепцов Г.Г. Особенности пропагандистских механизмов с двух сторон российско-украинского конфликта. MediaSapiens. <http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/osobennosti_propagandistskikh_mekhanizmov_s_dvukh_storon_rossiyskoukrainskogo_konflikta/> (2018, січень, 10).

[5] Puhach M. (2017) Architecture of Lies: How the Kremlin's Propagandist Mechanism Works. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 70-87.

[6] Fedchenko Y. (2016) Kremlin Propaganda: Soviet Active Measures by Other Means. Sojateadlane. Estonian Journal of Military Studies, 2, 141-170.

[7] Пионтковский А. (2016) Четвертая мировая «гибридная» война (2014-2016 гг.). Взлет и падение «русского мира». «Гібридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи. Киев: Центр Разумкова, 49.

нав'язували думку, що йде війна не з якоюсь Україною, а з США на території України. Цілями цієї війни було проголошено подолання найбільшої геополітичної катастрофи XX століття, повернення в рідну гавань споконвічних російських земель, новий ялтинський розділ світу, при якому путінська Росія визнавалася би куратором як мінімум всієї території колишнього СРСР. Горючим матеріалом для розв'язаної війни ставали, за задумом Кремля, росіяни та російськомовні громадяни, які проживають у сусідніх з Росією країнах – доведені до відчаю «рядові шахтарі і трактористи», натхненні ідеєю «Російського світу». Братську допомогу їм повинні були забезпечити спочатку «ввічливі зелені чоловічки», що «ховаються за спинами жінок і дітей», а потім і регулярні російські війська. В якості першого етапу була поставлена задача братського розчленування і повного підпорядкування України – проект «Новоросія». Путінський порядок денний Четвертої світової війни передбачав максимальне розширення «Російського світу», розпад блоку НАТО, дискредитацію і приниження США як гаранта безпеки Заходу[1].

Конструювання та операціоналізація альтернативної реальності постмодерністською пропагандою, яка супроводжувала агресію Кремля в Україні, мала свою специфіку. Т.Ісакова проаналізувавши функціонування одного із центральних телевізійних російських каналів «Росія 24» на основі його сайту під час «кримської кампанії» та утвердження російської окупаційної влади на півострові, виділила пропагандистські технології, які використовував Кремль для створення альтернативної реальності[2]. Це такі пропагандистські технології: інформаційної блокади, використання медіаторів («лідерів громадської думки»), анонімного авторитету, дискредитації опонента для відволікання уваги від своїх негативних дій, «ефект ореолу», «переписування історії», ефекту присутності, «зворотного зв'язку», «соціологічне псевдоопитування», ствердження бажаного дійсним, «свідки подій», хибної аналогії, емоційного резонансу, психологічного шоку, фреймінгу, інфотейнменту, негативного та позитивного маркування повідомлень, повторення, мемічного впливу, фальшивої номіналізації, створення загрози та інші.

Як відзначає П.Бураковський, пропагандистські зусилля контрольованих російською владою ЗМІ (друкованих та електронних) щодо висвітлення подій в Україні впродовж 2014-2016 років були важливим інструментом легітимації та втілення російських планів із підриву єдності українського суспільства та знищення української держави. На пропагандистський характер роботи російських ЗМІ в ці роки вказують дві показові риси: одноманітність меседжів та їх синхронне поширення одразу всіма доступними каналами[3].

Україна не була готова до активної та агресивної пропаганди з боку російських ЗМІ, не мала чіткої лінії контрпропаганди. Як зазначає Д.Дуцик, «Із початком анексії Криму українські канали несвідомо підігрували російській пропаганді, називаючи російський військових то «невідомими», то «зеленими чоловічками», то «самообороною Криму», фактично вживаючи маніпулятивні терміни, нав'язані Росією»[4].

Одним із головних повідомлень російської пропаганди, що було складовою альтернативної реальності в інтересах агресорів, майдан як протест мас проти авторитарної влади має негативний вплив на розвиток України. Важливо наголосити на значущості цього повідомлення для збереження стабільності в Росії, політична верхівка якої побоюється невдоволення широких російських мас. На прикладі України Росія прагне продемонструвати, що зміна влади шляхом бунту приводить до негативних наслідків для всіх громадян.

На хід пропагандистських процесів всередині України російська пропаганда впливає як безпосередньо, так і непрямим чином. У цьому контексті цікава пропагандистська активність як правлячих сил, які уособлює адміністрація чинного президента разом зі фракцію БПП у ВР, так і

[1] Пионтковский А. (2016) Четвертая мировая «гибридная» война (2014-2016 гг.). Взлет и падение «русского мира». «Гібридна» війна Росії – виклик і загроза для Європи. Киев: Центр Разумкова, 49-50.

[2] Ісакова Т. (2016) Інформаційний супровід анексії Криму. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії: аналіт. доп. Київ: НІСД, 5-22.

[3] Бураковський П. Російська пропаганда про події в Україні: тенденції 2014–2016 років. MediaSapiens. <http://www.osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/rosiyska_propaganda_pro_podii_v_ukraini_tendentsii_20142016_rokiv/> (2018, січень, 10).

[4] Дуцик Д. Як політика форматує новини: тенденції 2014-2017 рр. (30 червня 2017 р.). MediaSapiens. <http://www.osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/yak_politika_formatue_novini_tendentsii_20142017_rr/> (2018, січень, 10).

опозиційних сил, що представлені такими політичними суб'єктами як партія «Батьківщина», «За життя», «Опозиційний блок», «Рух нових сил» та деякі інші. Основна стратегія представників влади полягає в формуванні вигідної для себе черги денної, представленні позитивів та замовчуванні негативів і прорахунків, а також звинуваченні опозиційних сил у «роботі на інтереси Росії». Фактично, провладні пропагандисти активно просувають ідею, що всі опозиційні політики та медіа є явними чи прихованими союзниками Росії. А відтак будь-яка критика офіційної влади України з боку політичних опонентів та, тим більше, будь-які акції, спрямовані проти чинної влади, – це, за визначенням, ворожа діяльність проросійських сил, спрямована на дестабілізацію ситуації в Україні.

Пропагандистська діяльність опозиційних політичних суб'єктів ускладняється тим, що вона фактично виступає продовженням російської пропаганди. Не важко помітити, що пропагандистська діяльність опозиційних сил в Україні вписується в один із головних месіджів російської пропаганди, який тиражується в різноманітних формах: «українцям потрібна нова влада».

Як зазначає А.Бабак, «українська постреволюційна влада до сьогодні залишається однією з головних мішеней російських ЗМІ»[1]. Якщо з 2014 р. російські медіа в основному використовували термін «хунта», що супроводжувався месіджами про насильницький переворот, здійснений прибічниками Євромайдану за фінансової підтримки США, то згодом «хунта» поступово змінюється словосполученням «київський режим» чи «київська влада». Фіксація на столиці має мовби вказувати на нелегітимність та неповноту влади. Відповідно до однієї із цілей російської пропаганди, українська влада, що є ворожою до Росії, має бути делегітимізована та змінена будь-яким шляхом. Російські пропагандисти через впливові медіа використовують вразливі точки української політичної реальності, зокрема, підвищення тарифів, інфляцію, поглиблення бідності, корупцію серед депутатів та чиновників, виступи націоналістичних організацій, для негативації правлячого режиму в очах українського суспільства та ініціювання «третього майдану».

Природно, інтереси політичної опозиції та російських пропагандистів у питанні швидкої зміни влади в Україні збігаються. Це ускладнює ефективність пропаганди опозиційних сил, тому що будь-яка критика прорахунків, провальної політики правлячого режиму дієвим чином відкидається звинуваченнями опозиції в репрезентації інтересів російського агресора, записуванням опозиціонерів у «п'яту колону» на службі Росії (сайт «Миротворець»).

Опозиційна політична діяльність ускладняється ще тим, що заяви та виступи українських опозиційних політиків активно використовуються російськими медіа в своїх пропагандистських цілях. За спостереженням Т.Матичак, найчастіше російські медіа цитують таких українських політиків як Ю.Бойко, Ю.Тимошенко, В.Рабинович, О.Ляшко, М.Саакашвілі, О.Тягнибок[2]. Разом з тим, ці політики також висвітлюються в негативному світлі та у зневажливій манері.

Найбільш ефективними стратегіями пропаганди з боку опозиції тут є: 1) подійна та тематична критика чинної влади з конструктивними пропозиціями зміни виявлених негативів та прорахунків (наприклад, пропозиція зміни тарифної політики); 2) одночасне з критикою влади її звинувачення у змові з російським агресором (наприклад, наявність фабрики «Рошен» у Липецьку як свідчення такої змови); 3) використання критичних матеріалів західних медіа щодо корупції української влади для розповсюдження на теренах України.

Слід зазначити, що всі суб'єкти політичної пропаганди активно використовують сучасні інформаційні та комунікаційні технології, зокрема можливості відповідних соціальних груп в мережі Internet. З боку влади була застосована навіть безпосередньо цензура, що є одним із засобів боротьби проти пропаганди. Так, у травні 2017 р. були заблоковані такі російські соціальні мережі як Однокласники, VKontakte, Yandex, Mail.ru. Таке блокування здебільшого було виправданим, оскільки соцмережи є одним із ефективних засобів здійснення пропаганди. Проте такі інтернет-майданчики, як Facebook та YouTube, залишаються також дієвими інструментами російської пропаганди. Соцмережами пропаганда поширюється за допомогою тематичних груп і акаунтів політиків та блогерів. Важливу роль у пропагандистській діяльності в соціальних мережах відіграють «фабрики тролів» – групи активних користувачів соцмереж, що пишуть повідомлення та

[1] Babak, A. (2017). Made in Russia: Narratives and Methods of Russian Propaganda's War on Ukraine. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 15.

[2] Matychak, T. (2017). Octopus Tentacles: The Structure of the Kremlin's Propaganda Influence on the Ukrainian Information Space. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 34.

коментарі в інтересах певного політичного суб'єкта та отримують за це грошову винагороду. При цьому необхідно відзначити значний інтерес з боку громадян до акаунтів політичних діячів, як тих, хто представляє владу, так і представників опозиції в соціальних мережах, такий діалог дозволяє досягти ефект «прямого контакту» між політиком та конкретним громадянином.

Важливим інструментом пропаганди є масова культура. Насамперед, це пісні, серіали, розважальні шоу на телебаченні, фільми та книжки. Український правлячий режим намагається боротися проти цих каналів розповсюдження російської пропаганди шляхом цензури, а саме: заборони на в'їзд російським естрадним виконавцям, через заборону до ввозу російських книжок, розширення квоти україномовного продукту на радіо та телебаченні до 35 % та 60 % відповідно.

Попри зусилля правлячого режиму щодо ефективного здійснення пропаганди, цьому заважає низка об'єктивних причин. Це неспроможність подолати корупцію, нездатність завершити війну, низький рівень життя більшості населення, зростання цін на продукти й товари першої необхідності, подорожчання проїзду та підвищення вартості комунальних послуг, стагнація реформ. Як зазначає Т.Матичак, «ця ситуація розчаровує багатьох українців і грає на руку антиукраїнській пропаганді[1]».

Висновки і перспективи подальших досліджень. Пропагандистські процеси в Україні багато в чому **о**бумовлені агресією Кремля. Проте активними суб'єктами пропаганди в Україні крім Росії виступає українська правляча верхівка, що з успіхом використовує російську агресію в своїй пропагандистській діяльності, спрямованої на захист владних позицій та матеріально-економічних інтересів, а також політична опозиція, що використовує провали реформ в посиленні своїх позицій та розширенні перспектив на здобуття влади в майбутньому.

Російська агресія в Україні в силу особливостей її проведення фактично відкрила нову сторінку в історії здійснення пропаганди. Основною відмінністю нової пропаганди від традиційної стала побудова альтернативної уявної реальності, конструювання якої базується на постмодерністському інструментарії, насамперед, на принципах множинності істини, непізнаваності справжньої реальності, невідповідності репрезентації та реальності («карти та території»), переваги у наслідках на поведінку людини символічного, інформаційного, уявного перед реальним. Альтернативна, квазіреальність, яка формується постмодерністською пропагандою в головах у реципієнтів, центрується альтернативною версією політичних подій, що отримала назву «постправди», яка підкріплюється фейками (фальшивими новинами, повідомленнями, підробленими образами, світлинами, відеосюжетами). «Правдоподібність» або право на існування альтернативної реальності дає прагматична віра реципієнтів постмодерністської пропаганди, що правильність, «справжність» такої реальності відповідає їх інтересам. «Хитрість» постмодерністської пропаганди полягає в тому, що вона в дусі толерантності та мультикультуралізму передбачає рівну цінність існування, наприклад, «реальності тролів», «реальності людожерів», а також не виключає можливості «особливого історичного шляху» або «суверенної демократії». Альтернативна, квазіреальність побудована на альтернативних фактах, які не є брехнею, а мають власну достовірність, оскільки в них хтось вірить. Логіка існування альтернативної реальності в тому, щоб переконати когось в її існуванні. Створюючи альтернативну реальність, правду не ховають, а топлять у брехні. У безмежному інформаційному болоті важко відрізнити підступну вигадку від наївної дурниці.

Перспективи подальших досліджень передбачають більш детальне висвітлення особливостей здійснення пропаганди в Україні в контексті концепції постправди.

References:

1. Burakovskyi P. Rosiiska propahanda pro podii v Ukraini: tendentsii 2014–2016 rokiv [Russian propaganda about events in Ukraine: trends 2014-2016]. *MediaSapiens.* <http://www.osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/rosiyska_propaganda_pro_podii_v_ukraini_tendentsii_20142016_rokiv/> (January 10, 2018) [in Ukrainian].
2. Vysotskyi O.Yu. (2017) Optymizm yak stratehiia politychnoi propahandy [Optimism as a strategy of political propaganda]. *Osvitni stratehii rozvytku dukhovnoi ta svitohliadnoi kultury osobystosti hromadianskoho suspilstva* [Educational strategies for the development of spiritual and philosophical culture of civil society]. *Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii* [Materials of the Ukrainian scientific conference]. April 20-21, 2017, Dnipro. Part I. / Nauk. red. O.Ye.Vysotska. Dnipro: SPD 'Okhotnik', 158-161 [in Ukrainian].

[1] Matychak, T. (2017). Octopus Tentacles: The Structure of the Kremlin's Propaganda Influence on the Ukrainian Information Space. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 38.

3. Dutsyk D. Yak polityka formatuie novyny: tendentsii 2014-2017 rr. [How politics formats news: trends 2014-2017]. *MediaSapiens*. <http://www.osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/yak_politika_formatue_novini_tendentsii_20142017_rr/> (January 10, 2018) [in Ukrainian].
4. Isakova T. (2016) Informatsiinyi suprovid aneksii Krymu [Information support of the annexation of Crimea]. *Informatsiini vyklyky hibrydnoi viiny: kontent, kanaly, mekhanizmy protydii: analit. dop*. [Information challenges of hybrid war: content, channels, mechanisms of resistance: analytical report]. Kyiv: NISD, 5-22 [in Ukrainian]..
5. Piontkovskii A. (2016) Chetvertaia mirovaia ‘‘gibridnaia’’ voina (2014-2016 gg.). Vzlet i padenie ‘russkogo mira’ [The fourth world "hybrid" war (2014-2016). Rise and fall of the ‘Russian world’]. *Hibrydna viina Rosii – vyklyk i zahroza dlia Yevropy* [The ‘hybrid’ Russia’s war – a challenge and a threat for Europe]. Kyiv: Tsentr Razumkova, 49-52 [in Russian].
6. Pocheptcov G. Osobennosti propagandistskikh mekhanizmov s dvukh storon rossiisko-ukrainskogo konflikta [Features of propaganda mechanisms on both sides of the Russian-Ukrainian conflict]. *MediaSapiens*. <http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/osobennosti_propagandistskikh_mekhanizmov_s_dvukh_storon_rossiyskoukrainskogo_konflikta/> (January 10, 2018) [in Russian].
7. Putin protiv Ukrainy. Kak ustroena propaganda Kremlia [Putin against Ukraine. How the Kremlin propaganda works]. *TCH*. <http://tsn.ua/special-projects/liar/> (January 10, 2018) [in Russian].
8. Babak, A. (2017) Made in Russia: Narratives and Methods of Russian Propaganda’s War on Ukraine. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 12-27 [in English].
9. Fedchenko, Y. (2016) Kremlin Propaganda: Soviet Active Measures by Other Means. *Sojateadlane. Estonian Journal of Military Studies*, 2, 141-170 [in English].
10. Matychak, T. (2017) David against Goliath: How Ukraine resists the Kremlin’s Information Attacks. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 48-59 [in English]..
11. Matychak, T. (2017) Octopus Tentacles: The Structure of the Kremlin’s Propaganda Influence on the Ukrainian Information Space. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 28-47 [in English].
12. Minich, R., Rybak, V. (2017) Mapping the Territory: What Other Researchers of Russian Propaganda Say. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 88-101 [in English].
13. Moroz, V. (2017) Networks of Illusion: how Russia acts through the Internet and social networks, and how to fight this. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 60-69 [in English].
14. Puhach, M. (2017) Architecture of Lies: How the Kremlin’s Propagandist Mechanism Works. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 70-87 [in English].
15. Yermolenko, V. (2017) More than Fake News: Lessons Learnt by Ukraine. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 102-117 [in English].
16. Yermolenko, V. (2017) What is the best way to fight propaganda? Recommendations based on Ukrainian Experience, General Recommendations. *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC, 118-127 [in English].

Ірина Сидоренко
Національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

СТРАТЕГІЧНІ КОМУНІКАЦІЇ УКРАЇНИ

Iryna Sydorenko
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

STRATEGIC COMMUNICATIONS OF UKRAINE

The article analyzes the ways of realization and stages of development of strategic communications of Ukraine with the aim of coordinating actions and formation of public confidence in the government and decisions in the sphere of the foreign policy of the state. Building an effective system of state communications is an integral part of implementation the strategy of the national communicative policy of Ukraine. This strategy involves the coordination of information flows and activities carried out at strategic, operational and tactical levels, and allows to identify the needs of the target audience as well as effective channels of influence. In such circumstances, the function of government communications should be the interaction with the public, implemented through changes in government services in communication sphere, the development of new structures and updating the material and technical base.
Keywords: strategic communications, public diplomacy, NATO, national interests, Ukraine.

Постановка проблеми. В умовах ведення гібридної війни, перед Україною постала низка важливих комунікаційних задач, які направлені на те, щоб захистити національні інтереси держави та покращити її імідж на міжнародній арені. Побудова ефективної системи урядових комунікацій дозволить розробити стратегію для протидії інформаційній агресії та дезінформаційним кампаніям Російської Федерації. Врахування досвіду міжнародних акторів у сфері стратегічних комунікацій дозволить прискорити процес реформування галузі державних комунікацій і розширити інформаційну присутність України за кордоном.

Аналіз досліджень та публікацій. Дослідженню механізмів використання інформаційно-комунікаційних технологій присвячено наукові роботи Г. Почепцова, А. Баровської, М. Ожевана, Є. Тихомирової, Г. Корсакова, А. Манойло, Д. Дубова, А. Фролова, А. Петренко, О. Розумної, Н. Цветкової, Т. Черненко, К. Йорка, Г. Брюса, Г. Дімітріу, К. Халлахан, Д. Мерфи, Б. Гамільтона, Дж. Фарвелла, Д. Вентра, К. Ламб, К. Пола, С. Джонсона, Т. Блеклі, С. Катліпа, Д. Хольцхаузен, А. Сентера, М. Лінча, К. Ферн-Бенкса, Д. Псакі, Дж. Магоні, Б. Ролера, Т. Кумбса та інших.

Мета статті – дослідити шляхи реалізації концепції стратегічних комунікацій України. Завдання статті: визначити функціональні характеристики моделі стратегічних комунікацій України з метою здійснення ефективної міжнародної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Розвиток системи стратегічних комунікацій спрямований на забезпечення національних інтересів України, які є важливою складовою національної безпеки держави. Зауважимо, що стратегічні комунікації України перебувають на стадії становлення через активне залучення зарубіжного досвіду щодо практики здійснення ефективних державних комунікацій. Згідно з аналітичним дослідженням 2015 року, підготовленого за підтримки Центру інформації та документації НАТО в Україні, було визначено сфери державних комунікацій, які потребують подальшого розвитку, зокрема, розробка національної стратегії в даній сфері, налагодження комунікації між державними установами, залучення та підготовка кваліфікованих кадрів в сфері стратегічних комунікацій[1].

У цьому контексті додамо, що у Воєнній доктрині України стратегічні комунікації визначаються як скоординоване використання повного спектру комунікативних можливостей держави, що включає залучення інструментів публічної дипломатії, цивільних і військових зв'язків

[1] Фролова, А.Є. (2017). Побудова системи державних стратегічних комунікацій України. *Офіційний сайт Міністерства інформаційної політики України*. <http://mip.gov.ua/documents/99.html> (2018, лютий, 12).

із громадськістю, а також проведення інформаційних та психологічних операцій з метою реалізації національних інтересів[1].

Початковим етапом у розбудові системи стратегічних комунікацій України стало підписання у 2015 році Дорожньої карти Партнерства між Радою національної безпеки і оборони України та Міжнародним секретаріатом НАТО. У документі зазначається, що головною метою взаємодіє має стати надання консультативної та практичної допомоги органам державної влади України у сфері стратегічних комунікацій на стратегічному, оперативному та тактичному рівнях. Розробники зауважують, що налагоджена система стратегічних комунікацій має стати складовою національної стратегії України, що дозволить оперативно реагувати на актуальні виклики у сфері інформаційної безпеки та розробити дієву стратегію боротьби із російської пропагандою за допомогою співпраці з міжнародними експертами щодо розробки ефективної комунікативної політики, а також взаємодії з неурядовими акторами. Крім цього, передбачено створення відкритої бази даних, що буде містити навчальні матеріали для проведення спеціальних курсів у сфері стратегічних комунікацій для урядовців[2]. При цьому розробка нормативної та законодавчої бази України у сфері стратегічних комунікацій дозволить також сформувати цілісну систему ефективних державних комунікацій.

Поглиблення безпекової складової стратегічних комунікацій відбулось після ухвалення Стратегічного оборонного бюлетеня (2016 р.), у якому визначено головні напрями оборонної політики, серед яких створення системи управління силами оборони на основі сучасного розподілу повноважень, обов'язків і відповідальності, розробка ефективної системи планування і управління оборонними ресурсами, формування інституціональних умов для підтримки оборони держави, миру та міжнародної безпеки в цілому, створення єдиної ефективної системи логістики сил оборони України, а також підготовка професійних кадрів у сфері комунікацій[3].

З огляду на, що одним із завдань Міністерства оборони України стала розробка механізму інтеграції стратегічних комунікацій на всіх рівнях та розподілу управлінських обов'язків щодо контролю над виконанням поставлених цілей. Серед інших завдань оборонної реформи України можна виокремити активну імплементацію стандартів НАТО та відповідної організаційної структури, що передбачає подальше технічне оснащення державних підрозділів з метою удосконалення політики стратегічних комунікацій, а також удосконалення нормативно-правової бази для ефективного функціонування комунікаційних підрозділів Міністерства оборони України. При цьому у рамках розбудови державної системи комунікацій важливою складовою стало проведення постійного моніторингу інформаційних потоків і вивчення громадської думки для розробки відповідних аналітичних звітів і прогнозів[4]. Відзначимо, що затверджені нормативні документи направлені на залучення досвіду НАТО у сфері проведення інформаційних і психологічних операцій з метою подолання політичних та інформаційних деструктивів.

Щодо покращення рівня взаємодії керівництва держави з громадськістю та побудови злагодженої системи комунікацій за участю медіа йдеться в затвердженій Концепції стратегічних комунікацій Міністерства оборони та Збройних Сил України (2017 р.), що сприятиме просуванню позитивного іміджу країни на міжнародній арені. Так як відсутність ефективної системи взаємодії влади з громадськістю та медіа становить загрозу національними інтересам держави, а тому комунікативний аспект державної політики набуває особливо важливого значення в контексті протидії агресії Російської Федерації. У документі наголошується на тому, що стратегічні комунікації виступають дієвим інструментом боротьби з актуальними інформаційними загрозами, що дозволяє оперативно реагувати на дезінформаційні кампанії агресора. Одним з головних завдань

[1] *Указ про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»* (Президент України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015/page> (2018, лютий, 12).

[2] Дорожня карта Партнерства у сфері стратегічних комунікацій між Радою національної безпеки і оборони України та Міжнародним секретаріатом НАТО 2015. *Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України*. <http://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/nato/files/Roadmap_Ukr.pdf > (2018, лютий, 12).

[3] *Додаток 1 до Стратегічного оборонного бюлетеня України 2016* (Указ Президента України). *Офіційний сайт Президента України*. <http://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/29/41/ d538f70a099702dc68bababd91e29169_1465215331.pdf> (2018, лютий, 12).

[4] Додаток 1 до Стратегічного оборонного бюлетеня України 2016 (Указ Президента України). *Офіційний сайт Президента України*. <http://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/29/41/ d538f70a099702dc68bababd91e29169_1465215331.pdf> (2018, лютий, 12).

реалізації стратегічних комунікацій у військовій сфері стає підвищення обізнаності та розуміння політики Міністерства оборони України серед зовнішньої та внутрішньої аудиторії, а також розробка ключових повідомлень для цільових аудиторій. З огляду на, що системність, демократичність, законність, відкритість, єдність ідей та підходів стали основними принципами діяльності Міністерства оборони України у сфері стратегічних комунікацій. З метою ефективного розвитку міжвідомчих комунікацій було створено Координаційну групу зі стратегічних комунікацій, діяльність якої контролює Міністр оборони України. Ключовими завданнями групи стали реалізація відповідних стратегічних документів, аналіз комунікативних проблем, розробка рекомендацій та внесення пропозицій щодо щорічного Плану комунікацій. У цілому головними напрямами реалізації Концепції стратегічних комунікацій, на думку розробників, стане проведення інформаційних кампаній та заходів з метою залучення лідерів думок та цивільно-військового співробітництва; налагодження взаємодії між окремими відомствами, які беруть участь у процесі комунікації для покращення внутрішньої комунікації особового складу; розвиток двостороннього співробітництва з державами-членами НАТО. У документі представлено також визначення низки термінів, які є складовими елементами стратегічних комунікацій, зокрема, поняття «інформаційного простору», «зв'язків з громадськістю», «інформаційних і психологічних операцій», «публічної дипломатії», «стратегічного наративу» та «кризових комунікацій»[1].

Модель реалізації стратегічних комунікацій в Україні розроблено на рівні Міністерства інформаційної політики, зокрема розробники виокремили стратегічний, оперативний та тактичний рівні: стратегічний рівень передбачає налагодження співпраці між відомствами та проведення кризових комунікацій; оперативний рівень включає цивільні ті військові зв'язки з громадськістю, проведення інформаційних і психологічних операцій та публічну дипломатію[2]. Воєнна доктрина України акцентує увагу на важливості проведення інформаційно-психологічних операцій, які передбачають узгодженість за часом, місцем і метою, і здійснюють психологічний вплив на мотивацію, емоційний стан, процес прийняття рішень супротивника з метою досягнення воєнних і політичних цілей держави. Дані операції належать до сфери діяльності Сил спеціальних операцій Збройних Сил України, які в свою чергу відповідають стандартам НАТО, та розподіляються по відповідним відомствам, які займаються інформаційно-аналітичним забезпеченням, технічною підтримкою, безпосереднім проведенням інформаційних і психологічних операцій. Проведення інформаційних заходів відбувається за рахунок активної кооперації з НАТО, насамперед, це стосується проведення навчання інструкторів для Центру спеціальних операцій із залученням відповідних інструкторів для підготовки спеціальних груп[3].

Стратегічні комунікації активно використовують сферу сучасних технологій та мережу Інтернет з метою отримання та передачі інформації, координації інформаційних потоків, а також для аналізу інформаційного простору для виявлення та оцінки потенційних загроз, так як кіберпростір може використовуватися для виведення з ладу систем комунікації супротивника. Проте конфлікт в Україні продемонстрував, що кіберпростір також може використовуватись для проведення інформаційних операцій, де основними цілями є не машини чи мережі, а індивідууми. Інтернет та соціальні медіа через їх здатність швидко поширювати інформацію з невеликими витратами все частіше використовуються для проведення пропаганди, інформаційної війни та психологічних операцій, що може суттєво змінити як сприйняття, так і поведінку цільової аудиторії. Психологічні операції передбачають військову діяльність, що спрямована на трансформацію сприйняття, ставлення та поведінки цільових груп. Додамо, що на сприйняття, впливають також емоційні заклики або раціональні аргументи, що відповідають наративу ключових повідомлень. Відзначимо, що сучасні технології дозволяють використовувати цифровий матеріал для створення фальшивого або неоднозначного контексту, який може бути використаний для обману та

[1] *Затвердження Концепції стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України 2017* (Міністерство оборони України). *Офіційний сайт Міністерства оборони України*. <http://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/612_nm_2017.pdf> (2018, лютий, 12).

[2] Фролова, А.Є. (2017). Побудова системи державних стратегічних комунікацій України. *Офіційний сайт Міністерства інформаційної політики України*. <http://mip.gov.ua/documents/99.html> (2018, лютий, 12).

[3] Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». *Національний інститут стратегічних досліджень*. <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/poslanya_new-cc2e3.pdf> (2018, лютий, 12).

маніпулювання. Крім цього, соціальні медіа дозволяють державним і недержавним акторам використовувати фальшиві аккаунти для максимального поширення неправдивої інформації, підтвердженням чого стало цілеспрямоване використання соціальних медіа в українсько-російському протистоянні. Зарубіжні експерти зауважують, що інформаційні операції викликали побоювання, невпевненість та сумніви щодо економічної, культурної та національної безпеки України, особливо в східних регіонах, де існують міцні історичні зв'язки з Російською Федерацією, а виявлення неправдивих фактів стало ефективним інструментом пом'якшення наслідків дезінформації. У той же час важливо не вступати в контрпропаганду, оскільки це підживлює інформаційну війну і створює суспільну недовіру, а не зменшує силу дезінформації[1].

Додамо, що використання інструментарію публічної дипломатії відображає зовнішньополітичний аспект стратегічних комунікацій, оскільки публічна дипломатія направлена на поширення політичних, економічних та культурних цінностей країни та національної ідеї на міжнародному рівні. У 2015 році у Міністерстві закордонних справ України було створене Управління публічної дипломатії, головні напрямами роботи якого стали координація роботи в культурній, іміджевій та інформаційній сфері, зокрема, проведення інформаційних кампаній, круглих столів, конференцій, культурних і мистецьких проектів за кордоном, активна співпраці із медіа та недержавними організаціями. Важливим завданням залишається формування довіри міжнародної спільноти до України, взаємодія із громадянським суспільством, трансляція правдивої інформації щодо російської агресії на Сході України[2]. При цьому основними складовими публічної дипломатії вважаються проведення різноманітних освітніх програм обміну, розповсюдження знань про культуру, національні традиції, мову, створення і трансляцію телевізійних, радіо програм для зовнішньої аудиторії[3].

Нині на рівні української держави культурна дипломатія як складова публічної дипломатії стала важливим інструментом соціокультурної взаємодії держав на міжнародній арені, що дозволяє взаємодіяти державних та громадським акторам через поєднання програм культурного обміну, мистецьких міжнародних проектів та проведення спортивних змагань. З огляду на, що ключовими принципами культурної дипломатії є повага та визнання культурного різноманіття та культурної спадщини, а також глобальний міжкультурний діалог[4].

Зауважимо, що на практичному рівні реалізація названих принципів упродовж 2017 р. відбулась через участь та проведення таких мистецьких проектів, як проведення в Києві Міжнародного фестивалю мистецтв Anne de Kiev Fest; організація циклу лекцій, присвячених творчості Казимира Малевича, разом з Вищою національною школою мистецтв Парижа; проведення виставки робіт українських художників та дискусій з українськими і французькими митцями; участь в Міжнародному Каннському кінофестивалі тощо[5].

У лютому 2017 року П. Клімкін, міністр закордонних справ України, представив проект Українського інституту – державної установи, діяльність якої направлена на популяризацію України на міжнародній арені, розвиток співробітництва у сфері культури, освіти і науки, з урахуванням досвіду діяльності Британської Ради, Гете Інституту, Інститут Адама Міцкевича, Альянс Франсез, Чеського центру, Інституту Сервантеса, Американського дому. Планується, що Український інститут стане ефективним інструментом формування позитивного іміджу та покращення культурного співробітництва між країнами. Додамо, що відповідно до положення про діяльність такої установи членами наглядової ради стануть культурні діячі, представники від Міністерства

[1] Lange-Ionatamishvili, E., Svetoka, S. (2015). Strategic Communications and Social Media in the Russia Ukraine Conflict. *NATO Strategic Communications Centre of Excellence*. <https://www.stratcomcoe.org/strategic-communications-and-social-media-russia-ukraine-conflict> (2018, лютий, 12).

[2] Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». *Національний інститут стратегічних досліджень*. <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/poslanya_new-cc2e3.pdf> (2018, лютий, 12).

[3] Defining Public Diplomacy. *USC Center on Public Diplomacy*. <http://uscpublicdiplomacy.org/page/what-pd> (2018, лютий, 12).

[4] What is Cultural Diplomacy? What is Soft Power?. *Institute for Cultural Diplomacy*. <http://www.culturaldiplomacy.org/index.php?en_culturaldiplomacy> (2018, лютий, 12).

[5] Гладка, К. (2017). ПІДСУМКИ 2017: що розповіла світові українська культура?. *PROstir*. <http://prostir.pl/> (2018, лютий, 12).

культури України та Міністерства закордонних справ[1]. У ФРН, Франції та Польщі будуть відкриті пілотні відділення Українського інституту, а короткій перспективі відбудеться запуск проекту в Італії, Австрії, КНР, Чехії та Бразилії. Штаб-квартиру установи відкрито у Києві. Крім цього, важливою є співпраця з вже наявними українськими інститутами у Великій Британії, США та Швеції, діяльність яких підтримуються представники української діаспори разом з Українським католицьким університетом, що сприяє налагодженню культурного діалогу з міжнародним співтовариством[2].

Головні напрями діяльності включають елементи публічної дипломатії, а саме соціальні, політичні проекти, туризм, мову; співпрацю в сфері культури (театр, кіноіндустрія, література, мистецькі виставки) та залучення інвестицій в науково-освітню сферу. Ключовим принципом діяльності Українського інституту стане відкритість та інклюзивність, що передбачає залучення не лише державного, а й приватного сектору експертів в галузі культури, представників громадянського суспільства. Включення України в міжнародний культурний простір відбувається шляхом реалізації проектів в сфері мистецького обміну, що передбачає проведення форумів, тематичних експозицій, музичних концертів, театральних вистав за участю українських режисерів і акторів. Важливою складовою стане взаємодія із закордонними дипломатичними представництвами та отримання фінансової підтримки для реалізації майбутніх проектів[3].

Тактичний рівень впровадження стратегічних комунікацій включає професійний розвиток, проведення навчання в сфері стратегічних комунікацій, технічне та інформаційне забезпечення. Передбачається створення навчальних центрів, включення комунікаційних дисциплін, розвиток системи тренінгів і підготовку викладачів для забезпечення відповідного рівня українських фахівців. Важливим кроком є запуск роботи Центру стратегічних комунікацій в Університеті оборони ім. Івана Черняховського та створення курсів із стратегічних комунікацій Академії СБУ[4].

У вересні 2016 року в рамках співпраці з НАТО в сфері стратегічних комунікацій, українська військова делегація відвідала Естонію для ознайомлення з системою державних комунікацій країни. Відзначимо, що безпековий аспект стратегічних комунікацій становить інтерес як для Генерального штабу, де було сформовано Раду стратегічних комунікацій, так і для Міністерства оборони України. В рамках офіційного візиту української делегації було проведено низку зустрічей, зокрема з керівними складом Стратегічних комунікацій Естонії. Ретельно спланована система інформаційного супроводу рішень, які приймаються на державному рівні, ґрунтується на безпосередньому спілкуванні відповідальних осіб з державним керівниками, а тому ефективна система стратегічних комунікацій передбачає залучення технічних, людських та фінансових ресурсів, а також спілкування державних керівників із медіа, які формують імідж департаменту чи підрозділу[5].

У грудні 2017 року у Національному університеті оборони ім. Івана Черняховського вже було проведено перший навчальний курс зі стратегічних комунікацій, який направлений на вивчення специфіки впровадження стратегічних комунікацій на рівні Міністерства оборони та Збройних Сил України, що містив як теоретичний, так і практичний аспекти. Було запрошено міжнародних експертів в сфері стратегічних комунікацій, серед яких представник програми НАТО

[1] Український інститут: м'яка сила для просування сучасної України у світі (2017). *Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України.* <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/54574-ukrajinsykij-institut-mjaka-sila-dlya-prosuvannya-suchasnoji-ukrajini-u-sviti> (2018, лютий, 12).

[2] Shum, I. (2017). PUBLIC DIPLOMACY: Kyiv prepares to launch Ukrainian Institute in bid to boost country's weak international profile. *Business Ukraine magazine*. <http://bunews.com.ua/society/item/public-diplomacy-kyiv-prepares-to-launch-ukrainian-institute-in-bid-to-boost-countrys-weak-international-profile> (2018, лютий, 12).

[3] Український інститут: м'яка сила для просування сучасної України у світі (2017). *Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України.* <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/54574-ukrajinsykij-institut-mjaka-sila-dlya-prosuvannya-suchasnoji-ukrajini-u-sviti> (2018, лютий, 12).

[4] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року "Про нову редакцію Воєнної доктрини України" (Указ Президента України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015/page> (2018, лютий, 12).

[5] Дмитрук, М. (2016). Український Стратком, ймовірно, розмовлятиме з естонським акцентом. *Укрінформ.* <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2083116-bogdan-senik-kerivnik-upravlinna-zvazkiv-z-gromadskistu-zsu-pidpolkovnik.html> (2018, лютий, 12).

«Удосконалення військової освіти» К. Хатткер, представник Європейського центру імені Джорджа К. Маршалла С. Гарайс, представники від Центру інформації та документації НАТО в Україні. З окремими доповідями виступили представники Міністерства інформаційної політики України, Міністерства оборони України Національного інституту стратегічних досліджень та Інституту міжнародних відносин[1].

Під час проведення факультативного курсу було висвітлено ключові погляди військового керівництва на актуальність стратегічних комунікацій в контексті національної безпеки та сучасних інформаційних викликів і загроз. Важливим завданням залишається побудова позитивного іміджу та сприйняття міжнародною спільнотою України як демократичної, європейської держави, що засуджує агресивну інформаційну політику Російської Федерації. Стратегічні комунікації потребують комплексного підходу та чіткого визначення цільових аудиторій, зокрема, налагодження комунікації не тільки із зовнішньою аудиторією, а й з українським населенням та особовим складом Збройних Сил України. В умовах ведення гібридної війни інформаційна присутність та скоординованість дій є невід'ємною складовою. Враховуючи досвід НАТО, стратегічні комунікації повинні реалізовуватися на всіх рівнях. В рамках проведеного курсу, військові, які перебувають на навчанні, отримали системні знання в сфері стратегічних комунікацій з метою їх реалізації на практиці[2].

Висновок. Система стратегічних комунікацій України перебуває на етапі становлення та потребує системного підходу. Уряд України активно співпрацює з країнами-партнерами та міжнародними організаціями, зокрема з НАТО, про що свідчить підписання Дорожньої карти Партнерства з метою вдосконалення та використання зарубіжного досвіду в сфері стратегічних комунікацій. Налагодження чіткої міжвідомчої комунікації, розробка національної інформаційної стратегії та вдосконалення нормативно-правової бази – невід'ємні елементи ефективних державних комунікацій, які дозволять протидіяти інформаційним викликам і загрозам. Уряд України приділяє належну увагу технічному оснащенню і професійній підготовці фахівців у сфері стратегічних комунікацій, що дозволить координувати роботу як на стратегічному, так і тактичному рівнях.

References:

1. Frolova, A.Ye. (2017). Pobudova systemy derzhavnyx strategichnyx komunikacij Ukrayiny [Construction of the system of state strategic communications of Ukraine]. *Oficijnyj sajt Ministerstva informacijnoyi polityky Ukrayiny* [The official website of the Ministry of Information Policy of Ukraine]. <http://mip.gov.ua/documents/99.html> (2018, lyutyj, 12) [in Ukrainian].
2. *Ukaz pro rishennya Rady nacionalnoyi bezpeky i oborony Ukrayiny vid 2 veresnya 2015 roku "Pro novu redakciyu Voyennoyi doktryny Ukrayiny"* (The President of Ukraine) [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated September 2, 2015 "On the new edition of the Military Doctrine of Ukraine: Decree of the President of Ukraine"]. *Oficijnyj sajt Verhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555/2015/page> (2018, lyutyj, 12) [in Ukrainian].
3. Dorozhnya karta Partnerstva u sferi strategichnyx komunikacij mizh Radoyu nacional'noyi bezpeky i oborony Ukrayiny ta Mizhnarodnym sekretariatom NATO 2015 [Strategic Communications Partnership Road Map between the National Security and Defense Council of Ukraine and the NATO International Staff]. *Oficijnyj sajt Ministerstva zakordonnyh sprav Ukrayiny* [The official website of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine]. <http://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/nato/files/Roadmap_Ukr.pdf> (2018, lyutyj, 12) [in Ukrainian].
4. *Dodatok 1 do Strategichnogo oboronnogo byuletenya Ukrayiny 2016* (The President of Ukraine). [Annex 1 to the Strategic Defense Bulletin of Ukraine, approved by the Decree of the President of Ukraine]. *Oficijnyj sajt Prezydenta Ukrayiny* [The official website of the President of Ukraine]. <http://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/00/29/41/d538f70a099702dc68bababd91e29169_1465215331.pdf> (2018, lyutyj, 12) [in Ukrainian].
5. *Zatverdzhennya Koncepciyi strategichnyx komunikacij Ministerstva oborony Ukrayiny ta Zbrojnyx Syl Ukrayiny 2017* (The Ministry of Defense of Ukraine). [Approval of the Strategic Communications Concept of the Ministry

[1] У Національному університеті оборони України вперше проводиться факультативний курс зі стратегічних комунікацій (2017). *Офіційний сайт Міністерства оборони України*. <http://www.mil.gov.ua/news/2017/12/20/u-naczionalnomu-universiteti-oboroni-ukraini-vpershe-provoditsya-fakultativnij-kurs-zi-strategichnih-komunikaczij/> (2018, лютий, 12).

[2] У Національному університеті оборони України завершився перший курс «Стратегічні комунікації» (2017). *Офіційний сайт Міністерства оборони України*. <http://www.mil.gov.ua/news/2017/12/22/u-naczionalnomu-universiteti-oboroni-ukraini-zavershivsya-pershij-kurs-strategichni-komunikaczii/> (2018, лютий, 12).

of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine from November 22, 2017]. *Oficijnyj sajt Ministerstva oborony Ukrayiny* [The official site of the Ministry of Defense of Ukraine]. <http://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/612_nm_2017.pdf> (2018, lyutyj, 12) [in Ukrainian].

6. Analitychna dopovid do Shhorichnogo Poslannya Prezydenta Ukrayiny do Verxovnoyi Rady Ukrayiny "Pro vnutrishnye ta zovnishnye stanovyshhe Ukrayiny v 2016 roci". [Analytical report to the Annual message of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Internal and External Situation of Ukraine in 2016"]. *Nacionalnyj instytut strategichnyx doslidzhen.* [The National Institute for Strategic Studies]. <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/poslanya_new-cc2e3.pdf> (2018, lyutyj, 12) [in Ukrainian].
7. Lange-Ionatamishvili, E., Svetoka, S. (2015). Strategic Communications and Social Media in the Russia Ukraine Conflict. *NATO Strategic Communications Centre of Excellence.* <https://www.stratcomcoe.org/strategic-communications-and-social-media-russia-ukraine-conflict> (2018, lyutyj, 12) [in English].
8. Defining Public Diplomacy. *USC Center on Public Diplomacy.* <http://uscpublicdiplomacy.org/page/what-pd> (2018, lyutyj, 12) [in English].
9. What is Cultural Diplomacy? What is Soft Power?. *Institute for Cultural Diplomacy.* <http://www.culturaldiplomacy.org/index.php?en_culturaldiplomacy> (2018, lyutyj, 12) [in English].
10. Gladka, K. (2017). PIDSUMKY2017: shho rozpovila svitovi ukrayinska kultura?. [SUMMARY2017: What does Ukrainian culture tell the world?]. *PROstir.* <http://prostir.pl/> (2018, lyutyj, 12) [in Ukrainian].
11. Ukrayinskyj instytut: myaka syla dlya prosuvannya suchasnoyi Ukrayiny u sviti (2017) [Ukrainian institute: soft power for the advancement of modern Ukraine in the world]. *Oficijnyj sajt Ministerstva zakordonnyx sprav Ukrayiny* [The official website of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine]. <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/54574-ukrajinsykij-institut-mjaka-sila-dlya-prosuvannya-suchasnoji-ukrajini-u-sviti> (2018, lyutyj, 12) [in Ukrainian].
12. Shum, I. (2017). PUBLIC DIPLOMACY: Kyiv prepares to launch Ukrainian Institute in bid to boost country's weak international profile. *Business Ukraine magazine.* <http://bunews.com.ua/society/item/public-diplomacy-kyiv-prepares-to-launch-ukrainian-institute-in-bid-to-boost-countrys-weak-international-profile> (2018, lyutyj, 12) [in English].
13. Dmytruk, M. (2016). Ukrayinskyj Stratkom, jmovirno, rozmovlyatyme z estonskym akcentom [The Ukrainian Stratcom is likely to speak with an Estonian accent]. *Ukrinform.* <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2083116-bogdan-senik-kerivnik-upravlinna-zvazkiv-z-gromadskistu-zsu-pidpolkovnik.html> (2018, lyutyj, 12) [in Ukrainian].
14. U Nacionalnomu universyteti oborony Ukrayiny vpershe provodytsya fakultatyvnyj kurs zi strategichnyh komunikacij (2017). [The National Defense University of Ukraine conducts an optional course on strategic communications for the first time]. *Oficijnyj sajt Ministerstva oborony Ukrayiny.* [The official website of the Ministry of Defense of Ukraine]. <http://www.mil.gov.ua/news/2017/12/20/u-naczionalnomu-universiteti-oboroni-ukraini-vpershe-provoditsya-fakultativnij-kurs-zi-strategichnih-komunikaczij/> (2018, lyutyj, 12) [in Ukrainian].

Ольга Козаченко, к. соц. н.
Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ІМІДЖУ УНІВЕРСИТЕТУ В СОЦІАЛЬНІЙ МЕРЕЖІ FACEBOOK (НА ПРИКЛАДІ ЯГЕЛЛОНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ТА ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА)

Olha Kozachenko, PhD in Sociology
Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

THE PECULIARITIES OF THE UNIVERSITY'S IMAGE IN THE FACEBOOK SOCIAL NETWORK (JAGIELLONIAN UNIVERSITY AND IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV AS CASE-STUDY)

In modern society, the image that the university creates in social internet networks plays an important role. As a result of comparing the content of Facebook pages of the Ivan Franko National University of Lviv and Jagiellonian University, a significant difference has been found in the presentation of their own image. For instance, the Polish university uses more interactivity, informality and multimedia content. The official image of the Jagiellonian University in Facebook is formed through the presentation of current general information about the university, presentation of the activities of structural units and general cognitive-entertaining information that is not directly related to the activities of the university (summer impressions, photos of the historical center of Krakow). Instead, on the Facebook page of the Franko National University of Lviv posts about the scientific and educational events taking place at the university, current general information about the university, university achievements and university events of cultural and entertaining character prevail.
Keywords: social networks, higher educational institutions, image, content analysis, university's image, Facebook.

В сучасному українському суспільстві можемо спостерігати тенденцію до проникнення Інтернет-технологій у сферу вищої освіти. На цей процес впливають як світові тенденції розвитку соціального інституту освіти, так і зростання чисельності Інтернет-аудиторії. В контексті посилення освітнього конкурентного середовища важливу роль відіграє імідж, який створює вищий навчальний заклад в інформаційному просторі загалом. Водночас, у конструюванні образу ВНЗ вагоме місце займають соціальні Інтернет-мережі, якими користуються викладачі, студенти, абітурієнти та просто зацікавлені особи. Використовуючи такі Інтернет-ресурси університет може популяризувати власні освітні програми та послуги, інформувати аудиторію про найважливіші події або представляти розважальну інформацію, що користується популярністю в молоді. Оскільки освітні заклади можуть дотримуватися різних стратегій формування власного іміджу в соціальних Інтернет-мережах, тому актуально порівняти випадки українського та польського університетів, які репрезентують дві освітні системи.

Дослідження вказаної тематики має міждисциплінарний характер, адже вивченням ролі соціальних Інтернет-мереж у формуванні образу ВНЗ цікавляться психологи, соціологи, педагоги, маркетологи та менеджери. По-перше, аналізується широка тема ролі інформаційно-комунікативних технологій в освіті та їхній вплив на зміну традиційних форм педагогічного дискурсу[1]. Наприклад,

[1] Морозов, В. (2014). Трансформація форм інформаційної репрезентації предмета педагогічного дискурсу. *Вісник Інституту розвитку дитини. Сер.: Філософія, педагогіка, психологія, 34*, 30-37.

вивчається вплив Інтернету на зміни форм діяльності педагога, взаємодії з студентом та поширення педагогічних мережевих структур[1]. По-друге, науковці розглядають тематику образу ВНЗ в соціальних Інтернет-мережах в контексті засобів просування бренду, PR-стратегій та профорієнтаційної роботи [2]. По-третє, в контексті досліджуваної проблематики можна вивчати вплив освітніх Інтернет-мереж на соціалізацію молоді, а саме на засвоєння цінностей та норм, що презентуються комунікатором[3].

Метою статті є виокремлення та порівняння особливостей конструювання образу українського та польського університетів (на прикладі Львівського національного університету імені Івана Франка та Ягеллонського університету) в соціальній Інтернет-мережі Facebook. Для досягнення вказаної мети автором були обрані візуальні методи дослідження, а саме, контент та дискурс-аналіз. Контент-аналіз – це якісно-кількісний метод дослідження, під час якого вимірюються характеристики великої кількості однотипних «текстів» (візуальних, звукових) по ряду формалізованих категорій і ознак.

Проведення контент-аналізу передбачає вибір джерел та об'єктів кодування. Для аналізу ми обрали офіційні сторінки Львівського національного університету імені Івана Франка (https://www.facebook.com/franko.lviv.ua) та Ягеллонського університету (https://www.facebook.com/jagiellonian.university) в Кракові у соціальній мережі Facebook. Такий вибір зумовлений популярністю вказаних ВНЗ в межах своїх держав, а також кількістю осіб, що стежать за їх офіційними дописами. Станом на серпень 2017 року в польського ВНЗ було 63 тис., а в українського – 11 тис. підписників. Хоча така кількість осіб, що стежать за «ЛНУ ім. Івана Франка. Офіційна сторінка» є значно меншою від аудиторії «Uniwersytet Jagielloński», проте для України така цифра є однієї з найвищих серед національних університетів (поряд з сторінками Національного університету «Києво-Могилянська академія» та Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Соціальна мережа Facebook була обрана з огляду на те, що вона є найпопулярнішою в Європі, а соціальна мережа Вконтакті, яка була найбільш поширеною до недавнього часу в Україні, заборонена законодавчо. Об'єктом контент-аналізу була сукупність дописів на вказаних сторінках, що були опубліковані з 15 березня по 16 серпня 2017 року (5 місяців). Таким чином, у вибірку потрапили пости, які репрезентують як період навчання, так і літній період, коли активно ведеться вступна кампанія з метою приваблення абітурієнта. Загалом, було проаналізовано 278 постів, що репрезентують образ університету у Львові та 244 дописів – університету у Кракові.

Під час проведення авторського дослідження використовувався також критичний дискурс-аналіз Н. Феркло, який дозволяє більш якісно та поглиблено інтерпретувати інформацію, отриману внаслідок контент-аналізу. Методика проведення дискурс-аналізу передбачає дослідження лінгвістичних особливостей тексту, процесів його виробництва та сприйняття, а також врахування більш широкого соціокультурного контексту[4].

Проаналізуємо результати авторського дослідження, що були отримані за допомогою методу контент-аналізу дописів, розміщених на офіційних сторінках Львівського національного університету імені Івана Франка та Ягеллонського університету в соціальній мережі Facebook (див. Таблиця 1).

На Facebook сторінці ЛНУ ім. Івана Франка переважають дописи про науково-освітні події, що відбуваються в університеті (конференції, семінари, зустрічі з науковцями) – 33%, поточна загальна інформація про університет (вступ, випуск, зустрічі ректора) – 21%, досягнення університету (видатні особистості, позиції в рейтингах) – 20% та події культурно-розважального характеру (концерти, святкові виступи) – 19%. Важливо, що 73% дописів про події мають звітний характер, тобто представляють події науково-освітнього чи культурно-розважального характеру, що

[1] Roblyer, M.D., McDaniel, M., Webb, M., Herman, J., Witty, J.V. (2010). Findings on Facebook in higher education: A comparison of college faculty and student uses and perceptions of social networking sites. *The Internet and Higher Education, Vol. 13, Issue 3,* 134-140

[2] Chauhan, Kalpana, Pillai, Anandan (2013). Role of content strategy in social media brand communities: a case of higher education institutes in India. *Journal of Product & Brand Management, Vol. 22, Issue 1,* 40-51.

[3] Яненко, Я (2016). Репрезентація університету в соціальних мережах: соціалізаційний аспект. *Jahrbuch der VI. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht».* Munchen: Verlag Open Publishing LMU, 489–493.

[4] Йоргенсен, М.В., Филлипс, Л.Дж. (2008). *Дискурс-анализ. Теория и метод*. Харьков: Гуманитарный центр.

Таблиця 1

Тематична спрямованість дописів офіційних сторінок ЛНУ ім. І Франка та Ягеллонського університету в Facebook

Тематика дописів	«ЛНУ ім. Івана Франка. Офіційна сторінка»	«Uniwersytet Jagielloński»
1. Поточна загальна інформація (вступ, випуск, офіційні зустрічі ректора тощо)	21%	33%
2. Науково-освітні події (конференції, тренінги тощо)	33%	6%
2.1. Реалізовані	24%	2%
2.2. Заплановані	8%	4%
3. Культурно-розважальні події (концерти, екскурсії, вечірки тощо)	19%	13%
3.1. Реалізовані	13%	3%
3.2. Заплановані	6%	10%
4. Досягнення	20%	7%
4.1. Видатні особистості	17%	5%
4.2. Високі позиції в рейтингах	2%	2%
4.3. Інше	1%	0%
5. Інформація про структурні підрозділи (бібліотека, ботанічний сад, тощо)	6%	21%
6. Інформація загального пізнавально-розважального характеру, що безпосередньо не пов'язана з діяльністю університету (враження про літо, наукові факти тощо)	0,5%	18%
7. Інше	0,5%	2%

уже відбулися. З одного боку, це створює образ активної діяльності університету, з іншого боку, такі дописи лише інформують аудиторію, не даючи можливості стати їхніми учасниками (на відмінно від краківського університету, де переважає інформація про майбутні події). Небагато інформації розміщено про структурні підрозділи університету (6%) та інформації, що не пов'язана з діяльністю університету (наприклад, привітання з Великоднем) (0,5%).

Офіційний імідж Ягеллонського університету в Facebook (як і львівського ВНЗ) формується значною мірою через представлення поточної загальної інформації про університет (вступна кампанія, зустрічі керівництва з студентами та абітурієнтами) – 33%. Проте відмінністю є те, що інформація, яка фактично відсутня в дописах ЛНУ ім. Івана Франка, на сторінці Ягеллонського університету займає друге та третє місце, а саме: презентація діяльності структурних підрозділів (видавництво, бібліотека, медичний заклад, ботанічний сад, астрономічна обсерваторія) – 21% та інформація загального пізнавально-розважального характеру, що безпосередньо не пов'язана з діяльністю університету (враження про літо, фото історичного центру Кракова, фото природи, цікаві наукові факти (наприклад, що відбувається з стопою жінки, що носить високі підбори) – 18%. На наш погляд, висвітлення діяльності структурних підрозділів дає можливість аудиторії оцінити та дізнатися ширші аспекти функціонування польського університету. Окрім того, значна присутність загальної пізнавально-розважальної інформації сприяє формуванню іміджу сучасного університету, який не лише інформує про себе, але й дає можливість для саморозвитку, влаштовує конкурси з нагородами, запитує як ви відпочиваєте влітку чи навіть жартує. На сторінці «Uniwersytet Jagielloński» значно менше інформації (в порівнянні з «ЛНУ ім. Івана Франка. Офіційна сторінка») про культурно-розважальні події, що відбуваються в університеті (13%) чи його досягнення (7%). Разючою відмінністю в представленні університетів є те, що висвітлення науково-освітніх подій в Ягеллонському університеті складає лише 6%, в той час як на сторінці львівського ВНЗ ця інформація зустрічається найчастіше (33%). Можемо припустити, що Facebook розглядається

комунікаторами Ягеллонського університету як більш неформальний канал комунікації, тому офіційна науково-освітня інформація висвітлюється дуже рідко. Ймовірно, що така стратегія пов'язана також з орієнтацією на цільову аудиторію цієї сторінки, якою зазвичай є студенти.

У формуванні образу університету в соціальній Інтернет-мережі важливу роль відіграє візуальний супровід текстових дописів. Саме тому, окремо було проаналізовано фото, які супроводжували дописи університетів на офіційних сторінках в соціальній мережі Facebook (див. Таблиця 2). Загалом, за вказаний період було опубліковано 278 фото з боку ЛНУ ім. Івана Франка та 216 фото – від Ягеллонського університету.

Таблиця 2

Тематична спрямованість фото, розміщених на офіційних сторінках ЛНУ ім. І Франка та Ягеллонського університету в Facebook

Тематика фото	«ЛНУ ім. Івана Франка. Офіційна сторінка»	«Uniwersytet Jagielloński»
Люди	69%	28%
Споруда університету/місто	8%	23%
Природа	7%	7%
Книги	3%	9%
Логотип	4%	2%
Інше	9%	31%

Порівнюючи результати контент-аналізу, зауважимо, що на фото, які супроводжують дописи українського ВНЗ домінує представлення людей (учасників конференцій та семінарів, переможців Олімпіад, науковців, випускників тощо) (69%), адже зазвичай через репортажну фотозйомку висвітлюються події науково-освітнього чи культурно-розважального характеру. З одного боку, представлення людей на фото надає певної персоніфікації допису, проте, з іншого боку, це спричиняє певну одноманітність та шаблонність усієї сторінку університету. Натомість, у дописах польського ВНЗ розподіл тематики фото більш рівномірний, адже у них репрезентуються як люди (28%), так і будівлі університету/місто (23%). Таким чином, акцентується увага на історико-архітектурній привабливості університету та його інфраструктурних перевагах. Важливо, що фото на офіційній Facebook сторінці Ягеллонського університету характеризуються значною різноманітністю, а тому їх важко згрупувати у більш вужчі категорії (категорія «інше» – 31%). Проте такі результати свідчить про релевантність вибору візуального супроводу кожної допису, який має свій унікальний характер. Як уже зазначалося, краківський університет презентується як заклад, що має розвинені структурні підрозділи, зокрема, видавничий центр, саме тому серед тематики фото 9% – це книги, які популяризує університетське видавництво. Хоча категорія «логотип» не є переважаючою в обох ВНЗ, проте в дописах краківського університету логотип зустрічався набагато частіше на задньому плані фото, таким чином підтримуючи стандарти брендування.

Зазначимо, що на сторінці «ЛНУ ім. Івана Франка. Офіційна сторінка» за аналізований період опубліковано лише 5 відео, натомість на «Uniwersytet Jagielloński» – 28. Варто зазначити, що найчастіше (16 раз) відео стосувалося презентації структурних підрозділів університету (шпиталю, бібліотеки тощо). Така кількість відео свідчить про застосування можливостей мультимедійності соціальних мереж, окрім того відеоматеріали урізноманітнюють контент і роблять його привабливішим для аудиторії.

Порівняємо образи університетів, що формулюються через Facebook використовуючи також результати дискурс-аналізу. Найважливішою відмінністю вказаних ВНЗ є стилістика написання дописів: для українського університету характерний офіційний стиль, а для польського – неофіційний. Це виражається у тому, що на сторінці «Uniwersytet Jagielloński» дуже часто використовується символічні знаки емоцій (смайлики), дописи більш лаконічні та можуть носити жартівливий характер.

Аналізуючи особливості виробництва тексту, можемо зазначити, що проекти, які реалізовують творці вказаних сторінок впливають на конструювання образу університету. Зокрема, в ЛНУ ім. Івана Франка реалізовувався проект «Відомі випускники», що відобразилося на публікаціях про відомих особистостей, які навчалися в університеті. Натомість в краківському

ВНЗ реалізовувалися проекти «Пізнай Ягеллонський університет» (презентація різних структурних підрозділів та історико-архітектурних споруд університету), «keep reading» (представлення книжок, що видаються в університеті) та «keep learning» (представлення нових напрямків навчання). Ще однією особливістю у творенні тексту обома університетами є поширення дописів з інших Інтернет сторінок, наприклад, два ВНЗ використовують новини з офіційного сайту університету. Проте відмінність полягає у тому, що польський університет значно частіше за український використовує пости із Facebook сторінок структурних підрозділів (бібліотеки, видавництва, ботанічного саду, астрономічної обсерваторії, наукового товариства, студентського самоврядування тощо). Натомість на «ЛНУ ім. Івана Франка. Офіційна сторінка» зазвичай розміщуються дописи лише від бібліотеки і ботанічного саду, таким чином образ, що формується через дописи є значно обмеженіший.

В даному дослідженні ми не ставили собі за мету вивчити сприйняття образу університетів, що репрезентується через Facebook, оскільки це потребує інших методів дослідження. Водночас можемо наголосити, що дописи польського ВНЗ супроводжуються значно більшою реакцією з боку аудиторії, що виражається в коментарях, «лайках» та репостах. Окрім того, комунікатори часто заохочують діалог з аудиторією, використовуючи форму запитань та конкурсів (наприклад, «Де Ви відпочиваєте?», «Як Вам пишеться дипломна робота?»). Проте варто взяти до уваги, що аудиторія сторінки краківського університету майже в 6 разів більша ніж у «ЛНУ ім. Івана Франка. Офіційна сторінка».

Загалом, можемо зробити висновок, що представлення офіційного образу ЛНУ ім. Івана Франка в мережі Facebook відбувається в рамках традиційного дискурсу, коли університет презентується як успішна формальна структура з безліччю поточних, науково-освітніх та культурно-розважальних подій. Натомість репрезентація Ягеллонського університету відбувається в межах ліберального дискурсу, коли університет репрезентується, з одного боку, як інституція, що провадить офіційну діяльність, а з іншого боку, як інституція-партнер з комунікації, який зацікавлений в широкому колі питань, що пов'язані з інтересами аудиторії. Така комунікація має більш неформальний та інтерактивний суб'єкт-суб'єктний характер.

Внаслідок порівняння контенту Facebook сторінок Ягеллонського університету та ЛНУ ім. Івана Франка було виявлена суттєва відмінність в презентації власного іміджу. Зокрема польський університет використовує більше інтерактивності, неформальності та мультимедійності контенту. Інформація про події у Львівському університеті, що представлена на офіційній Facebook сторінці носить більш звітний характер, натомість аналогічна інформація щодо Краківського університету представлена в формі анонсів, тобто висвітлення запланованих подій. Основна відмінність у представленні іміджу Ягеллонського університету та Львівського національного університету імені Івана Франка полягає в тому, що перший презентується як сучасний заклад, з розвинутими структурними підрозділами та зацікавленістю у широкому колі питань (подорожі, погода, книги тощо), а другий – як науково-освітній центр, який характеризується високими досягненнями та культурно-розважальними подіями. Водночас, зауважимо, що перспективним питанням для подальших розвідок є особливості сприйняття аудиторією образу університету, який репрезентується через соціальні Інтернет-мережі.

References:

1. Iorgensen, M.L., Fillips, L. Dzh. (2008). *Diskurs-analiz. Teoriia i metod* [Discourse analysis. Theory and method]. Kharkiv: Gumanitarnyi tsentr. [in Russian].
2. Morozov, V. (2014). Transformatsiia form informatsiinoi reprezentatsii predmeta pedahohichnoho dyskursu [Transformation of forms of information representation of the subject of pedagogical discourse]. *Visnyk Instytutu rozvytku dytyny. Ser.: Filosofiia, pedahohika, psykholohiia* [Bulletin of the Institute for the Development of the Child. Ser: Philosophy, pedagogy, psychology], *no. 34,* 30-37 [in Ukrainian].
3. Yanenko, Y. (2016). Reprezentatsiia universytetu v sotsialnykh merezhakh: sotsializatsiinyi aspekt [University representation in social networks: socialization aspect]. *Jahrbuch der VI. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht».* Munich: Verlag Open Publishing LMU, 489–493. [in Ukrainian].
4. Roblyer, M.D., McDaniel, M., Webb, M., Herman, J., Witty, J.V. (2010). Findings on Facebook in higher education: A comparison of college faculty and student uses and perceptions of social networking sites. *The Internet and Higher Education, Vol. 13, Issue 3,* 134-140 [in English].
5. Chauhan, Kalpana, Pillai, Anandan (2013). Role of content strategy in social media brand communities: a case of higher education institutes in India. *Journal of Product & Brand Management, Vol. 22, Issue 1,* 40-51. [in English].

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Станіслав Кравченко
Голова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, Україна

СЛІДЧИЙ ОРГАНУ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ, СКЛАД ЯКОГО ПЕРЕДБАЧЕНИЙ СТ. 372 КК УКРАЇНИ

Stanislav Kravchenko
President of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court, Ukraine

AN INVESTIGATOR OF CORRECTIONAL SERVICE OF UKRAINE AS A SUBJECT OF CRIME WHICH COMPONENTS ARE PROVIDED FOR BY ARTICLE 372 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

The article analyzes a legal status of an investigator of the State Correctional Service of Ukraine as a subject of a crime which components are provided for by article 372 of the Criminal Code of Ukraine. In this case, the question of a general subject of a crime and peculiarities which characterize a special subject of a crime are researched. The normative legal acts of Ukraine, which regulate a legal status of an investigator in a criminal proceeding, are also researched.
Besides, an institution of investigative jurisdiction (competence) in the criminal process has been analyzed. Because this institution combines realization of norms of material (criminal) law and procedural law. In particular, it determines an agency of pre-trial investigation authorized to investigate a criminal offense. It is stated that introduction of an institution of investigators of the State Correctional Service of Ukraine is debatable and does not conform to neither the Concept of the Criminal Justice Reform of Ukraine nor the undertaken international obligations of Ukraine in the sphere of penitentiary reform.
Keywords: crimes against justice, special subject of crime, investigator, bringing of the known to be innocent to criminal responsibility.

Вступ. Відповідно до ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним її обов'язком[1]. У кримінальному судочинстві виконання завдань кримінального провадження, встановлених ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України[2] (далі – КПК), у тому числі й обов'язок дотримання та захисту прав особи, покладено на орган досудового слідства, прокурора та суд. Разом із тим за порушення службовими особами цих органів всупереч вимогам закону обов'язків при виконанні покладених на них функцій законодавець встановлює відповідальність, у тому числі й кримінальну.

[1] *Конституція України 1996* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
[2] *Кримінальний процесуальний кодекс України 2012* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (2018, лютого, 23).

У ст. 372 Кримінального кодексу України[1] (далі – КК) за порушення конституційного принципу презумпції невинуватості передбачено кримінальну відповідальність за притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності.

Незважаючи на значний внесок науковців у доктрину кримінального права України щодо характеристики слідчого як суб'єкта злочину, передбаченого ст. 372 КК, деякі проблемні питання в умовах реформування кримінальної юстиції в Україні залишаються недослідженими. Так, у зв'язку з прийняттям Закону України від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII «Про Вищу раду правосуддя»[2] до законодавства внесено ряд змін та доповнень, однією з яких є викладення в новій редакції ст. 216 КПК щодо підслідності розслідування кримінальних правопорушень органами досудового розслідування. Згідно зі змінами правом здійснювати досудове розслідування, а отже повноваженнями притягувати особу до кримінальної відповідальності, наділено слідчих органів Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВСУ), що є новелою національного кримінального процесуального законодавства. З огляду на зазначене є необхідність у подальшому науковому дослідженні цього питання, що свідчить про актуальність теми дослідження.

Постановка завдання. Мета статті полягає в характеристиці слідчих органів Державної кримінально-виконавчої служби України як суб'єкта злочину, передбаченого ст. 372 КК, а також у підготовці на основі цього рекомендацій щодо вдосконалення законодавства.

Результати дослідження. Закон України про кримінальну відповідальність встановлює в описовій диспозиції ч. 1 ст. 372 КК, що кримінально караним є притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності слідчим, прокурором чи іншою уповноваженою на те законом особою. Тобто вказано на всі необхідні об'єктивні та суб'єктивні ознаки цього складу злочину. У тому числі, безпосередньо в диспозиції ч. 1 ст. 372 КК законодавець називає суб'єкта цього злочину, ним є слідчий, прокурор чи інша особа, яку уповноважено законом на притягнення до кримінальної відповідальності.

Питання суб'єкта злочину в доктрині кримінального права досліджували Я. М. Брайнін, В. М. Кудрявцев, В. В. Кузнєцов, А. А. Піонтковський, О. Я. Свєтлов, А. Н. Трайнін та інші вчені. У теорії кримінального права України суб'єкт злочину визначається як окрема складова частина складу злочину. При цьому необхідно зазначити, що на відміну від усіх інших складових частин складу злочину суб'єкт злочину регламентовано в розділі IV «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)» Загальної частини КК, в якому законодавець дає характеристику його елементів. Зокрема, у ч. 1 ст. 18 КК розкрито зміст поняття «суб'єкт злочину»: суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність. Такого суб'єкта злочину прийнято називати загальним суб'єктом злочину. Крім обов'язкових ознак, які притаманні будь-якому суб'єкту злочину, істотне значення для вирішення питання про можливість притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин, передбачений ст. 372 КК, мають додаткові ознаки, що характеризують спеціального суб'єкта злочину.

Проаналізуємо особливості, якими характеризується спеціальний суб'єкт у кримінальному праві. Адже як вже зазначалося, крім загального суб'єкта злочину, виділяють ще й спеціального, визначення якому законодавець дає в ч. 2 ст. 18 КК: спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа. Тобто спеціальний суб'єкт злочину – це особа, яку, крім загальних, наділено ще й додатковими ознаками суб'єкта злочину (які ще називають спеціальними), що встановлюють обмежене коло осіб, які можуть нести відповідальність за цією статтею (частиною статті). У багатьох статтях КК спеціальні ознаки прямо не названі, проте можуть бути встановлені на основі аналізу самого змісту статті. Також у деяких статтях Особливої частини КК може бути передбачено кілька спеціальних ознак одночасно. Необхідно зауважити, якщо в статті зазначено про спеціального суб'єкта, то це означає, що такий злочин не може бути вчинено особами, яких не наділено (не володіють) додатковими (спеціальними) ознаками.

[1] *Кримінальний кодекс України 2001* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (2018, лютого, 23).
[2] *Закон про Вищу раду правосуддя 2016* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon.rada.gov.ua/go/1798-19> (2018, лютий, 23).

Додаткові ознаки суб'єкта злочину мають специфічне значення, яке полягає в тому, що вони можуть бути: конститутивною ознакою основного складу злочину; конститутивною ознакою спеціального складу злочину (привілейованого чи кваліфікованого); обставиною, що пом'якшує або обтяжує відповідальність. Крім того, ознаки спеціального суб'єкта злочину враховуються при вирішенні питання про кримінальну відповідальність, а також при кримінально-правовій кваліфікації. Оскільки відсутність в особи додаткових ознак, передбачених статтею Особливої частини КК, може вказувати на те, що особа взагалі не є суб'єктом злочину (не підлягає кримінальній відповідальності) або що її дії необхідно кваліфікувати за іншою статтею КК. Водночас такі особи можуть бути співучасниками злочину зі спеціальним суб'єктом (організаторами, підбурювачами, пособниками, але не співвиконавцями), і їх дії слід кваліфікувати за відповідною частиною ст. 27 КК та частиною статті Особливої статті КК, яка встановлює відповідальність спеціального суб'єкта злочину.

Додаткові ознаки, які характеризують спеціального суб'єкта злочину, можуть бути зазначені в диспозиції статті Особливої частини КК (частині статті чи примітці до статті) або випливати з її змісту. При цьому зміст таких додаткових ознак може бути вказаний як у нормах Загальної частини КК, так і в спеціальних нормах Особливої частини КК. Для з'ясування деяких спеціальних ознак суб'єкта може виникати необхідність звернутися й до змісту інших нормативно-правових актів. Зокрема, для встановлення правового статусу слідчого – до положень процесуального законодавства. Згідно з п. 17 ч. 1 ст. 3 КПК слідчий – службова особа органу Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу державного бюро розслідувань (далі – ДБР), органу ДКВСУ, підрозділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ), уповноважена в межах компетенції, передбаченої цим Кодексом, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень.

Певну увагу питанню спеціального суб'єкта злочину приділили П. П. Андрушко, В. І. Борисов, Л. П. Брич, К. П. Задоя, В. О. Навроцький, В. І Тютюгін та інші. Аналізуючи положення розділу XVIII Особливої частини КК, В. І. Тютюгін обґрунтовано зазначає, що суб'єкт злочинів проти правосуддя у переважній більшості спеціальний[1]. При цьому автор наголошує, що злочини проти правосуддя, суб'єктами яких є відповідні службові особи публічного права, належать до так званих спеціальних видів службових злочинів, об'єктом яких, на думку автора, є перш за все нормальна діяльність щодо здійснення правосуддя. Тому кваліфікація таких злочинів ще й за статтями КК, які передбачають відповідальність за так звані загальні види службових злочинів (статті 364, 365, 366, 367 КК), можлива, як правило, лише за наявності так званої реальної сукупності загальних і спеціальних видів таких злочинів[2]. Аналізуючи положення ст. 372 КК, автор лише вказує, що суб'єкт цього злочину спеціальний: слідчий (п. 17 ч. 1 ст. 3 КПК), прокурор (п. 15 ч. 1 ст. 3 КПК) або інша уповноважена на те законом (статті 276-278 КПК) особа[3], однак не конкретизує, яких осіб кримінальним процесуальним законом наділено правом повідомляти про підозру.

В. В. Кузнецов і М. В. Сийплокі, виходячи зі змісту положень ст. 372 КК, зазначають, що суб'єктом цього злочину є слідчий, прокурор чи інша, уповноважена на притягнення до кримінальної відповідальності, особа.[4] Водночас вчені вказують, що відповідно до ст. 131 КПК винести постанову про притягнення особи як обвинуваченого може тільки слідчий, а тому констатують, що наявна колізія між положеннями КК та КПК[5]. Вчені вважають, що суб'єктом притягнення як обвинуваченого завідомо невинуватої особи може бути слідчий – службова особа,

[1] Тацій, В.Я., Борисов, В.І., Тютюгін, В.І. (ред.). (2015). *Кримінальне право України: Особлива частина.* Харків, 569.

[2] Тацій, В.Я., Борисов, В.І., Тютюгін, В.І. (ред.). (2015). *Кримінальне право України: Особлива частина*. Харків, 570.

[3] Тацій, В.Я., Борисов, В.І., Тютюгін, В.І. (ред.). (2015). *Кримінальне право України: Особлива частина*. Харків, 574.

[4] Кузнецов, В.В., Сийплокі, М.В. (2011). *Кримінальна відповідальність за притягнення як обвинуваченого завідомо невинної особи.* Ужгород, 125.

[5] Кузнецов, В.В., Сийплокі, М.В. (2011). *Кримінальна відповідальність за притягнення як обвинуваченого завідомо невинної особи.* Ужгород, 125.

якій законом надано право притягнення особи до відповідальності як обвинуваченого за кримінальною справою, а прокурор може бути суб'єктом притягнення як обвинуваченого завідомо невинуватої особи, знаходячись у процесуальному статусі саме слідчого[1]. Зауважимо, що таку позицію вчені висловлювали в період дії КПК 1960 року.

П. П. Андрушко вважає, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 372 КК, з урахуванням положень КПК 2012 року може бути лише прокурор або слідчий, який склав письмове повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення певною особою, погодив його із прокурором – процесуальним керівником досудовим розслідуванням і вручив його такій особі[2]. Такий підхід підтримує М. І. Хавронюк, який наголошує, що суб'єктом злочину, склад якого передбачений ст. 372 КК, може бути тільки слідчий чи прокурор, оскільки згідно з чинним законодавством, жодна інша службова особа не уповноважена притягувати інших осіб до кримінальної відповідальності. Тому у ч. 1 ст. 372 слова «іншою уповноваженою на те законом особою» є зайвими[3].

Пунктом 14 ч. 1 ст. 3 КПК встановлено, що притягнення до кримінальної відповідальності – це стадія кримінального провадження, яка починається з моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення. Порядок оголошення повідомлення про підозру регламентовано главою 22 КПК, зокрема ст. 276 КПК визначено випадки повідомлення про підозру. Зазначимо, що повідомлення про підозру здійснюється лише з початком досудового розслідування, а саме після внесення слідчим або прокурором відомостей про вчинення кримінального правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Вимоги до змісту письмового повідомлення про підозру встановлено ст. 277 КПК. При цьому згідно з ч. 1 цієї статті письмове повідомлення про підозру складається прокурором або слідчим за погодженням із прокурором. Також відповідно до ч. 1 ст. 278 КПК письмове повідомлення про підозру вручається в день його складення слідчим або прокурором, а у випадку неможливості такого вручення – у спосіб, передбачений цим Кодексом для вручення повідомлень. Крім того, ч. 4 ст. 22 КПК регламентовано, що повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення здійснюється прокурором, а у випадках, передбачених цим Кодексом, – може здійснюватися слідчим за погодженням із прокурором.

Аналіз положень ч. 4 ст. 22 та ч. 1 ст. 278 КПК свідчить, що слідчий та прокурор є службовими особами, які відповідно до закону мають право притягувати особу до кримінальної відповідальності.

Згідно зі ст. 38 КПК органами досудового розслідування (органами, що здійснюють дізнання і досудове слідство) є: 1) слідчі підрозділи: а) органів Національної поліції; б) органів безпеки; в) органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства; г) органів ДБР; ґ) органів ДКВСУ; 2) підрозділ детективів, підрозділ внутрішнього контролю НАБУ. Так, ч. 2 цієї статті передбачено, що досудове розслідування здійснюють слідчі органу досудового розслідування одноособово або слідчою групою. Крім того, слід зазначити, що відповідно до положень ч. 3 ст. 38 КПК при досудовому розслідуванні кримінальних проступків у встановлених законом випадках повноваження слідчого органу досудового розслідування можуть здійснюватися співробітниками інших підрозділів органів Національної поліції, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів ДКВСУ.

Також необхідно зауважити, що законодавець наділив керівника органу досудового розслідування правом здійснювати повне досудове розслідування. Згідно з п. 8 ч. 1 ст. 3 КПК керівником органу досудового розслідування є начальник Головного слідчого управління, слідчого управління, відділу, відділення органу Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу ДБР, органу ДКВСУ, підрозділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю НАБУ та його заступники, які діють у межах своїх

[1] Кузнецов, В.В., Сийплокі, М.В. (2011). *Кримінальна відповідальність за притягнення як обвинуваченого завідомо невинної особи.* Ужгород, 128.

[2] Андрушко, П.П. (2015). Особливості кримінально-правової кваліфікації притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності: теоретичні орієнтири та правозастосовна практика. *Юридична Україна, 10-12,* Київ, 182-183.

[3] Мельник, М.І., Хавронюк, М.І. (ред.). (2012). *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України*, 1096.

повноважень. Так, п. 6 ч. 2 ст. 39 КПК регламентовано, що керівник органу досудового розслідування уповноважений здійснювати досудове розслідування, користуючись при цьому повноваженнями слідчого.

У ч. 2 ст. 40 КПК наведено перелік повноважень слідчого органу досудового розслідування, у тому числі в п. 6 передбачено його право повідомляти за погодженням із прокурором особі про підозру. Так, при погодженні слідчий та прокурор вирішують питання, хто саме буде вручати повідомлення про підозру. Отже, системний аналіз положень КПК свідчить, що керівник органу досудового розслідування має право здійснювати досудове розслідування, при цьому він користується повноваженнями слідчого, а отже наділений повноваженнями повідомляти особі про підозру.

Інститут підслідності у кримінальному процесі має важливе значення, оскільки поєднує реалізацію норм матеріального (кримінального) права і процесуального права, зокрема, визначає орган досудового розслідування, уповноважений розслідувати кримінальне правопорушення, наділений при цьому необхідними повноваженнями для успішного вирішення завдань кримінального провадження. У теорії кримінального процесу виділяють п'ять видів підслідності: предметну, альтернативну, персональну, територіальну та за зв'язком справ. У чинному кримінальному процесуальному законодавстві відсутня альтернативна підслідність, згідно з якою досудове розслідування проводиться тим органом досудового розслідування, який виявив кримінальне правопорушення. Водночас інші чотири види підслідності кримінальних правопорушень відображено законодавцем у ст. 216 КПК, яка визначає підслідність кримінальних правопорушень за органами, уповноваженими на розслідування цих кримінальних правопорушень. В Україні досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, здійснюють: слідчі органів Національної поліції; слідчі органів безпеки; слідчі органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства; слідчі органів ДБР; детективи НАБУ та слідчі органів ДКВСУ.

Щодо територіальної підслідності зауважимо, що такий її вид визначає, слідчий якого адміністративного району (області) повинен провести досудове розслідування. Згідно з положеннями ч. 1 ст. 218 КПК досудове розслідування здійснюється слідчим того органу досудового розслідування, під юрисдикцією якого знаходиться місце вчинення кримінального правопорушення.

Відповідно до положень КПК повноваженнями з розслідування кримінальних правопорушень наділено різні державні органи, зокрема, Національну поліцію, СБУ, ДБР, НАБУ. Як уже зазначалося, згідно зі змінами, внесеними в КПК Законом України від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII «Про Вищу раду правосуддя», а саме доповненням ст. 216 КПК пунктом 6, слідчі органів ДКВСУ здійснюють досудове розслідування злочинів, вчинених на території або в приміщеннях ДКВСУ. При цьому законодавець у ч. 6 ст. 216 КПК використав нетиповий підхід і вийшов за межі класичних видів підслідності в кримінальному процесі – визначив підслідність всіх злочинів, які вчинено на території або в приміщеннях ДКВСУ, та наділив слідчих цього органу (ДКВСУ) повноваженнями здійснювати досудове розслідування злочинів, і таке право вони отримали з 5 січня 2017 року. Тобто підслідність прив'язано лише до територіальності, однак спеціального суб'єкта не вказано. Водночас згідно з ч. 5 ст. 216 КПК встановлено, що детективи НАБУ здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до їх компетенції, у тому числі вчинені особою вищого начальницького складу ДКВСУ (абз. 7 п. 1 ч. 5 ст. 216 КПК).

Отже, наявні прогалини в регламентації розмежування підслідності в кримінальному провадженні проявляються в законодавчому закріпленні цього інституту, що може зашкодити розслідуванню злочинів та виконанню завдань кримінального провадження. Зокрема, постає питання чи мають повноваження ДБР та НАБУ здійснювати досудове розслідування злочинів, які віднесені до їх компетенції, вчинених не лише особами, які перебувають на території ДКВСУ, а й службовими особами ДКВСУ. Крім того, порушено принцип незалежності слідчого, оскільки досудове розслідування злочинів, які вчинено працівниками ДКВСУ, здійснюватиметься їхніми колегами, що свідчить про конфлікт інтересів.

Міністерство юстиції України, яке відповідно до зазначеного Закону № 2713-IV здійснює контроль за діяльністю ДКВСУ, у своїх заявах, які розміщено на офіційному сайті відомства, зазначало, що Закон України «Про Вищу раду правосуддя» був покликаний «розв'язати одвічні

проблеми пенітенціарної системи»[1]. При цьому Міністерство юстиції України обґрунтовувало потребу в створенні слідчих підрозділів ДКВСУ, посилаючись на те, що реальна кількість випадків катувань в установах відбування покарань продовжує залишатися невідомою. Водночас незрозуміло, чому саме цей Закон України «Про Вищу раду правосуддя» врегульовує питання про підслідність кримінальних проваджень? Крім того, впродовж останніх років Рада Європи підтримувала створення в Україні пенітенціарних інспекцій, а не утворення слідчих підрозділів, про що зазначено у Концепції реформування кримінальної юстиції України. Зауважимо, що жодних міжнародних стандартів чи досвіду на обґрунтування такої законодавчої новели в пояснювальній записці до проекту цього Закону його авторами наведено не було.

У п. 4 розділу II Концепції реформування кримінальної юстиції України, яку було затверджено Указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008, зазначено, що в результаті реформування системи органів кримінальної юстиції досудове слідство має бути покладено на: 1) національну поліцію; 2) фінансову поліцію; 3) військову поліцію; 4) слідчий підрозділ Служби безпеки України; 5) спеціально утворений орган досудового розслідування корупційних правопорушень (антикорупційний орган). У Концепції також вказано, що компетенцію органів, що здійснюють досудове слідство, має бути розмежовано законом з урахуванням предметної, персональної, територіальної та за зв'язком справ підслідності. Дізнання у справах про кримінальні проступки має бути віднесено до компетенції органів відповідно до мети, цілей та завдань кримінального переслідування в цій категорії справ[2].

Крім того, Указом Президента України від 08 листопада 2012 року № 631/2012 схвалено Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України. Метою цієї Концепції є визначення пріоритетів та шляхів реформування ДКВСУ, діяльність якої має ґрунтуватися на принципах законності, гуманізму, дотримання прав людини і громадянина, міжнародних стандартах поводження із засудженими та особами, узятими під варту. Також були встановлені строки реалізації Концепції, зокрема визначено, що заходи стосовно реформування ДКВСУ передбачається здійснити протягом 2012–2017 років. Зазначалось, що реалізація Концепції має забезпечити: 1) приведення умов тримання засуджених у відповідність до європейських стандартів та запровадження процедури досудової пробації; 2) створення системи надання засудженим медичної допомоги належної якості; механізму соціальної реабілітації засуджених та повернення їх до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві; умов для залучення засуджених до праці та відшкодування ними збитків, завданих злочином, і виконання інших майнових зобов'язань; служби пробації; 3) формування кадрової політики відповідно до Європейських пенітенціарних правил. Зазначені Європейські пенітенціарні правила містять імперативну рекомендацію щодо підпорядкування пенітенціарних установ. Згідно з п. 71 вказаних Правил за пенітенціарні установи повинні відповідати органи державної влади, не підпорядковані військовому відомству, поліції або карному розшуку.

Тобто ні Міністерство оборони України, ні Міністерство внутрішніх справ України чи Національна поліція України, ні Служба безпеки України або інші структури в цих відомствах не можуть мати в підпорядкуванні пенітенціарні установи. Оскільки для органу державної влади, відповідального за пенітенціарну систему, неприпустимо мати в безпосередньому підпорядкуванні вузькопрофільні підрозділи, у тому числі слідчі підрозділи, які наділено правом проведення досудового розслідування.

Наказом Міністра юстиції України від 8 лютого 2017 року № 313/5 затверджено Інструкцію з організації діяльності слідчих підрозділів органу Державної кримінально-виконавчої служби України, а Наказом № 2166/5 від 4 липня 2017 року – Положення про органи досудового розслідування Державної кримінально-виконавчої служби України, в якому зазначено, що органи досудового розслідування ДКВСУ є структурними підрозділами Міністерства юстиції України та його міжрегіональних управлінь з питань виконання кримінальних покарань та пробації Міністерства юстиції, які згідно з КПК забезпечують досудове розслідування кримінальних

[1] Надання органам кримінально-виконавчої служби слідчих функцій забезпечить оперативне реагування на кримінальні правопорушення та слугуватиме їх профілактиці. *Офіційний сайт Міністерства юстиції України*. <http://old.minjust.gov.ua/news/49180>. (2018, лютий, 23).

[2] *Концепції реформування кримінальної юстиції України* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/311/2008> (2018, лютого, 23).

правопорушень, віднесених до їх підслідності. Зауважимо, що Закон України від 23 червня 2005 року № 2713-IV «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», який визначає правові основи організації та діяльності ДКВСУ, її завдання та повноваження, не передбачає її повноважень щодо проведення досудового розслідування. На сьогодні в структурі Міністерства юстиції України утворено Департамент Державної кримінально-виконавчої служби України.

Зазначимо, що більшість науковців і правозахисників переконані в неприпустимості створення інституту слідчих Міністерства юстиції України, з чим слід погодитися. Зокрема, Голова Консультативної місії Європейського Союзу в Україні звернувся до Міністра юстиції України та Голови Верховної Ради України зі зверненням, в якому Консультаційна місія ЄС рекомендувала Україні, що поправки, які створюють слідчих ДВКСУ, були виключені з законодавства як такі, що суперечать стандартам Ради Європи.

Крім того, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини В. В. Лутковська 10 березня 2017 року звернулася до Конституційного суду України з поданням щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини шостої статті 216 КПК. Конституційний Суду України відкрив провадження, і справа наразі перебуває в процесі розгляду. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини вважає, що скасування слідчих повноважень ДКВСУ є необхідним і що визначення виняткової підслідності ДКВСУ щодо всіх злочинів, вчинених на її території або в її приміщеннях, створює невизначеність щодо розмежування підслідності ДКВСУ та інших суб'єктів досудового розслідування. Необхідно зазначити, що у Верховній Раді України зареєстровано законопроект № 5720 про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, який передбачає позбавлення ДКВСУ повноважень проводити досудове розслідування.

Вважаємо, що часткове виправлення ситуації можливе шляхом внесення змін до положень ч. 6 ст. 216 КПК, зокрема, викладення її в такій редакції: «Слідчі органів Державної кримінально-виконавчої служби України здійснюють досудове розслідування злочинів, вчинених на території або в приміщеннях Державної кримінально-виконавчої служби України, крім випадків, коли здійснення досудового розслідування безпосередньо віднесено до повноважень державного бюро розслідувань чи Національного антикорупційного бюро України».

З урахуванням зазначеного слідчий органу ДКВСУ, будучи службовою особою, є суб'єктом злочину, склад якого передбачений ст. 372 КК України, вчиненого при здійсненні досудового розслідування злочинів, які вчинені лише на території або в приміщеннях ДКВСУ, оскільки лише його наділено законом правом на притягнення особи до кримінальної відповідальності, а отже правом повідомляти особі про підозру. Водночас можемо констатувати, що введення інституту слідчих органів ДКВСУ є дискусійним і таким, що не відповідає ні Концепції реформування кримінальної юстиції України, ні взятим Україною на себе міжнародним зобов'язанням у сфері реформування пенітенціарної системи.

References:

1. *Konstytutsiia Ukrainy 1996* [The Constitution of Ukraine 1996] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
2. *Kryminalnyj procesualnyj kodeks Ukrayiny 2012* [The Criminal Procedural Code of Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
3. *Kryminalnyj kodeks Ukrayiny 2001* [The Criminal Code of Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
4. *Zakon pro Vyshchu radu pravosuddia 2016* [The Law on "The High Council of Justice"] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
5. Tacij, V.Ya., Borysov, V.I., Tyutyugin, V.I. (red.). (2015). *Kryminalne pravo Ukrayiny Osoblyva chastyna* [Criminal Law of Ukraine Special part]. Kharkiv. [in Ukrainian].
6. Kuzneczov, V.V., Syjploki, M.V. (2011). *Kryminalna vidpovidalnist za prytyagnennya yak obvynuvachenogo zavidomo nevynnoyi osoby* [Criminal liability for bringing of known to be innocent as accused person]. Uzhhorod. [in Ukrainian].
7. Andrushko, P.P. (2015). Osoblyvosti kryminalno-pravovoyi kvalifikaciyi prytyagnennya zavidomo nevynnogo do kryminalnoyi vidpovidalnosti: teoretychni oriyentyry ta pravozastosovna praktyka [Features of criminal legal

qualification of liability of obviously innocent: theoretical orientations and law enforcement practice]. *Yurydychna Ukrayina* [The Legal Ukraine], *no. 10-12,* 176-241. [in Ukrainian].

8. Melnyk, M.I., Havronyuk, M.I. (2012). *Naukovo-praktychnyj komentar Kryminalnogo kodeksu Ukrayiny* [Scientific and Practical Commentary of the Criminal Code of Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Nadannya organam kryminalno-vykonavchoyi sluzhby slidchyh funkcij zabezpechyt operatyvne reaguvannya na kryminalni pravoporushennya ta sluguvatyme yih profilaktyci [Granting the agencies of correctional service with investigative functions will provide operational reaction on criminal offences and will serve for their prevention] (The Ministry of Justice of Ukraine). *Oficijnyj sajt Ministerstva yustyciyi Ukrayiny* [The official site of the Ministry of Justice of Ukraine]. <http://old.minjust.gov.ua/news/49180> [in Ukrainian].
10. Koncepciyi reformuvannya kryminalnoyi yustyciyi Ukrayiny [Concepts for criminal justice reform of Ukraine] (The Verkhovna Rada of Ukraine). *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua> [in Ukrainian].

Світлана Белікова, к. ю. н.
Інна Єрьоменко
Національна академія прокуратури України

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО, ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КЕРІВНИКА ТА ПРОКУРОРА З МЕТОЮ ЗДІЙСНЕННЯ ПРЕДСТАВНИЦТВА ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ В СУДІ

Svitlana Belikova, PhD in Law
Inna Yeromenko,
National Prosecution Academy of Ukraine

ACTUAL PROBLEMS OF INTERACTION BETWEEN INVESTIGATOR, PROCEDURAL LEADER AND PROSECUTOR WITH THE PURPOSE OF REPRESENTATION OF THE STATE INTERESTS IN A COURT

The article reveals the concept of interaction between investigator, procedural leader and prosecutor with the purpose of representation of interests of the state in the court; determines the types and forms of such interaction, ways to improve its effectiveness and measures to compensate for harm caused by a criminal offense, advantages and requirements for presenting a civil claim in criminal proceedings. The specifics of the interaction between the procedural leader and the prosecutor when the suit is filed outside the criminal proceedings are highlighted. The resulted examples on formation of an evidentiary base which in future will serve as a guarantee of real provision of compensation for losses (harm) caused to the state.
Keywords: interaction, investigator, procedural leader, prosecutor, compensation for damages, civil suit in criminal proceedings, representation of the state interests in a court.

В умовах сьогодення все більшої актуальності набуває взаємодія слідчого, процесуального керівника та прокурора з представництва інтересів держави в суді. Незважаючи на те, що у чинному процесуальному законодавстві поняття «взаємодія» чітко не визначено, але вона фактично застосовується у практичній діяльності органів прокуратури України.

Якщо звернутися до Великого тлумачного словника сучасної української мови, то взаємодія зазначена як взаємний зв'язок між предметами у дії, а також погоджену дію між ким-небудь[1].

В теорії та практиці, як правило, поняття «взаємодія» вживається тоді, коли мова йде про взаємоузгоджену діяльність слідчого, процесуального керівника та прокурора. Метою такої взаємодії можна вважати здійснення заходів, спрямованих на максимальне об'єднання сумісних зусиль слідчого, процесуального керівника і прокурора.

Значний внесок у розробку теоретичних та практичних положень щодо організації роботи із взаємодії зроблено у наукових працях таких науковців, як М.І. Гошовський, В.М. Гусаров, З.З. Зінатуллін, П.М. Каркач, О.П. Кучинська, О.Р. Михайленко, М.І. Мичко, В.Т. Нор, В.О. Черков та інші.

Взаємодія слідчого, процесуального керівника та прокурора (до повноважень якого віднесено представництво інтересів держави в суді) під час розслідування кримінальних правопорушень надає можливість зібрати та дослідити докази щодо спричинення підозрюваним (обвинуваченим) майнової шкоди або завдання збитків державним інтересам тощо.

[1] Бусел, В.Т. (2001). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун», 85.

У главі 9 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)[1] закріплено інститут відшкодування шкоди у кримінальному провадженні. Шкода, яка завдана кримінальним правопорушенням, є підставою для визнання фізичної та юридичної особи потерпілими у кримінальному провадженні (ст. 55 КПК України). З відшкодуванням цієї шкоди пов'язується поновлення інтересів суспільства й держави. Забезпечення належної роботи з відшкодування шкоди (збитків) має важливе значення для усунення наслідків кримінального правопорушення.

З огляду на положення ст. 127 КПК України відшкодування шкоди (збитків), завданої державі внаслідок кримінального правопорушення, можлива одним з двох варіантів: 1) шляхом добровільної компенсації на будь-якій стадії кримінального провадження підозрюваним, обвинуваченим, а також за його згодою будь-якою іншою фізичною чи юридичною особою; 2) стягнення судовим рішенням за результатами розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні.

Вже на початковому етапі розслідування від слідчого та процесуального керівника вимагається вирішення таких завдань:

– встановлення виду і розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням;

– встановлення місцезнаходження майна, набутого в результаті вчинення кримінального правопорушення, доходів від нього, або на яке було спрямоване кримінальне правопорушення;

– встановлення майна, яким володіють підозрювані, обвинувачені (у тому числі на праві спільної сумісної власності подружжя, а також зареєстрованого на третіх осіб), і його місцезнаходження;

– встановлення правового статусу майна, виявленого у підозрюваних, обвинувачених (приватна, колективна) власність;

– вилучення і збереження майна для забезпечення цивільного позову і можливості конфіскації[2].

Слід зазначити, що у переважній більшості кримінальних проваджень, у яких збитки спричиняються державі або територіальним громадам, строк їх розслідування зумовлений тривалим проведення необхідних судових експертиз (будівельно-технічних, економічних тощо).

Разом із тим, не зважаючи на тривалість їх проведення, слідчими та процесуальними керівниками за наявності орієнтовної суми цих збитків, до завершення експертиз слід проводити слідчі (розшукові) дії щодо відшукання майна осіб, причетних до вчинення правопорушення, на яке можливо у подальшому накласти арешт. Вказане виключає можливість особам, які у подальшому можуть набути статус підозрюваних, приховати це майно, у тому числі шляхом укладення фіктивних угод.

Будь-яке зволікання під час проведення досудового розслідування може мати негативні наслідки. У зв'язку з чим, у кримінальних провадженнях, у яких завдана шкода (збитки), вже на початковому етапі досудового розслідування слідчий та процесуальний керівник повинні проводити слідчі (розшукові) та процесуальні дії, спрямовані на з'ясування майнового стану підозрюваних з метою накладення арешту на майно.

Виявленню майна підозрюваного сприяє направлення запитів до відповідних органів реєстрації речових прав на нерухоме та рухоме майно, а також використання даних державних реєстрів щодо наявності транспортних засобів, іншого рухомого та нерухомого майна, рахунків у банківських установах тощо. Крім того, наявність майна встановлюється і шляхом здійснення тимчасового доступу до речей і документів, проведенням обшуків.

Для своєчасного та повного відшкодування шкоди (збитків) необхідно налагодити належним чином взаємодію між слідчим та процесуальним керівником.

Дана взаємодія, як зазначають науковці (зокрема, В.О. Черков) має теоретичні та правові підстави[3]. Так, теоретичними підставами є: спільність мети і завдань діяльності процесуального керівника та прокурора; однакова юридична сила процесуальних актів. Правовими підставами є:

---

[1] *Кримінальний процесуальний кодекс України 2012* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України* <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print1509613363325440>. (2018, березень, 14).

[2] Лихолат, Д., Донський, О., Слобадзян, А. (2014). Відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні, цивільний позов. *Вісник Національної академії прокуратури України, 1(34),* 40-41.

[3] Черков, В.О. (2012). До питання про взаємодію прокурора, слідчого й оперативних підрозділів органів внутрішніх справ в умовах дії нового КПК України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О.Дідоренка, 4,* 102.

Закон України «Про прокуратуру» та інші законодавчі акти, а також галузеві накази Генерального прокурора України.

Традиційно така взаємодія розглядається у двох формах: процесуальній – заснованій на нормах процесуального законодавства та не процесуальній –організаційній[1].

Перша форма взаємодії *(процесуальна)* спрямована на реалізацію кримінально-процесуальних, цивільно-процесуальних, господарсько-процесуальних та адміністративно-процесуальних правовідносин, що виникають, розвиваються і припиняються між процесуальним керівником та прокурором під час реалізації ними своїх повноважень.

Друга форма взаємодії між вказаними суб'єктами *(не процесуальна або організаційна)* має декілька видів, які передбачені та визначені внутрішньовідомчими нормативно-правовими актами, а також є частково формою адміністративного управління і не регламентується процесуальним законодавством. Така форма спрямована на налагоджену діяльність процесуального керівника і прокурора щодо пред'явлення позову поза межами кримінального провадження. Основним її видом є поєднання передачі інформації та матеріалів з кримінального провадження щодо відшкодування шкоди (збитків), завданих державним інтересам внаслідок кримінального правопорушення, з пред'явленням позову в порядку цивільного, господарського та адміністративного судочинства.

Існує декілька поглядів стосовно організації роботи прокуратури із взаємодії. Хоча поняття «організація», що в перекладі з французької (*organization)* – означає «упорядкування»[2], має кілька значень, одне з яких – упорядкування, приведення будь-чого у порядок, певну систему, то у сполученні з термінами «робота», «праця» і «діяльність» вона трактується в юридичній літературі неоднозначно.

Так, організацію роботи в органах прокуратури О.Р. Михайленко визначає як комплекс взаємопов'язаних дій, заходів, спрямованих на ефективне виконання функцій і завдань, покладених на прокуратуру[3].

Дещо по-іншому організацію роботи у прокурорському колективі розуміє Л.М. Давиденко і зазначає, що вона вимагає, по-перше, умілого розміщення людей, і по-друге, узгодження діяльності (об'єднання їхніх зусиль) з метою найефективнішого вирішення завдань, що стоять перед прокуратурою[4].

На погляд М.І. Мичка організація роботи, наприклад, апарату обласної прокуратури передбачає організацію взаємодії її структурних підрозділів[5].

На наше бачення, на сучасному етапі організаційна форма взаємодії може бути:

1) *разовою*, тобто, коли така взаємодія має місце під час здійснення розслідування одного кримінального провадження або за результатами його розгляду у суді, а також у разі закриття цього провадження або зупинення досудового розслідування;

2) *періодичною*, тобто при виникненні відповідної необхідності щодо передачі матеріалів кримінального провадження з метою пред'явлення позову;

3) *постійною*, тобто такою, що здійснюється протягом тривалого часу (кварталу, півроку, року тощо).

З цією метою, процесуальний керівник має забезпечити своєчасну передачу прокурору з представництва матеріалів з долученням до них відповідного висновку щодо наявності підстав для представництва. Застосування представницьких повноважень може відбуватися у всіх видах судочинства (кримінальному, цивільному, господарському, адміністративному).

Так, однією із процесуальних форм представництва, відповідно до Закону України «Про прокуратуру» (стаття 23)[6], є подання цивільного позову під час кримінального провадження у випадках та порядку, визначених кримінальним процесуальним законом.

Цивільний позов про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, у кримінальному провадженні має відповідні переваги, оскільки: зазначене забезпечує швидке

[1] *Великий енциклопедичний юридичний словник* (2012). Київ: Юридична думка,104.
[2] Давиденко, Л.М. (1994). *Организация работы районной (городской) прокуратуры*. Харьков: ИПК, 18-22.
[3] Михайленко, О.Р. (2005). *Прокуратура України*: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 18.
[4] Давиденко, Л.М. (1994). *Организация работы районной (городской) прокуратуры*. Харьков: ИПК, 18-22.
[5] Мичко, М.І. (1995). *Проблеми організації роботи апарату обласної прокуратури*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.. юрид. наук. Харків, 10.
[6] *Закон про прокуратуру 2014* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://www.rada.gov.ua> (2014, жовтень, 14).

поновлення порушених інтересів держави або особи, якій кримінальним правопорушенням заподіяно шкоду, і особа, яка несе відповідальність за завдання цієї шкоди, звільняються від необхідності двічі брати участь у судовому розгляді й дослідженні доказів; надається можливість використовувати зібрані у кримінальному провадженні докази для об'єктивного вирішення позовних вимог; гарантується найбільш повне, всебічне й об'єктивне дослідження обставин кримінального правопорушення; встановлення розміру заподіяних збитків практично завжди важливе для правильної кваліфікації кримінального правопорушення і призначення покарання; одночасна реалізація кримінальної і матеріальної відповідальності має значний профілактичний і виховний вплив[1].

Не меншою перевагою є заощадження державних коштів у вигляді сплати судового збору у випадку пред'явлення такого позову у кримінальному провадженні.

Пред'явлення цивільного позову у кримінальному провадженні передбачено статтею 128 КПК України[2]. Форма та зміст такої заяви повинні відповідати вимогам, встановленим для позовів, які пред'являються у порядку цивільного судочинства, тобто ст.175 ЦПК України[3], а саме – позовна заява подається у письмовій формі і повинна містити: 1) найменування суду першої інстанції, до якого вона подається; 2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (для фізичних осіб) сторін та інших учасників справи, їх місцезнаходження або місце проживання чи перебування, поштовий індекс, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України (для юридичних осіб), а також реєстраційний номер облікової картки платників податків (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта для фізичних осіб – громадян України (якщо такі відомості позивачу відомі), відомі номери засобів зв'язку, офіційної електронної адреси та адреси електронної пошти; 3) зазначення ціни позову; обґрунтований розрахунок сум, що стягуються чи оспорюють ся; 4) зміст позовних вимог; 5) виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги; зазначення доказів, що підтверджують вказані обставини; 6) відомості щодо вжиття заходів досудового врегулювання спору; 7) відомості про вжиття заходів забезпечення доказів та інше. Позовна заява підписується позивачем або її представником із зазначенням дати її подання.

У випадку неможливості пред'явлення цивільного позову у кримінальному провадженні, а також якщо він залишений без розгляду, то може бути пред'явлений в порядку цивільного судочинства (ч. 7 ст. 128 КПК України) або іншого виду судочинства (стаття 162 Господарського процесуального кодексу України, стаття 160 Кодексу адміністративного судочинства України). Такий позов, з урахуванням діючого законодавства, прокурор може пред'явити лише в інтересах держави.

Отже, у разі необхідності усунення суспільно небезпечних наслідків злочинних діянь, – стягнення збитків, відшкодування шкоди, скасування або визнання протиправними та скасування незаконних рішень (актів), застосування наслідків нікчемності правочинів та інші способи відновлення інтересів держави процесуальний керівник передає наявні матеріали у кримінальному провадженні прокурору для пред'явлення позову у цивільному, господарському чи адміністративному судочинствах. Саме на взаємодії з метою пред'явлення позову поза межами кримінального провадження акцентовано увагу у наказі Генерального прокурора України від 30 квітня 2016 року № 171 «Про удосконалення взаємодії структурних підрозділів з питань представництва інтересів держави в судах»[4], який конкретизує прокурорську діяльність з представництва інтересів держави в суді.

---

[1] Блажівський, Є.М., Якимчук, М.К., Козьяков, І.М., Туркот, М.С. та ін. (2014). *Підтримання прокурором державного обвинувачення*: підручник. Київ: Національна академія прокуратури України, 225.

[2] *Кримінальний процесуальний кодекс України 2012* (Верховна Рада України). *Голос України*.

[3] *Закон України про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів 2017* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2147-19 (2017, жовтень, 03).

[4] *Наказ Генерального прокурора України про удосконалення взаємодії структурних підрозділів з питань представництва інтересів держави в судах 2016* (Генеральна прокуратура України). *Офіційний сайт Генеральної прокуратури України*. <http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102> (2016, квітень, 30).

Основним важелем під час взаємодії є формування доказової бази, яка в подальшому буде слугувати гарантією реального забезпечення відшкодування збитків (шкоди) завданих державі.

Наприклад, одним із важливих доказів, що підтверджує розмір шкоди, завданої незаконною порубкою лісу (стаття 246 Кримінального кодексу України), є висновок екологічної експертизи. Іншими доказами, що отримані в ході досудового розслідування по даній категорії кримінальних проваджень можуть бути правовстановлюючі та інші документи, які відображають дані про власників і користувачів земель, а також їх категорію; планово-картографічні матеріали лісовпорядкування та інші матеріали, які відображають місце проведення незаконної порубку і категорію лісів; документи, в тому числі протоколи процесуальних дій та додатки до них (протокол огляду місця події, що містить інформацію про площу знищеного або пошкодженого лісу, лісових насаджень та окремих дерев, а також специфіку виявлення на місці події слідів і пошкоджень; протокол слідчого експерименту; протокол огляду речового доказу); висновки експертиз (зокрема, біологічної); речові докази (бензопили, транспортні засоби, підроблені документи, лісоматеріали та лісо продукція)[1].

Наступний приклад, – самовільне заняття земельної ділянки (стаття 197-1 Кримінального кодексу України), до позову даної категорії долучаються такі докази кримінального провадження, як розрахунок та розмір завданої шкоди, акти обстеження земельних ділянок відповідного органу контролю, документи процесуального характеру у кримінальному провадженні, речові докази та інше.

Відтак, особливого значення набуває налагодження належної взаємодії між прокурором, який здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, та прокурором, яким реалізуються представницькі повноваження в суді.

Слід акцентувати увагу на досить важливому моменті такої взаємодії, – своєчасності передання процесуальним керівником матеріалів кримінального провадження, зокрема, за якими завдані збитки інтересам державним і територіальним громадам, прокурору з представництва для пред'явлення ним позову.

Проте, такий позов має бути пред'явлений в межах строків позовної давності. Як передбачено ст. ст. 256, 257 Цивільного кодексу України, позовна давність – це строк у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу. Загальна позовна давність встановлюється тривалістю у три роки.

Вказаний строк поширюється на позови прокурора, пов'язані з відшкодуванням збитків, завданих державі, особливо у земельній сфері, охорони лісових ресурсів, об'єктів водного фонду, культурної спадщини тощо.

Водночас, значно ускладнило здійснення своєчасного захисту порушених інтересів держави в суді встановлення загального строку позовної давності при пред'явленні позовів до суб'єктів певного речового права щодо визнання незаконними правових актів органів влади та місцевого самоврядування, якими відповідне право було порушено. Законом України „Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення порядку здійснення судочинства" № 4176-VI від 20.12.2011 р. (набув чинності 15.01.2012 р.) виключено п. 4 ч. 1 ст. 268 Цивільного кодексу України, згідно якого позовна давність на зазначені випадки не поширюється.

Виключення цієї норми права позбавило прокурора оскаржувати судові рішення, на підставі яких приватними особами або комерційними структурами незаконно набувалося право власності на об'єкти права власності Українського народу (незаконне відчуження об'єктів культурної спадщини, земель водного та лісового фонду тощо).

Тому, на сьогодні постала необхідність у прийнятті норми права, згідно якої не буде поширюватися позовна давність на вимогу власника або іншої особи про визнання незаконним правового акта органу державної влади або органу місцевого самоврядування, яким порушено його право власності або інше речове право. Таку норму права необхідно застосовувати виключно у випадках порушення інтересів держави.

Таким чином, форма прокурорської діяльності як взаємодія між слідчим, процесуальним керівником та прокурором з представництва інтересів держави в суді є дієвим засобом для вжиття заходів представницького характеру у разі наявності спричинених кримінальним правопорушенням шкоди (збитків) та поновлення порушених інтересів держави.

[1] Мала, О., Місюра, Л. (2016). Цивільний позов прокурора у кримінальному провадженні про відшкодування шкоди, завданої незаконною порубкою лісу. *Вісник прокуратури, 9,* 89.

References:

1. Busel, V. (2001). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [A great explanatory dictionary of the modern Ukrainian]. Kyiv, Irpin: VTF Perun [Kiev, Irpin: WTF Perun], 85 [in Ukrainian].
2. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13 kvitnia 2012 [The Criminal Procedural Code of Ukraine of April 13, 2012] <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print1509613363325440>. [in Ukrainian].
3. Lykholat, D., Donskyi, O., Slobadzian, A. (2014, №1(34). *Vidshkoduvannia (kompensatsiia) shkody u kryminalnomu provadzhenni, tsyvilnyi pozov* [Compensation of harm in criminal proceedings, civil action]. Kyiv: Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy [Kyiv: the Bulletin of the National Academy of Public Prosecutor of Ukraine], 40-41 [in Ukrainian].
4. Cherkov, V. (2012, 4). *Do pytannia pro vzaiemodiiu prokurora, slidchoho y operatyvnykh pidrozdiliv orhaniv vnutrishnikh sprav v umovakh dii novoho KPK Ukrainy* [On the issue of the interaction of the prosecutor, investigator and operational divisions of the internal affairs bodies under the conditions of the new Criminal Procedure Code of Ukraine]. Luhansk: Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O.Didorenka [Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.A. Didorenko], 102 [in Ukrainian].
5. Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk (2012). [The Big Encyclopaedic Law Dictionary]. Kyiv: Yurydychna dumka [Kyiv: Legal thought], 586 [in Ukrainian].
6. Davydenko, L. (1994). *Organizacija raboty rajonnoj (gorodskoj) prokuratury* [Organization of work of the district (city) prosecutor's office]. Kharkiv: IPK [Kharkiv: IPK], 18-22 [in Ukrainian].
7. Mykhailenko, O. (2005). *Prokuratura Ukrainy* [Office of Public Prosecutor of Ukraine]. Kyiv: Yurinkom Inter [Kyiv: Yurinkom Inter], 18-22 [in Ukrainian].
8. Davydenko, L. (1994). *Organizacija raboty rajonnoj (gorodskoj) prokuratury* [Organization of work of the district (city) prosecutor's office]. Kharkiv: IPK [Kharkiv: IPK], 18-22 [in Ukrainian].
9. Mychko, M.I. (1995). *Problemy orhanizatsii roboty aparatu oblasnoi prokuratury: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand.. yuryd. nauk: prets. 12.00.10 Sudoustrii; prokuratura ta advokatura* [Problems of organization of work of the apparatus of the regional prosecutor's office: the author's abstract. dis. on obtaining sciences. degree of Cand. Law. Sciences: prec. 12.00.10 Shipbuilding; prosecutors and advocates]. Kharkiv [in Ukrainian].
10. Zakon Ukrainy Pro prokuraturu vid 14 zhovtnia 2014 [Law of Ukraine On the Prosecutor's Office of October 14, 2014] <http://www.rada.gov.ua> [in Ukrainian].
11. Blazhivs'kyy, E.M., Yakymchuk, M.Ya., Koz'yakov, I.M., Turkot, M.S. ta in. (2014). *Pidtrymannya prokurorom derzhavnoho obvynuvachennya* [Maintenance by the public prosecutor of a public prosecution]. Kyiv: National Prosecution Academy of Ukraine [in Ukrainian].
12. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy vid 13 kvitnia 2012 [Criminal Procedural Code of Ukraine of April 13, 2012] <zakon.rada.gov.ua/go/4651-17> [in Ukrainian].
13. Zakon Ukrainy pro vnesennia zmin do Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv vid 3 zhovtnia 2017 [The Law of Ukraine on Amendments to the Economic Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, the Code of Administrative Proceedings of Ukraine and other legislative acts of 3 October 2017] < zakon.rada.gov.ua/go/2147-19 >[in Ukraine].
14. Nakaz Heneralnoho prokurora Ukrainy pro udoskonalennia vzaiemodii strukturnykh pidrozdiliv z pytan predstavnytstva interesiv derzhavy v sudakh vid 30 kvitnia 2016,№ 171 [Order of the Prosecutor General of Ukraine on improving the interaction of structural units on issues of representation of the interests of the state in the courts of April 30, 2016 No. 171] <http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102> [in Ukrainian].
15. Mala, O., Misiura, L. (2016, №9). *Tsyvilnyi pozov prokurora u kryminalnomu provadzhenni pro vidshkoduvannia shkody, zavdanoi nezakonnoiu porubkoiu lisu* [Civil suit of a prosecutor in criminal proceedings for compensation for damage caused by illegal logging] Kyiv: Visnyk prokuratury [Kyiv: Bulletin of the Prosecutor's Office], 89 [in Ukrainian].

Іван Вернидубов, к. ю. н.
Світлана Белікова, к. ю. н.
Національна академія прокуратури України

ЕЛЕКТРОННІ ДОКАЗИ: ПОНЯТТЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ЩОДО ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ СУДОМ

Ivan Vernydubov, PhD in Law,
Svitlana Belikova, PhD in Law
National Prosecution Academy of Ukraine

ELECTRONIC EVIDENCES: CONCEPT, FEATURES AND PROBLEMS OF THEIR STUDY BY THE COURT

The article gives the concepts of electronic evidence, which is information in electronic form about facts and circumstances relevant to the case and recorded with the help of electronic media provided by law or such that is transmitted through telecommunication channels. Classification of electronic evidence is developed. It is proved that electronic evidence has its own characteristics and occupies a separate place in the system of means of evidence.

It is determined that, taking into account the practice, the use of electronic evidence in litigation will greatly facilitate the procedure for proving the guilt of a guilty person in committing a criminal offense or claims on the part of the plaintiff or their refutation by the defendant, and will reduce the time costs for the administration of justice.

It is noted that the procedure for collecting and examining electronic evidence in the court process requires significant improvement in order to avoid any technical errors, as well as an increase in the basic level of knowledge of judges in the field of information technology.

Keywords: electronic evidence, types and signs of electronic evidence, information technology, evidence-based system, research of electronic evidence, judicial process.

В умовах сьогодення динамічний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій суттєво вплинув на суспільно-правову інституцію – судочинство. Завдяки такому розвитку інформаційних технологій в Україні запроваджено електронне судочинство, серед якого новелою стало застосування в судових справах електронних доказів, здатних реалізувати право на захист юридичних та фізичних осіб.

На доцільність запровадження електронного судочинства звернуто увагу у Рекомендації Rec (2001) 3 КМ РЄ державам-членам „Щодо надання громадянам судових та інших юридичних послуг з використанням новітніх технологій", яка вказує на необхідність забезпечення можливості: 1) відкриття провадження за допомогою електронних засобів; 2) здійснення подальших процесуальних дій у рамках провадження в середовищі електронного документообігу; 3)одержування відомостей про хід справи шляхом одержання доступу до судової інформаційної системи; 4) одержання інформації про результати провадження в електронній формі [1].

Наявність електронного судочинства в іноземних країнах не є новим. Процес його створення для багатьох із них став доволі прогресивним, який позбавив органи правосуддя від виконання зайвої паперової роботи та дозволив використовувати у судовому процесі новітні технології.

Багато держав світу всебічно розвивають електронне судочинство. Зокрема, Туреччина впровадила таку систему, що дозволяє повністю забезпечити електронний документообіг, і зараз

[1] Бринцев, О.В. (2016). «*Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи*: монографія. Харків: «Право», 10.

нею користується понад 1,9 млн. користувачів. У Мексиці віртуальний портал судочинства охоплює майже 90% всього документообігу, Італія сьогодні працює над подальшим удосконаленням проекту „*On-line Civil Trial*", який повністю інтегрований у загальноєвропейську систему електронного судочинства та має вже понад 6 млн. користувачів[1]. Уже на сьогодні системи „Електронний суд" діють у США, Австралії, Швейцарії та багатьох інших країнах у спосіб, що забезпечує функціонування моделей судового процесу, котрі дають можливість здійснювати судовий розгляд без вчинення зайвих фізичний трансакцій[2].

Здобутком електронного судочинства є застосування у судовому процесі нового виду доказів – електронних.

Національна система електронного судочинства передбачає впровадження електронних засобів доказування у кримінальних, цивільних, господарських та адміністративних справах. Закон України „Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів"[3] від 3 жовтня 2017 року вперше надав нормативне визначення поняттю „електронні докази" у площині процесуального законодавства.

Проблематика впровадження електронних (цифрових) доказів до національної судової системи привертала увагу багатьох вчених. Зокрема, у науці кримінального процесу її досліджували такі правознавці, як В.Б.Вехов, С.Й.Гонгало, Ю.М.Грошовий, Т.Е.Кустарнікова, Ю.М.Літвінов, В.О.Мещеряков, А.В.Столітній, Д.М.Цехан та інші; у цивільному процесі: В.Ф.Борисова, К.Л.Брановицький, А.Ю.Каламайко, В.В.Комаров О.М.Лазько, А.Ю.Луспеник, В.І.Решетняк, Р.В.Тертишніков, С.Я.Фурса та інші; у господарському процесі: І.В.Булгакова, О.П.Євсеєв, О.О.Присяжнюк, О.М.Стороженко та інші; в адміністративному судочинстві: В.Бевзенко, Н.Є.Блажівська, І.В.Казачук та інші. Однак, щодо такого особливого виду доказів як електронні, наразі не має в достатній мірі напрацювань, і особливо – стосовно їх застосування у сучасному судочинстві. З цих підстав, наукове дослідження одного із елементів електронного судочинства – електронних доказів та їх визнання належними і допустимими в судовому процесі є досить актуальним.

Метою статті є дослідження вітчизняного та зарубіжного законодавства щодо застосування у судочинстві електронних доказів, визначення їх видів і місця у системі засобів доказування, а також виявлення проблем при їх дослідженні судом та переваг.

Поняття електронного доказу у юридичній науці визначено неоднозначно. Деякі вчені під даним видом доказу розуміють „цифрові" докази. Втім, з удосконаленням комп'ютерної (цифрової) техніки такий вид доказу отримав назву як „електронний".

Як зауважує Д. М. Цехан, під „цифровими доказами" розуміються фактичні дані, що представлені у цифровій (дискретній) формі та зафіксовані на будь-якому типі носія та після обробки ЕОМ стають доступними для прийняття людиною. При цьому, обов'язковою ознакою цифрового доказу є конвергентність, під якою розуміється здатність одиничного доказу входити у сукупність інших доказів і набувати у зв'язку з цим доказового значення[4].

На початковому етапі розвитку комп'ютерної техніки проблема використання у доказуванні цифрової інформації виникла у США, де існували правила використання „нетрадиційних доказів" (novel evidence). З урахуванням особливостей англосаксонської системи права, джерелом таких правил став судовий прецедент у справі Фрай проти США (Frye vs United States), який стосувався використання у доказуванні нових даних та методик науки і складався із двох елементів: по-перше, суду необхідно визначити, до якої галузі наукового знання відноситься дані та методики, які

[1] Азарова, І. (2017). Реформа цивільного процесу в Україні: новели позовного провадження. Київ: *Право України, 8,* 40.

[2] Бринцев, О.В. (2016). „*Електронний суд" в Україні. Досвід та перспективи*: монографія. Харків: Право, 12.

[3] *Закон України про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів 2017* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2147-19> (2017, жовтень, 03).

[4] Цехан, Д.М. (2013). Цифрові докази: поняття, особливості та місце у системі доказування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція, 15,* 257.

покладені в основу доказу, а по-друге, чи визнається провідними вченими-фахівцями цієї галузі принцип, на основі якого сформований доказ [1].

Між іншим, поняття електронного документа закріплено в ст. 371а Цивільного процесуального кодексу Німеччини, який зараховує будь-які відомості в електронній формі, зміст яких може бути прочитано багаторазово з використанням письмових знаків, до електронних документів [2].

На сучасному етапі чітке визначення поняття „електронні докази" міститься у процесуальному законодавстві.

Так, відповідно до ст. 84 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК), ст. 100 Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК), ст.96 Господарського процесуального кодексу України (ГПК), ст. 99 Кодексу адміністративного судочинства України (КАС) електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, яка містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних й інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет).

Отже, під *електронними доказами*, на наш погляд слід розуміти відповідну інформацію в електронному вигляді про факти і обставини, що мають значення для справи та зафіксовані за допомогою передбачених законодавством електронних носіїв або така, що передається по каналах електрозв'язку. На підставі цієї інформації суд робить висновок про наявність або відсутність фактів і обставин, які підтверджують або спростовують позовні вимоги, і так само підтверджують чи не підтверджують вину особи у скоєнні кримінального правопорушення або суспільно-небезпечного діяння.

Електронні засоби доказування мають багато видів.

Наприклад у цивільному процесі О.Т. Боннер визначив наступні види: 1)аудіо- та відеозаписи; 2) електронні документи; 3) відомості, отримані з глобальних інформаційних систем (зокрема, мережі Інтернет); 4) електронну пошту; 5) свідчення (показання) спеціальних технічних засобів (прилади обліку витрат електроенергії, води, газу, тепла тощо); 6) засоби „електронного судочинства" (зокрема, відео конференції, офіційні веб-сайти судових органів, листування з судовими органами за допомогою електронної пошти, автоматизовані судові інформаційні системи та ін.) [3].

Перші спроби їх уніфікувати у цивільному процесі зробив вітчизняний вчений А. Ю. Каламайко, запропонувавши види електронних доказів в залежності від особливостей їхньої форми, а саме: 1) звуко- та відеозаписи; 2)електронні документи; 3) інша інформація в електронній формі (інформаційні повідомлення) [4].

На наше бачення електронні докази можливо класифікувати на наступні види, відокремивши в залежності від джерел їх надходження, а саме:

1) *електронні документи,* – під якими, відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону України „Про електронні документи та електронний документообіг"[5], слід розуміти документи, інформація в яких зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа. Електронний документ, як і паперовий, повинен мати обов'язкові реквізити, до яких слід віднести обов'язкові даних, без яких він не може бути підставою для його обліку і не матиме юридичної

[1] Цехан, Д.М. (2013). Цифрові докази: поняття, особливості та місце у системі доказування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція, 15,* 256.

[2] Єсімов, С.С. (2016). Електронні документи як докази у справах про адміністративні правопорушення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки, 845,* 72.

[3] Боннер, О. (2011). Науково-технічний прогрес і розвиток російського процесуального законодавства та судової практики. *Право України, 10,* 45-62.

[4] Каламайко, А.Ю. (2016). *Електронні засоби доказування в цивільному процесі*: автореф. дис.... канд.. юрид. наук. Харків: Національний університет імені Ярослава Мудрого, 10.

[5] *Закон про електронні документи та електронний документообіг 2003* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/851-15> (2003, травень, 22).

сили. Даний вид доказу не можна віднести до категорії письмового доказу, але учасники справи мають право подавати письмові докази в електронних копіях, посвідчених електронним цифровим підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до закону. Електронна копія письмового доказу не вважається електронним доказом.

2) інформація, отримана з відкритих джерел *мережі Інтернет* – найбільшої глобальної комп'ютерної мережі, яка забезпечує допустимість доказу шляхом швидкого з'єднання між носієм інформації та електронно-обчислювальною машиною (якою має користуватися суд під час дослідження даного доказу);

3) *аудіо- та відеозаписи* – це широкий спектр технологій запису, обробки, передачі, зберігання та відтворення візуального та аудіовізуального матеріалу на моніторах. Такі докази не можна віднести до письмових або речових доказів, адже вони є предметами матеріального характеру і складають окремий вид аудіовізуальної інформації. Їх особливість пояснюється тим, що суд цікавить не сам носій, а інформація, що зафіксована на ньому. Використання такого виду доказів у судовому процесі можливо лише через застосування технічного обладнання;

4) *електронні повідомлення*: мультимедійні та голосові повідомлення – один із видів електронної інформації, яка складається з двох елементів: спілкування та передача відомостей. Зокрема, під мультимедійними можна розуміти повідомлення з мультимедійним змістом (зображення, звук тощо), які пересилаються між мобільними пристроями, а не тільки з текстовим наповненням, як у випадку з SMS. Їх також не можливо віднести до письмових або речових доказів.

Наприклад, такий електронний доказ як відеозапис у кримінальному судочинстві набуває великого значення серед інших джерел доказування. Він дозволяє зафіксувати певні події завдяки здійснення відеофіксації у громадських місцях за допомогою камер відеоспостережень, мобільних телефонів, відеореєстраторів тощо. Саме за допомогою відеозапису можливе об'єктивне відтворення події, він може підтвердити або спростувати будь-яку інформацію або причетність особи до вчинення кримінального правопорушення. Проте, єдиною підставою для використання відеозапису у якості електронного доказу в судовому процесі є відсутність порушень закону під час його отримання. Тому, недопустимий доказ не може бути використаний при прийнятті судом процесуальних рішень.

Для допустимості електронного документа у цивільному та господарському судочинстві є нотаріальне посвідчення цивільно-правових угод, укладених шляхом створення електронного документа.

Електронний документ, як зауважує О. М. Лазько, можливо розглядати як повноцінний документ, оскільки: по-перше, екземпляр електронного документа може передаватись по електронній пошті всього за лічені секунди; по-друге, наявність електронного підпису зумовлює чітке та безпомилкове визначення автора документа, а також гарантує його незмінність та цілісність; по-третє, жодна особа не зможе від чужого імені відіслати фіктивний документ [1].

Вчений А.В.Столітній, пропонуючи запровадження в Україні електронного кримінального провадження зазначає, що електронний формат документа суттєво спрощує та динамізує документообіг – рух документів в організації з моменту їх одержання або створення до завершення виконання або відправлення [2].

Як зазначає А.В.Столітній, сьогодні існує можливість прикріплення в ЄРДР електронних файлів, що може бути застосовано для обміну даним джерелом доказів між слідчим і прокурором [3].

Існування такого джерела інформації, як електронні засоби доказування, вже багато років не викликає ніяких сумнівів.

Наприклад, підтвердженням правової підстави використання електронних доказів у господарському процесі є Постанова пленуму Вищого господарського суду України від 26.12.2011 р. №18 „Про деякі питання застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції", у пункті 2.5 якої зазначено, що будь-які подані учасниками

[1] Лазько, О.М. (2015). Перспективи розвитку електронних (технічних) засобів доказування в цивільному процесі України. *Європейські перспективи, 1,* 126.

[2] Столітній, А.В. (2016). *Електронне кримінальне провадження: передумови виникнення, сучасний стан та перспективи розвитку*: монографія. Київ: Видавничий дім „АртЕк", 556.

[3] Столітній, А.В. (2016). *Електронне кримінальне провадження: передумови виникнення, сучасний стан та перспективи розвитку*: монографія. Київ: Видавничий дім „АртЕк", 227.

процесу докази (зокрема, й стосовно інформації у мережі Інтернет) підлягають оцінці судом на предмет належності та допустимості»[1].

Проте, наявною проблемою була і залишається проблема щодо визначення місця електронних доказів в системі засобів доказування. З нею постійно стикаються вчені всього світу, пропонуючи свої доктринальні підходи, але чіткого визначення цього у юридичній літературі досі не має.

Наприклад, законодавство Німеччини містить окреме положення (а. 1 § 371 ЦПУ Німеччини), відповідно до якого електронні документи належать до речових доказів. У цивільному процесі Великобританії їх місце визначено, навпаки: вони визнаються письмовим доказом, оскільки таким доказом вважається інформація, яка викладена на певному носії за допомогою знаків, так і інформація, яка отримала своє закріплення у фотографіях, картах, на дисках, магнітних плівках або інших носіях, на яких може бути відтворена за допомогою обладнання або без такового, а також інформація, яка зафіксована у фільмах, негативах чи інших пристроях, у яких відтворені візуальні образи. Показово, що правова доктрина Великобританії широко тлумачить поняття письмового доказу, включаючи до нього навіть звуко-, відеозапис, які чинний ЦПК України визначає як речові докази[2]. Вчений Білоусов А.С. та інші електронні докази відносять до речових доказів[3].

Отже, вважаємо, що електронні докази не слід відносити до письмових чи речових доказів, вони займають окреме місці у системі засобів доказування.

Електронні докази мають наступні ознаки: існування у нематеріальному вигляді; необхідність використання певних технічних засобів для їх застосування у суді; можливість перенесення чи копіювання на різні технічні пристрої без втрати іх сутності; оригінал електронного доказу може бути доданий до матеріалів судової справи у будь-якому виді судочинства.

Сьогодні на суди покладається дуже відповідальний обов'язок безпосередньо дослідити електронні докази у кримінальних, цивільних, господарських та адміністративних справах. Інакше докази, які не були предметом дослідження у судовому процесі, не можуть бути покладені в основу ухваленого судом рішення.

Особливо важливим фактором для ухвалення судового рішення у справі є відповідність електронних доказів основним чотирьом критеріям: належність, допустимість, достовірність та достатність. Інакше такі докази не матимуть відповідного процесуально-правового статусу та не зможуть формувати законну доказову базу.

Так, *належними* є докази, що містять інформацію стосовно предмета доказування, яким є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення (ст. 85 КПК, ст. 77 ЦПК, ст. 76 ГПК, ст. 73 КАС).

Допустимими можуть бути лише ті докази, які одержані в установленому законом порядку. Якщо цей порядок порушено, то суд такі докази не бере до уваги (ст. 86 КПК, ст. 78 ЦПК, ст. 77 ГПК, ст. 74 КАС).

Достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи (ст. 94 КПК, ст. 79 ЦПК, ст. 78 ГПК, ст. 75 КАС). Інакше кажучи, це така властивість доказу, яка відображає відповідність його змісту фактам об'єктивної дійсності, безсумнівна правильність отриманих відомостей, їх несуперечливість між собою та встановленими обставинами.

Достатність доказів наявно у тому випадку, коли вони у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування (ст. 94 КПК, ст. 80 ЦПК, ст. 79 ГПК, ст. 76 КАС). Саме питання щодо достатності доказів для встановлення обставин, які мають значення у справі, суд вирішує відповідно до свого внутрішнього переконання.

Відтак, електронні засоби доказування мають обов'язково відповідати певним законодавчим критеріям, без урахування яких вони не можуть бути визнані в установленому законом порядку електронними доказами.

---

[1] *Постанова пленуму Вищого господарського суду України Про деякі питання застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції 2011* (Вищий господарський суд України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0018600-11> (2011, грудень, 26).

[2] Каламайко, А.Ю. (2013). Електронні технології в цивільному процесі: постановка проблеми. *Університетські наукові записки, 1,* 162.

[3] Білоусов, А.С. (2008). *Криміналістичний аналіз об'єктів комп'ютерних злочинів*: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 14.

Водночас електронні докази, у порівнянні із паперовими, мають певні переваги. Зокрема, електронний документ може зберігатися незмінним та не втратити свій зовнішній вигляд, використовуватися необмежену кількість разів, ним можна скористатися у будь-який зручний для суду час.

Поряд з перевагами, слід акцентувати увагу на проблемних моментах у застосуванні (дослідженні) електронних доказів. Ними можуть бути, зокрема, помилка програмного забезпечення, використання не сертифікованого програмного забезпечення під час збору доказової бази, відсутність можливостей для їх належного дослідження (глибокого пізнання їх сутності) без допомоги спеціаліста тощо.

Якщо брати до уваги наявність помилки програмного забезпечення, то її виявлення повинно відповідати трьом ключовим умовам:

– підтверджуватись службою технічної підтримки виробника програмного забезпечення, його уповноваженого представника або компетентної організації, яка займається вивченням та узагальненням помилок і недоліків програмного забезпечення;

– помилка повинна мати безпосереднє відношення до фіксації інформації і тому могла призвести до її модифікації, що підтверджується висновком експерта;

– модифікувала під час фіксації саме ту інформацію, що має значення для доказування, що підтверджується висновком експерта [1].

Крім того, діючим законодавством не передбачено критерії, за якими можна відрізнити справжній електронний доказ від його підробки, оригінал – від копії. Не вирішено питання яким чином суд буде досліджувати такі доказати, якщо у судді не має з цього приводу спеціальних знань, та як будуть до цього залучатися спеціалісти (експерти).

Підсумовуючи викладене зазначимо, що електронними доказами є інформація в електронному вигляді про факти і обставини, що мають значення для справи та зафіксована за допомогою передбачених законодавством електронних носіїв або така, що передається по каналах електрозв'язку. Електронні докази, як і інші види доказів, мають свої ознаки та займають окреме місце у системі засобів доказування.

З практичного погляду, застосування у судовому процесі електронних доказів значно полегшить процедуру доведення вини винної особи у скоєнні кримінального правопорушення або позовних вимог з боку позивача чи їх спростування відповідачем, зменшить часові витрати на здійснення правосуддя.

Проте, потребує суттєвого удосконалення процедура збирання та дослідження електронних доказів у судовому процесі з метою уникнення будь-яких технічних помилок, посилення заходів у питаннях кібербезпеки, а також підвищення принаймні базового рівня знань суддів у галузі інформаційних технологій.

References:

1. Brintsev, O.V. (2016). *"Elektronnyj sud". Dosvid ta perspektivi: monografija* ["Electronic Court" in Ukraine. Experience and prospects: monograph]. Kharkiv: Pravo, 10 [in Ukrainian].
2. Azarova, I. (2017, №8). *Reforma tsivil'nogo protsesu v Ukraïni: noveli pozovnogo provadzhennja* [Reform of the civil process in Ukraine: novels of the lawsuit proceedings]. Kyiv: Pravo Ukraini [Kyiv: The Right of Ukraine], 40 [in Ukrainian].
3. Brintsev, O.V. (2016). *"Elektronnyj sud". Dosvid ta perspektivi: monografija* ["Electronic Court" in Ukraine. Experience and prospects: monograph]. Kharkiv: Pravo, 12 [in Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy pro vnesennia zmin do Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv vid 3 zhovtnia 2017 [The Law of Ukraine on Amendments to the Economic Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, the Code of Administrative Proceedings of Ukraine and other legislative acts of 3 October 2017] < zakon.rada.gov.ua/go/2147-19 > [in Ukrainian].
5. Tsehan, D.M. (2013, №5). *Tsifrovi dokazi: ponjattja, osoblivosti ta mistse u sistemi dokazuvannja* [Digital evidence of the concept, features and place in the system of evidence]. Odesa: Naukovij visnik Mizhnarodnogo gumanitarnogo universitetu. Ser.: Jurisprudentsija [Odesa: Scientific Herald of the International Humanitarian University. Ser. Jurisprudence], 257 [in Ukrainian].

[1] Цехан, Д.М. (2013). Цифрові докази: поняття, особливості та місце у системі доказування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція, 5,* 258.

6. Tsehan, D.M. (2013, №5). *Tsifrovi dokazi: ponjattja, osoblivosti ta mistse u sistemi dokazuvannja* [Digital evidence of the concept, features and place in the system of evidence]. Odesa: Naukovij visnik Mizhnarodnogo gumanitarnogo universitetu. Ser.: Jurisprudentsija [Odesa: Scientific Herald of the International Humanities University. Ser. Jurisprudence], 256 [in Ukrainian].
7. Yesimov, S.S. (2016, № 845). *Elektronni dokumenti jak dokazi u spravah pro administrativni pravoporushennja* [Electronic documents as evidence in cases of administrative offenses]. Lviv: Visnik Natsional'nogo universitetu „L'vivs'ka politehnika". Juridichni nauki [Lviv: Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Jurisprudence], 72 [in Ukrainian].
8. Bonner, O. (2011, №10). *Naukovo-tehnichnij progres i rozvitok rosijs'kogo protsesual'nogo zakonodavstva ta sudovoyi praktiki* [Scientific and technological progress and the development of Russian procedural legislation and jurisprudence]. Kyiv: Pravo Ukrainy, 45-62 [in Ukrainian].
9. Kalamajko, A.Ju. (2016). *Elektronni zasobi dokazuvannja v tsivil'nomu protsesi*: avtoref. dis.... kand.. jurid. nauk: 12.00.03 [Electronic means of evidence in the civil process: thesis for PhD in Law]. Kharkiv: Natsional'nij universitet imeni Jaroslava Mudrogo, 10 [in Ukrainian].
10. Zakon Ukrainy Pro elektronni dokumenti ta elektronnij dokumentoobig 22 travnja 2003 [The Law of Ukraine On Electronic Documents and Electronic Document Management 22 May 2003] <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/851-15> [in Ukrainian].
11. Laz'ko, O.M. (2015, №1). *Perspektivi rozvitku elektronnih (tehnichnih) zasobiv dokazuvannja v tsivil'nomu protsesi Ukraïni* [Prospects for the development of electronic (technical) means of evidence in the civil process of Ukraine]. Kyiv: Yevropejs'ki perspektivi, 126 [in Ukrainian].
12. StolItnIy, A.V. (2016). *Elektronne krimInalne provadzhennya: peredumovi viniknennya, suchasniy stan ta perspektivi rozvitku, monografIya* [Electronic Criminal Proceedings: Background, Current State and Development Prospects, Monograph]. Kyiv: Vydavnychyi dim „ArtEk", 556 [in Ukrainian].
13. StolItnIy, A.V. (2016). *Elektronne krimInalne provadzhennya: peredumovi viniknennya, suchasniy stan ta perspektivi rozvitku, monografIya* [Electronic Criminal Proceedings: Background, Current State and Development Prospects, Monograph]. Kyiv: Vydavnychyi dim „ArtEk", 227 [in Ukrainian].
14. Resolution of the plenum of the Supreme Economic Court of Ukraine On some issues of application of the Arbitration Procedure Code of Ukraine by courts of first instance 26 December 2011 <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0018600-11 > [in Ukrainian].
15. Kalamajko, A.Ju. (2013, №1). *Elektronni tehnologiï v tsivil'nomu protsesi: postanovka problemi* [Electronic technologies in the civil process: statement of the problem]. Kharkiv: Universitets'ki naukovi zapiski, 162 [in Ukrainian].
16. Bilousov, A. S. (2008). *Kriminalistichnij analiz ob'yektiv komp'juternih zlochiniv*: avtoref. dis. … kand. jurid. nauk: spets. 12.00.09 [Criminalistic analysis of objects of computer crimes: thesis for PhD in Legal Sciences: spec. 12.00.09]. Kyiv, 14 [in Ukrainian].

Андрій Бойчук, к. ю. н.
суддя Приморського району м. Одеси, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ОХОРОНИ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ

Andrii Boichuk, PhD in Law
Judge of the Primorsky district of Odesa, Ukraine

FEATURES OF LEGAL RESPONSIBILITY FOR LEGAL INFRINGEMENT IN THE FIELD OF PROTECTION OF THE NATURE RESERVE FUND

The article defines the forms and types of responsibility for violation of the legislation on the nature reserve fund of Ukraine, investigates the types and composition of crimes that violate the regime of protection of territories and objects of the nature reserve fund of Ukraine, features of administrative, criminal, civil, disciplinary responsibility for the damage caused to the territories and objects of the nature reserve fund of Ukraine, as well as analyzed the gaps of legislative regulation in this area and suggested ways of their removal, in particular, of foreseeing administrative liability for the absence or improper registration of the relevant documentation, which must be kept within the territories and objects of the nature reserve fund in accordance with the nature protection legislation of Ukraine, as well as the need to establish criminal liability for reckless destruction or damage to especially protected natural areas and objects.

Keywords: legal responsibility, nature reserve fund of Ukraine, ecological offense, offenses on basic and additional ecological legislation, administrative liability, criminal liability, civil law, disciplinary responsibility.

Проблематика теми. Сучасні демократичні перетворення в Українській державі неминуче торкаються питань вирішення складних екологічних проблем, пов'язаних із частішими проявами заподіяння шкоди природі взагалі, окремим природним компонентам або життю і здоров'ю людини, зокрема, внаслідок забруднення довкілля у зв'язку з господарською діяльністю, або ж унаслідок стихійних явищ, викликаних значним техногенним впливом на довкілля. У цій ситуації значення природоохоронних територій і, зокрема, територій та об'єктів природно-заповідного фонду як їхньої складової, об'єктивно підвищується. Для того, щоб загальмувати темпи змагання людини з природою і стабілізувати поглиблення екологічної кризи, території та об'єкти природно-заповідного фонду мають виконувати стабілізуючу функцію, бо саме вона переплітається з уже існуючими: з охороною рідкісних та зникаючих видів тварин і рослин, збереженням біорізноманіття та іншими. Проте відсутність постійного оновлення та вдосконалення законодавства, яке регулює відносини у галузі збереження довкілля, змушує повертатися до означеної проблеми знову і знову З огляду на це саме інститут екологічно-правової відповідальності є обов'язковим елементом механізму правового регулювання суспільних відносин у державі, бо він вимагає від правозобов'язаних суб'єктів і уповноважених осіб відповідально ставитися до питань екології. Причому способи і заходи такого спонукання різноманітні, а їх сукупність і становить загальноправову категорію юридичної відповідальності.

.Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток правового регулювання охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду (далі: ПЗФ) має базуватись на наукових засадах і бути пов'язаним із загальноправовими, економічними, соціальними та іншими умовами у державі, враховувати особливості еволюції відповідної сфери в попередні періоди. Тобто, для створення ефективної системи правового забезпечення необхідно здійснити наукове дослідження у відповідній сфері.

Аналіз публікацій показує, що питанням юридичної відповідальності за правопорушення у сфері охорони природи присвячена значна кількість літератури. Це, насамперед, дослідження українських правознавців: В. І. Андрейцева, О. О. Бакая, Г. І. Балюк, В. Д. Басая, В. М. Бевзенка, Ю. О. Вовка, С. Б. Гавриша, А. П. Гетьмана, Заржицького, В. А. Зуєва, І. І. Каракаша, Н. Р. Кобецької, В. М. Комарницького, В. В. Костицького, А. В. Котелевець, С. М. Кравченко, М. В. Краснової, Н. Д. Красіліч, І. А. Куян, Я. І. Лазаренка, Н. Р. Малишевої, Х. М. Марич., П. В. Мельника, В.Л. Мунтяна, В. В. Носіка, О. О. Погрібного, В. К. Попова, Б. Г. Розовського, С. В. Шарапової, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульги, В. З. Янчука та інших. Однак проблеми існуючих правопорушень у галузі охорони навколишнього природного середовища та юридичної відповідальності, що настає за їх учинення, досліджені недостатньо.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей юридичної відповідальності за правопорушення у сфері охорони природно-заповідного фонду, виявленні недоліків правового регулювання відносин в цій сфері.

Виклад основного змісту. Юридична відповідальність за правопорушення у сфері охорони об'єктів природно-заповідного фонду має як актуальне, так й особливе значення, бо такі об'єкти дозволяють зберегти ландшафтне та біологічне різноманіття, генетичний фонд, місця оселення та зростання цінних видів флори та фауни. Аналіз наукової літератури, присвяченої цьому питанню, дозволяє стверджувати, що порушення законодавства про ПЗФ це протиправне, вчинене праводієздатним суб'єктом, винне діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на порядок організації, охорони, ефективного використання ПЗФ України, відтворення його природних комплексів та об'єктів, внаслідок чого їм завдається шкода (або створюється реальна загроза її заподіяння), за вчинення якого законодавством передбачена підвищена юридична відповідальність.

Однак слід враховувати, що в той же час у природоохоронній практиці може мати місце безвинна (абсолютна) відповідальність – за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки. Зважаючи на загальну теорію права, юридичну відповідальність традиційно поділяють на кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та інші. Обґрунтовування існування окремого виду «екологічної відповідальності» пов'язане з наявністю у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» розділу XV, який називається «Відповідальність за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища»[1]. Відповідальність за порушення екологічного законодавства завжди безпосередньо є пов'язаною з негативними правовими наслідками як результатом неправомірних дій винної особи. Екологічне законодавство України закріплює перелік земельних, водних, лісових, атмосфероповітряних, фауністичних, флористичних правопорушень, порушень законодавства про надра, про режим територій та об'єктів ПЗФ, інших природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні, тощо.

Одним з перших нормативно-правових актів, прийнятих у цій сфері в незалежній Україні, є Закон «Про природно-заповідний фонд України»[2], розділом X якого, що носить назву «Відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд», встановлено види відповідальності за правопорушення у цій сфері. За ст. 64, юридична відповідальність за порушення режиму територій та об'єктів ПЗФ являє собою комплекс заходів дисциплінарної, адміністративної, цивільної або кримінальної відповідальності.

Виходячи зі змісту цієї статті усі правопорушення доцільно розділити на три групи: 1) порушення порядку використання об'єктів ПЗФ (діяльнісний аспект. – Авт.); 2) невжиття заходів до попередження негативних впливів (превентивний аспект. – Авт.); 3) самовільна зміна меж відведених територій (автономний аспект. – Авт.).

До першої з цих груп необхідно віднести:

а) нецільове використання територій та об'єктів ПЗФ, порушення вимог проектів створення та організації територій природно-заповідного фонду;

б) здійснення в межах територій та об'єктів ПЗФ, їх охоронних зон забороненої господарської діяльності;

---

[1] *Закон про охорону навколишнього природного середовища 1991* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 41,* 546.

[2] *Закон про природно-заповідний фонд 1992* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 34,* 502.

в) організація на територіях та об'єктах ПЗФ, в їх охоронних зонах господарської діяльності без попереднього проведення екологічної експертизи або з порушенням її висновків.

До другої групи належать:

г) невжиття заходів щодо попередження і ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на території та об'єкти ПЗФ;

д) порушення строків і порядку розгляду клопотань про створення територій та об'єктів ПЗФ;

е) порушення вимог щодо використання територій та об'єктів ПЗФ;

є) перевищення допустимих хімічних, фізичних, біотичних та інших впливів і антропогенних навантажень, порушенні вимог наданих дозволів на спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів ПЗФ.

Третя група складається з таких правопорушень, як:

ж) псування, пошкодження чи знищення природних комплексів територій та об'єктів ПЗФ та зарезервованих для включення до його складу;

з) самочинна зміна меж, відведення територій та об'єктів ПЗФ для інших потреб.

Серед видів юридичної відповідальності, за силою впливу на порушників суспільних відносин у галузі охорони територій та об'єктів ПЗФ і за кількістю застосування, виділяється адміністративна відповідальність, сутність якої полягає у застосуванні до правопорушників уповноваженими державними органами адміністративних стягнень та заходів адміністративного впливу. Адміністративна відповідальність за порушення екологічного законодавства передбачена в Кодексі України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р.[1] з наступними численними змінами і доповненнями (далі: КУАП). Останній містить спеціальну главу 7, в якій передбачені «Адміністративні правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури». Підставою для притягнення до адміністративної відповідальності є адміністративне правопорушення (адміністративна провина) у сфері використання природних ресурсів та охорони довкілля, тобто винне, протиправне діяння, що порушує екологічний правопорядок в суспільстві, за яке законодавством передбачена адміністративна відповідальність. Це визначення адміністративного правопорушення безпосередньо випливає із змісту ст. 9 КУпАП. Слід зазначити, що адміністративна відповідальність є оперативним засобом впливу на правопорушників, які допускають суспільно шкідливі вчинки у галузі використання природних об'єктів та охорони навколишньої природного середовища. У більшості випадків для застосування юридичної відповідальності в адміністративному порядку не потрібно визначення розміру заподіяної шкоди. Для її покладання достатнім є сам факт здійснення адміністративного правопорушення, зокрема в сфері природокористування і природоохорони.

Разом з тим слід наголосити, що об'єктом правопорушення, передбаченого ст.ст. 77-1 та 88-1 КУпАП, є інші об'єкти правової охорони, а вчинення порушення в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду розглядається лише як кваліфікуюча ознака цих статей. Разом з тим, стаття 91 КУпАП розглядає як об'єкт правопорушення саме території та об'єкти ПЗФ. Вона передбачає відповідальність за здійснення в межах територій та об'єктів ПЗФ, їх охоронних зон, а також територій, зарезервованих для наступного заповідання, забороненої господарської та іншої діяльності, порушення інших вимог режиму цих територій та об'єктів, самовільну зміну їх меж, невжиття заходів для попередження і ліквідації негативних наслідків аварій або іншого шкідливого впливу на території та об'єкти ПЗФ. Таким чином, ст. 91 КУпАП являє собою профільну та універсальну статтю, за якою здійснюється притягнення до адміністративної відповідальності осіб, винних у порушенні законодавства про ПЗФ. Виходячи з вимог ст. 24 КУпАП в залежності від характеру, змісту і виду екологічного правопорушення, можуть застосовуватися такі адміністративні стягнення: винесення попередження; стягнення штрафу; оплатне вилучення предмету, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права займатися діяльністю, пов'язаною з використанням природних об'єктів та їх ресурсів; притягнення до виправних робіт; застосування адміністративного арешту. У зв'язку з цим, ст. 25 КУпАП передбачає адміністративні стягнення, у т.ч. за екологічні правопорушення на основні і додаткові. Так, оплатне вилучення

[1] *Кодекс України про адміністративні правопорушення: чинне законодавство зі змінами та доп. станом на 2 січ. 2016 року (офіц. текст)* (2016). Київ: Паливода А.В.

об'єкта природи чи конфіскація предметів, які стали знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, можуть застосовуватися у вигляді як основного, так й додаткового стягнення. Відповідно до ч. 2 ст. 25 КУпАП, за одне адміністративне правопорушення може бути покладено основне або основне і додаткове стягнення.

Отже, адміністративна відповідальність є досить поширеним засобом охорони територій та об'єктів ПЗФ, однак її видова характеристика і застосування потребують свого вдосконалення.

Кримінальна відповідальність за природноресурсові й екологічні правопорушення передбачена у розд. VIII Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р.[1] (далі: ККУ), який цілком присвячений злочинам проти довкілля. Зазначений розділ чинного ККУ передбачає відповідний перелік найбільш небезпечних кримінальних правопорушень у сфері використання природних ресурсів і охорони довкілля.

Єдиною підставою кримінальної відповідальності визнається злочин, яким, відповідно до ч. 1 ст. 11 ККУ, є передбачене цим кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Кримінальна відповідальність за екологічні злочини, на думку В. І. Андрєйцева, – це стан розвитку суспільних відносин, в якому реалізуються засоби кримінально-правового покарання осіб, винних у здійсненні екологічного правопорушення з високим рівнем екологічного ризику і екологічної небезпеки для навколишнього природного середовища, природних ресурсів, життя і здоров'я людей [2].

Будь-які протиправні дії, спрямовані на такі об'єкти, з урахуванням їх особливої цінності й винятковості повинні розглядатися як злочин незалежно від розміру заподіяного збитку чи характеру дії (ч. 1). У випадку заподіяння посяганням істотної шкоди чи злочинного впливу на велику за розмірами територію особливо охоронюваного природного об'єкта чи значній їх кількості вчинене має оцінюватися як кваліфікуючий злочин (ч. 2)[3]. Необхідно зазначити, що ця доктринальна пропозиція С. Б. Гавриша реалізована у чинному законодавстві: ст. 252 ККУ передбачає відповідальність за умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів ПЗФ. Враховуючи особливу екологічну, наукову, рекреаційну, освітньо-виховну та іншу цінність природних територій та об'єктів, що є предметом злочинного посягання, передбаченого ст. 252 ККУ, вважаємо за доцільне передбачити кримінальну відповідальність також за їх необережне знищення або пошкодження. До особливостей покладання мір кримінальної відповідальності за порушення природноресурсового й екологічного законодавства варто віднести і те, що застосовуються тільки в судовому порядку на підставі розгляду матеріалів розслідуваної кримінальної справи. Позасудова кримінальна відповідальність, у т. ч. за природноресурсові й екологічні правопорушення, застосовуватися не може.

Найбільшу теоретичну і практичну складність викликає розмежування протиправних дій у сфері природокористування і природоохорони на кримінальні злочини й адміністративні провини. Найчастіше одні і ті ж порушення правил природокористування чи вимог щодо охорони навколишнього природного середовища тягнуть за собою в одних випадках кримінальну, а в іншмх адміністративну відповідальність. Діюче екологічне законодавство не містить однозначної відповіді на це запитання. Так, ст. 70 Закону «Про охорону навколишнього природного середовища» вказує на те, що визначення складів екологічних правопорушень і кримінальних злочинів, порядок притягнення винних до адміністративної та кримінальної відповідальності за їх вчинення встановлюються Кодексом України про адміністративні правопорушення та Кримінальним кодексом України. Традиційним критерієм розмежування кримінальних злочинів від адміністративних провин у цих галузях законодавства є ступінь суспільної небезпеки правопорушення та конкретна обставина його здійснення. Додатковими критеріями можуть бути розміри заподіяної шкоди довкіллю, тяжкість наслідків економічного характеру, що настали, та інші обставини. Адміністративна відповідальність є оперативним засобом впливу на правопорушників, які допускають суспільно шкідливі вчинки у галузі використання природних об'єктів та охорони навколишньої природного середовища. У більшості випадків для застосування юридичної

[1] *Кримінальний кодекс України 2001* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/ Laws/show/2341-14>.

[2] Андрейцев, В.І. (1996). *Екологічне право*: курс лекцій: навч. посібник [для юрид. фак. вузів]. Київ: Вентурі, 202.

[3] Гавриш, С.Б. (1994). *Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства*: Монография. Харьков, 101-102.

відповідальності в адміністративному порядку не потрібно визначення розміру заподіяної шкоди. Для її покладання достатнім є сам факт здійснення адміністративного правопорушення, зокрема в сфері природокористування і природоохорони».

Правову основу цивільно-правової відповідальності за екологічні правопорушення складають положення природноресурсових кодексів і вимоги природоохоронних та середовищезахисних законів.

Застосування цивільно-правової відповідальності у галузі охорони природних об'єктів має суттєві особливості. Тому слід розглянути підходи різних представників цивільно-правової доктрини до визначення цієї категорії.

Цивільно-правова відповідальність, зазначає Я. М. Шевченко, є видом юридичної відповідальності, що полягає у настанні передбачених цивільно-правовою нормою негативних майнових наслідків, які завжди є для правопорушника додатковим майновим обтяженням (додатковими майновими втратами або майновими обов'язками)[1]. Цивільно-правова відповідальність за порушення природно-заповідного законодавства настає незалежно від притягнення правопорушника до кримінальної, адміністративної чи дисциплінарної відповідальності. Вона має компенсаційний характер, що випливає із ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Цивільно-правова відповідальність має майновий характер, однак поняття «майнова відповідальність» є значно ширшим, ніж поняття «цивільно-правова відповідальність». Як зазначає С. М. Кравченко, майнова відповідальність обслуговує низку галузей права і у кожній з них, маючи значну специфіку, утворює підвиди: цивільно-правова відповідальність, матеріальна відповідальність робітників і службовців за трудовим правом, матеріальна відповідальність за порушення природоохоронного законодавства[2].

На думку В. М. Завгородньої, під майновою відповідальністю розуміються всі види відповідальності, пов`язані з впливом на майнову сферу правопорушника: як цивільно-правову та матеріальну відповідальність за трудовим правом (правовідновлювальна відповідальність), так і ті випадки штрафної відповідальності, які пов`язані із застосуванням до правопорушника майнових стягнень[3]. Ряд авторів, відзначаючи специфіку даного виду відповідальності, розглядає її в межах цивільно-правового інституту відшкодування шкоди. Так, О. С. Колбасов вважає, що до регулювання відносин по відшкодуванню шкоди, заподіяної порушенням законодавства про природні об'єкти, застосовуються загальні положення цивільного права по зобов'язаннях, що виникають по факту заподіяння шкоди. Однак специфіка відшкодування даної шкоди, а також особливості її змісту визначають необхідність додаткового спеціального регулювання порядку її відшкодування. Тому на розвиток загальних положень цивільного права про відшкодування шкоди видаються спеціальні норми про відшкодування шкоди, заподіяної неправомірним використанням природних об'єктів[4]. При цьому ч. 5 ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачає, що застосування заходів дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності не звільняє винних від компенсації шкоди, заподіяної забрудненням навколишнього природного середовища та погіршенням якості природних ресурсів. Це означає, що цивільно-правова відповідальність для заподійовичів шкоди природному середовищу може наступити незалежно від застосування до них мір інших видів юридичної відповідальності, передбачених нормами чинного законодавства.

Підсумовуючи можемо зазначити, що цивільна відповідальність за екологічні правопорушення в основному носить компенсаційний характер. Вона полягає в покладанні на заподійовича шкоди природним ресурсам або природному середовищу несприятливих наслідків майнового характеру у вигляді цивільно-правових санкцій.

---

[1] Шевченко, Я.М. (2004). Цивільне право України. Академічний курс: Підручник. У двох томах. *Т. 2.* Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 436.

[2] Кравченко, С.Н. (1981). *Материальная ответственность в системе охраны природы*. Киев: Вища школа, 40-42.

[3] Завгородня, В.М. (2004). *Майнова відповідальність за порушення лісового законодавства*: автореф. дис.... канд. юрид. наук. Київ, 22.

[4] Колбасов, О.С. (1976). *Экология: политика – право. Правовая охрана природы в СССР*. Москва: Наука, 99-100.

Застосування цивільно-правових мір відповідальності за заподіяння шкоди природі має цілий ряд особливостей. Екологічна шкода, заподіяна природному середовищу, проявляється в погіршенні якості довкілля, що не піддається повному відшкодуванню. Ця шкода має властивості особливого прояву в просторі та часі. При відшкодуванні шкоди, заподіяної природним ресурсам чи навколишньому середовищу, стягненню підлягають майбутні витрати власників та природокористувачів задля поновлення природних компонентів, відтворення природних ресурсів або відновлення якості природного середовища. Наведені та інші особливості шкоди природному середовищу передбачені в екологічному законодавстві та мають враховуватися при покладанні цивільно-правової відповідальності за вчинені правопорушення.

Природне походження об'єктів довкілля та відсутність їхнього вартісного виразу в трудових витратах обумовлюють застосування таксового методу обчислення заподіяної шкоди. Такси за юридичною природою являють собою специфічні майново-правові санкції, головна функція яких – компенсація шкоди, заподіяної неправомірним використанням природних об'єктів. Розмір такс залежить від розміру заподіяної шкоди. Однак на відміну від санкцій цивільно-правової відповідальності, яка передбачає в першу чергу відшкодування шкоди в натурі і лише у випадку неможливості цього – грошову компенсацію, такси являють собою заздалегідь обчислений і зафіксований у твердій грошовій сумі розмір шкоди. Цим вони нагадують штраф як захід адміністративного впливу. До складу такс включається такий компонент, як затрати на відновлення природних об'єктів, причому навіть у тих випадках, коли компенсація збитків є практично неможливою, враховуючи незворотність деяких природних процесів[1]. Але, не дивлячись на наявність штрафних елементів у таксах, їх, як підкреслюють С. М. Кравченко[2] і В. Д. Басай[3], неможливо ототожнювати з штрафом, як заходом адміністративного впливу.

По-перше, основне призначення такс – відшкодування шкоди, заподіяної об'єктам природи. Такси – специфічні санкції відповідальності, основною функцією якої є компенсаційна: обчислення розміру стягнень за шкоду настає лише у випадках заподіяння шкоди неправомірним використанням природних об'єктів, неправомірним заподіянням їм шкоди, а розмір такс залежить від об'єкту природи, якому заподіяна шкода та її розміру. Штраф же накладається незалежно від того, чи заподіяна правопорушником шкода, тому розмір штрафу не співставляється з розміром шкоди, якщо вона є.

По-друге, сплата штрафу не звільняє правопорушника від відшкодування заподіяної шкоди, а сума штрафу не покриває розміру шкоди. Стягнення ж обчислюється у відповідності з таксами шкоди і теоретично повністю відшкодовує її.

По-третє, стягнення шкоди за таксами здійснюється у судовому, а штрафу – в адміністративному порядку[4].

Таким чином, єдине призначення такс – це бути критерієм для визначення розміру шкоди, заподіяної природним об'єктам. Такси відображають один із способів обчислення шкоди. А спосіб обчислення шкоди не може слугувати підставою для виділення особливого виду відповідальності. Таксовий метод підрахунку шкоди не змінює порядку застосування принципів та умов майнової відповідальності, тому варто погодитися із думкою Ю.С. Шемшученка про те, що майнова відповідальність за порушення вимог екологічного законодавства із застосування такс є цивільно-правовою відповідальністю[5].

Отже, формами майнової відповідальності за шкоду, заподіяну територіям та об'єктам ПЗФ, є цивільно-правова відповідальність і матеріальна відповідальність (мається на увазі матеріальна відповідальність за трудовим правом). Різновидами цивільно-правової відповідальності за порушення законодавства про ПЗФ (за способом обчислення розміру шкоди) можуть бути

[1] Розовский, Б.Г. (1980). Таксовый метод исчисления ущерба в отношениях природопользования. *Советское государство и право, 2,* 42.
[2] Кравченко, С.Н. (1981). *Материальная ответственность в системе охраны природы*. Киев: Вища школа, 40-42.
[3] Басай, В.Д. (1996). *Відшкодування шкоди, заподіяної екологічними правопорушенням*: дис.... канд. юрид. наук. Львів, 52.
[4] Басай, В.Д. (1996). *Відшкодування шкоди, заподіяної екологічними правопорушенням*: дис.... канд. юрид. наук. Львів, 52.
[5] Шемшученко, Ю.С., Мунтян, В.Л., Розовський, Б.Г. (1978). *Юридическая ответственность в области охраны окружающей среды*. Киев: Наукова думка, 196.

таксова відповідальність та відповідальність на основі кадастрової еколого-економічної оцінки включених до його складу територій та об'єктів (згідно із ст. 65 Закону України "Про природно-заповідний фонд України").

Але ні природноресурсове, ні екологічне законодавство не передбачають такси і методики обчислення розміру збитку, заподіюваного усім видам природним об'єктам та їх ресурсам. Тому часто доводиться застосовуватися до загально цивільного методу встановлення розміру шкоди, заподіяної природним об'єктам та природному середовищу. Одною з основних вимог застосування цивільно-правової відповідальності до екологічних правопорушень є повне відшкодування заподіяної шкоди. Так, згідно із ч. 2 ст. 69 природоохоронного закону, особи, яким заподіяно шкоди, мають право на відшкодування неодержаних прибутків за час, необхідний для відновлення здоров'я, якості навколишнього природного середовища та відтворення природних ресурсів до стану, придатного для використання за цільовим призначенням. Забезпечення повної компенсації природноресурсової та екологічної шкоди юридичним і фізичним особам може бути досягнуто також відшкодуванням збитків і стягненням неустойки. У таких випадках цивільно-правова відпо відальність за правопорушення носить субсидіарний характер, що заповнює прогалини природноресурсового й екологічного законодавства. Тому в подібних випадках норми цивільного права застосовуються для регулювання природно-ресурсових та екологічних відносин, якщо вони не врегульовані спеціальним законодавством.

Порушення законодавства України про ПЗФ тягне за собою, окрім адміністративної, цивільної і кримінальної, ще й дисциплінарну відповідальність. Під цим терміном, згідно зі ст. 140 Кодексу законів про працю[1] (далі: КЗпП), прийнято називати застосування щодо окремих несумлінних працівників заходів дисциплінарного впливу. Така відповідальність має своїм спрямуванням забезпечити дотримання внутрішнього трудового розпорядку і є однією з правових форм примусу, що застосовується до несумлінних працівників за порушення трудового розпорядку та інших обов'язків.

У випадках вчинення дисциплінарної провини, що спричинило матеріальну шкоду довкіллю, може застосовуватися матеріальна відповідальність у розмірах, в порядку та на умовах, передбачених трудовим законодавством. Таким чином, у подібних випадках має місце трудоправова матеріальна відповідальність, яка пов'язана з трудовими відносинами, а не майнова цивільно-правова відпо відальність, що зумовлювана делікатними зобов'язаннями, передбаченими у цивільному законодавстві. На відміну від цивільно-правової майнової відповідальності, трудоправова матеріальна відповідальність працівників за порушення вимог природноресурсового й екологічного законодавства має цілу низку особливостей. Вони полягають у такому:

а) працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі або організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків;

б) при покладанні матеріальної відповідальності трудові права і законні інтереси працівників гарантуються шляхом встановлення відповідальності лише за пряму дійсну шкоду, лише у межах та в порядку, передбаченому законодавством, і за умови, якщо така шкода заподіяна підприємству, установі або організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника;

в) трудоправова матеріальна відповідальність працівників, як правило, обмежується визначеною частиною заробітку працівника і не повинна перевищувати повного розміру заподіяної шкоди, за винятком випадків, передбачених законодавством; при наявності зазначених підстав і умов матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності;

г) на працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, що належить до категорії нормального виробничо-господарського ризику, а також за неотриманий підприємством, установою або організацією дохід та за шкоду, заподіяну працівником, який знаходився в стані крайньої необхідності;

г') працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно відшкодувати її цілком або частково;

д) за згодою власника або уповноваженого ним органу, працівник може передати для відшкодування заподіяної шкоди рівноцінне майно або виправити ушкоджений об'єкт.

[1] *Кодекс законів про працю України 1971 р. (з наступними змінами і доповненнями). Відомості Верховної Ради України, 50,* 140.

При покладанні трудоправової матеріальної відповідальності на працівників за природоохоронні правопорушення слід дотримуватися й інших вимог трудового законодавства. Ними, наприклад, є:

– обмеження матеріальної відповідальності межами середньомісячного заробітку;

– визначення меж матеріальної відповідальності у випадках, коли фактичний розмір заподіяної шкоди природним об'єктам перевищує її номінальний розмір: правомірне покладання повної матеріальної відповідальності;

– дотримання вимог визначення розміру шкоди та встановлення порядку її відшкодування тощо.

Посадові особи та спеціалісти, винні в порушенні вимог щодо охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки, відповідно до ч. 7 ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», за поданням державних органів охорони довкілля згідно з рішеннями їх уповноважених органів позбавляються премій за основними результатами господарської діяльності повністю або частково. Умови і порядок позбавлення винних посадових осіб і спеціалістів преміальних винагород визначається чинним законодавством. Позбавлення премій за порушення вимог природноресурсового й екологічного законодавства не можна відносити до видів трудоправової відповідальності. Безумовно, депреміювання є важливим заходом впливу на посадових осіб та фахівців, що спрямовано на забезпечення раціонального природокористування, ефективної охорони довкілля та належної екологічної безпеки. Однак депреміювання за правовим змістом та положеннями трудового законодавства не є мірою дисциплінарної відповідальності. У подібних випадках працівникам не надається те, чого вони не заслужили, що в строго правовому розумінні не є юридичною відповідальністю.

Висновки. Резюмуючи і підсумовуючи результати дослідження, зазначимо, що:

– юридична відповідальність за порушення режиму територій та об'єктів ПЗФ являє собою комплекс заходів дисциплінарної, адміністративної, цивільної або кримінальної відповідальності який потребує вдосконалення;

– розмір такс за порушення природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів ПЗФ України має бути не менш ніж вдвічі більший за розмір такс за заподіяння шкоди іншим природним територіям та об'єктам, що не належать до особливо охоронюваних;

– об'єктивується пропозиція щодо передбачення адміністративної відповідальності за відсутність або неналежне оформлення відповідної документації, яка обов'язково повинна вестися або зберігатися у межах територій та об'єктів ПЗФ відповідно до природоохоронного законодавства України;

– актуалізується необхідність встановлення кримінально-правової відповідальності за необережне знищення або пошкодження особливо охоронюваних природних територій та об'єктів.

References:

1. Zakon Ukrayiny Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyshcha 1991[Law of Ukraine on Environmental Protection 1991]. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny [The news of the Verkhovna Rada of Ukraine], 41. art. 546 (1991, June, 25).
2. Zakon Ukrayiny Pro pryrodno-zapovidnyy fond 1992 [Law of Ukraine on the Nature Reserve Fund 1992] Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny [The news of the Verkhovna Rada of Ukraine], 34. art. 502.
3. *Kodeks Ukrayiny pro administratyvni pravoporushennya: chynne zakonodavstvo zi zminamy ta dop. stanom na 2 sich. 2016 roku: (ofits. tekst*) [The Code of Ukraine on Administrative Offenses: current legislation with amendments and amandaments (official text)]. Kyiv: Palyvoda A.V., 2016.
4. *Kryminalnyy kodeks Ukrayiny 2001* [The Criminal Code of Ukraine 2001] <http:// zakon 2. rada. gov. ua/ Laws/ show/2341-14>(2001, April, 5)
5. Andreytsev, V. I. (1996). *Ekolohichne pravo: kurs lektsiy: navch. posibnyk* [Environmental law: course of lectures: Manual]. Kyiv: Venturi, 202.
6. Havrysh, S.B. (1994). Uholovno-pravovaya okhrana pryrodnoy sredy Ukrayny. Problemy teoryy y razvytye zakonodatelstva: Monohrafyya [Crimina-legal protection of the natural environment of Ukraine. Problems of theory and development of legislation: Mononraph]. Kharkiv,101-102.
7. Shevchenko, YA.M. (2004). *Tsyvilne pravo Ukrayiny. Akademichnyy kurs: Pidruchnyk.: U dvokh tomakh* [The Civil law of Ukraine. Academic course: Tutorial: In Two volumes]. Kyiv: Vydavnychyy Dim "In Yure", 436.
8. Kravchenko, S. N. (1981). *Materyalnaya otvetstvennost v systeme okhrany pryrody* [The material response in the nature protection system]. Kyiv: Vyshcha shkola, 40-42.

9. Zavhorodnya, V.M. (2004). Maynova vidpovidalnist za porushennya lisovoho zakonodavstva: avtoref. dys.... kand. yuryd. nauk: Spec. – 12.00.06. [Property liability for violation of forest legislation: thesis for PhD degree in Legal Science] Kyiv, 22.
10. Kolbasov, O.S. (1976). *Ékolohyya: polytyka – pravo. Pravovaya okhrana pryrody v SSSR* [Ecology: politics – law. Legal protection of nature in the USSR]. Moscow: Nauka, 99-100.
11. Rozovskyy B.H., (1980). Taksovyy metod yschyslenyya ushcherba v otnoshenyyakh pryrodopolzovanyya [Taxation method of damage calculation in nature use relations]. *Sovetskoe hosudarstvo y pravo* [Soviet state and law], 2, 42.
12. Kravchenko, S. N. (1981). *Materyalnaya otvetstvennost v systeme okhrany pryrody* [Material responsibility in the nature protection system]. Kyiv: Vyshcha shkola, 40-42.
13. Basay, V.D. (1996). Vidshkoduvannya shkody, zapodiyanoyi ekolohichnymy pravoporushennyam: dys.... kand. yuryd. nauk: Spetsialnist 12.00.06 [Compensation for damage caused by environmental violations: thesis for PhD degree in Law. spec. 12.00.06]. Lviv, 52.
14. Shemshuchenko, YU.S. (1978). Yurydycheskaya otvetstvennost v oblasty okhrany okruzhayushchey sredy [Legal responsibility in the field of environmental protection]. Kyiv.: Naukova dumka, 196.
15. *Kodeks zakoniv pro pratsyu Ukrayiny 1971 z nastupnymy zminamy i dopovnennyamy* [The Labor Code of Ukraine, 1971, with amendments and supplements]. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny [The news of the Verkhovna Rada of Ukaine], 50. art. 140 (1971, December, 10).

Микола Міщук, к. ю. н.
Університет економіки та права „КРОК”, Україна
Світлана Белікова, к. ю. н.
Національна академія прокуратури України

ПРОБЛЕМИ ЩОДО ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

Mykola Mishchuk, PhD in Law
University of Economics and Law „KROK”, Ukraine

Svitlana Belikova, PhD in Law
National Prosecution Academy of Ukraine

PROBLEMS OF INDEMNIFICATION OF DAMAGE CAUSED BY CRIMINAL OFFENSES

The article analyzes the actual issues of presenting a civil suit in criminal proceedings and outside it to compensate for harm caused to the state by a criminal offense. The difference between the concepts of "harm" and "damages" in the criminal, civil and economic legislation of Ukraine was studied. Attention is focused on the need to determine an effective way to protect the interests of the state in court in the event of damage. The main issues arising from the presentation of the claim for compensation for damage have been identified, and problems have been identified in the judicial review of such claims. The article uses the judicial practice of considering this category of cases.
Keywords: protection of the state interests, criminal proceedings, civil action, prosecutor, representation.

Аналізуючи останні законодавчі зміни, можна констатувати, що здебільшого прийняття нових законів здійснюється без напрацювання відповідних концепцій, різного підходу до розуміння одних і тих термінів, ігнорування сталої юридичної практики та наукових досліджень.

За слушним твердженням В.Савицького, теорія повинна слугувати практиці, оскільки в цьому проявляється її призначенні [1].

Останнім часом збільшилася кількість кримінальних правопорушень, якими завдано шкоду (збитки) державним інтересам або державі. Питання, присвячені відшкодуванню майнової шкоди, завданої державі в результаті вчинення винною особою кримінального правопорушення та обрання ефективного способу захисту порушених інтересів держави, у вітчизняній юридичній літературі висвітлено недостатньо.

На протязі багатьох років напрацьовувалася юридична практика щодо способів судового захисту права власності, інших речових прав, відшкодування збитків шляхом пред’явлення цивільного позову у кримінальному провадженні та поза його межами. Розробці цієї проблеми приділяло увагу багато вчених-цивілістів, таких як: О.Б.Гнатів, В.В.Груздів, І.О.Дзера, І.В.Жилінкова, В.В.Комаров, С.А.Краснова, З.В.Ромовська, А.М.Штанько та інші, щодо ефективного захисту у кримінальному провадженні: В.Т.Маляренко, М.М.Михеєнко, М.А.Погорецький, І.І.Присяжнюк, О.Шило, О.Яновська та інші, у площині прокурорського представництва: А.В.Губська, Т.О.Дунас, М.В.Косюта, О.Г.Кучер, Н.С.Наулік, О.Р.Михайленко, М.І.Мичко, М.В.Руденко, М.М.Стефанчук та інші вчені, погляди яких використовуються сьогодні в науці.

[1] Абламський, С. (2017). Актуальні питання регламентації права на захист через призму конституційних змін. *Вісник Національної академії прокуратури України, 2,* 89.

Між відшкодуванням шкоди (збитків), завданих кримінальним правопорушенням та обрання відповідного способу судового захисту існує тісний зв'язок. Від того, який обрано спосіб захисту є ефективним, залежить задоволення судом позовних вимог з відшкодування шкоди.

Однак, створені вказаними вченими різні способи судового захисту стосуються загальної системи способів захисту, які необхідно відокремити та віднайти шляхи щодо їх застосування у правозахисній практиці.

Мета статті полягає в огляді сформованих поглядів вчених щодо системи способів судового захисту інтересів держави, дослідження основних переваг та проблем, пов'язаних з ефективним способом судового захисту інтересів держави у кримінальному провадженні та поза його межами.

З метою розкриття поставлених питань, з'ясуємо основні ключові поняття дослідження: шкода, збитки, способи судового захисту порушеного права, позов та його види.

Вчені-процесуалісти, акцентуючи увагу на юридичній природі виникнення такого роду позовів як відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, надали визначення поняттю майнової шкоди (збитків). А саме, – це наслідки кримінального правопорушення або іншого суспільно-небезпечного діяння, які мають вартісну форму[1].

Втім, у багатьох наукових джерелах і на практиці поняття „шкода" і „збитки" тлумачаться по-різному та дотепер чітко не визначені в юридичній літературі.

У цивільному судочинстві також вказані поняття трактуються неоднозначно. Так, у п.3 ч. 2 ст. 11 і ст. 1166 Цивільного кодексу України законодавець ототожнює збитки та шкоду, позначаючи їх лише терміном „шкода", у ст.ст.22, 23 ЦК України – зазначені терміни розмежовуються, у ст. 1192 ЦК України – використовується лише поняття „збитки", у п.8 ч.2 ст. 16 ЦК України – акцентується увага на відшкодуванні збитків та інших способів відшкодування майнової шкоди.

У господарському судочинстві замість „шкода" використовується поняття „збитки". А саме, згідно ст. 224 Господарського кодексу України під збитками розуміються витрати, зроблені управленою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також не одержані нею доходи, які управлена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності іншою стороною.

Отже, поняття „шкода" у законодавстві більш ширше ніж поняття „збитки", але стосовно порушених інтересів держави поза межами кримінального провадження доцільно застосовувати поняття „збитки" як спричинення негативних наслідків кримінального правопорушення [2].

З цього приводу науковці неодноразово наголошують, що шкода є однією з умов або підстав виникнення обов'язку з її відшкодування. І це цілком закономірно, оскільки категорія „шкода" тісно пов'язана з питанням цивільно-правової відповідальності [3].

При наявності невідшкодованих збитків (шкоди) під час розслідування кримінального правопорушення їх можна стягнути у кримінальному провадженні в ході судового розгляду або поза його межами шляхом пред'явлення позову в порядку цивільного або господарського судочинства.

Поняття позову взагалі виникло від латинського слова *action* – позовна вимога [4]. На даний час переважно у багатьох країнах збереглося і існує поняття „позовна вимога", яке покладено в основу позову. Позов у кримінальному судочинстві, за його структурою і формою (ст. 128 КПК України), практично нічим не відрізняється від позову, пред'явленого у порядку іншого судочинства. Єдиною відмінністю є наявність їх видів, таких як наприклад: позови про присудження (виконавчі – *actiones cum condemnacione*), про визнання (установчі – *actiones condemnacione*), перетворюючі (про конститутивне рішення) [5].

Так, позови про присудження пред'являються у разі відновлення порушеного права та усунення наслідків правопорушення – це суми, що підлягають стягненню у вигляді відшкодування

[1] Гуревич, М.А. (1981).*Учение об иске*. Москва: Воениздат, 227.

[2] Натрус, О.П., Турлова, Ю.А., Казак, О.А. та ін. (2016). *Представництво прокурором в суді законних інтересів держави*: науково-практичний посібник. Київ: Національна академія прокуратури України, 221.

[3] Мезенцева, І.Є., Присяжнюк, І.І., Назарук, О.І.(2011). *Прокурорський нагляд за додержанням законів щодо відшкодування шкоди, заподіяної злочином*: науково-практичний посібник. Київ: Національна академія прокуратури України, 7.

[4] Блажівський, Е.М., Якимчук, М.Я., Козьяков, І.М., Туркот, М.С. та ін. (2014). *Підтримання прокурором державного обвинувачення:* підручник. Київ: Національна академія прокуратури України, 320.

[5] Штефан, М.Й. (2005). *Цивільне процесуальне право України: академічний курс*. Київ: Алерта, 21-34.

збитків тощо. Позови про визнання пред'являються для усунення спору між сторонами шляхом внесення ясності щодо існуючих між ними правовідносин. Суд же своїм рішенням або підтверджує наявність такого права, або стверджує його відсутність. До такого виду позовів можна віднести позови про визнання права власності на рухоме і нерухоме майно. Перетворювальні позови – вони як правило спрямовані насамперед на зміну або припинення будь-яких правовідносин.

На сьогодні одним з найактуальніших позовів, між іншими (наприклад, про витребування майна із чужого незаконного володіння, визнання недійсними рішень угод (договорів), повернення майна), є позов про відшкодування збитків (шкоди), заподіяних внаслідок вчинення кримінального правопорушення.

Вчені та правозахисники ведуть постійну дискусію щодо цивільного позову у кримінальному провадженні та поза його межами. Одні пропонують взагалі відмовитися від нього, інші вважають за необхідне розширити сферу його дій [1]. Проте, всі аргументи зводяться до одного – необхідності захисту порушених інтересів держави.

Водночас, розгляд цивільного позову разом з кримінальним провадженням має низку переваг, оскільки забезпечує позивачу економію коштів на сплату судового збору та інші судові витрати, а також виключається необхідність розгляду однієї і тієї ж справи двічі. Такий розгляд позову надає позивачеві можливість довести як наявність збитків, заподіяних кримінальним правопорушенням, так і їх розмір. Однак, їх спільний судовий розгляд допускається лише у випадках, коли цей позов пов'язаний з фактом скоєння кримінального правопорушення або іншого суспільно-небезпечного діяння, тобто, коли майнова шкода, яка є предметом позову, безпосередньо заподіяна кримінальним правопорушенням. В інших випадках позови пред'являються за межами кримінального провадження.

У кримінальному судочинстві предмет цивільного позову набагато обмежений, оскільки в його основі лежить наявність майнової шкоди. Винна у вчиненні кримінального правопорушення особа з моменту пред'явлення їй цивільного позову визнається в установленому ст. 62 КПК України порядку цивільним відповідачем і несе цивільну відповідальність за шкоду (збитки), заподіяну її ж злочинними діями. З цього випливає, що в кожному позові є сторони, без яких даний процесуальний документ не матиме юридичної сили: цивільний позивач і цивільний відповідач.

З цього приводу доречно висловився В. В. Комаров, зазначаючи, що, оскільки сторони – це особи, спір між якими повинен вирішити суд, то цивільний процес може виникнути лише при наявності двох сторін (позивача і відповідача) [2].

Слід підкреслити, що відповідач набуває свій правовий статус у кримінальному процесі тільки тоді, коли до нього пред'явлено позовні вимоги, викладені в письмовому вигляді і вони мають певну процесуальну форму. При наявності цих умов підозрюваного, обвинуваченого або фізичну чи юридичну особу можна визнати цивільним відповідачем і покласти на нього цивільну відповідальність за вчинене правопорушення.

Дотримання процесуальної форми позовної заяви у кримінальному провадженні є дуже важливим і від цієї законодавчої вимоги (ст.128 КПК України) відійти неможливо, оскільки суд може прийняти негативне рішення: відмовити в задоволенні позову або залишити його без розгляду не дивлячись на те, що вина обвинуваченого повністю доведена і знайшла своє підтвердження в ході судового розгляду. Крім того, даний позов повинен мати відповідну структуру, що складається з чотирьох основних його частин: вступної, описової, мотивувальної та резолютивної. Такі вимоги передбачені статтею 119 ЦПК України, до яких нас відсилає стаття 128 КПК України.

Одним із суб'єктів, якому надано право пред'явлення позову, є прокурор. Здійснюючи свої повноваження у кримінальному провадженні у формі процесуального керівництва та підтримання публічного обвинувачення (ст.36 КПК України) прокурор має право пред'явити цивільний позов в інтересах держави, як це передбачено п.6 ч.6 ст. 23 Закону України „Про прокуратуру".

Попри те, що наявні невідшкодовані державі збитки й існують законні підстави для пред'явлення позову, необхідною передумовою є обрання правильного способу судового захисту.

У науковій літературі відсутня єдина думка щодо способів захисту та їх класифікації.

---

[1] Блажівський, Е.М., Якимчук, М.Я., Козьяков, І.М., Туркот, М.С. та ін. (2014). *Підтримання прокурором державного обвинувачення*: підручник. Київ: Національна академія прокуратури України, 225.

[2] Комаров, В.В. (2001). *Гражданский процесс*. Харьков: ООО «Одиссей», 82-83.

Наприклад, І. О. Дзера запропонувала класифікацію цивільно-правових способів захисту права власності поділивши їх на чотири групи: 1) основні речово-правові засоби захисту, до яких належать віндикаційний і негаторний позови; 2) допоміжні речово-правові засоби захисту: позови про визнання права власності та про виключення майна з опису; 3) зобов'язально-правові засоби: засоби захисту права власності в договірних відносинах (відшкодування збитків, заподіяних невиконанням чи неналежним виконанням договору; повернення речей, наданих у користування за договором); засоби захисту права власності в деліктних зобов'язаннях; позови про повернення безпідставно отриманого чи збереженого майна; 4)спеціальні засоби захисту: позови про визнання угоди недійсною; позови про захист прав співвласника у випадку виділу, поділу та продажу спільного майна; засоби захисту права власності померлих та осіб, визнаних безвісно відсутніми або оголошених померлими, й інші способи захисту [1].

Вчений І. В. Жилінкова дотримується поділу цивільно-правових способів захисту на дві основні форми: превентивні способи, які застосовуються для попередження порушення права власності та відновлювальні способи, які спрямовані на відновлення правового та майнового становища потерпілої особи (віндикаційний і негаторний позови, визнання права власності тощо)[2].

В. В. Груздів визнає, що речово-правовими домаганнями є лише віндикаційна і негаторна охоронні правомочності, спрямовані на відновлення порушеного права шляхом примусу конкретного порушника до виконання в натурі негативного обов'язку – заборони [3].

Проте, у цивілістично-правовій доктрині питання щодо системи способів судового захисту є дискусійним.

Статтею 16 ЦК України визначено низку основних способів захисту цивільних прав та інтересів. Ними можуть бути: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної шкоди; 10) визнання незаконним рішення, дії чи бездіяльності органу державної влади або місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб тощо.

Застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить як від змісту суб'єктивного права, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення.

Незважаючи на з'ясування вищенаведених питань, доволі проблемним виявилося питання щодо дотримання позивачем строку звернення до суду з відповідним позовом.

Аналіз судової практики у справах про відшкодування шкоди, заподіяної працівниками при виконанні трудових обов'язків дозволив дійти висновку, що позивачі нерідко не дотримуються строку, передбаченого ч. 3 ст. 233 Кодексу законів про працю України. Відмовляючи в задоволенні зазначених позовних вимог, суди у переважній більшості вказують на пропуск встановленого законом річного терміну з дня виявлення заподіяної шкоди для звернення до суду з позовом про її відшкодування. Тому, у зв'язку з пропуском цього строку винна особа фактично звільняється від обов'язку відшкодувати завдану з її вини шкоду.

Як зазначає Пленум Верховного суду України від 29.12.1992 № 14 „Про судову практику у справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками", днем виявлення шкоди слід вважати день, коли власнику або уповноваженому ним органу стало відомо про наявність шкоди, заподіяної працівником (п. 20) [4].

Отже, помилковим є погляд, що днем виявлення шкоди слід вважати день внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, прийняття рішень у кримінальному провадженні стосовно особи, яка є відповідачем у цивільній справі про відшкодування шкоди,

[1] Дзера, І.О. (2012). *Поняття та загальна характеристика способів захисту права власності*: моногр. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 149.

[2] Жилінкова, І. (2005). Превентивний спосіб захисту права власності. *Вісник Академії правових наук України, 3,* 130.

[3] Штанько, А. (2017). Система способів судового захисту права власності та інших речових прав. *Вісник Національної академії прокуратури України, 2,* 44.

[4] *Постанова Пленуму Верховного суду України про судову практику у справах про відшкодування шкоди, заподіяної підприємствам, установам, організаціям їх працівниками 1992* (Верховний Суд України). *Офіційний сайт Верховного Суду України* <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/ru/v0014700-92> (1992, грудень, 29).

заподіяної внаслідок порушення покладених на неї трудових обов'язків, якщо наявний акт ревізії або перевірки фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації. Така правова позиція викладена у постанові Верховного Суду України від 23.11.2016 у справі № 6-763цс16 [1] та в інших аналогічних справах.

Наприклад, 02.10.2017 р. суд апеляційної інстанції, розглядаючи справу №380/1242/16ц, відмовив у задоволенні позову про відшкодування шкоди, завданої злочином (неправомірні дії керівника установи щодо перерахування грошових коштів), оскільки позивачем порушено річний строк звернення до суду, а клопотання щодо його поновлення із зазначенням поважних причин пропуску не заявлено [2].

У випадку стягнення майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням з юридичної особи, право регресної вимоги до працівника виникає з часу виплати підприємством, організацією, установою сум третій особі і з цього ж часу обчислюється строк пред'явлення регресного позову.

Таким чином, відшкодування майнової шкоди, завданої державі в результаті вчинення винною особою кримінального правопорушення шляхом пред'явлення цивільного позову у кримінальному провадженні та поза його межами, а також обрання ефективного способу захисту порушених інтересів держави є актуальними питаннями сьогодення. Поряд з існуючими перевагами щодо такого позову є проблеми, без вирішення яких неможливо буде поновити порушені інтереси держави. Однією з таких проблем, якій варто приділити увагу, є порушення строку для звернення до суду з відповідним позовом. Недотримання передбачених чинним законодавством строків звернення до суду може призвести до фактичного звільнення винної особи від обов'язку відшкодувати завдану з її вини шкоду.

References:

1. Ablams'kyy, S. (2017). Aktual'ni pytannya rehlamentatsiyi prava na zakhyst cherez pryzmu konstytutsiynykh zmin [Actual issues of regulation of the right to protection through the prism of constitutional changes]. *Kyiv: Bulletin of the National Prosecution Academy of Ukraine* [Bulletin of the National Prosecution Academy of Ukraine], 89 [in Ukraine].
2. Gurevich, M.A.(1981). *Uchenie ob iske* [Doctrine on the lawsuit]. Moscow: Voenizdat, 227 [in Russian].
3. Natrus, O.P., Turlova, Yu.A.,, O.A. ta in (2016). *Predstavnytstvo prokurorom v sudi zakonnykh interesiv derzhavy* [Representation by the public prosecutor in court of legitimate interests of state]. Kyiv: National Prosecution Academy of Ukraine [in Ukraine].
4. Mezentseva, I.Ye., Prysyazhnyuk, I.I., Nazaruk, O.I. (2011). *Prokurors'kyy nahlyad za doderzhannyam zakoniv shchodo vidshkoduvannya shkody, zapodiyanoyi zlochynom* [Prosecution's supervision of observance of laws on compensation of damage caused by a crime]. Kyiv: National Prosecution Academy of Ukraine [in Ukraine].
5. Blazhivs'kyy, E.M., Yakymchuk, M.Ya., Koz'yakov, I.M., Turkot, M.S. ta in. (2014). *Pidtrymannya prokurorom derzhavnoho obvynuvachennya* [Maintenance of a public prosecution by a prosecutor]. Kyiv: National Prosecution Academy of Ukraine [in Ukraine].
6. Shtefan, M.Y (2005). *Tsyvil'ne protsesual'ne pravo Ukrayiny: akademichnyy kurs* [The Civil Procedural Law of Ukraine: Academic Course]. Kyiv: Alerta [in Ukraine].
7. Blazhivs'kyy, E.M., Yakymchuk, M.Ya., Koz'yakov, I.M., Turkot, M.S. ta in. (2014). *Pidtrymannya prokurorom derzhavnoho obvynuvachennya* [Maintenance of a public prosecution by a prosecutor]. Kyiv: National Prosecution Academy of Ukraine [in Ukraine].
8. Komarov, V.V. (2001). *Grazhdanskij process* [Civil Procedure]. Kharkiv: Odissei [in Ukraine].
9. Dzera, I.O. (2012). *Ponyattya ta zahal'na kharakterystyka sposobiv zakhystu prava* [The concept and general characteristics of ways to protect property rights]. Kyiv: Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the NAS of Ukraine, 149 [in Ukraine].
10. Zhylinkova, I. (2005). Preventyvnyy sposib zakhystu prava vlasnosti [Preventive protection of property rights]. Kyiv*: Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine* [Kyiv: Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine], 130. [in Ukraine].
11. Shtan'ko, A. Systema sposobiv sudovoho zakhystu prava vlasnosti ta inshykh rechovykh prav [System of methods of judicial protection of property and other property rights]. Kyiv*: Bulletin of the National Prosecution Academy of Ukraine* [Kyiv: Bulletin of the National Prosecution Academy of Ukraine], 44. [in Ukraine].

[1] *Постанова Верховного Суду України від 23.11.2016 у справі № 6-763цс16* (Верховний Суд України). <http://www.document.ua/pro-vidshkoduvannja-shkodi-zapodijanoyi-zlochinom-doc294948.html> (2018, січень, 15).

[2] *Рішення Апеляційного суду Київської області від 02.10.2017 у справі №380/1242/16ц.* <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69445495> (2018, січень, 15).

12. Postanova Plenumu Verkhovnoho sudu Ukrayiny pro sudovu praktyku u spravakh pro vidshkoduvannya shkody, zapodiyanoyi pidpryyemstvam, ustanovam, orhanizatsiyam yikh pratsivnykamy vid 12 hrudnya 1992 [Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine On judicial practice in cases of compensation for damage caused to enterprises, institutions, organizations by their employees December 12,1992] <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/ru/v0014700-92>. [in Ukraine].
13. Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrayiny vid 23 veresnya 2016 roky [Decree of the Supreme Court of Ukraine dated September 23, 2016]. 6-763ts16 roku. <http://www.document.ua/pro-vidshkoduvannja-shkodi-zapodijanoyi-zlochinom-doc294948.html>. [in Ukraine].
14. Rishennya Apelyatsiynoho sudu Kyyivs'koyi oblasti vid 2 zhovtnya 2017 roky [The decision of the Appeal Court of the Kyiv region dated October 2, 2017]. 380/1242/16ts roku <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69445495>. [in Ukraine].

Галина Яновицька, к. ю. н.
Львівський державний університет внутрішніх справ, Україна

ПРАВОВИЙ СТАТУС СПОЖИВАЧА (ПАЦІЄНТА) ЗА ДОГОВОРОМ ПРО НАДАННЯ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ ЗА ПРОГРАМОЮ ДЕРЖАВНИХ ГАРАНТІЙ МЕДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ

Halyna Yanovytska, PhD in Law
Lviv State University of Internal Affairs, Ukraine

LEGAL STATUS OF THE CONSUMER (PATIENT) UNDER THE CONTRACT FOR PROVISION OF MEDICAL SERVICES BY THE PROGRAM OF STATE GUARANTEES FOR MEDICAL CARE OF THE POPULATION

The right to free medical care, guaranteed by the Constitution of Ukraine, requires high-quality implementation. In connection with this, the Program of State Guarantees for Medical Care of the Population was adopted. The article deals with problems of legal regulation of the contract for the provision of medical services to patients (consumers). On the basis of the Program, citizens have the right to conclude an agreement on medical care with a health care institution, regardless of its type of ownership or with a physical person – a subject of entrepreneurial activity who has a license to conduct of economic activity in medical practice. The legal status of the participants in these relations is determined. Attention is also focused on the basic rights and obligations of the consumer (patient). Proposals were made on the improvement of current legislative acts, which would establish principles, rights, obligations, and guarantees of medical assistance to patients (consumers).
Keywords: consumer, contract of medical care, medical service, essential conditions, patient (consumer) rights.

Ст. 9 Конституції України[1] закріплює право громадянина на безоплатну медичну допомогу у державних та комунальних закладах охорони здоров'я і, одночасно, гарантує розвиток лікувальних закладів усіх форм власності. 30 січня 2018 року набув чинності Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення»[2], з прийняттям якого, розпочалась медична реформа в Україні. Реформування первинної ланки охорони здоров'я гарантуватиме споживачам медичних послуг не тільки доступ до «пакету послуг», лікарських засобів, а й належне якісне вчинення медичних дій, спрямованих на відновлення і підтримання їх здоров'я. Саме юридичною підставою виникнення прав і обов'язків у споживача (пацієнта) є укладення договору із закладом охорони здоров'я про надання медичних послуг за Програмою медичних гарантій. Станом на сьогодні, у ст. 8 Закону визначені лише особливості договору укладеного між Уповноваженим органом та закладом охорони здоров'я, хоча окремі з них, уже суперечать положенням ЦК України. Нечіткість, неузгодженість теоретичних положень, можуть стати підґрунтям виникнення проблем практичного застосування і виконання Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення». Питанням цивільно-правового регулювання відносин у сфері здійснення медичної діяльності присвячені наукові праці Савченка В.О., Волинець Т.В., Булеци С.Б., Герц А.А. та ін.

[1] *Конституція України 1996* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 30,* 141.
[2] *Закон про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення 2017* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 5,* 31.

Доцільно зазначити, що світовій практиці властиво два способи надання медичних послуг: страхова медицина та приватна практика. Страхова медицина не діє в Україні, а щодо договірних відносин, то має місце надання медичних послуг лікарями самостійної практики. Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» визначає державні фінансові гарантії надання необхідних пацієнтам послуг з медичного обслуговування (медичних послуг) та лікарських засобів належної якості за рахунок коштів Державного бюджету України за Програмою медичних гарантій.

Кабінет Міністрів України, на виконання зазначеного Закону, затвердив ряд нормативно-правових актів. Серед них і Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 року № 1101 «Про Національну службу охорони здоров'я України» (НСЗУ)[1], яка здійснюватиме свої повноваження безпосередньо, або через утворені територіальні органи. Важливим завданням НСЗУ є проведення моніторингу потреб населення у медичному обслуговуванні та лікарських засобах. Також акцентується увага на безкоштовному наданні пацієнтам лікарських засобів і укладанні договорів про медичне обслуговування населення та договорів про реімбурсацію (п.4 ст.4 Положення). Саме Національна служба охорони здоров'я укладатиме договори із закладами охорони здоров'я та закуповуватиме у них послуги на медичне обслуговування населення (пацієнтів). Реімбурсація –механізм повного або часткового відшкодування суб'єктам господарювання, які здійснюють діяльність з роздрібної торгівлі лікарськими засобами, вартість лікарських засобів, що були відпущені пацієнту на підставі рецепта, за рахунок коштів Державного бюджету України (ст.1). Закон України від 17.10.2017 року визначає особливості укладення договору між Уповноваженим органом та вище зазначеними особами. Цей нормативний акт не містить визначення цього договору, однак типова форма договору, порядок його укладення, зміни та припинення затверджуються Кабінетом Міністрів України. Слід зазначити, що держава гарантує повну оплату, згідно з тарифом за рахунок коштів Державного бюджету України, надання громадянам необхідних їм медичних послуг та лікарських засобів. Форма договору про медичне обслуговування є письмова (електронна) і підлягає опублікуванню на офіційному сайті Уповноваженого органу (НСОЗ), а сам договір є на користь третіх осіб – пацієнтів (споживачів). Стаття 8 Закону (п.5) визначає перелік істотних умов, які мають узгодити сторони: перелік послуг та лікарських засобів; оплатність; права та обов'язки; строк дії та ін.

Вбачається достатньо широке коло учасників цих правовідносин. Крім НСЗУ та закладів охорони здоров'я, доцільно виділити: пацієнтів – замовників послуг або їх законних представників; виконавців; фармацевтичних працівників; додатковий медичний персонал, а також страхові компанії.

З першого квітня 2018 року потенційні пацієнти мають право на укладення договору про медичне обслуговування із закладом охорони здоров'я незалежно від форм власності чи фізичною особою – підприємцем, яка має ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики. На дані правовідносини поширюються положення глави 63 ЦК України. Договір про медичне обслуговування населення відноситься до групи договорів про надання послуг.

На думку Булеци С.Б., відсутність конкретного виду цивільно-правового договору, який би чітко регулював відносини між суб'єктами медичних відносин при здійсненні медичної діяльності, а також враховуючи те, що основою будь-якого договору є домовленість, що заснована на волі сторін, виникає необхідність прийняття єдиного узгодженого виду цивільно-правового договору, який би врегульовував питання, які виникають між суб'єктами медичних відносин, не розпорошуючи поняття, а використовуючи одне спільне[2].

Згідно ст. 901 ЦК України, за договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором.

Договір про надання первинної медичної допомоги двосторонній, реальний, алеаторний і безоплатний.

---

[1] *Положення про Національну службу охорони здоров'я України 2017* (Кабінет Міністрів України). *Урядовий кур'єр, 26.*

[2] Булеца, С.Б. (2016). *Цивільні відносини, що виникають у сфері здійснення медичної діяльності: теоретичні та практичні проблеми:* дис. … доктора юридич. наук. Одеса, 199.

Сторонами договору є замовник і виконавець послуг. Незалежно від віку фізична особа є споживачем медичних послуг. Згідно ст.1 Закону України «Про захист прав споживачів»[1], споживач – фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника. Отже, споживачем медичних послуг – пацієнтом, є фізична особа, що має намір укласти договір надання медичних послуг для особистих потреб або уже уклала, а також та, що безпосередньо користується медичною послугою. Право на надання медичної допомоги такій особі передбачено у ст.284 ЦК України. Стефанчук Р.О. до особистих немайнових прав пацієнта відносить:

а) права, що пов'язані із наданням медичної допомоги (право на надання медичної допомоги в умовах, що відповідають санітарно-гігієнічним вимогам; право на поважне та гуманне ставлення з боку медичного та обслуговуючого персоналу; право на вибір лікаря, методу лікування та лікувального закладу; право на проведення за його проханням консиліуму та консультацій інших спеціалістів; право на полегшення болю, що пов'язаний із захворюванням чи медичним втручанням тощо);

б) права, що пов'язані із інформованістю пацієнта (право на отримання повної, достовірної, своєчасної та в доступній формі інформації про стан свого здоров'я; право на отримання повної, достовірної, своєчасної та в доступній формі інформації про безпечні, ефективні, доступні та прийнятні методи профілактики, діагностики, лікування та медико-соціальної реабілітації здоров'я; право на отримання повної, достовірної, своєчасної та в доступній формі інформації про обрану методику лікування та її наслідки; право на отримання повної, достовірної, своєчасної та в доступній формі інформації про умови отримання висококваліфікованих послуг по забезпеченню та охороні здоров'я та ін.);

в) права, що забезпечують медичну таємницю (право на таємницю про факт звернення за медичною допомогою, про встановлений діагноз, про застосовувані методи профілактики та лікування тощо)[2]

Якщо фізична особа досягла чотирнадцяти років і звернулася за наданням їй медичної допомоги, то вона має право на вибір лікаря та методів лікування відповідно до його рекомендацій. Випадки, коли медична послуга життєво необхідна неповнолітньому у віці від 14 до 18 років, регулюються Основами законодавства України про охорону здоров'я[3]. Згоду на медичне втручання відносно осіб, що не досягли віку 14 років, і осіб, визнаних у встановленому законом порядку недієздатними, дають їх законні представники після повідомлення їм в доступній формі відомостей, про стан здоров'я, включаючи зведення про результати обстеження, наявність захворювання, його діагноз і прогноз, методи лікування, пов'язаний з ним ризик, можливі варіанти медичного втручання, їх наслідки і результати проведеного лікування. За відсутності законних представників рішення про медичне втручання приймає консиліум, а за неможливості зібрати консиліум – безпосередньо лікар, що лікує (черговий), з подальшим повідомленням посадових осіб закладу охорони здоров'я і законних представників[4]. Крім зазначеного обов'язкового представництва, може мати місце і договірне. У цьому випадку доцільним буде укладення договору доручення. Представник може представляти інтереси пацієнта (споживача) відносно медичного закладу, переглядати медичну документацію хворого, отримувати інформацію щодо стану його здоров'я. Однак усі ці права мають бути чітко узгоджені у договорі.

Замовниками (пацієнтами) за Програмою є: громадяни України, іноземці, особи без громадянства, які постійно проживають на території України, та особи яких визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту.

---

[1] *Закон про захист прав споживачів 1991* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 30,* 379.

[2] Стефанчук, Р.О. (2008). До питання про систему особистих немайнових прав пацієнта. *Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення).* Мат. II Всеукр. наук.-практ. конф. Львів, 322.

[3] *Основи законодавства України про охорону здоров'я 1992* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 4,* 19.

[4] Булеца, С.Б. (2016). *Цивільні відносини, що виникають у сфері здійснення медичної діяльності: теоретичні та практичні проблеми:* дис. … доктора юридич. наук. Одеса, 98.

Якщо іноземець чи особа без громадянства тимчасово перебувають на території України і потребують екстреної медичної допомоги, у цьому випадку саме держава забезпечує оплату необхідних медичних послуг та лікарських засобів. Щодо інших видів медичної допомоги, зазначені пацієнти оплачують самостійно.

Виконавцями договору про медичне обслуговування виступають заклади охорони здоров'я усіх форм власності або фізичні особи-підприємці, які одержали ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики. Для здійснення повноважень за Програмою державних гарантій, фізичні-особи підприємці зобов'язані, як зазначалось вище, укласти договори з НСЗУ.

На законодавчому рівні дозволено здоров'я і життя визначати об'єктом страхування (особисте страхування). Це надає можливість пацієнтам, а в договорі страхування – страхувальникам, у разі виникнення страхового випадку, одержати страхове відшкодування. Також можливі виплати в межах строку дії договору страхування протягом захворювання пацієнта.

Суб'єктами добровільного медичного страхування є страховики, страхувальники, застраховані та медичні заклади. Страхові медичні організації укладають із медичними закладами договори про співробітництво щодо надання медичної допомоги і лікування застрахованих за умовами договорів добровільного медичного страхування. Договір звичайно передбачає контроль за якістю надання застрахованим медичних послуг, відповідності останніх переліку, що гарантується програмою добровільного медичного страхування[1].

Споживач-пацієнт (його законний представник) реалізує своє право на вибір лікаря шляхом подання виконавцю медичних послуг декларації про вибір лікаря, який надає первинну медичну допомогу. Із змісту Закону розуміється, що Декларація є своєрідним договором, укладеним сторонами. Її форма та порядок вибору лікаря затверджуються центральним органом виконавчої влади.

Реалізуючи право пацієнта на надання медичної допомоги, обов'язково потрібно враховувати вимоги законодавства про захист персональних даних. Відповідно до ст. 11 Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», доступ до даних про пацієнта, що містяться в електронній системі охорони здоров'я, можливий лише у разі отримання згоди такого пацієнта (його законного представника) у письмовій формі або у формі, що дає змогу зробити висновок про надання згоди. Закон допускає доступ до інформації про пацієнта лише у випадках: а) наявності ознак прямої загрози життю пацієнта; б) за умови неможливості отримання згоди такого пацієнта чи його законних представників (до часу, коли отримання згоди стане можливим); в) за рішенням суду.

У межах програми медичних гарантій держава безкоштовно гарантує пацієнту наступні види медичної допомоги: екстрену, первинну, вторинну (спеціалізовану), третинну (високоспеціалізовану), паліативну, медичну реабілітацію, медичну допомогу дітям до 16 років, медичну допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами. В основному увага з акцентована на первинній медичній допомозі, під якою розуміють допомогу, що передбачає надання консультації, проведення діагностики та лікування найбільш поширених хвороб, травм, отруєнь, патологічних, фізіологічних (під час вагітності) станів, здійснення профілактичних заходів; направлення відповідно до медичних показань пацієнта, який не потребує екстреної медичної допомоги, для надання йому вторинної (спеціалізованої) або третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги; надання медичної допомоги у разі розладу фізичного чи психічного здоров'я пацієнта, який не потребує екстреної, вторинної (спеціалізованої) або третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги. У разі гострих захворювань або нещасних випадків фізична особа має право на звернення за екстреною медичною допомогою. Закон України «Про екстрену медичну допомогу»[2] визначає це, як невідкладний стан людини – раптове погіршення фізичного або психічного здоров'я, яке становить пряму та невідворотну загрозу життю та здоров'ю людини або оточуючих її людей і виникає внаслідок хвороби, травми, отруєння або інших внутрішніх чи зовнішніх причин. Екстрена медична допомога полягає у здійсненні працівниками

[1] Булеца, С.Б. (2016). *Цивільні відносини, що виникають у сфері здійснення медичної діяльності: теоретичні та практичні проблеми:* дис. … доктора юридич. наук. Одеса, 121.

[2] *Закон про екстрену медичну допомогу 2012* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 30,* 340.

системи екстреної медичної допомоги відповідно до цього Закону невідкладних організаційних, діагностичних та лікувальних заходів, спрямованих на врятування і збереження життя людини у невідкладному стані та мінімізацію наслідків впливу такого стану на її здоров'я.

Не зважаючи на місце проживання, чи реєстрації, пацієнт або його представник мають право на вибір лікаря шляхом подання виконавцеві декларації про вибір лікаря, який надає первинну медичну допомогу. Акцентується увага на забороні відмови у прийнятті декларації про вибір лікаря та веденні пацієнта з підстав наявності у пацієнта хронічного захворювання, його віку, статі, соціального статусу, матеріального становища тощо. Виконавець має право відмовити від надання медичних послуг. Наприклад, у випадку відсутності медичних показів для надання послуги, або коли надання такої медичної послуги може зашкодити споживачеві. Зокрема, погіршити стан його здоров'я чи не надати очікуваного пацієнтом результату.

Якщо пацієнт не має можливості обрати лікаря (наприклад, необізнаність або у лікаря уже є достатня кількість пацієнтів), він може звернутись за допомогою до територіальних органів НСЗУ. Останні наділені обов'язком забезпечити пацієнту можливість реалізувати його право на вибір лікаря.

Закон чітко визначає порядок надання вторинної (спеціалізованої) чи третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги. Обов'язок лікаря надати направлення пацієнту. При наданні медичної допомоги в амбулаторіях лікарські засоби мають надаватись на підставі рецепта.

Віднесення договору на надання медичних послуг до двосторонніх договорів означає, що виконавець (медичний заклад) і замовник (пацієнт) мають взаємні права і обов'язки.

Серед основних прав пацієнта є право на:

1) отримання необхідних їм медичних послуг та лікарських засобів належної якості за рахунок коштів Державного бюджету України, передбачених на реалізацію програми медичних гарантій, у надавачів медичних послуг;

2) безоплатне отримання інформації від Уповноваженого органу або надавачів медичних послуг про програму медичних гарантій та надавачів медичних послуг за цією програмою, які можуть надати необхідну пацієнту медичну послугу;

3) можливість вибору лікаря у порядку, встановленому законодавством;

4) надання лікарям, третім особам права доступу до персональних даних та іншої інформації, що міститься в електронній системі охорони здоров'я, у тому числі до інформації про стан свого здоров'я, діагноз, про відомості, одержані під час медичного обстеження, за умови дотримання такими особами вимог Закону України «Про захист персональних даних»[1];

5) отримання від Уповноваженого органу інформації про осіб, які подавали запити щодо надання інформації, що міститься в електронній системі охорони здоров'я, про такого пацієнта;

6) оскарження рішень, дій чи бездіяльності надавачів медичних послуг або Уповноваженого органу та його територіальних органів в установленому законом порядку;

7) судовий захист своїх прав;

8) звернення до Ради громадського контролю щодо дій чи бездіяльності Уповноваженого органу та ін.

Щодо основних обов'язків:

1) надавати відповідному надавачу медичних послуг достовірну інформацію та документи, необхідні для отримання медичних послуг та лікарських засобів;

2) проходити профілактичні медичні огляди в порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я;

3) виконувати медичні приписи лікаря та дотримуватися правил внутрішнього розпорядку надавача медичних послуг та ін.

Правам пацієнта (споживача) протистоять обов'язки виконавця (медичного закладу). Зокрема, надати пацієнтові медичну допомогу належної якості; 2) інформувати про методики лікування, діагноз та його особливості, відомості, що одержані під час обстеження; 3) про можливі ризики та ускладнення, що можуть виникнути при наданні медичних послуг; 5) дотримуватися медичної таємниці.

[1] *Закон про захист персональних даних 2010* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України, 34,* 481.

У свою чергу, лікар наділений наступними абсолютних правами: 1) скликати консиліум у разі необхідності; 2) право на ділову репутацію, честь і гідність. Важливим є право лікаря відмовитись від подальшого ведення пацієнта. Умовою правомірності реалізації такої можливості лікарем є відсутність загрози для життя хворого і здоров'я населення.

Заключним пунктом договору Декларації (договору про надання медичної допомоги) має бути відповідальність виконавця за не виконання або неналежне виконання своїх обов'язків відповідно до чинного законодавства.

Слід констатувати, що недосконалість законодавства в галузі охорони здоров'я, неналежне виконання обов'язків медичними працівниками та відсутність механізмів контролю унеможливлюють відповідне надання медичної допомоги пацієнтам (споживачам) та їх захист. Виникає необхідність вдосконалення чинних нормативних актів, які б встановлювали принципи, гарантії, права та обов'язки медичного закладу при наданні медичної допомоги пацієнтам (споживачам). Це зумовить належну реалізацію положень Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» і захистить пацієнта, у разі виникнення прапорушень зі сторони виконавця.

References:

1. *Konstytutsiia Ukrainy 1996* [The Constitution of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], 30 [in Ukrainian].
2. *Zakon pro derzhavni finansovi harantiyi medychnoho obsluhovuvannya naselennya2017* [The Law of Ukraine On State Financial Guarantees of Medical Services to the Population].Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy [The Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine]. 5, 31[in Ukrainian].
3. *Polozhennya pro Natsional'nu sluzhbu okhorony zdorovya Ukrayiny 2017* [About the National Health Service of Ukraine](The Cabinet of Ministers of Ukraine). Uryadovyy kur`yer [Government Courier],26 [in Ukrainian].
4. Buletsa, S.B. (2016). *Tsyvil'ni vidnosyny, shcho vynykayut' usferi zdiysnennya medychnoyi diyal'nosti: teoretychni ta praktychni problem* [Civil relations, arising in the field of realization of medical activity: theoretical and practical problems: thesis for PhD degree in Law]. NU «Odeska yurydychna akademiia» [National University "Odessa Law Academy"]. Odesa, 199 [in Ukrainian].
5. *Zakon pro zakhyst prav spozhyvachiv 1991* [The Law of Ukraine On Consumer Rights Protection]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy [The Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], 30 [in Ukrainian].
6. Stefanchuk, R.O. (17-18. 04. 2008). *Do pytannya pro system osobystykh nemaynovykh prav patsiyenta* [On the issue of the System of Personal Non-property Rights of the Patient]. Medychne pravo Ukrayiny: pravovystatus patsiyentiv v Ukrayini ta yoho zakonodavche zabezpechennya (henezys, rozvytok, problemy i perspektyvy vdoskonalennya) [Medical law of Ukraine: the legal status of patients in Ukraine and its legislative provision (genesis, development, problems and prospects of improvement)]. Mat. II Vseukr. nauk.-prakt. konf. [Materials of the II All-Ukrainian scientific and practical conference]. Lviv, 322[in Ukrainian].
7. *Zakon pro osnovy zakonodavstva Ukrayiny pro okhoronu zdorovya 1992*[The Law of Ukraine On Bases of the Legislation of Ukraine on Health Care]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy [The Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine].4 [in Ukrainian].
8. *Zakon pro ekstrenu medychnu dopomohu 2012*[The Law of Ukraine On Emergency Medical Care]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy [Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], 30 [in Ukrainian].
9. *Zakon pro zakhyst personal'nykh danykh 2010*[The Law of Ukraine On Protection of Personal Data]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy [The Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine], 34 [in Ukrainian].

Zveme vás k účasti v časopise!

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Časopis vychází šestkrát ročně.

Články pro zveřejnění **v prvním (únor)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. ledna a musí byt publikováné do dne 28. února.
Články pro zveřejnění v **druhém (duben)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. března a musí byt publikováné do dne 30. dubna.
Články pro zveřejnění v **třetím (červen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. května a musí byt publikováné do dne 30. června.
Články pro zveřejnění ve **čtvrtém (srpen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. července a musí byt publikováné do dne 31. srpna.
Články pro zveřejnění v **pátém (říjen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. září a musí byt publikováné do dne 31. října.
Články pro zveřejnění v **šestém (prosinec)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. listopada a musí byt publikováné do dne 31. prosince.

Požadávky k rukopisům:

Objem - 10 - 30 stranek.
Jazyk článků – česky, ukrajinský, angličtina, francouzština, němčina.

U článků podávaných v libovolném jazyce, nezbytně v angličtině musí být uvedeno :

Anotace objemem 700-900 znaků, název článku a úplná informace o autorovi: jméno a příjmení, titul, akademický titul, prácovní funkce, postavení, zaměstnání.

Poznámky pod čarou – na každé stránce.
Odkazy na zdroje na konci článku - volitelný.
Bibliografické popisy zdrojů a odkazy by měly být poskytováné na základě norem APA (American Psychological Association).

Ilustrace k článkům (grafické a výkresy) musí byt uvedený ve formátu
TIFF nebo JPEG (každá postava v samostatném souboru/dokumentu).
Všimněte si, prosíme, při zpracování ilustraci že v časopisu není použit barevný tisk.
Rukopisy které nesplňují tyto technické požadavky redakční kolégie neregistruje a nebude probírat s účelem tisku a zveřejnění.

Adresa pro korespondenci:
E-mail: admedit@eppd13.cz
eppd13@gmail.com
ediskurs@gmail.com
Web: http://eppd13.cz

Adresa:
BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

PŘÍKLADY ÚPRAVY BIBLIOGRAFICKÉHO POPISU ZDROJŮ A LITERATURY DLE POŽADAVKŮ APA-STYLE

Všeobecná pravidla:

Bibliografický popis zdrojů a literatury v odkazech na každé strance a v transliterovaném seznamu literatury (references) musí být zpracován na základě norem APA-Style, v souladu s požadavky APA (American Psychological Association). Níže jsou uvedeny příklady zpracování nejběžnějších bibliografických zdrojů. Více informace dostanete na strance http://www.apastyle.org.

Při úpravě bibliografických popisů zdrojů a literatury dejte si pozor na způsob psaní: rovně a kurzivou (*Italic*) a také na postupnost umístění prvků odkazu.

Paginální odkazy na zdroje a literaturu se uvádí v původním jazyce (v jazyce originálů), totiž nepřekládají se a netransliterují se. Citace jsou také uváděný v původním jazyce článku.

Seznam literatury (references) na konci článku se uvádí latinkou. Pokud se musí uvést odkaz na články v písmu cyrilici (včetně článků v ukrajinštině nebo v ruštině) otištěné dřivě v časopisech a sbírkách, doporučujeme tuto variantu struktury bibliografických odkazů v sekci References:

– Jméno a příjmení autora/-ů (transliterace);
– Transliterováný název článku a jeho překlad v angličtině, který má být umístěný v hranatých závorkách: [];
– Název zdroje (transliterace) a překlad jeho názvy v jazyce anglickém: [];
– Výchozí údaje s anglickým zápisem.

V seznamu literatury (references) místo vydání pro zdroje v jazyce anglickém a ukrajinském se uvádí v angličtině, a název nakladatelství se transliteruje.

Pro automatickou transliteraci názvů zdrojů v písmu cyrilici dá se použit další stránky:

– pro zdroje v ruštině: http://www.translit.ru,
– pro zdroje v ukrajinštině: http://www.slovnyk.ua/services/translit.php .

Odkaz na web-zdroje se má sestavit dalším způsobem: jméno autora web-stránky, název stránky, název web-stránky (píše se kurzivou (*Italic*)), adresu web-stránky oddělenou znaky < >: <URL> a pokud je možné datum poslední návštěvy/ náhledu web-stránky v zaoblených závorkách: () . Název měsíce nahlédnutí do web-stránky se uvádí v jazyce článku.

Pro vaše pohodlí jsou následující příklady uvádění zdrojů a literatury rozdělený podle typu zdroje, a každý se uvádí ve dvou variantech po sobě: první je příklad odkazu na každé stránce, druhý je příklad odkazu na stejný zdroj, jenže jak se má uvádět v seznamu literatury (references).

Monografie:

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security.* Boston: Addison-Wesley Pub. Co, 99-100.
Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security.* Boston: Addison-Wesley Pub. Co. [in English].

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution.* New York: Palgrave Macmillan, 5.
Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution.* New York: Palgrave Macmillan. [in English].

Тарасов, В. (1997). *Советская дипломатия в период Корейской войны (1950-1953).* Москва: Научная книга, 134-150.
Tarasov, V. (1997). *Sovetskaya diplomatiya v period Koreyskoy voynyi (1950-1953)* [Soviet diplomacy during the Korean War (1950-1953)]. Moskva: Nauchnaya kniga. [in Russian].

Калюжнова, Н.Я. Лидина, К.Л. Якобсона, А.Я. (2003). *Регион на перекрестке Востока и Запада: глобализация и конкурентоспособность.* Москва: ТЕИС, 14-21.
Kaljuzhnova, N.Ja., Lidina, K.L., Jakobsona, A.Ja. (2003). *Region na perekrestke Vostoka i Zapada: globalizacija i konkurentosposobnost* [The region at the crossroads of the East and West: globalization and competitiveness]. Moscow: TEIS. [in Russian].

Článek v časopise:
Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714.
Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55
Musilová, K. (2017). Mozhnosti aplikace konceptu postmaterialnigo shtepeni na substatnih urovnih. *Central European Political Studies Review, 19*(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55 [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.
Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Задорожній, О., Медведєва, М. (2006). Імплементація міжнародних стандартів захисту прав людини в сфері боротьби з інфекційними хворобами в національному праві України. *Український часопис міжнародного права*, *1,* 64-76.
Zadorozhnii, O., Medvedieva, M. (2006). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv zakhystu prav liudyny v sferi borotby z infektsiinymy khvorobamy v natsionalnomu pravi Ukrainy [Implementation of international human rights standards to combat infection disease in domestic law Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], *no. 1,* 64-76. [in Ukrainian].

Teze a myšklenky konference:
Григор'єва, Х.А. (2016). Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*, 1, 557-559.
Grigorieva, H.A. (2016). Pravovi aspekti privatnogo investuvannya u stvorennya silskogospodarskih kooperativiv. [Legal aspects of private investment in the creation of agricultural cooperatives]. *Pravovi ta institucijni mekhanizmi zabezpechennya rozvitku derzhavi ta prava v umovah evrointegracii: materiali Mizhnarodnoї naukovo-praktichnoї konferencii (20 travnya 2016 r., m. Odesa).* [Legal and institutional mechanisms the development of state and law in the conditions of European integration: materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016, Odesa)], 1. 557-559. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.
Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tlumachennya statti 152 Kriminal'nogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoї Ukraïni: materiali Mizhnarodnoї naukovoї konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Odkazy na web-stránky:
Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health.* <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864> (2017, лютий, 01).
Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health.* <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864> [in English]. (2017, February, 01).

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908 > (2017, сентябрь, 18).
Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908 > [in English]. (2017, September, 18).

Документы, на основании которых власти РФ запрещают деятельность Меджлиса 2016. *15 минут*. <http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhlisa-foto-2016-02-15-19-18-31> (2017, ию).
Dokumenty, na osnovanii kotoryh vlasti RF zapreshhajut dejatel'nost' Medzhlisa 2016. [Documents on the basis of which the authorities of the Russian Federation prohibit the activities of the Mejlis]. *15 minut.* [15 minutes]. <http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhlisa-foto-2016-02-15-19-18-31> [in Russian]. (2017, June, 22).

Odkazy na právní předpisy a právní dokumentaci:

Zákony a nařízení:

Закон про виконавче провадження ст. 24. 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.
Zakon pro vykonavche provadzhennya 1999 (Verkhovna Rada Ukrajiny). [Law on Enforcement 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj visnik Ukrajiny* [Official Bulletin of Ukraine], 19, 194. [in Ukrainian].

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (2013, листопад, 21).
Tsyvil'nyy kodeks 2003 (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Civil Code 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny.* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> [in Ukrainian]. (2013, листопад, 21).

Директива о развитии двусторонних отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой 2015 (Президент Республики Беларусь). *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь.* <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf > (05 мая 2017).
Direktiva o razvitii dvustoronnih otnoshenij Respubliki Belarus' s Kitajskoj Narodnoj Respublikoj 2015 (Prezident Respubliki Belarus'). [The Directive of the bilateral relations development of the Republic of Belarus with People's Republic of China 2015 (The President of the Republic of Belarus)]. *Nacional'nyj pravovoj Internet-portal Respubliki Belarus'.* [National legal Internet-portal of the Republic of Belarus]. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> [in Russian]. (2017, May, 05).

Проект Закону про виставкову діяльність в Україні 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> (01 грудня 2005).
Proekt Zakonu pro vystavkovu dijal'nist' v Ukrajini 2005 (Verkhovna Rada Ukrajiny). [The Draft Law on Exhibition Activity in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sajt Verkhovnoji Rady Ukrajiny* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> [in Ukrainian]. (2005, December, 01).

Dohody, konvence, doporučení

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> (21 листопада 2016).
International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> [in English]. (2016, November, 21).

Рекомендация о развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение 2004 (Международная организация труда). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21 листопада 2013).
Rekomendacija o razvitii ljudskih resursov: obrazovanie, podgotovka kadrov i nepreryvnoe obuchenie 2004 (Mezhdunarodnaja organizacija truda) [Recommendation on human resources development: education, training and continuing education 2004 (International Labor Organization)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> [in English]. (2013, November, 21)

Dvoustranné dohody

Угода про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування 2012 (Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації) *Офіційний вісник України*, 29, 130.
Ugoda pro spivrobitnytstvo v galuzi aviatsiynogo poshuku i ryatuvannya 2012 (Kabinet Ministriv Ukrayiny ta Uryad Rosiys'koyi Federatsiyi) [Agreement on cooperation in the field of aviation search and rescue 2012 (Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Russian Federation)]. *Oficijnyj visnik Ukrajiny* [Official Bulletin of Ukraine], 29, 130. [in Ukrainian].

Soudní dokumentace
Dokumentace Mezinárodního soudu
Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf> (12 вересня 2017)
Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf> [in English]. (2017, September 12)

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.
The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1. [in English].

Kauzy [soudní jednání] ECHR (do 31. října 1998)
Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A.
Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A. [in English].

Kauzy [soudní jednání] ECHR (od 1. listopadu 1998)
Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II.
Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II. [in English].

Soudní rozhodnutí soukromých zemí
Постановление по делу № 16-П [2013] КС РФ. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (21 июня 2016).
Postanovlenie po delu № 16-P [2013] KS RF. [Resolution in the case No. 16-P [2013] of the Constitutional Court of the Russian Federation]. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> [in Russian] (2016, June 21).

Become a Contributor for the Journal

EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE

The Journal is issued 6 times per year.

Articles for publication in the first (February) issue of the journal are accepted until January, 15 and will be published until February, 28.

Articles for publication in the second (April) issue of the journal are accepted until March, 15 and will be published until April, 30.

Articles for publication in the third (June) issue of the journal are accepted until May, 15 and will be published until June, 30.

Articles for publication in the fourth (August) issue of the journal are accepted until July, 15 and will be published until August, 31.

Articles for publication in the fifth (October) issue of the journal are accepted until September, 15 and will be published until October, 31.

Articles for publication in the sixth (December) issue of the journal are accepted until November, 15 and will be published until December, 31.

Deadlines for acceptance of articles to the relevant journal issues are approximate. The editorial board may arbitrarily change these dates because of the large number of articles in the editorial portfolio.
The dates of journal's publishing are unchangeable: the end of each pair of months.

Requirements to manuscripts

Page Limit is 10 – 30 pages.

The language of articles is Czech, Ukrainian, English, Polish, French and German.

For an article in any language, the following is required in English:
an abstract (700-900 characters),
a title of the article and complete data of an author – full first and last name,
academic title, academic degree, position, and place of employment.

Footnotes are allowed, no endnotes.

Bibliography after the article is optional.

Bibliography should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA).

Illustrations to articles (graphics and images) should be submitted in the TIFF or JPEG format (each image in a separate file). While preparing illustrations authors should take into account that colour printing is not available in the Journal.

The editorial board do not register and do not review for publication manuscripts that do not comply with the aforementioned requirements.

Address for service:
E-mail: admedit@eppd13.cz
eppd13@gmail.com
ediskurs@gmail.com
Web: http://eppd13.cz

Mailing Address:
BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

RULES AND EXAMPLES OF REFERENCING ACCORDING TO APA-STYLE REQUIREMENTS

General rules:

Bibliographic descriptions of sources and literature in footnotes and transliterated list of sources (references) should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). Below are examples of how to arrange the most common bibliographic sources. For more information see: http://www.apastyle.org

When arranging bibliographic descriptions of sources and literature it is necessary to consider regular and cursive (*Italic*) text fonts, as well as the sequence of elements in a reference.

Footnotes should be provided in the original language of a source to which you refer, that is, they are not translated or transliterated. Quotes within the article should be provided in the language of the article.

References at the end of the article should be Latinized. When making bibliographic references to Cyrillic (including Ukrainian and Russian) articles, published in journals and almanacs, we strongly recommend the following structure of references:

– Name of author/authors (transliterated);

– original title of the article transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [ ];

– original title of the source transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [ ];

– publisher's imprint information in English.

In References, when indicating a city of publication both in English and Cyrillic sources, the name of the city should be given in English, while the name of the publishing house should be transliterated.

For automatic transliteration of Cyrillic sources, you can use the following resources http://www.translit.ru – for sources in Russian; and http://www.slovnyk.ua/services/translit.php – for sources in Ukrainian.

When arranging references on website materials, a reference should include author's name, title of the page, name of the site (*typed in Italic font*), site address <URL>, marked by <> symbols, and, if possible, the date when this page was last browsed (in round brackets). The month is provided in the language of the article.

For your convenience, below you can see examples of arranging bibliographic descriptions of sources and literature organized by source type; each one is given in two formats sequentially: the first one is the footnote example; the second is the example of arranging the same source in References.

Monograph:

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security.* Boston: Addison-Wesley Pub. Co, 99-100.
Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co. [in English]

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution.* New York: Palgrave Macmillan, 5.
Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution.* New York: Palgrave Macmillan. [in English]

Тарасов, В. (1997). *Советская дипломатия в период Корейской войны (1950-1953)*. Москва: Научная книга, 134-150.
Tarasov, V. (1997). *Sovetskaya diplomatiya v period Koreyskoy voynyi (1950-1953)* [Soviet diplomacy during the Korean War (1950-1953)]. Moskva: Nauchnaya kniga. [in Russian]

Калюжнова, Н.Я. Лидина, К.Л. Якобсона, А.Я. (2003). *Регион на перекрестке Востока и Запада: глобализация и конкурентоспособность*. Москва: ТЕИС, 14-21.
Kaljuzhnova, N.Ja., Lidina, K.L., Jakobsona, A.Ja. (2003). *Region na perekrestke Vostoka i Zapada: globalizacija i konkurentosposobnost* [The region at the crossroads of the East and West: globalization and competitiveness]. Moscow: TEIS. [in Russian].

Journal article:
Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714.
Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55
Musilová, K. (2017). Mozhnosti aplikace konceptu postmaterialnigo shtepeni na substatnih urovnih. *Central European Political Studies Review, 19*(1), 55-75. doi:http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55 [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.
Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Задорожній, О., Медведєва, М. (2006). Імплементація міжнародних стандартів захисту прав людини в сфері боротьби з інфекційними хворобами в національному праві України. *Український часопис міжнародного права*, *1,* 64-76.
Zadorozhnii, O., Medvedieva, M. (2006). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv zakhystu prav liudyny v sferi borotby z infektsiinymy khvorobamy v natsionalnomu pravi Ukrainy [Implementation of international human rights standards to combat infection disease in domestic law Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], *no. 1,* 64-76. [in Ukrainian].

Conference paper:
Григор'єва, Х.А. (2016). Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*, 1, 557-559.
Grigorieva, H.A. (2016). Pravovi aspekti privatnogo investuvannya u stvorennya silskogospodarskih kooperativiv. [Legal aspects of private investment in the creation of agricultural cooperatives]. *Pravovi ta institucijni mekhanizmi zabezpechennya rozvitku derzhavi ta prava v umovah evrointegracії: materiali Mizhnarodnoї naukovo-praktichnoї konferencії (20 travnya 2016 r., m. Odesa).* [Legal and institutional mechanisms the development of state and law in the conditions of European integration: materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016, Odesa)], 1. 557-559. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.
Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tlumachennya statti 152 Kriminal'nogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoї Ukraїni: materiali Mizhnarodnoї naukovoї konferencії profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Web-link:
Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health.* <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864> (2017, лютий, 01).
Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health.* <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864> [in English]. (2017, February, 01).

Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908 > (2017, сентябрь, 18).
Hadiz, V.R., Chryssogelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908 > [in English]. (2017, September, 18).

Документы, на основании которых власти РФ запрещают деятельность Меджлиса 2016. *15 минут*. <http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhlisa-foto-2016-02-15-19-18-31> (2017, ию).
Dokumenty, na osnovanii kotoryh vlasti RF zapreshhajut dejatel'nost' Medzhlisa 2016. [Documents on the basis of which the authorities of the Russian Federation prohibit the activities of the Mejlis]. *15 minut.* [15 minutes]. <http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhlisa-foto-2016-02-15-19-18-31> [in Russian]. (2017, June, 22).

References to legislative acts and legal documents

Laws and regulations

Закон про виконавче провадження ст. 24. 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.
Zakon pro vykonavche provadzhennya 1999 (Verkhovna Rada Ukrajiny). [Law on Enforcement 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj visnik Ukrajiny* [Official Bulletin of Ukraine], 19, 194. [in Ukrainian].

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> (2013, листопад, 21)
Tsyvil'nyy kodeks 2003 (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Civil Code 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny.* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5> [in Ukrainian]. (2013, листопад, 21).

Директива о развитии двусторонних отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой 2015 (Президент Республики Беларусь). *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь.* <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf > (05 мая 2017).
Direktiva o razvitii dvustoronnih otnoshenij Respubliki Belarus' s Kitajskoj Narodnoj Respublikoj 2015 (Prezident Respubliki Belarus'). [The Directive of the bilateral relations development of the Republic of Belarus with People's Republic of China 2015 (The President of the Republic of Belarus)]. *Nacional'nyj pravovoj Internet-portal Respubliki Belarus'.* [National legal Internet-portal of the Republic of Belarus]. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> [in Russian]. (2017, May, 05).

Проект Закону про виставкову діяльність в Україні 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> (01 грудня 2005).
Proekt Zakonu pro vystavkovu dijal'nist' v Ukrajini 2005 (Verkhovna Rada Ukrajiny). [The Draft Law on Exhibition Activity in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sajt Verkhovnoji Rady Ukrajiny* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> [in Ukrainian]. (2005, December, 01).

Agreements, conventions, recommendations

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> (21 листопада 2016).
International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf> [in English]. (2016, November, 21).

Рекомендация о развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение 2004 (Международная организация труда). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21 листопада 2013).
Rekomendacija o razvitii ljudskih resursov: obrazovanie, podgotovka kadrov i nepreryvnoe obuchenie 2004 (Mezhdunarodnaja organizacija truda) [Recommendation on human resources development: education, training and continuing education 2004 (International Labor Organization)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> [in English]. (2013, November, 21).

Bilateral agreements

Угода про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування 2012 (Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації) *Офіційний вісник України*, 29, 130.
Ugoda pro spivrobitnytstvo v galuzi aviatsiynogo poshuku i ryatuvannya 2012 (Kabinet Ministriv Ukrayiny ta Uryad Rosiys'koyi Federatsiyi) [Agreement on cooperation in the field of aviation search and rescue 2012 (Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Russian Federation)]. *Oficijnyj visnik Ukrajiny* [Official Bulletin of Ukraine], 29, 130. [in Ukrainian].

Judicial documents

Documents of the International Court of Justice
Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf> (12 вересня 2017)
Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf> [in English]. (2017, September 12)

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.
The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1. [in English].

ECHR cases (until October 31, 1998)
Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A.
Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A. [in English].

ECHR cases (after November 1, 1998)
Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II.
Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II. [in English].

Judicial decisions of individual countries
Постановление по делу № 16-П [2013] КС РФ. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (21 июня 2016).
Postanovlenie po delu № 16-P [2013] KS RF. [Resolution in the case No. 16-P [2013] of the Constitutional Court of the Russian Federation]. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> [in Russian] (2016, June 21).